

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Розділ 1.

Моделювання української ідентичності імперських часів як наукова проблема: ретроспективне бачення

Розділ 2.

Еволюція української національної ідеї у наукових дискурсах ХІХ ст.

Розділ 3.

Пошуки опор для української самоідентифікації на рубежі ХІХ–ХХ ст.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

КОНСТРУЮВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ:

НАЦІОНАЛЬНІ Й РЕГІОНАЛЬНІ ПРОЕКТИ
другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Київ – 2016

УДК 94+323.1(477)"18"

Верменич Я.В.

Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / Відповідальний редактор В.А.Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 356 с.

Монографія присвячена осмисленню регіональних моделей українського націєстановлення та формування національної ідентичності упродовж другої половини XIX та початку XX століття. Простежено вплив інтелектуального середовища, насамперед наукових і публіцистичних дискурсів, на процеси національного самовизначення українського етносу. Досліджено динаміку суспільної думки від романтизованих позитивістських уявлень до формулювання національного ідеалу на перетині ліберальних, націоналістичних та соціал-демократичних побудов.

Відповідальний редактор – академік НАН України В.А. Смолій

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 12 від 8 грудня 2016 р.)

ISBN 978-966-02-8198-1

© Інститут історії України
НАН України, 2016
© Я.В. Верменич, 2016

ЗМІСТ

Передмова (Валерій Смолій)	7
Вступ.....	12
Розділ 1. Моделювання української ідентичності імперських часів як наукова проблема: ретроспективне бачення	35
1. Вплив наукового проектування на процеси націєтворення: рецепції й рефлексії.....	38
2. Національно орієнтована інтелектуальна історія ХІХ – початку ХХ ст. як поле методологічних новацій	59
3. Глосарій. Періодизація	87
Розділ 2. Еволюція української національної ідеї у наукових дискурсах ХІХ ст.....	111
1. «Малоросійський дискурс»: доробок істориків.....	114
2. Від «академічного» обласництва до національно орієнтованого «культурництва»: народознавчі пошуки громадивців	158
3. Від історії до федералістських ідей у політиці: лібералізм і націоналізм.....	169
4. Етнографізм в обґрунтуванні національного ідеалу	184
5. Галичина як «резервний плацдарм» українського руху	212
Розділ 3. Пошуки опору для української самоідентифікації на рубежі ХІХ–ХХ ст.....	237
1. Суспільний ідеал українства в історіософії М. Грушевського. Територіалізм В. Липинського	242
2. Політизація українського національного руху: конструктивні ідеї, деструктивні суперечки	269
3. Вітчизняний політикум і активізація «українського питання» у ході Першої світової війни	319
Післямова.....	338

Передмова

Проблеми самоідентифікації, позиціонування у життєвому просторі складні і для соціуму, і для окремої людини. Йдеться не просто про вибір «місця під сонцем», а про готовність його відстоювати у складному, сповненому суперечностей і тривог світі. Опозиція «свої–чужі» завжди провокує протистояння; як правило, на цьому полі створюються приводи для конфліктів і війн. Сьогоднішні сумні реалії переконують: навіть усвідомлення ймовірності третьої світової війни не зупиняє екстремістів, а новітній тероризм вправно маскується захистом національних цінностей і права на вільний вибір.

З цього погляду надзвичайно важливою уявляється проблема співвідношення справжніх і віртуальних (навіяних хибними уявленнями чи й спекулятивних) цінностей. Скажімо, за яких умов ідея національної незалежності є незаперечною цінністю, вартою підтримки на суспільному рівні, і чому так легко перетворити її на симулякр, ширму для прикриття гегемоністських планів чи егоїстичних амбіцій? Навіть найкращими намірами, не кажучи вже про їхні імітації, часто буває встелена дорога до пекла. Історія знає безліч випадків, коли здобуття національної незалежності, усвідомлене як суспільна потреба, ставало потужним стимулом самоорганізації, відкривало клапани для вивільнення суспільної енергії і творчих потенцій. Але те, що імітація боротьби за незалежність здатна пробуджувати руйнівні інстинкти, також має багато підтверджень в історії людства.

2017 рік – рік сторіччя краху Російської імперії – стимулює роздуми про глибинні причини й наслідки цього колапсу. Як і про те, чому імперські амбіції не тільки виявили безпрецедентну живучість, але й стали чинником руйнування вже усталеної, здавалося б, системи міжнародної безпеки. Важливо, щоб ці роздуми були підкріплені базованими на історичних джерелах, текстах та відповідними рефлексіями, аналізом усієї сукупності факторів, які сторіччя тому спричинили агонію «тюрми народів» і її невідворотний крах. Тільки йдучи цим шляхом можливо зрозуміти, кому у сучасному світі кортить повернути «колесо історії» у зворотньому напрямі.

Пропонована праця виводить у цьому зв'язку на проблему формування і обстоювання ідентичностей, насамперед у їхніх національних різновидах. Два-три століття тому життєво важливими для цілого ряду народів Східної Європи стали завдання окреслення свого життєвого простору, а відтак і осмислення особливостей власного світосприймання і механізмів комунікації. Перед Україною вони постали ще раніше. Національна революція середини XVII ст. стала рубежем, що визначив довготривалий вплив на суспільні настрої проблем огранювання «своєї» території, обстоювання власних культурних і мовних пріоритетів, формування осучаснених світоглядних настанов. Чергування успіхів і невдач на цьому шляху наводило на роздуми про зовнішні важелі і внутрішні чинники суперечливого розвитку процесів самоідентифікації в розрідженому просторі імперськості, який робив примарними навіть надії українців на власну державність і територіальну цілісність.

Інкорпорувавши до свого складу українські землі, Російська імперія була кровно зацікавлена у тому, щоб місцева ідентичність корелювала з централізаторськими й уніфікаторськими завданнями. Отже, трактувала українські проблеми як внутрішні («малоросійські», «новоросійські») і, природно, робила ставку на вироблення модусів ідентичності за російським зразком. Але її правителі не могли абстрагуватися від домінування польських магнатів на Правобережній Україні, яка увійшла до складу Російської імперії після поділів Польщі. У процесах українського національного самостановлення роль поляків виявилася неоднозначною: переважна їх частина розглядала Правобережжя як свої «східні креси» і мріяла про відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Але з'явилася серед них і невелика група щирих прихильників українства, які чимало робили для його освіти й самоорганізації. Для самих же українців, малоосвічених у своїй масі, проблеми національної самоідентифікації аж до середини XIX ст. не були серед першочергових.

XIX ст. виявилось саме тим рубежем, коли під впливом загального піднесення інтересу до проблем націєстановлення у Європі в Україні з'явилася, поки що у неоформленому, романтизованому і глорифікованому вигляді, ідея «своєї землі», рівноправного члена слов'янської сім'ї народів. Це був своєрідний інтелектуальний прорив, у ході якого набула первісних обрисів українська національна ідея. Спроби підкріпити її історичними, мовно-лінгвістичними, статистичними та іншими аргументами зумовили перетворення на «бойову науку» не лише історії України, але й етнографії, фольклористики, правознавства тощо. На цьому ґрунті виникли зрештою нова, відмінна від російської, схема української історії і консти-

туційні проекти, базовані на запереченні існуючого державного устрою. Ґрунт для такого поступу, принаймні в гуманітарній сфері, був підготовлений «академічними» зацікавленнями істориків-народознавців, діяльністю українофілів на ниві «культурництва», безпрецедентними за своїми масштабами етнографічними пошуками. Зрештою невеликій когорті інтелектуалів (насамперед М. Грушевському і С. Рудницькому) вдалося обґрунтувати право українського народу на власний географічний простір, створити працюючі моделі вітчизняного державотворення, а також діючі механізми аналізу національної специфічності і новий канон історіописання.

Не варто, зрозуміло, оцінювати якість пропонованих понад століття тому моделей націє- і державотворення з позицій сучасних вимог. Але є всі підстави і нагальна потреба уводити в систему їх аналізу сучасні критерії науковості, базовані на відмові від лінійності, телеологічності, «національно зафарбованої» аналітики. «Інструменталізація» історії як легітимізаційного засобу завдала вже чималої шкоди і об'єктивному відтворенню суспільних процесів, і донесенню до широкого загалу логіки їхнього розвитку. Нині маємо істотно переформатувати історіографічний канон під кутом зору виявлення реальних тенденцій реагування на виклики часу на різних історичних етапах. За роки незалежності українська наука істотно збагатила власну палітру підходів і методів до аналізу суспільних процесів та їхнього ідеологічного забезпечення, поповнила відповідний глосарій, створила нові пояснювальні концепти і ресемантизувала ті, які традиційно були в ужитку. Особливо помітні зрушення відбуваються у сфері інтелектуальної історії з рефлексіями як головним інструментом репрезентації наукових знань. Неконвенційні, рефлексивні й дискурсивні підходи трансформують обличчя історіографії, в якій знаходиться місце не лише для відтворення подій, що відбулися, але й для аналізу процесів наукового проектування й моделювання.

Дана праця замислена як розвиток на новій теоретико-методологічній основі, в руслі інтелектуальної історії, ідей, частково реалізованих науковцями Інституту історії України НАН України у тритомнику «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (2004). Перший том цієї праці мав назву «Українські проекти в Російській імперії»; фактично в такий спосіб були закладені основи дослідження національного проектування як провідного напрямку суспільно-політичної думки. Автори (В. Верстюк, В. Горобець, О. Толочко) намагалися простежити початковий процес кристалізації української національної ідеї у контексті зародження та розвитку різних варіантів розв'язання українського питання в Російській імперії.

Зокрема, відповісти на питання: чи існували альтернативи вирішення проблеми? І якщо існували, то чому не були використані?

Намічені у тритомнику 2004 р. підходи розвинуті й конкретизовані, принаймні щодо періоду другої половини XIX і початку XX століття, у новій монографії Я. Верменич. У ній на широкому історичному тлі розкривається проблема впливу історичної і суміжних наук на процес кристалізації національної свідомості й вироблення ідеології, що виявилася здатною перетворити аморфний, «культурницький» українофільський рух у політичний. Процес екстраполяції висновків історіографічних наративів на суспільні реалії подається в ключі його впливу на формування національної ідеї, з аналізом як здобутків, так і невдач на цьому шляху.

Порушені у монографії проблеми набувають особливої актуальності у наш час, у поляризованому й розколотому суспільстві, де пошук консолідаційних механізмів ніяк не може вийти зі стану глухого кута. Упродовж понад столітніх пошуків і дискусій не знайдено консенсусу відносно головного для кожної нації завдання – її консолідації не так навколо етнічності, як навколо політичної ідентичності на основі співгромадянства. Ціннісно-смысловий універсум української політичної нації лишається недосформованим, а за умов збройного протистояння на Донбасі консолідаційні завдання неймовірно ускладнюються. Попри чвертьвікову історію незалежності проблему національного самовизначення ще не можна вважати вирішеною. А отже, процес формування майбутньої політичної правосуб'єктності України може бути успішним лише за умови критичного аналізу й засвоєння історичного досвіду боротьби за формування національно-громадянської ідентичності на засадах послідовного демократизму й соціальної справедливості.

Сподіваюся, що запропонована праця започаткує нову серію монографій та аналітичних матеріалів, у якій процеси націєстановлення й суверенізації розглядатимуться на оновленому теоретико-методологічному фундаменті, в руслі епістемологічного мислення та міждисциплінарності, в органічному зв'язку ідей демократії з постулатами незалежності. Основну увагу при цьому має бути приділено не так інституційній, як орієнтаційній сфері політичного життя у максимально широкому хронологічному діапазоні. Адже, як показав трагічний досвід останніх років, поняття «цивілізація» і «культура» зазнали таких суттєвих трансформацій, що перестали виступати як чи не єдине мірило позитивних цінностей. За таких умов, констатував у свій час Ф. Бродель, лише історія здатна пояснити розриви, мутації, непослідовності, навіть помилки у прогнозах чи нормах. Вона ж здатна бути запобіжником нових небезпек і катастроф, якщо

людство зуміє оцінити переваги «нового гуманізму». Для цього, на переконання неперевершеного майстра історичного аналізу, потрібно небагато: «захотіти, щоб двері сучасного були широко відкриті у майбутнє без провалів, спадів, катастроф». Зрештою, теперішнє – це також «рубіж, на подолання якого люди не перестають сподіватися»¹.

У нинішньому турбулентному світі функція історика співставна з роллю арбітра чи третейського судді. Врегулювання міждержавних і внутрішніх конфліктів, які стали, на жаль, неодмінною ознакою нашого часу, немислиме без уважного аналізу внутрішньої напруги, що передує соціальним вибухам та політичним протистоянням. Лише достовірне історичне знання створює надійні бар'єри для перетворення минулого на арену політичних спекуляцій та маніпулятивних технологій. Застереження від повторення минулих помилок – його найважливіша місія.

Валерій Смолій
академік НАН України

---

¹ Бродель Ф. Очерки истории. – М., 2015. – С. 194, 221.

Вступ

Сучасний світоустрій лякає людство підвищеною турбулентністю і непередбачуваністю суспільних зрушень. Філософи й соціологи дедалі частіше фіксують крах нормативного регулювання: масштаби викликів і проблем виявляються неспівставними з механізмами їх розв'язання. Головні суб'єкти політики – насамперед керівники країн, що володіють ядерним потенціалом – намагаються грати кожний за своїми правилами, утверджуючи дух сум'яття й конфронтації у міжнародних відносинах. Розширюються зони збройних конфліктів, однією з яких став схід України. Імперські амбіції путінського режиму, який розглядає пострадянський простір як сферу власних інтересів і не зупиняється перед неприкритою підтримкою терористів, становлять пряму загрозу міжнародній безпеці.

За цих умов подвійно актуальними виявилися проблеми суверенітету, національної самодостатності, міждержавних кордонів. Як могло статися, що тисячократне тиражування ідеологем «дружби народів», «стратегічного партнерства» тощо не завадило розв'язуванню Російською Федерацією проти України підступної «гібридної війни»? І що тут іде від гегемоністських амбіцій В. Путіна, а що – від кількасотлітньої імперської традиції, вкладеної геніальним російським сатириком у формулу «тащить и не пущать»? Сумні реалії сьогодення змусили людство замислитися над глобальними питаннями співвідношення централізації й децентралізації у національних державах і транснаціональних об'єднаннях різних типів. Що насправді відбувається в сучасному світі: «десуверенізація» чи «постсуверенізація», інтеграція чи диверсифікація? Що саме підживлює сепаратистські настрої, які дедалі частіше набувають форми тероризму і загрожують самим основам цивілізованого співжиття?

Шукати відповідь на ці та інші болючі питання сьогодні немислимо без звертання до історичного досвіду міждержавних і внутрідержавних, міжетнічних і міжнаціональних відносин. Імперії з'явилися на політичних картах як прямий наслідок війн, динас-

тичних угод, численних поділів і переділів територій за принципом сили. Складна діалектика домінування/ підкорення могла тривалий час підтримувати відносну суспільну рівновагу, але в кінцевому рахунку, як правило, спричиняла катаклізми неймовірної вибухової сили. Проектів мінімізації напруги ніколи не бракувало, але далеко не завжди вони приводили до бодай відносних успіхів. Логіка суспільного розвитку, продиктована насамперед економічними умовами життя, зазвичай буває сильнішою за ті імпульси, які походять від інтелектуальних пошуків.

Історія розпаду Російської імперії з цього погляду може становити особливий науковий інтерес. З одного боку, це історія розхитування й розмивання віками сформованих центр-периферійних відносин, які трималися на безпрецедентно тривалому збереженні архаїки у вигляді кріпосного права, адміністративної сваволі на місцях, репресій проти будь-якого інакомислення. З другого – це історія кристалізації визвольних прагнень поневолених царизмом народів, підкріплена потужним інтелектуальним пошуком суспільного ідеалу, побудованого на началах рівності й справедливості. Взаємодію цих двох тенденцій можна представити у вигляді стиснутої пружини – чим сильнішою була сила стиснення, тим потужнішою сила випрямлення. І якщо зрештою імперія розпалася, то це означало, що ідеї національного визволення за певних історичних умов можуть бути сильнішими за підкріплені державною потугою стратегії владарювання і всеосяжного контролю за умонастроями.

Інша річ, що темпи еволюції навіть бездоганних за своїм змістом ідей далеко не завжди співпадають з ритмами суспільного життя і напругою протестних настроїв, здатних ці ідеї матеріалізувати. Відповідний рівень самоідентифікації й консолідаційної налаштованості – неодмінна умова успішності соціальних трансформацій. Одним з витоків української історичної драми, констатують Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій, стала розмитість і національної, й індивідуальної ідентичності українців упродовж усього ХІХ ст., внаслідок чого образи «своєї» і «чужих» націй та держав формувалися на перехресті взаємовиключних мотивацій. У конкуренції модернізму з архаїкою перший незмінно програвав. Здебільшого він постулював себе як продукт сумнівів, непевності, вічного оновлення, а це означало, що конструйовані ним моделі націєстановлення були приречені на незавершеність¹. Наслідком стало те, що демократична у своїй основі революція, яка увінчалася

---

¹ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К., 2015. – С. 348.

блискучим тріумфом повалення самодержавства, рівною мірою виявила потенції і до оновлення ритмів суспільного життя, і до справді нищівного саморуйнування демократії. Політичні катаклізми початку ХХ ст. ускладнили процеси національного самоусвідомлення до такої міри, що етнічна належність сама по собі ставала «криміналом», який доволі часто тягнув за собою криваві розправи. Складне взаємопереплетення процесів інтернаціоналізації, маргіналізації й традиційного консерватизму створило передумови для найглибшої у вітчизняній історії ідентифікаційної кризи, яка потягнула за собою системну кризу влади і всіх суспільних інститутів. За таких умов архаїка, зовні ховаючись у тіні модернізаційних заходів, здатна мімікрувати й реанімуватися у найнесподіваніших модифікаціях.

Зі сказаним тісно корелює й інше питання: чим, за практичної відсутності потужних реальних імперій, підживлюються сучасні спроби імперських реінкарнацій? Чому Росія, зазнаючи відчутних людських, матеріальних, іміджевих втрат з безпрецедентною наполегливістю веде «гібридну війну» на Донбасі? Чому для її керманічів так важливо розглядати увесь пострадянський простір як зону «російських привілейованих інтересів», з експортуванням до них своєї державоцентричної та авторитарної («євразійської») моделі «керованої демократії»?

Те, що відвертий реванш у стратегії Російської Федерації підкріплюється своєрідною «війною за ідентичність» – доволі показовий симптом, який свідчить про намагання агресора сховати за зовні нейтральним поняттям налаштованість на нову стадію ідеологічної війни. На перший погляд уявляється доволі дивним намір керівників країни, озвучений на засіданні Ради з міжнародних питань в Астрахані (жовтень 2016 р.), спеціальним законом пояснити, що ж являє собою російська нація і якою може бути її роль «у стратегії з розвитку національних відносин у Росії». Але, як переконливо довела провідний дослідник Інституту Брукінгса (Москва) Лілія Шевцова, новий закон не просто має «довести до розуміння росіян, хто вони, власне, такі». Коли звучується інструментарій управління у зв'язку з поворотом країни у бік неоімперіалізму, саме час активніше переконувати аморфну спільноту у необхідності не виходити за межі імперативу, що його виробляє правляча еліта. Йдеться, отже, про формування російської нації і врегулювання усієї системи міжнаціональних відносин на оновленому фундаменті «захисту ідентичності». Ідеологи РФ розраховують на те, що така розмита формула «захисту» відволікатиме увагу від свавілля влади й акумулюватиме суспільну енергію у безпечному для неї руслі, на ґрунті стратегії стримування

«згубного й загниваючого Заходу». Але за такого напряму зовнішньої політики Росії «ще довго доведеться болісно копірситися з власною ідентичністю і перш за все з її імперським наповненням»².

Безпринципність, поєднана з агресивністю – небезпека, проти якої людство ще не виробило адекватних механізмів протидії. Відчуття того, що закріплена у Гельсінських угодах система міжнародної безпеки захиталася, стимулює пошуки нових принципів «філософії кордонів» і «культури конфлікту». Основні надії при цьому пов'язуються з соціокультурною гравітацією, культурним взаємодіянням, здатним мінімізувати фактор ослаблення значення адміністративних кордонів. Утім, не бракує й протилежних конотацій, базованих на теорії «загибелі національних держав», алгоритмах «десуверенізації». І хоч досягнуто певного консенсусу у питанні про те, що «захоронювати» національні держави поки що зарано, іде активне переосмислення (як зі знаком «плюс», так і зі знаком «мінус») дихотомії традиційних концепцій «вестернізації» та альтернативних версій глобалізації («азіатська глобалізація», «пантюркізм», «панмонголізм» тощо). Піддаються критиці проєкції «монокультурних підходів», здатні створювати різні «центризми».

В Україні, що стала об'єктом агресії, сполученої з елементами витонченої демагогії, дискусії ведуться переважно навколо проблем самоідентифікації і того кризового стану, в якому країна опинилася. Проблема вибору оптимальної моделі суспільного розвитку знову постала на порядку денному, і у цій ситуації наукове осмислення історичного досвіду набуває смисложиттєвих ознак. Національне самостановлення – тривалий і складний процес, в якому виразно простежуються основні етапні віхи. І якщо першою відправною віхою можна вважати Національну революцію середини XVII ст., то обриси другої слід шукати в подіях і ремінісценціях «довгого» XIX ст. Своєрідна «родзинка» цього етапу – рух інтелектуальних зусиль у напрямі оволодіння свідомістю нерозвиненої, денаціоналізованої маси і конструювання ідентичностей на фундаменті модних на той час у Європі теорій націй і націоналізму.

Процес визнання впливу національних моделей наукового знання на суспільні настрої був складним і суперечливим. Представлення в радянській історіографії історії української суспільно-політичної думки як екстраполяції теорій класової боротьби на всю систему світобачення створило своєрідний вакуум ідей у зв'язці «регіональне/національне». Сам процес націєтворення як доміную-

---

² Шевцова Л. «Інструментарій управління у влади звужується» // День. – 2016. – 2 листопада.

чий чинник еволюції політичної думки кінця XIX – початку XX століття фактично опинився поза рамками історичних інтерпретацій. Про включення української національної парадигми у загальносвітовий контекст до здобуття Україною незалежності можна було тільки мріяти.

Не очікуваний майже ніким розпад СРСР – одного з останніх на планеті потужних утворень імперського типу – активізував пошук наукових відповідей на проблему дихотомії централізму/децентралізації і впливу суспільно-політичної думки на процеси «десуверенізації» й «постсуверенізації». З'ясування меж практичної екстраполяції ідей на реальні суспільні процеси повсюдно розглядається як вдячне поле наукових пошуків. В окремий міждисциплінарний науковий напрям оформилася інтелектуальна історія – як простір осмислення діапазону ідейних впливів на суспільний розвиток з виходом на наукове проектування й прогнозне моделювання. Симптоматично, що об'єктом підвищеної уваги інтелектуальної історії стала ідеологія націєтворення й національного самовизначення, перевірена досвідом десятків країн на всіх континентах.

Якщо говорити про специфіку вітчизняних наукових дискурсів, у фокусі яких перебувають процеси національного самостворення та самоусвідомлення, то вона полягає насамперед у тому, що комплекс ідей у зв'язці «національне/регіональне» упродовж десятиліть знаходився у зоні офіційного замовчування й відвертих фальсифікацій. Те, що з пантеону вітчизняної суспільно-політичної думки були усунуті постаті визначних мислителів, зробило схему історичного процесу настільки блідою й невиразною, що в ній українці не могли втриматися навіть на другорядних ролях. Ускладнював ситуацію і притаманний українській ментальності індивідуалізм, який був живильним середовищем для національного егоїзму, з одного боку, і проявів національної меншовартості, з іншого.

За чверть століття незалежності в Україні побачили світ сотні наукових праць на теми національного самовизначення й самоствердження; у деяких з них акцент на конструюванні ідентичностей прямо виводить на проблеми раціональності/ірраціональності відповідних політичних і наукових проектів. Природно, що у фокусі уваги незмінно перебуває заключний етап політизації українського національного руху, що припав на кінець XIX і початок XX століття. Кількість уведеного у науковий обіг фактичного матеріалу уже створила проблему перенасичення «гранд-наративів» інформацією, фактографізму й телеологізму у підходах, про що, зокрема, йшлося у дискусії, розпочатій на сторінках «Українського

історичного журналу»³. Тим часом виразна відповідь на головне питання – про місце української національної парадигми у загальносвітовому контексті і про її роль у здобутті незалежності – поки що проглядається лише схематично.

Доводиться констатувати, що й сьогодні, на двадцять шостому році незалежності, проблема впливу наукового знання на масову свідомість все ще уявляється недостатньо проясненою. Щоб з'ясувати, як і чому значна частина громадян України піддалася потужному впливу ідей «русского мира», варто по-новому поглянути на увесь процес формування національних ідентичностей з обов'язковим з'ясуванням того, як і коли були запущені механізми конфліктної динаміки.

Насамперед доречно відповісти на питання: а чи взагалі правомірно застосовувати концепт ідентичності для аналізу процесів, що відбувалися задовго до того, як саме це поняття з'явилося у науковому обігу? Адже невизначеність семантичного поля цієї категорії, як і закладена у ній суперечність тотожного й подібного, підживлює триваючі дискусії у середовищі гуманітаріїв – аж до закликів відмовитися взагалі від її застосування.

Доволі легко погодитися з тими, хто вважає, що концепт ідентичності – далеко не ідеальний. Але ніхто поки що не запропонував кращого терміна для відтворення складних й неоднозначних процесів національного самостановлення й соціалізації особистості. Усвідомлений пошук людиною чи групою свого місця в соціумі, їхня культурно-цивілізаційна співпричетність також найкраще передаються поняттям «ідентичність». Мисляча людина завжди – свідомо чи неусвідомлено – намагалася співвідносити свої дії і вчинки з нормами, прийнятими тією чи іншою спільнотою. У цьому розумінні ідентичність – категорія, що формує цінності й смисли незалежно від конкретних часових параметрів. Певне «осучаснення» тут цілком правомірне, оскільки початки формування окремої самоідентичності українців слід шукати саме на рубежі XIX і XX ст. Коли і як українська нація почала осмислюватися як «уявлена спільнота»? У якому руслі ішов процес перетворення цієї спільноти з етнічної на політичну? Шукаючи відповіді на ці питання, Г. Касьянов виходить із кількох відправних положень.

По-перше, формування ідентичності – не подія, а процес, причому тривалий і суперечливий. По-друге, цей процес зовсім не був

---

³ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4-24.

фатально детермінований «історичною необхідністю» чи «мрією багатьох поколінь українців про незалежність і державність». По-третє, він розвивався не лише по «висхідній» лінії, у ньому спостерігалися паузи, провали, періоди зворотнього розвитку. По-четверте, у таких дослідженнях варто розрізняти національну ідентичність еліт, яка піддається бодай приблизному аналізу, і ідентичність мас, яку через обмеженість відповідних джерел до епохи статистики й соціології проаналізувати майже неможливо. Зрештою важливо на аналітичному рівні розрізняти етнічну ідентичність і національну свідомість.

Прагнути за таких умов до абсолютної точності й категоричності у застосуванні дефініцій непродуктивно. Але варто все ж навчитися відмежовувати наукові терміни від метафор, хай і «свіжих», емоційно насичених. З початку ХХ століття «історики України виконують одне інтелектуальне завдання – легітимізацію національно-державних домагань української нації історичними аргументами». У такому «винаході традиції» (Е. Гобсбаум) маємо справу з якісним перевтіленням, реформуванням уже відомих історичних міфів. Специфічно українська ідентичність – як прототип «націоналізму» – аж до 20-х років ХХ століття не проглядалася як цілісне явище. Існували політичні сепаратистські сантименти серед частини знатних родин, було усвідомлення культурної окремішності «малоросів» від «великоросів». Проте це були лише фрагменти, усі ці спогади, амбіції, сантименти не стали систематизованим, упорядкованим уявленням. П. Магочій увів поняття «ситуативної, або факультативної етнічності», у рамках якої формувалася система різноманітних лояльностей, іноді несумісних⁴.

З зв'язку з цим у практичну площину виходить проблема аксіологічної вартості ідентичностей, здатних поставати не «завдяки», а «всупереч» несприятливим життєвим обставинам. Чи може чогось навчити сучасну людину досвід осмислення національної належності півторасотлітньої давнини? І чи здатна взагалі суспільно-політична думка істотно впливати на процеси націєстановлення? Від обґрунтованих відповідей на ці запитання залежать і сучасні оціночні критерії.

Якою може бути протиотрута новомодним імперським зазіханням? Як наповнити сучасним консолідаційним змістом гасло соборності, яке помітно тьмяніє під натиском неспівмірних ідентичностей? І як зрештою трансформувати концепт нації, щоб зберегти

---

⁴ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 291-292.

повагу до її етнічного ядра і водночас увести у контекст політичної нації національні меншини й етнічні групи?

Шукати відповідь на ці і ще більш складні питання неможливо без занурення в атмосферу суспільно-політичних ідей понад столітньої давнини – як креативних, які зрештою увінчалися створенням української державності, так і «тупикових», завдяки яким сформувалися модуси вітчизняної «дисфункціональності» (термін Дж. Мейса). Українська державність, констатував Мейс, «народжувалася у важких пологових муках, жива, мінлива, рухлива, потенційно здатна до зростання і змужніння, але, і від цього нікуди не подінешся, з генетичною пам'яттю залізного колоса». Українська державність була споконвічною мрією національних еліт, але притаманне їм романтичне сприйняття держави, нерозуміння механізмів функціонування по лінії «державна-суспільство» зумовили їхню слабку позицію у порівнянні з прагматичними територіальними елітами, індиферентними до національних цінностей. Саме у конфлікті національно і територіально орієнтованих вітчизняних еліт Мейс зумів ще у 90-х роках минулого століття розгледіти дві загрози: загрозу сповзання до «третього світу» і ризик військового конфлікту з Росією⁵. Оскільки конфліктність національного й територіального має в Україні глибоко закорінені витоки, без їх простеження немислиме з'ясування уцербності тих механізмів самоідентифікації, які сьогодні істотно гальмують просування України до справді демократичної, правової, соціальної держави.

На переконання О. Реєнта, незважаючи на відсутність суверенної держави, український народ в усі часи залишався не лише об'єктом, але й суб'єктом міжнародно-правових відносин. Геополітичні вектори у XIX – на початку XX ст. досить часто сходилися саме на українських землях, і це викликало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів краю в орбіту значних, часом доленосних подій. У свою чергу національно свідомі еліта українства використовувала будь-які можливості, щоб засвідчити світу прагнення народу до самовизначення. Те, що «українське питання» в усіх його аспектах раз у раз поставало перед політикумом Європи і світу, створювало певні перешкоди для реалізації асиміляторських планів антиукраїнських сил⁶.

Саме тому український історичний загал перебуває у постійному пошуку алгоритму «розуміння політичної думки як поліфонічного

---

⁵ Мейс Дж. Дисфункціональність українського суспільства // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 96-104.

⁶ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 328.

віддзеркалення полілінійного історико-політичного процесу, як прояву множинності ритмів інтелектуального життя»⁷. Сьогодні кожний новий науковий проект з виходом у сферу національної ідентичності має у тій чи іншій формі шукати відповіді на порушену ними кардинальну проблему методологічних рамок національної історії і раціональності/ірраціональності підходів, закладених в українській версії національного нарративу.

Пропонована читачеві праця має своєю метою з'ясування того, як упродовж другої половини XIX та початку XX століття створювався каркас вітчизняного бачення проблеми націєстановлення та формування підвалин національної ідентичності. У фокусі авторської уваги – пошук відповіді на головне питання: про креативний потенціал національного проектування за умов шаленого імперського спротиву. У рамках сучасних постколоніальних студій молоді науковці, вихідці з колишнього «третього світу», запропонували цікаві моделі впливу «ментальної географії» на проблеми залежності, емансипації, культурних взаємообмінів. Наскільки запропонований ними нетрадиційний раціонально-критичний погляд на історію корелює з осмисленням дихотомії «свій – чужий» на матеріалі української історії? І чому недоосмислений історичний досвід здатен стимулювати появу метастазів ракових пухлин у діапазоні понад століття?

Отже, не вдаючись до спроб охопити увагою увесь величезний масив історіографічної продукції з цього кардинального для українського народу питання, спробуємо послатися на ті відправні віхи, які визначили напрям пошуку моделей націєстановлення й державотворення в українському соціумі на рубежі XIX і XX століть. Зокрема, бодай наблизитися до розв'язання таких завдань:

- простежити передумови створення національних проектів XIX століття в інтелектуальному середовищі;
- розкрити просвітницьку й мобілізаційну функцію програмних документів українського руху – від «Книги буття українського народу» до декларацій 1916 року;
- прояснити вплив феноменів граничності, фрактальності, гібридної ідентичності на розвиток суспільно-політичного руху;
- визначити напрями, механізми, форми співпраці інтелектуалів обох частин України на рубежі XIX і XX століть;
- з'ясувати межі впливу революції 1905–1907 років та Першої світової війни на суспільні настрої в Україні;

---

⁷ Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998. – С. 4.

– показати від’ємні риси розвитку національного руху за умов шаленого імперського тиску, з одного боку, і проявів нетолерантності й незгод у самому русі, з другого;

– прояснити службове призначення й інструментальні функції ідеологем «югороссы», «русский мир» в антиукраїнських політичних маневрах російських владних структур;

– з’ясувати місце й роль «гібридної війни» у стратегічних планах РФ щодо України.

Одним з побічних завдань даної праці є розхитування усталеного (і закріпленого у підручниках) стереотипу віктимності українського народу – шукання причин його історичних бід на стороні, виключно у підступах сусідів. Повністю поділяю у цьому зв’язку пропозицію І. Гирича «побачити себе збоку, зрозуміти, що вся проблема перебуває всередині нас самих. Ніхто б не здолав сорокамільйонну націю, якою була Україна в часи української революції початку ХХ століття, якби не внутрішня культурно-громадська рихлість, свідомо невиробленість, неготовність переходу селянства до нації, якби існувала органічна єдність різних страт суспільства, від нижчих до верхніх шарів. Так, в наших поразках є й провина сусідніх держав, але вважати це головною проблемою України у ХХ столітті є короткозорістю й розходженням з історичною правдою»⁸.

Почнемо з окреслення тематичної спрямованості даного проекту у контексті величезної кількості наявних досліджень української інтелектуальної спадщини, зокрема з визначення меж понять «українська суспільно-політична думка» та «національне відродження». Очевидно, що перше поняття надто широке і в ідеалі передбачає осмислення ідеологічних настанов та практичної діяльності усіх політичних течій – від крайньо лівих до крайньо правих. У даному разі сама постановка проблеми диктує необхідність обмеження сегментом української суспільної думки, яка мала національне спрямування. Складніше визначити ставлення до поняття «національне відродження», яке після десятиліть активного поборювання «українського буржуазного націоналізму» стало своєрідним брендом, фундаментом оціночних характеристик національного руху. Від нього важко відмовитися навіть після того, як Г. Касьянов (а слідом за ним авторитетні дослідники цивілізаційного виміру української культури Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій) визнали: українцям доводилося не стільки відроджувати націю, скільки заново конструювати її уже в якісно нових термінах. Коректніше тому, не ставлячи під сумнів продуктивність метафори, вживати

---

⁸ Культура історичної пам’яті: європейський та український досвід / За ред. Ю. Шаповала. – К., 2013. – С. 387.

термін «націотворення», ніж «національне відродження»⁹. Як вдало сконструйована у свій час метафора, концепт «національне відродження», безумовно, здобув собі право на тривале існування. Але варто при цьому мати на увазі те, на що звертав увагу В. Липинський – сутність його зводиться не тільки до революційних змін у настроях переважно селянської «народної маси» (яка, власне, не переставала бути українською), а й до зрушень у свідомості місцевої заідеологізованої інтелігенції¹⁰. «Національне відродження» – як процес формування і «соціалізації» національної ідеї, як «масовізація» національної свідомості – тривалий, суперечливий і багатовекторний. У цьому процесі були моменти перервності, стагнації і зворотнього розвитку.

Традиція розглядати націю як «від початку усвідомлюваний проект» сягає доробку Б. Андерсона, проектом стала, власне, і «нова імперська історія», що в Росії здобула останнім часом «друге дихання». Отже, у контексті зіткнення протилежних за змістом і спрямованістю проектів і слід розглядати дихотомію «суверенітет vs імперія» – як «відкриту динамічну систему у стані нестійкої рівноваги». Націотворення в принципі було б неможливим без національного проекту. Нація мала спочатку виникнути в уяві діячів «національного відродження», щоб потім матеріалізуватися відповідно до «об'єктивних» соціально-політичних, геополітичних, культурних реалій.

Крізь призму ідеї національного проектування сьогодні варто розглядати причини незавершеності того «концепту модерності», який визначив обличчя української історіографії на ціле століття. Історики мусили робити вибір із двох концепцій – народницької й державницької. Але бачення у першій народних мас як суб'єкта історичного процесу слабо узгоджувалося з основною тезою другої – доля нації в руках по-державницькому налаштованих еліт. На основі їх синтезу можна було сконструювати хіба що новітній міф, вписаний дещо пізніше в систему інтегрального націоналізму¹¹.

Тиск цього міфу виразно відчутний і в сучасній вітчизняній історіографії. Як зазначає В. Ададуров, «призвичаєне до дискусій про національну ідентичність українське суспільство не тямить душі у версіях минулого, які уявно легітимізують той чи інший проект її нинішньої будівлі, наслідком чого є одягання наукових дискусій у

---

⁹ *Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф.* Українська культура: цивілізаційний вимір. – С. 299-310.

¹⁰ *Липинський В.* Богдан Залеський // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1. – К.–Філадельфія, 2015. – С. 437.

¹¹ *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми.* – Львів, 2004. – С. 60-61.

добряче підлатані шати ображеної національної гордості». На його погляд, лінійна схема, втілена в синтезі М. Грушевського, колись корисна й необхідна для українства, сьогодні стала парадигмою відгородження від світу, оманливого самонавіювання й самозаспокоєння. Лише методи культурно-антропологічної історії з акцентом на інтертекстуальних обмінах ідеями здатні вивести вітчизняну історіографію з архаїчних «фортечно-оборонних мурів», допомогти історикам зайняти позицію безсторонності, неупередженості, невіддільну від вимог науковості¹².

Не виключена, однак, й інша небезпека – прямого ототожнення народницьких акцентів у спадщині Грушевського з соціалістичними і протиставлення «народницького» і «державницького» підходів в українській історіографії за принципом: другий конструктивніший за перший. Справедливі заклики до перегляду місця і ролі етнічного чинника в історії України і поборювання при цьому наявного в історіографії «королівства кривих дзеркал» зводяться інколи до твердження, що «героя» Хмельницького нам підсунули росіяни і радянські ідеологи. І водночас до беззмістовних закликів до істориків: «перестати переписувати історію України»¹³.

Навіть на основі цих уривчастих цитат легко зробити висновок: методологія українського націостановлення XIX і XX ст. потребує нової «дослідницької оптики» і нової логіки осмислення. Досить легко конструювати еволюцію націй за алгоритмом біографії окремої людини – з виділенням етапів народження, зрілості, старіння, чи, зрештою, «відродження». Але сенсу у такій роботі небагато, бо логіка узагальнень цілковито залежить від осмислення напрямів соціо-трансформаційної динаміки у часі і у просторі. Зміна наукових парадигм відбувається під потужним тиском нових суспільних реалій – тепер уже в розрізі не століть, а десятиліть і навіть окремих років. Неможливо, приміром, сьогодні абстрагуватися від кардинальної зміни контексту українсько-російських відносин, що матиме довготривалий вплив на всю систему історіописання в обох країнах.

О. Майборода слушно звертає увагу на те, що розуміння нації як суто соціального феномена проявляється або нехтуванням етнічності, або мінімізацією її ролі у тих зв'язках, які утримують національну цілісність. Тим часом наступ глобальних ціннісних орієн-

---

¹² Ададуров В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії у європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 4-23.

¹³ Див., напр.: *Кралоук П.* Українська історія: якій їй бути? // Дзеркало тижня. – 2016. – 4 червня.

тацій веде до прямо протилежного ефекту – до етнічної мобілізації як засобу зміцнення етнокультурної солідарності. Тобто, глобалізація породжує зворотну тенденцію до індивідуалізації. Так само суперечливими виявляються алгоритми інструментального використання етнічної й цивілізаційної ідентичності у регіоналізації міжнародної системи – в одних випадках вони ігноруються, в інших – актуалізуються¹⁴. Звідси випливає потреба в уважному дослідженні історичних витоків і проявів гібридних ідентичностей, свідомісного дуалізму, міфологізованих парадигм.

Принагідно зауважимо, що всі дані про етнічну належність і національність навіть в офіційній статистиці Російської імперії доволі умовні і приблизні. До уваги бралася не національна, а релігійна ідентичність; почасти враховувався й мовний критерій. Віднесення українців і білорусів до триєдиного «руського народу» було незмінним пріоритетом – з тієї простої причини, що потрібний владі показник домінування росіян у національному складі Російської імперії (65,5%) досягався лише «розчиненням» українців і білорусів у масі «руських». Навіть після революції 1905–1907 рр., яка увела у політичний лексикон поняття «національність», остання в анкетах подавалася здебільшого на основі особистісних уподобань. З двох братів Заболотних, обраних від України до складу Державної думи, один назвав себе росіянином, а другий – українцем¹⁵.

Як засвідчили події останніх років, сам по собі феномен етнічності у протистояннях світобачень і ціннісних систем відіграє далеко не першорядну роль. В українсько-російському конфлікті, який на Донбасі набув форми тривалої неоголошеної війни, значно більшою мірою дають про себе знати залишки радянського виховання на класових пріоритетах і нетерпимості до інакомислення, що, зрештою й зробило догми «русского мира» своєрідними заміниками донедавна популярної «радянськості». Намагання путінських ідеологів і політтехнологів представити увесь пострадянський простір як сферу власних геополітичних інтересів, чітко виявлене небажання рахуватися з нормами міжнародного права й моралі – не просто пошук виходу із глухого кута нерозумної політики, а довготривала стратегія руйнування підвалин Гельсінського світоустрою. Простеження не тільки її ідеологічних підвалин і механізмів ієрархізації, але й засобів протидії їй на різних регіональних і

¹⁴ *Майборода О.М.* Етнічність у міжнародній системі. – К., 2015. – С. 19, 362, 373.

¹⁵ *Коник О.О.* Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 63-64.

локальних рівнях – завдання, здатне вивести на осмислення корисних уроків ціннісних конфліктів і протистоянь.

Українські проекти другої половини XIX і початку XX століття – надто різні, інколи внутрішньо суперечливі й непослідовні – все ж дають уявлення про силу спротиву імперському тиску, яка зрештою стала засобом соціальної мобілізації і сприяла переростанню національно-визвольного руху з культурницької у політичну фазу. Їхній виразний консолідаційний контекст з репрезентацією популярної у XIX ст. ідеї нації – свідчення інтелектуальної зрілості місцевих еліт і усвідомлення ними потенціалу солідарності. Однак належність різних частин української території до двох імперій з відмінними політичними режимами й системами виховання зумовила винятково великий вплив регіоналізму на пропоновані моделі державного устрою. Говоримо саме про моделі тому, що до статусу політичного проекту більшості з них ще належало пройти чималу відстань. Ті, що розроблялися на теренах Австро-Угорщини, моделювали майбутній політичний устрій Наддніпрянщини, навіть не намагаючись «вписати» у ці проекти Галичину.

Навряд чи продуктивно бачити у цьому наслідок недалекоглядності нечисленних інтелектуалів, яких турбувало майбутнє України. Адже як адміністративна одиниця, не кажучи вже про політичний організм, ні в Російській, ні в Австро-Угорській імперіях вона не існувала. Взагалі, як переконливо показав О. Толочко, протягом майже всього «довгого» XIX століття створити в уяві образ України як цілісної спільноти було практично неможливо. Адже вона поглинула території та народи надзвичайно різноманітного культурного та історичного досвіду. Стрімкість, з якою відбувалися ці зміни, випереджала здатність суспільної думки опанувати етнічну, релігійну, культурну, мовну строкатість нового населення, його специфічні правові традиції, класову й майнову структуру. На зламі XVIII і XIX ст. мало кому б спало на думку, що можна «виобразити» Україну з таких різнорідних елементів, як «козацька» Малоросія, «запорозька» й «татарська» Новоросія, «польські» Волинь та Поділля, австрійська Галичина, на тій підставі, що всі ці різнорідні регіони мають одну історію і населені одним народом. Лише згодом, не в останню чергу завдяки подорожам, зміна ландшафтних зон усвідомлювалася як послідовність історичних типів: Таврія й Причорномор'я, приміром, допомагали поєднувати Малоросію з образами грецької й римської історії¹⁶.

---

¹⁶ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т. 1. – К., 2004. – С. 274-276, 281.

Для Росії було надзвичайно важливо закріпити власний пріоритет на володіння величезною територією. Як зазначає В. Горобець, ідеологеми «Третього Риму», базовані на «привласненні» візантійського спадку, стали ключовими елементами при розумінні сакральної основи зовнішньої політики московського керівництва наступних десятиліть, у тому числі підґрунтя стосунків з Україною¹⁷. А. Капелер зафіксував у цьому контексті такі найбільш поширені прийоми російської експансії: дипломатична гра та переманювання на свій бік іноетнічних еліт; поступовий, багатоступеневий наступ на окраїни (з попереднім оголошенням протекторату, закріпленого сценаріями публічного лояльного волевиявлення); воєнне загарбання; виправдання анексії політичними аргументами¹⁸.

Зіткнення закостенілих імперських догм зі «свіжими» визвольними ідеями – завдання, яке піддається розв'язанню в руслі дискурсивного підходу: увага фіксується не стільки на подіях, скільки на рефлексіях, з ними пов'язаних. У некласичній та постнекласичній філософських системах відбувається переакцентація субстанціонального на дискурсивне – аж до тлумачення ідентичності як рольової модальності. Ідентичність при цьому тлумачиться не стільки як система, скільки як процес. На цьому шляху досягається і суттєве прирощення наукових знань, і оновлення інтерпретаційного інструментарію. Спроба легітимації саме такого (дискурсивного) підходу була зроблена у нашій попередній праці «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі»¹⁹. Ми намагалися представити історію Південної України не стільки як перелік подій і набір фактів, скільки як своєрідний дискурс, серію інтерпретативних тем, питань, проблем, які у зв'язку з нею хвилюють політикум і наукову спільноту.

Як нам уявляється, саме неконвенційна (дискурсивна) історія з широким виходом на сучасність створює оптимальні можливості для долання вад, породжених як перевантаженістю історичних наративів фактами, так і перенасиченістю історіографічних оглядів іменами й назвами праць. А водночас і для поглибленого аналізу впливу політичних та ідеологічних чинників на історіографічний процес. Простеження взаємозв'язку горизонтів очікувань на елітному й масовому рівнях та історичних реалій дає змогу побачити й відчути, які рефлексії викликали на різних етапах явища регіо-

¹⁷ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 166.

¹⁸ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 20-41.

¹⁹ Верменич Я. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К., 2015.

нальної гетерогенності та ціннісних незбігів, з'ясувати межі й можливості адаптації соціумів до реалій просторового морфогенезу, окреслити основні канали трансляції соціальної інформації (а водночас і маніпулювання суспільною свідомістю).

Те, що саме рефлексивний рівень історичних досліджень забезпечує оптимізацію виходів на сучасність, визнається нині повсюди в світі. Ситуації, в яких опинилася Україна на грані XIX і XX і на початку XXI століття, значною мірою подібні, навіть дзеркальні. І тоді, і тепер пошук об'єднувачих ідей і суспільного консенсусу перебуває у своєрідному «глухому куті». Створити узгоджений між регіональними елітами та політичними силами національний проєкт Україні вже понад століття не вдається, а тугий клубок суперечностей, зумовлений зіткненням архаїки з інноваціями, не піддається розв'язанню у внутрідержавному контексті. Тиск колишньої метрополії на підвалини українського суверенітету зі здобуттям незалежності не став слабшим, радше навпаки. Росія й досі намагається грати роль жандарма у Європі, не дістаючи належного опору з боку світової спільноти. Далі продовжувати аналогії ризиковано: адже сто років тому якоюсь мірою мінімізувати вплив штучно створеного «українського питання» на динаміку суспільних трансформацій вдалося лише в контексті катаклізмів світового масштабу, спричинених Першою світовою війною й революцією.

Кожна нова історична епоха потребує власної логіки й інструментарію історичних репрезентацій та інтерпретацій. Про «свідомісний злам», пов'язаний зі вступом у політичну фазу національних рухів поневолених імперіями народів, написано багато (хоч, значимо, проблема моделювання майбутнього, разом з проблемами оптимізації територіального облаштування, все ще лишається в Україні на маргінесі наукових зацікавлень). За оцінкою однієї з небагатьох уважних дослідників механізмів націотворчого проектування в Україні В.Венгерської, «ніша» історичних досліджень у цьому методологічному річищі залишається недостатньо заповненою. До того ж саме у цьому предметному полі виразно даються взнаки ознаки неодноразово критикованої етноцентричності як однієї з головних рис українського національного канону²⁰.

Відтворити суспільний фон ідентифікаційних пошуків української спільноти на рубежі XIX і XX ст. неможливо без врахування двох перешкод. Зовнішньої – в особі імперських доктрин «третього Риму» та польських «кресових ідей». Внутрішньої – у вигляді гострих

---

²⁰ Венгерська В. Українські проєкти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 2013.

суперечностей самоідентифікацій у свідомісній сфері й поведінкових стереотипах. Існування українського етносу у системі «взаємовідштовхування» його частин, протиборства політичних сил та ідеологічних доктрин виявилось тим ускладнюючим чинником, який щоразу ставав на заваді консолідаційним намірам. Як точно підмітив І. Курас, в Україні проблеми соборності й регіоналізму надзвичайно тісно пов'язані, фактично це дві грані політичного моделювання і прогнозування. Навіть тоді, коли регіоналізм існує у пригніченій, пасивній формі, він може бути джерелом соціального напруження і призводити до небезпечних деформацій. Тому, переконував вчений і політик, важливо навчитися бачити у ньому щось більше, ніж економічне протистояння по лінії «центр – регіон»²¹.

На наш погляд, саме на шляху уведення у контекст наукового аналізу процесу формування національних ідентичностей пояснювальних модусів, пов'язаних із регіоналізмом, можна долати ті перекося у висвітленні історії російсько-українських взаємин, про які з тривогою писали автори тритомної праці «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (2004). Від часу встановлення регулярних контактів Богдана Хмельницького з російським царем Олексієм Михайловичем до занепаду на початку ХХ ст. Російської імперії історія українсько-російських відносин обростала величезною кількістю дефініцій, означень, метафор, оціночних характеристик, у тому числі накинутих політиками й ідеологами. Метафора «проект» уявлялася авторам цієї праці оптимальною для осмислення сутності символів Переяслава як політичного й ідеологічного конструкта, що в різних іпостасях впливав поміж іншим на формування українського інтелектуального простору упродовж понад трьох століть. При цьому своє основне завдання вони вбачали в екстраполяції історіографічних наративів на тогочасні суспільні реалії. На їхнє переконання, «свідоме використання історії для самоідентифікації та конструювання нової ідеології, з чого, власне, пізніше й виріс політичний рух українців, а також постала вже модерна українська нація, є домінантою інтелектуальної боротьби еліт України та Росії»²². Нині, коли ця боротьба переросла інтелектуальні межі і перейшла, всупереч здоровому глузду, у стадію збройного протистояння, традиційні варіанти вирішення «українського питання» уявляються явно однокісними. Але й пошук альтернатив став за цих умов незмірно складнішим, ніж століття тому.

²¹ Курас І.Ф. Етнополітологія: перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 734.

²² Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 12.

Очевидним є і те, що сьогодні зрозуміти сутність тривалого протиборства російської, польської та української ідей неможливо на ґрунті тих спрощених підходів, які були запропоновані у рамках антиколоніальних підходів. Значно більш продуктивним може бути уведення інтелектуальних пошуків у русло концепцій граничності й порубіжжя, з одного боку, і фрактальності, з другого. А також з'ясування «точок зіткнення» архаїки в її новітніх реінкарнаціях з процесами суверенізації у різних проявах та іпостасях. Адаже саме рубіжності, зауважує О.Рафальський, притаманна певна «негативна діалектика». Той самий фактор, який сприяє етнічній ідентифікації й стратифікації, водночас слугує інструментом певного заперечення інакшості, дистанціювання від неї²³.

Зрозуміло, що на шляху уважного розгляду як сприятливих, так і гальмівних чинників поступу на ниві самоідентифікацій проблема не спрощується, а, навпаки, ускладнюється. Але упевненість у тому, що політичне моделювання й прогнозування в українській історії заслуговує на спеціальний ракурс його дослідження, спонукує до поглибленого аналізу відповідного суспільного фону і спеціальних методів ретроспекції, змушує шукати поміж іншим і нові підходи в осмисленні як проявів «притягання – відштовхування» в українській історії, так і відповідних – традиційних та нетрадиційних – рефлексій на ці теми.

Те, що відмітною рисою цих рефлексій в українському науковому просторі стала своєрідна гібридність з виразними ознаками дуалізму підходів, є рівною мірою і наслідком історичного розвитку України у різних цивілізаційних полях, і результатом політизації й ідеологізації наукових дискурсів. Гостра полеміка на теми співвідношення «глобального/національного/регіонального», «колоніального/антиколоніального/постколоніального», закорінена в систему традиційного бачення вітчизняних центр-периферійних відносин, не стільки прояснює, скільки затемнює справжній смисл трансформаційних процесів на колишньому імперському просторі. А те, що в полоні викривлених уявлень завдяки цьому опинилася уся політика ідентичності, стало джерелом багатьох суспільних драм, включно з трагедією Донбасу.

Гіпотезою пропонованого дослідження є припущення про залежність культурних смислів і поведінкових стереотипів від типів комунікації, створюваних зіткненням інтеграційних і диверсифікаційних процесів. Можливо, є певне спрощення у позначенні цих

---

²³ Рафальський О.О. Етнополітична ситуація в Автономній Республіці Крим як чинник стабільності в Україні // <http://www.cidct.org.ua/uk/publications/Panchuk/5.html>.

процесів узагальнюючою категорією «національне самостановлення». Але ж саме ідентичність, сформована відмінними системами політико-культурного позиціонування, реально визначила напрями соціотрансформаційної динаміки на початку ХХ століття. І в наш час, подобається це нам чи ні, децентралізація стає рушієм змін у світі, і від того, як скористаються її перевагами й мінімізують вади регіональні еліти, залежить, виявиться вона благом чи стане чинником соціальної деструкції. Саме на цьому напрямку суспільна думка здатна реально впливати на особистісний вибір людей, причетних до прийняття рішень. Надзвичайно важливо, щоб історична наука не стояла осторонь цього процесу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від середини ХІХ століття (як відправний пункт тут визначене нетривале існування Кирило-Мефодіївського товариства) до лютого 1917 року (крах Російської імперії). Територіальні рамки обумовлені паралельним інтелектуальним осмисленням процесів націєстановлення на теренах Російської й Австро-Угорської імперій. Вихід за межі предметного поля, продиктованого зосередженням на ідентифікаційних процесах в Російській імперії, зумовлений територіальним переміщенням центру українського руху в Галичину внаслідок безпрецедентного наступу царизму на «українське слово» у 60–90-х рр. ХІХ ст.

Відправні віхи даного наукового проекту визначені з врахуванням тих нових тенденцій в історіописанні, які зумовлені складним переплетенням когнітивних і репрезентативних завдань. Те, що раніше репрезентувалося як пізнавальна проблема у дусі передбачень Мертона, констатує польський соціолог Даріуш Вояковський, «сьогодні стало істотною функцією суспільних наук у досліджуваному ними суспільстві як інституалізована рефлексивність». Відштовхуючись від уведеної в обіг В. Тернером категорії суспільного поля, він відокремлює два рівні таких полів – глобальний, сфокусований навколо загальносвітових економічних і політичних зв'язків, масової культури, техніки, інформативної мережі, і локальний – із великою кількістю субрівнів (державний, регіональний, власне локальний). Акцент на «інституалізованій рефлексивності» у такому підході істотно модифікує цілий ряд «конструктивних парадигм» у суспільних науках, зокрема, проблематику ідентичності, специфіку сучасної просторової мобільності. Це дало змогу подивитися з цілком іншої перспективи на сучасний «суспільний геопростір», що розширюється. А також на явища «різномірності», які зазвичай вкладаються у такі поняття, як плюралізм, фрагментаризація, багатокультурність, багатозначність, різниця тощо.

Культура при цьому постає не стільки як певна цілісність (чи недоозначена спадщина), а через мережі, кордони, центри, домінуючі символи, інтерпретаційні проекти.

«Сценографія середовища», у баченні Д. Вояковського, особливо ускладнена на пограниччях. Сила поля при цьому виражається не стільки у його просторових діапазонах, скільки в багатобарвності його впливу. «В конкретних ситуаціях, середовищах, у мисленні конкретних осіб ті різні поля – і конкретно монтовані на них реляції, символи, значення – перебувають у дуже складних зв'язках». Поняття «свій» і «чужий» при цьому перетворюються на універсальну супрареальність, «яка визначає правила в суспільному й символічному світі, як математика стосовно фізичного світу».

Утім, сам Вояковський невисоко оцінює когнітивну вартість «великої дихотомії «свій – чужий», вбачаючи у ній, принаймні за формою, «вибудовані в інтелекті на підставі досвіду групових одиниць «категоріальні шаблони». «Сила й безсилля» цієї дихотомії виводиться ним з очевидного факту: «що можна сказати конкретного про категорії, які можуть пояснити все, окрім пояснення різномірності поясненого». Звідси і його узагальнюючий висновок: проблема «свій-чужий», як і питання різномірності сучасного світу, «скоріше за все не має остаточних розв'язків»²⁴.

Говорити про «остаточні розв'язки» у когнітивній сфері взагалі проблематично; що ж до локальних ідентифікацій, то тут ми й справді занурюємося у сферу непізнаваного в принципі. В українському випадку, за констатацією Вояковського, проблема етнічності, європейськості та групових меж останнім часом «вибухає» у нових і несподіваних контекстах»²⁵. Одним з них є контекст формування ідентичностей у складних ситуаціях перебування українських земель на рубежі XIX і XX ст. «між молотом і ковадлом», за умов, коли широке використання в політиці імперій асиміляторського інструментарію часто блокувало будь-які національні ініціативи. І якщо за цих умов національний рух еволюціонував від невиразних спроб формування системи народознавства до культурницького українофільства і далі – до легітимації українства як суспільного стану – то вже це задає параметри пошуку консенсусних ідей у національному проектуванні.

Наприкінці цього вступу маємо констатувати, що «вибух» інтересу до проблеми конструювання і функціонування ідентичностей,

---

²⁴ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – 2-ге вид. – К., 2015. – С. 35-107.

²⁵ Там само. – С. 277.

спричинений розпадом СРСР, сьогодні значно посилений реаліями розв'язаної Російською Федерацією «гібридної війни» проти України. Кількість публікацій на ці теми обчислюється сотнями, обсяги спеціальних монографій «розбухають», доволі часто за фактажем дублюючи одна одну. За цих умов поставлене польською дослідницею Е. Доманською питання: «куди прямує сучасна гуманітаристика» потребує пошуку альтернативних перспектив та оновлених інтерпретаційних рамок. У нашому баченні прийнятною перспективою може бути уведення проблеми конструювання ідентичностей у рамки інтелектуальної історії з широким виходом на сучасність. Прагнемо подивитися на майже «бездонну» проблему під оновленим кутом зору, маючи на меті не стільки відтворення «подієвої історії», скільки простеження відповідних рефлексій у наукових дискурсах – як тогочасних, так і сучасних. Такий ракурс дослідження процесів, що відбувалися в українському суспільстві ХІХ – початку ХХ століття, уявляється тим більш цікавим, що саме цей час став початком у європейському масштабі тривалої методологічної дискусії з проблем історизму, модерності, інтерпретаційних рамок і т.ін. На жаль, і сьогодні, констатує Е. Доманська, науковці охоче відстежують зміни, що відбуваються, творять нові дослідницькі сфери, але доволі часто «не мають ані відповідних знарядь, ані потрібної метамови для їхньої концептуалізації»²⁶.

Лейтмотивом даної праці є простеження впливу інтелектуального середовища, насамперед наукових і публіцистичних дискурсів, на процеси формування етнонаціональної спільноти в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Йдеться, отже, про співвідношення наукової і позанаукової складових у складному процесі націєстановлення і про вироблення системи реагування на виклики часу, засобів мінімізації імперського тиску шляхом впровадження у суспільну свідомість життєствердних ідей національного визволення. Сьогодні ці проблеми подвійно актуальні внаслідок прямої потреби з'ясування можливостей і результативності вітчизняного опору тій реінкарнації імперських ідей, яка відбувається у російській історіографії. А також у зв'язку з пошуком відповіді на кардинальне для української історії питання: чому вагомі консолідаційні спроби інтелектуалів в кінцевому рахунку ведуть не до згладжування, а до поглиблення лінії розмежувань, і чому Україна має сумнівну честь належати до десятка держав, які ще й досі перебувають у стані війни, нехай і неоголошеної.

---

²⁶ Доманська Е. Куди прямує сучасна гуманітаристика? // Український гуманітарний огляд. – Вип. 16-17. – К., 2012. – С. 120.

Складність осмислення руху суспільної думки від романтизованих позитивістських уявлень до формулювання національного ідеалу на перетині ліберальних, націоналістичних, соціал-демократичних побудов змушувала автора орієнтуватися не стільки на конкретні прояви інтелектуальних пошуків у хронологічних межах середини XIX – початку XX століття, скільки на їх рефлексивні репрезентації у політичних і наукових дискурсах – як «малоросійських», так і українських, а також російських і польських. Рефлексивний рівень – це своєрідний «блок керування» процесом пізнавальної діяльності. На цьому рівні відбувається осмислення не лише історії об'єкта дослідження, але й історії пов'язаних з нею наукових пошуків.

Поняття «*рефлексія*», введене в широкий науковий обіг в ході критичного переосмислення марксистських парадигм представниками Франкфуртської школи, нині виступає в ролі структурного елемента, покликаного долати розрив між теорією та емпірією, оскільки сама теорія стає об'єктом вивчення. Історіографія займає гідне місце в ряду таких «рефлексивних» дисциплін як гносеологія, наукознавство, історіософія, логіка, психологія творчості. Спираючись на історичний досвід, у тому числі і на досвід історичного пізнання, вона не тільки виконує критичну функцію щодо домінуючих у минулому концепцій і підходів, але й пропонує власні моделі бачення минувшини, створює нові різновиди наукових досліджень, а, отже, виконує важливу парадигмальну функцію.

Гадаємо, що саме такий підхід максимально наблизить до відповіді на питання: чи можлива в принципі реалізація наскрізної ідеї поступу, яка мала виразний етичний підтекст у побудовах М. Драгоманова, а під пером М. Грушевського втілилася у нову, нетрадиційну схему історії України? І в якій мірі вичерпали себе співзвучні настроям їх обох ідеї лінійності й телеологічності, зазнавши потужного тиску постмодернізму і політичних реалій XXI століття?

Розділ 1

МОДЕЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІМПЕРСЬКИХ ЧАСІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА: РЕТРОСПЕКТИВНЕ БАЧЕННЯ

Проблема, що є предметом дослідження у даній праці, має безліч граней і вирізняється розмаїттям інтерпретацій та репрезентацій. Єдине, що, на наш погляд, здатне якимось чином упорядкувати нагромаджену упродовж майже двох століть інформацію про формування національної свідомості на українських теренах – це уведення проблеми у дискурсивний контекст. Співіснування і взаємне переплетення різних дискурсів, щоправда, само по собі створює додаткові складності для осмислення складних і неоднозначних ідентифікаційних процесів. Однак дискурсивний аналіз допускає високий ступінь обмеження у підборі фактів, створює «рамку-вікно» для зосередження на певному аспекті проблеми. Якщо взяти для прикладу майже безмежну, закорінену у різних сферах знання проблему формування національної свідомості, то тут лише зосередження на окремих проектах, що виходили від різних суспільних страт і політичних сил, дає змогу бодай у загальних рисах відтворити складну палітру здобутків і втрат. А інтерпретаційні моделі новітніх дискурсів дають змогу побачити і відчутти, що у дискусіях кінця XIX – початку XX ст. витримало перевірку часом, а що виявилось неспівзвучним тогочасним викликам.

В. Венгерська запропонувала досить вдालу, на наш погляд, класифікацію створених упродовж XIX ст. «проектів». Перший – умовно «малоросійський» – будувався на засадах імперсько-династичної лояльності на основі збереження етнічно-культурної специфіки в межах існуючої імперії, з орієнтацією на ідеї загальноруської єдності. Другий проект, найбільш популярний протягом усього «довгого» століття – автономістський; його прихильники хиталися між культурно-національною та політичною автономією в межах «оновленої» Російської держави, побудованої на федералістських засадах. Подібні варіанти вирішення національного питання мали найбільшу кількість прихильників в українському, частково польському, а також у єврейських проектах – і у «бундівському» соціалістичному варіанті, і у автономізмі С. Дубнова.

Що ж до концепції державної самостійності, то вона в умовах XIX ст. вважалася цілком утопічною, і прихильників у неї було небагато. На той час не існувало не лише умов для її реалізації, але й

для її сприйняття суспільною свідомістю. «Українське питання», разом із «польським» та «єврейським», стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти»¹.

Щоб відшукати відповідь на питання: чому так сталося, доводиться, бодай побіжно, оглянути перебіг дискусій зарубіжних і вітчизняних науковців на теми націєтворення. Хоча легко погодитися з О. Лісничуком у тому, що саме навколо поняття «нація» точиться одна з найбільш гострих і безкомпромисних, а проте малорезультативних дискусій у сенсі творення загальних конвенцій для політикуму й соціуму. Більше того, можна констатувати – як результат цих дискусій – додаткову фрагментацію комунікаційного простору, його кластеризацію. Скільки-небудь усталеної фіксації значень у політичній мові «нація» не набула². Тому доводиться знову й знову звертатися до дискусій понад сторічної давнини, щоб з'ясувати: чому самоідентифікація на національній основі доволі часто програє архаїчним концептам «всеслов'янської», «загально-руської» чи якоїсь іншої єдності?

Процеси націєстановлення в Україні розвивалися в загальному руслі європейського «етнічного ренесансу», але мали виразну специфіку. Внаслідок багатовікової бездержавності й територіальної розчленованості рух у напрямі обстоювання індивідуальної свободи виявився істотно загальмованим. За Ю. Левенцем, українська культура «творилася засобами свого роду «метамови» – російської, німецької, польської». Свідомість українського інтелігента неминуче роздвоювалася між українською субстанцією і російською або австрійською соціальною системністю. Тому питання «бути чи не бути» постійно стояло перед нею, і відповідь на нього міг дати лише масовий рух³. Однак упродовж усього XIX ст. український рух існував у формах поміркованого культурництва і увійшов у політичну фазу лише на рубежі XX століття. Відтак і національна ідея, ледь народившись, зазнала певної девальвації як під тиском асиміляціоністських за своїм змістом імперських ідей «всеєдності», так і внаслідок чвар і незгод в середовищі її речників.

---

¹ Венгерська В. Українські проекти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів. – С. 364-366.

² Лісничук О. Проблема ідентифікації суб'єкта національних інтересів України: дискурсійна інтерпретація // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 5 (55). – С. 39.

³ Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2001. – С. 222-226.

Національно-демократична і національно-радикальна моделі переоблаштування Російської імперії, які вони пропонували, в принципі були несумісними. У баченні В. Солдатенка несумісність республікансько-демократичної (національно-народоправної) і авторитарно-консервативної (елітарно-монархічної) моделей після 1917 р. покликана до життя третю, республікансько-радянську модель. Негативно відбилися на процесах націєстановлення й відмінні підходи до національного аспекту побудови держави, найрельєфніше уособлені у позиціях прихильників автономістських, федералістських і самостійницьких схем державотворення⁴. Попри потужний інтелектуальний потенціал українці не змогли відстояти прийнятний для себе національний ідеал у ході Української революції 1917–1921 рр.

---

1. Вплив наукового проектування на процеси націєтворення: рецепції й рефлексії

Відтворити бодай у загальних рисах процес вітчизняного націєтворення і формування підвалин національної свідомості неможливо без з'ясування суті дискусій навколо поняття «нація», які тривають уже понад два століття. Вододіл між примордіалістами й конструктивістами (інструменталістами) проходить по лінії визнання/невизнання етносів і націй як «природних» чи «уявлених» спільнот, але має безліч відтінків у трактуваннях.

Дискусії на теми національного самовизначення вже давно набули виразних ознак міждисциплінарності, чому немалою мірою сприяла інформаційно-комп'ютерна революція. Провідна роль у них, як і раніше, належить етнологам, але дедалі помітніший вплив на проблематику націєтворення справляють історики й лінгвісти. Завдяки лінгвістичному аналізу багатьох середньовічних і ранньомодерних текстів вдалося з'ясувати, що поняття «нація» (від лат. *nasci* – народитися) почало вживатися задовго до того, як епоха буржуазних революцій протиставила династичному принципу ідею народного суверенітету і пов'язаний з ним «принцип національності». Первісний зміст цього поняття асоціювався з місцем

---

⁴ Солдатенко В.Ф. Вступ до другого тому // Політична історія України. XX століття. – Т. 2. – К., 2003. – С. 7-8.

народження, тобто спільністю походження. У Римській імперії «націями» називали групи чужинців, позбавлених прав громадян; часто це поняття застосовувалося і до тих віддалених народів, яких римляни вважали «варварами». Надалі, однак, зміст поняття «нація» істотно трансформувався і ускладнювався; проблеми етнічного походження поступалися місцем професійним зв'язкам. У найбільш загальному вигляді у часи середньовіччя його вживали, паралельно з поняттям «gens», на означення «племені», політичної й мовної спорідненості.

«Націями» називали себе студентські і церковні земляцтва; часто це поняття застосовувалося елітними прошарками для позначення групових інтересів, не обов'язково пов'язаних з етнічним походженням. Належність до такої «рудиментарної» (термін Е. Шилза) нації підвищувала соціальний статус особи і в цьому розумінні була консолідуючим чинником. Зрештою, еволюція терміна відбувалася, за В. Євтухом, у напрямі позначення ним «природної, не агрегованої, спільності людей, визначеної системою об'єктивних обставин, з якими людина стикається від дня свого народження»⁵.

Більш-менш завершене категоріальне окреслення термін «нація» дістав у ході Французької революції кінця XVIII ст., коли династичному пояснювальному модусу вперше була протиставлена ідея народного суверенітету із «принципом національності» в його основі. Національна консолідація заради досягнення етнополітичних цілей – загальноєвропейська тенденція, що виникла як реакція на Французьку революцію і наполеонівські війни, зазначали професор Ланкастерського університету (Великобританія) Я. Крейчі та співробітник Міжнародного агентства в Брюсселі Я. Велімський. Саме під її впливом сформувався принцип: «будь-яка етнічна група має право на власну державу, а кожна держава має бути заснована на такій групі або нації»⁶. На думку Дж. Ротшльда, прагнення до створення «націй-держав» зразу ж створило проблеми етнічної дискримінації й асиміляції, реакцією на які стало політичне збурення меншин⁷.

Відкинувши поняття держави як особистого володіння монарха, Велика французька революція замінила його ідеєю національного або народного суверенітету. В основі проголошеної революцією «Декларації прав людини і громадянина» лежали ідеї природних і невід'ємних прав людини, свободи слова, особи, совісті, законності опору гнобленню. Декларований революцією принцип самовизна-

⁵ Євтух В. Етнічність. Глосарій. – К., 2009. – С. 112.

⁶ Krejčí J., Velimski Y. Ethnic and political nations in Europe. – London, 1981. – P. 61.

⁷ Rothschild J. Ethnopolitics: A conceptual framework. – New-York, 1981. – P. 41-42.

чення передбачав право народів створювати національні держави всупереч династичному принципу.

У той час визнання такого права не супроводилося активізацією відцентрових тенденцій – навпаки, Французька революція виступила на авансцені історії як об'єднавча сила, якій вдалося впоратися із залишками бретонського, провансальського і норманського сепаратизму. Протягом півстоліття після революції лозунги суверенітету й самовизначення мали виразний об'єднувальний підтекст. Для поляків, італійців, німців вони виявилися фактором, що сприяв їхній консолідації й об'єднанню.

Новий феномен в європейській історії – поділ на нації – створив принципово відмінний фундамент європейської політики і модний об'єкт осмислення в суспільній думці. В англослов'янському світі поняття «нація» пов'язувалося здебільшого з поняттями «громадянство», «державна» і поступово набувало не лише етнічного, а й територіально-політичного змісту. На інших підвалинах формувалася німецька нація. Поняття «нація» (Nation) там часто ототожнювалося з поняттям «народ» (Volk), але ніколи – з поняттям «державна» (Staat). Саме такий, переважно етнічний зміст вкладав у поняття «нація» Й.-Г. Гердер, з іменем якого пов'язується початок «етнічного ренесансу».

Німецька традиція у визначенні нації справила помітний вплив на трактування цього поняття у мовах центральноєвропейських і східноєвропейських народів, зокрема, і в українській мові. У вітчизняній інтелектуальній традиції витоки нації відшукувалися у глибокій давнині, а вся її історія подавалася у дусі романтизованого народництва і пріоритету етнічних та релігійних цінностей. У баченні В. Смолія, О. Удада та О. Яся сформований на цій основі історіографічний канон неодноразово піддавався критиці за ритуальну апеляцію до патріотичних настанов, чорно-білу аксіологію, полярні ціннісні підходи⁸.

Утім, не менший вплив на вітчизняну соціогуманітаристику справили конструктивістські концепції нації, зокрема, новаторська праця Б. Андерсона «Уявлені спільноти». Не заперечуючи наявності об'єктивних передумов формування та становлення націй, Андерсон переконливо довів: у кінцевому рахунку націю творить прогрес у розвитку комунікацій та інформації. Поява «офіційних націоналізмів» у його баченні стала спробою натягнути на гігантське тіло

---

⁸ Смолій В., Удад О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 22. – К., 2012. – С. 30.

імперії «коротку й цупку шкіру нації»⁹. А проте без з'ясування кореляцій по лініях «глобальне/національне/локальне», «соціальне/національне» уже неможливий будь-який аналіз суспільних реалій. Історії тут належить почесна роль арбітра (але не прокурора).

Як у XIX столітті, так і у наші дні, констатує О. Толочко, існувало явне чи імпліцитне переконання у тому, що наукова історія служить вмістилищем і храмом колективної пам'яті народу. Нація сприймалася як свого роду колективний індивід із відповідними рисами («національним характером», «національною фізіономією»), які вирізняють саме цю націю з-поміж решти народів. За аналогією з людським життям історію багато хто намагається репрезентувати як біографію нації і водночас як ресурс колективної пам'яті. В часи М. Грушевського побутувало переконання, що український народ спіткала історична амнезія. «Писання національної історії відтак ставало чимось на зразок повернення народу його справжньої пам'яті, його дійсної біографії... Національна історія все ще вважалася науково серйозним проектом, технічно можливим для виконання».

Інша річ, що згідно з існуючими у тогочасній Європі уявленнями «наукова» національна історія ставала легітимним проектом лише у разі досягнення загальної згоди щодо самого існування нації. Якщо ж таке існування було не очевидним, національна історія сприймалася як ідеологічно сумнівний і науково неспроможний проект¹⁰. Уведена Ф. Енгельсом типологізація «історичних» і «неісторичних» націй базувалася на запереченні законності національних устремлень сербів, хорватів, румунів, словаків, чехів, оголошених уособленням варварства і знаряддям російських панславистів¹¹.

Справедливості заради слід підкреслити, що пізніше, після польського повстання 1863 року, Маркс і Енгельс більш уважно і реалістично ставилися до національного питання. У програму I Інтернаціоналу, прийняту Генеральною радою 27 березня 1865 р., було включено вимогу національного самовизначення – що правда, лише в контексті антиросійської політики. Визнається настійно необхідним, говорилося в ній, знищити загарбницький вплив Росії в Європі, застосувавши до Польщі «право кожного народу на самовизначення» і відновивши цю країну «на соціальній і демократичній основі».

---

⁹ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С. 197.

¹⁰ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 251-252.

¹¹ Докладніше див.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 72-78.

Отже, уже в той час найрадикальніше крило соціалістичної суспільної думки бачило у праві націй на самовизначення насамперед інструмент політики. Це важливо підкреслити, оскільки без прив'язки до геополітичних планів неможливо вірно оцінити ні вільсонівські, ні ленінські підходи до проблем національного самовизначення. З політичних міркувань Маркс і Енгельс змінювали свою точку зору – перший на питання відокремлення Ірландії від Англії, другий – на претензії датчан на Шлезвіг. Показовою є боротьба Маркса і Енгельса всередині Інтернаціоналу проти прудоністів, які розглядали нації як «застарілі передсуди». Маркс рішуче виступив проти Лафарга, доводячи, що під запереченням національностей він розуміє, «здається, їх поглинення зразковою французькою нацією».

Другий Інтернаціонал порівняно слабо реагував на зростання національно-визвольного руху. Щоправда, Лондонський конгрес II Інтернаціоналу (1876) записав у своїй резолюції, що він «виступає за повну автономію всіх національностей і заявляє про своє співчуття робітникам будь-якої країни, яка страждає у даний час під ярмом воєнного, національного чи якогось іншого деспотизму». Конгрес закликав робітників цих країн з'єднати зусилля з класово-свідомими робітниками, щоб добиватися повалення всесвітнього капіталізму». На наступних конгресах II Інтернаціоналу до 1914 року до цього питання увага спеціально не приверталася.

Проте ряд теоретиків II Інтернаціоналу – К. Реннер, О. Бауер, К. Каутський – внесли помітний вклад у розробку теорії національного самовизначення. Каутський, зокрема, вважав умовою розв'язання національного питання послідовний демократизм. Найкращою формою реформування таких багатонаціональних імперій, якою була, приміром, Росія, він вважав «не перетворення національної держави у державу національностей, а об'єднання різних національних держав на рівних началах в один союз держав». Підкреслюючи, що Сполучені Штати Америки організували перший такий союз, Каутський зазначав: для всіх держав Європи, розташованих між Росією і Англією, поступово виникає потреба у більш тісному об'єднанні. Поштовхом до утворення Сполучених Штатів Європи «став би митний союз між Німеччиною та її сусідами»¹².

Водночас Каутський підкреслював, що «ідея демократії і тісно зв'язана з нею ідея національної держави вимагає, щоб «статус-кво» не був замінений без згоди заінтересованого населення. Жодна

---

¹² Каутський К. Национальное государство, империалистическое государство и союз государств. – М., 1917. – С. 86-87.

держава не повинна, спираючись виключно на своє право завойовника, включати до свого складу населення, яке ставиться вороже до цієї зміни»¹³.

Австромарксистки розглядали націю як особистий, персональний союз, абстрагуючись, наскільки це можливо, від ареалу її проживання. К. Реннер бачив у нації «екстериторіальну колективну одиницю»¹⁴. У визнанні за нацією права не на територію, а на публічно-правовий статус Реннер і Бауер вбачали оптимальний спосіб запобігання загостренню міжнаціональних суперечностей і гарантування прав нацменшин. Щоб національна спільнота мала можливість захищати свої права, вона повинна бути суб'єктом національних прав, «юридичною особою, приватно- і публічно-правовою, діє- і правоздатною»¹⁵.

Термінологічна неузгодженість, накладена на складні політичні реалії, сформувала упродовж ХХ століття кілька конкуруючих теорій нації – політичну, психологічну, культурологічну, історико-економічну, етнічну – і безліч типологізацій нації. Вирішальну роль у їхньому оформленні відігравали професійні інтереси й смислові уподобання дослідників, серед яких переважали вчені зі світовими іменами. Більшість їх включалася і в модні дискусії щодо визначення типових ознак нації. Зрештою, всі ці дискусії заходили у глухий кут, бо вичерпати якимось переліком ознак майже безмежний комплекс смислів, закладених у концепт нації, виявилось у принципі неможливим. Ще у 30-х рр. минулого століття авторитетна комісія Британської Академії наук на чолі з Е.Карром дійшла висновку: «Слово «нація» означає різні речі для різних народів та в різних мовах».

Багатозначність терміна «нація», ускладнена політичним та ідеологічним тиском на визначення змісту й структури цього поняття, зумовила «термінологічний хаос», який простежується у вітчизняній етнополітичній науці уже майже століття. Як констатує О. Картунов, «навіть фахівцям, не кажучи вже про пересічних громадян, важко пробитися крізь «термінологічні джунглі, які виникли внаслідок підміни слів і понять, їх некоректного та/чи неадекватного застосування». Взаємозаміна термінів «нація», «держава», «суспільство» становить серйозну концептуальну проблему»¹⁶.

¹³ Там само. – С. 13.

¹⁴ Шпрингер Р. Национальная проблема. – СПб., 1909. – С. 17.

¹⁵ Там само. – С. 111.

¹⁶ Картунов О.В. Вступ до етнополітології. – К., 1999. – С. 128.

В українській історіографії через ці, неодноразово фіксовані «термінологічні джунгли» вдалося пробитися Г. Касьянову, і саме на його підходи, на наш погляд, варто орієнтуватися в оцінках складної й неоднозначної доби т.зв. «національного відродження». Гадаємо, що цю метафоричну конструкцію й справді не варто перетворювати на операціональну категорію. Більш продуктивною у цьому сенсі може бути категорія «націєстановлення», якщо вкладати в неї і процеси націєтворення, і елементи «націєуявлення». Оскільки саме цей процес і сформував об'єктно-предметну сферу даного дослідження, він перебуватиме у фокусі нашої уваги з акцентом на пошуках місцевими інтелектуалами консолідаційних стимулів, які мали зрештою об'єднати розрізнені спільноти ідеєю солідаризму.

На час, коли в Україні почалися активні пошуки витоків національного самоусвідомлення, процес формування етнічної, не кажучи вже про політичну, націю, був далекий від свого завершення. Хоч її кістяк, козацька еліта, вже у XVII ст. відчував себе «політичним народом», доводить польський історик Т.Стриєк, носії національної ідеї зовсім не обов'язково називали себе українцями. У Речі Посполитій назва «Полонія» побутувала від часів Болеслава Хороброго, в Україні така традиція не склалася¹⁷. Питання про те, чи становлять єдиний етнос три основні групи українців («малороси» в Російській імперії, «рутени» в Австрії, «русини» в Угорщині) лишалося відкритим упродовж усього XIX століття. У Російській імперії нащадки козацької старшини, урівняні у правах з російським дворянством, своїм етнічним походженням уже, як правило, не переймалися. Місцева буржуазія була у своїй масі неукраїнською, спольщені міста зазнали зросійщення. За цих умов більшість інтелігенції українського походження, констатує І.Гирич, «воліла бути «нормальними» росіянами чи поляками, які мали визнану у світі свою культурну традицію. Цілі культурні ділянки так і не набули від початку XIX ст. до 1917 р. національного забарвлення»¹⁸.

Завдання, які постали перед українськими інтелектуалами півтора століття тому, відзначалися безпрецедентною складністю. І не лише тому, що їм належало консолідувати слабо оформлену, відсутню на політичних картах спільноту, яка у тогочасній термінології належала до числа «неісторичних» націй. Значно більше важило те, що українські землі входили до складу двох імперій зі

---

¹⁷ *Stryjek T.* *Українська idea narodowa okresu międzywojennego.* – Wrocław, 2000. – S. 38-39, 433.

¹⁸ *Гирич І.* *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.).* – К., 2014. – С. 87.

складною історичною долею, відмінною соціонормативною культурою, різними управлінськими моделями, а головне – з постійною готовністю всіма наявними у їх розпорядженні засобами відстоювати свою цілісність (а по можливості й розширювати власну територію). «Будителям» нації за таких умов доводилося спиратися на створену ними ж самими модель минулого з міфологізованою патріотичною традицією в її основі. «Боротьба за спадщину» опинилася у фокусі наукових зацікавлень. І хоч метрополій, до складу яких входили українські землі, у XIX ст. було всього дві, у цьому інтелектуальному змаганні національним українським проектам доводилося витримувати конкуренцію і з претензіями на цю ж спадщину «третього гравця» – інтелектуалів зниклої з політичного простору Польщі. Власні «фантомні болі», пов'язані з втратою державності, посилювали напругу пристрастей навколо «українського питання» до крайніх меж. Кожна з сторін цього «трикутника» переслідувала не лише ідеологічну, але й політичну мету послаблення суперника шляхом спрямування ідентифікаційних процесів у потрібне їй русло.

Єдине, що могло надихати українських інтелектуалів у їхніх наукових пошуках – це тріумфальна хода нових ідей національного суверенітету в Європі – як прямий наслідок суспільних зрушень, пов'язаних із Французькою революцією кінця XVIII ст. Етнічне походження під пером німецького філософа Й. Гердера вперше постало як незаперечний аргумент на користь самодостатності тієї чи іншої спільноти, і на цьому ґрунті досить швидко дістали розвиток ідеї національної самосвідомості.

Відповідно до схеми, введеної пізніше у науковий обіг чеським вченим М. Грохом, східноєвропейські національні рухи пройшли три фази розвитку. Перша фаза («академічна», «фаза А») починалася з етнографічних, філологічних, історичних студій, які мали кінцевою метою з'ясування історичних та культурних джерел національної самобутності. На другій і третій фазах (фаза В – «культурницька» та фаза С – «політична») відбувається процес взаємопроникнення національно-культурних і політичних ідей, їх закорінення у масову свідомість, і, як наслідок, активізація національних рухів¹⁹. Хронологічні межі «фази А» для України Р. Шпорлюк, О. Субтельний, А. Жуковський та інші західні українознавці визначають як кінець XVIII – середину XIX ст. Саме у цьому часовому діапазоні у

---

¹⁹ Hroch M. Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller european nations. – Cambridge, 1985.

вітчизняній історіографії помітний відчутний потяг до осмислення історичних традицій, культурної самобутності України і окремих її регіонів.

У наш час М. Грох доволі скептично ставиться до універсального застосування його «трифазової схеми» і перетворення її на стереотип тими, хто в оригіналі з нею не знайомився. Особливо непокоїть його перебільшення консолідаційного потенціалу націоналізму як ідеології, в якій акцент на національній належності витісняє на маргінес усі інші інтереси, соціальні тертя й конфлікти. При розгляді реальних національних процесів, вважає Грох, доцільніше використувати універсальний термін «національна ідентичність», бо саме на цьому шляху легше з'ясувати корені стресових ситуацій і розходження в інтересах, а отже, дійти до консенсусних пояснень процесу формування нації²⁰.

Дуалізм уявлень про націю, спричинений існуванням її етнічної й територіальної моделей – предмет спеціального осмислення у запропонованій Е. Смітом соціологічній версії нації. Він виразно бачить два шляхи формування націй: 1) процес бюрократичної інкорпорації, що привів до появи територіально-громадянських політичних націй і 2) процес народно-культурної мобілізації задля створення етнічно-генеалогічних «культурних» націй. Для розкриття нашої теми принципово важливим є його зауваження щодо креативної ролі інтелектуалів – істориків, археологів, антропологів, фольклористів – у наданні голосу прагненням мас, відбитим у відповідних образах, міфах, символах. У випадках творення етнічно-генеалогічних, «культурних» націй, наголошує він, доводилося не тільки виробляти нову культурну ідентичність, але й визволяти залежне утворення від ярма чужоземних держав. Цей процес неминуче супроводився формуванням подвійної ідентичності – культурно-національної й політико-національної, а також дуалізму історичної пам'яті²¹.

Як зазначає Л. Зашкільняк, «кожна національна державна спільнота (як і будь-яка соціальна спільнота взагалі) творить свою «легітимаційну» історію, з усіма властивими їй атрибутами міфологізації (ідеалізації)». Новочасна українська історія, як історія титульного народу і його державності, є порівняно недавнім продуктом

---

²⁰ *Хрох М.* Исторические предпосылки «национализма» в центрально- и восточно-европейских странах // *Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе.* – Т. 1. – М., 2010. – С. 119; *Он же:* Консенсусное объяснение формирования наций // *Вопросы философии.* – 2011. – № 1. – С. 27-32.

²¹ *Смит Е.Д.* Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 108, 145-146.

її інтелектуальної еліти. Модерна концепція історії України формувалася наприкінці XIX ст. і остаточно легітимізувалася у творчості М. Грушевського та його послідовників. Від того часу бере початок модерна українська історіографія, одним з важливих завдань якої було формування національної ідентичності і створення підґрунтя для політичної програми молоді української нації. Ускладнений процес формування модерної української нації дослідник пов'язує з «аномальностями», викликаними запізнілим націєтворенням, кризами національної та історичної ідентичностей, різновекторними політичними орієнтаціями українського соціуму. Внаслідок цього і на кінець XX ст. процес створення єдиної модерної нації в Україні ще не був завершений²².

Своєрідним містком між примордіалістськими та конструктивістськими уявленнями про націю міг би бути погляд на неї як на соціальну спільноту, що уявляє себе колективом зі спільними рисами характеру, надіями і долею внаслідок конструктивістських зусиль тих соціальних структур, які управляють системою комунікативних зв'язків всередині цієї спільноти. Безумовно, мають право на існування і спроби дати якесь універсальне визначення нації – приміром, як номінальної одиниці в структурі антропосфери, відкритої системи, що бере участь в енергоінформаційному обміні з природним середовищем та іншими подібними системами і виконує ідентифікаційні, консолідуючі функції. Або коротко охарактеризувати націю як спільноту, що усвідомлює свої внутрішні соціальні зв'язки як національні узи. Але навіть такі, доволі абстрактні, визначення нації не охоплюватимуть всіх випадків вживання цього поняття. Адже воно застосовується на означення держави, етнічної групи, культурно-лінгвістичної спільноти; може бути синонімом поняття «національність» тощо.

Коректним з погляду науки є запропонований німецьким істориком Ф. Майнеке поділ націй на «культурні» (*Kulturnation*) і «державницькі» (*Staatnation*). «Культурна» нація базується на фундаменті спільності історичної спадщини, мови, території, релігії, звичаїв тощо; наявність держави і політичних інститутів для неї не є обов'язковою. «Державницька» (політична) нація – це активне й самодіяльне співтовариство громадян, усього населення даної країни незалежно від етнічного походження. На відміну від етнічної нації як категорії антропологічної та культурної політична нація – це категорія політико-правова.

---

²² Запекільняк Л.О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 94.

Розмитість і полісемантичність категорії «нація», наголошує Л. Нагорна, робить до певної міри контрверсійним і поняття «національна пам'ять». Прогресивний у своїй основі процес переходу «від історичної свідомості до соціального та культурного самоусвідомлення» (П. Нора) ніде не був безпроблемним. Проблематичність терміна «національна пам'ять» полягає у тому, що він виходить із розуміння нації як однорідної субстанції чи гомогенної цілості. Етносоціальний наратив української історії піддається критиці західними науковцями саме внаслідок закріплення у ньому есенціалістських стандартів з очевидним пріоритетом пам'яті титульної нації. Якщо такий підхід не буде замінений багатоетнічним, таким, що презентує українську історію як історію територіальну, історіописання в Україні, вважають західні науковці, і надалі лишатиметься полем емоційних суперечок²³.

Нечітке розрізнення в українських наукових і політичних дискурсах етнонації й політичної нації (притаманне навіть тексту Конституції України) виразно позначилося на проектах націєтворення, започаткованих у перші роки української незалежності. На думку Л. Шкляра, прагнення молодого українського етнополітичного організму утвердити свою демонстративну ідентичність змушувало його орієнтуватися на пріоритети етнополітичної нації, яка вже перестала бути суто етнічною, але ще не набула завершеної форми політичної нації²⁴. Ситуацію ускладнювало постійне напруження у стосунках етнічних еліт, які репрезентували різні сегменти українського соціуму, а пізніше – й свідоме використання політичними силами різних «режимів споглядання» – від пасеїстичних до презентистських. Вибіркове й інструменталістське ставлення до минулого створило, у баченні І. Колесник, «складну мозаїку міфів, містифікацій та історичних фантазмів, позитивістську «втечу» від історичного синтезу, концептуальних узагальнень». Внаслідок цього, доводить дослідниця, «українська історіографія з точки зору домінування в науковій свідомості національно-державницької парадигми та цілого спектру теорій націй та націоналізмів, виглядає провінційною, маргіальною»²⁵.

Варто, однак, мати на увазі, що це оцінка понад десятирічної давності, а за час, що минув, в українській історіографії відбулися

---

²³ Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. – К., 2014. – С. 69-70.

²⁴ Шкляр Л. Національна ідея в полікультурному просторі України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 15. – К., 2001. – С. 29.

²⁵ Колесник І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern // Ейдос. – Вип. 1. – К., 2005. – С. 237-245.

помітні зміни. Якщо виходити із більш наближених до сучасності міркувань згаданої дослідниці, неважко простежити обриси формування нового, соціокультурного образу вітчизняної історичної науки, у контексті якого розвиток українського історіописання постає як зміна стилів мислення, методологічних настанов, удосконалення схем і концепцій. Формування нового типу наукових узагальнень передбачає як вироблення нових оціночних модулів, так і орієнтацію на практичне знання, протистояння деструктивним силам, прогнозування²⁶.

Загалом же, наскільки розмитою є межа між «домодерністю» і «модерністю», настільки ж умовним є вододіл між «модерними» і «домодерними» націями. Націогенез – складний і суперечливий процес, який проходив по-різному у різних народів. Якщо взяти українську націю, то процес її виникнення легше пояснюється з позицій конструктивізму – не маючи власної держави, цілісної території, загальноприйнятої і усталеної з граматичного погляду мови, вона значною мірою була інтелектуальним витвором еліти, а отже, типовою «уявленою» спільнотою. Але заглиблення в історичні пласти, зокрема, в часи Національної революції середини XVII ст., дає безліч доказів існування у українців відчуття власної території, історичної спадкоємності, значення власних символів, тобто всього того, що підводиться під поняття «національна ідентичність» у примордіалістському каноні.

Прибічники етнічних моделей української нації доволі часто виводять процес її формування від часів Давньоруської держави, наголошуючи водночас на тому, що у «княжі часи» націогенез українців не завершився, продовжуючись у контексті становлення козацтва і національно-визвольної боротьби кінця XVI ст. – першої половини XVII ст. Надалі його стимулювали кілька циклів «національно-культурного відродження». Здебільшого процес консолідації української етнонації подається як такий, що і у наші дні не дістав завершення.

Конструктивісти відштовхуються від запропонованої Р. Шпорлюком ідеї «українського проекту», а нижню хронологічну межу націогенезу українців окреслюють кінцем XVIII – початком XIX ст. В умовах становлення модерних російської і польської націй, доводять вони, українці опинилися перед вибором: або інтегруватися в імперську модель «єдиноруської» нації (із втратою при цьому етнічно-культурної самобутності), або відстояти право на власне націєтворення в руслі загального «етнічного ренесансу». Оскільки

---

²⁶ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 86, 99.

місцеві інтелектуали могли спиратися на власну історичну й культурну традицію й відчуття локального патріотизму у певній частині еліти, «український проект» мав шанси на практичне втілення. Його автори досить вправно використали нові геополітичні реалії кінця XVIII ст., пов'язані із об'єднанням лівобережних і правобережних українських земель у рамках однієї держави, а також колонізацією південних територій. Плідною у плані націогенезу виявилася також ідея соборної України – як ідеологічного обґрунтування об'єднання двох частин нації – настільки відмінних у соціокультурному відношенні, що спокуса вважати їх двома різними націями виникала все частіше.

Поняття «соборність» з'явилося у контексті боротьби за об'єднання двох частин України як синонім спільності їх історичної долі і відповідної орієнтації суспільної думки. Запозичене із православної церковно-політичної термінології, воно поряд із семантично спорідненою «всеєдністю» перетворилося поступово у одне з ключових понять філософської і політичної культури. В Росії ним позначалася переважно своєрідна містична єдність, що характеризує християнську церкву і за аналогією з нею – християнське суспільство. У такому контексті його вживали А. Хомяков, С. Трубецькой, М. Бердяєв, С. Булгаков та інші філософи. Стосовно політичного життя поняття «соборність» використовувалося як антитеза централістичному деспотизмові, фіксація внутрішнього прагнення до зближення народів і національних церков. В Україні контекст застосування поняття «соборність» виявився дещо ширшим. Тут воно набуло не лише мобілізаційний («діяти одностайно»), але й територіальний вимір. Поняття соборності в українському науковому і політичному дискурсах використовується як синонім територіальної єдності, що базується на усвідомленні спільності історичної долі, етнічних і громадянських самоідентифікаціях.

Відповідно до традицій православної еkleзіології термін «соборність» має глибоко закорінений духовно-моральний зміст – єдність має виростати не з примусу чи необхідності, а з глибоко усвідомленої внутрішньої потреби. В українській політичній думці він виявився «затребуваним», коли боротьба за єдність двох частин України стала на порядок денний як практичне завдання. Утім, за слушною оцінкою А. Мальгіна, поняття «соборність», яке відіграє надзвичайно велику роль у політичній свідомості України, залишає простір для дискусій і потребує більш чітких дефініцій²⁷. Сьогодні соборність – це вже не проблема «збирання» географічного матеріалу

---

²⁷ Мальгин А.В. Украина: соборность и регионализм. – Симферополь, 2005. – С. 11-13, 269.

для створення будови української держави, а проблема архітектоніки цієї будови, її внутрішнього облаштування. Проте завершеного теоретичного обґрунтування консолідаційних механізмів, які здатні відтворювати ідею соборності на кожному новому етапі розвитку суспільно-політичної думки, поки що бракує.

Подолання кризи сучасного історичного знання неможливе без вироблення нових методологічних підходів до осмислення й узагальнення зробленого, нових методик «мікроісторичного» аналізу. Принципи міждисциплінарності та компаративістські підходи відкривають тут справді неосяжні обрії. Синергетика пропонує нові тлумачення відомих історико-наукових та соціокультурних феноменів: власних ритмів розвитку науки, чередування періодів наукових революцій і спокійних, еволюційних змін. В певних «точках біфуркації» здійснюється вибір напрямів майбутнього розвитку, змінюються ідеали й норми наукового пошуку. Але бурхливий ріст знання не може тривати довго: на зміну йому приходять загальмований темпосвіт. «Мовою філософії науки це означає оживлення історичних традицій науки і культури, звернення до елементів знань, що склалися раніше. Може відбуватися навіть повернення до «дитинства» науки, до архаїки, до магії слів, до міфології. Наука повинна призупинитися, затриматися, поринути у відносно недіяння, щоб потім повернутися до бурхливого життя»²⁸.

Як і всяка наука, історіософія підпорядкована власним ритмам розвитку, і стан певної загальмованості тут зовсім не обов'язково має розглядатися як катастрофічний. Йде непростий процес осмислення корінних зрушень, які спіткали світ на рубежі тисячоліть, триває вироблення наукових інновацій, нових, значною мірою міждисциплінарних, методологічних підходів. Природно, що цей процес не є безпроблемним і вимагає кардинальних змін у самому стилі мислення історика, засобах систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу, в системі категорій і понять, якими оперує історична наука. Історіографії це стосується тим більшою мірою, що це поняття дедалі більше стає полісемантичним. Ним позначають і історичну науку в цілому, і науку про розвиток історичної думки, і історію історичної науки, і ступінь наукової розробки тієї чи іншої проблеми.

Рефлексивний діапазон наукового пізнання справді неосяжний: адже завдяки новим інформаційним технологіям рефлексія на рівні символів та інтерпретацій стала засобом конструювання певних

---

²⁸ Князева Е.Н. Синергетическая модель эволюции научного знания // Эволюционная эпистемология: проблемы, перспективы. – М., 1996. – С. 124-126.

культурних кодів, які фіксують ступінь зрілості суспільної свідомості на тому чи іншому етапі її формування, включно з аналізом смислів політичної взаємодії і культурного спілкування. У контексті нашого проекту важливо відзначити, що саме у другій половині XIX століття в усьому світі нація – як унікальне явище і цінність – стає основою раціоналізованих історичних схем, базованих на романтизмі й ідеях Просвітництва; історизм при цьому стає опорою прогресистського оптимізму.

Не випадково ідея прогресу опинилася у фокусі історіософських побудов М. Драгоманова. Як зазначає А. Круглашов, логіка політичної боротьби, що відігравала найважливішу роль у діяльності мислителя, зумовила напрямки його теоретичних пошуків, усвідомлювалась ним у категоричній формі «шукати нові, зрозумілі та доступні для здійснення програмні орієнтири»²⁹. При цьому ідея поступу розглядалася і як певна методологія наукового пізнання, і як інструмент вироблення принципів стратегії й тактики визвольного руху. Своєрідне розуміння історизму, відчуття присутності минулого у часі та просторі допомагало Драгоманову балансувати на грані вітчизняних утопій («надія на самих себе») і європейських настанов. Саме на цьому ґрунті українська суспільно-політична думка почала долати, хоч і несміливо, перешкоди на шляху сполучення програм європейського лібералізму, реформістської соціал-демократії та вітчизняної націонал-демократії. Інша річ, що в умовах Російської імперії кінця XIX – початку XX століття перспективи такого синтезу були примарними. Етноконфліктність, закладена у сам фундамент імперії, будучи помноженою на крайню поляризацію суспільних настроїв, зводила нанівець спроби розв'язання в еволюційному руслі назрілих проблем, робила невідворотним соціальний вибух.

Як свідчить історичний досвід, ідентичності зазвичай формуються у конфліктному середовищі, за умов відсутності єдиної системи смислів, ускладненої зіткненням політичних платформ та історіографічних підходів. Саме органічно притаманна цьому процесу конфліктність дає змогу фіксувати наявність контридентичностей спочатку у дискурсивному полі, а потім і у реальному зіткненні протилежних ідентифікаційних практик. Ризикогенність і конфліктність – майже неминучі наслідки ідейних битв, які зазвичай супроводять «кризи спільного розуміння ідентичностей» (С. Роккан) і навіть звичайний вакуум консолідаційних ідей.

---

²⁹ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 118-119, 158-161.

Станом на середину ХІХ століття російська імперія посилено культивувала ідею Малоросії як частини «триєдиного руського народу», намагаючись прищепити суспільній свідомості стереотипи «общерусскости». У домінуючому польському баченні Україна лишалася «польськими кресами»; під час антиросійських повстань 1830 і 1863 р. їхні провідники намагалися залучити українців на свій бік, пропагуючи гасла «за нашу і вашу свободу». Утім, у польському середовищі було й чимало прихильників українофільської орієнтації, яка набувала різних форм (балагульство, козакофільство, хлопоманство). За таких умов неминучою була свідомісна поляризація, яка зрештою виливалася у настрої меншовартості, «загубленої української людини», комплекс жертви.

Оскільки ХХ і початок ХХІ століття перетворили проблему етноконфліктності в одну із загроз глобальній безпеці, навколо неї сфокусовані величезні за своїми масштабами дослідницькі зусилля. У фокусі наукових інтересів опинилася підвищена ризикогенність на цьому полі, зокрема, пошук прямого чи опосередкованого зв'язку між нерівноправним становищем домінуючих та субординованих етнічних груп і ситуаційно детермінованими політичними інтересами, у тому числі з «ідентифікаційними впливами» (*the contagion effect*) сусідніх чи якихось інших держав. Домінують концепції «групової мобільності», в яких у центрі уваги опиняються мотивації й інструменти впливу «політичних стереотипів» на суспільні настрої з метою стимулювання відцентрових процесів і сепаратистських проявів. Як довели автори масштабного проекту західних вчених під назвою «Меншини у небезпеці. Всесвітній огляд економічних конфліктів», поєднання суспільного невдоволення з сильним почуттям етнічної групової ідентичності та політичного інтересу створює «надзвичайно горючий матеріал», який забезпечує паливом спонтанні акції, як тільки слабшає зовнішній контроль»³⁰.

У баченні В. Котигоренка, типологізація етноконфліктів за ресурсними, статусними і ціннісними інтересами й потребами їх сторін дає підстави вважати безпредметними пошуки якогось специфічного «етнічного підґрунтя» задля визнання того чи іншого конфлікту етнічним. Такі пошуки нерідко приводять дослідників до перебільшення ролі етнічних відмінностей у міжгрупових взаєминах. Поліетнічність України є об'єктивною, історично сформованою складовою її суспільних реалій. У часи бездержавності українська культура не могла повною мірою виконувати інтегруючу

---

³⁰ Gurr T. Minorities at risk: A global view of ethno-political conflicts. – Washington, 1993. – P. 124-127.

націєтворчу роль, мусила задовольнятися ознаками вторинності порівняно з домінуючою культурою. Наслідком цього стали суттєві відмінності в етнічній структурі, мовних, культурно-світоглядних, геополітичних та інших орієнтаціях населення, які, власне, і продукують протиріччя на рівні незбігу інтересів. В українських умовах не було етнічних конфліктів «у чистому вигляді» – кожен з них поєднував риси різних типів³¹.

Насамперед це стосується конфліктів з різнопорядковими суб'єктами (а саме таким був конфлікт українського етносу з владними структурами Російської імперії). І зовсім не обов'язково кожна з сторін конфлікту має бути носієм вже сформованої етнічної ідентичності. Усі конфлікти такого роду виникають у соціальній сфері, яка сама по собі є безмежною. Тому й розглядати їх доцільно у рамках цивілізаційного підходу, в основі якого – бачення суспільства як єдності соціальності й культури. Міжнаціональні конфлікти – це у своїй основі конфлікти інтересів, цінностей, культур, в основі яких – різне розуміння життєвих реалій і різне ставлення до них.

Чи був у принципі можливим консенсус політичних моделей, які виходили від різних – ліберально-демократичних, соціал-демократичних, націоналістичних угруповань української опозиційної молоді? Очевидно, що досягти його в умовах другої половини XIX – початку XX століття було неможливо в принципі. Але самі по собі консолідаційні пошуки інтелектуалів ставали не лише явищем політичного життя, але й складовою частиною суспільно-політичної думки й українського визвольного руху. Нині, за умов поглиблення поляризації українського соціуму і переростання іманентно притаманної йому конфліктності у збройну стадію, ці пошуки набувають значення ідеологічної спадщини, яку варто всебічно осмислювати на нових, пропонованих сучасною історіографією засадах.

Під впливом «історичної глобалізації» відчутно змінюються структура і функції загальної історії, яка надто довго базувалася на легітимації відповідних цивілізаційних ідей. Поняття цивілізації як частина дихотомії «цивілізоване/варварське» осмислювалося як синонім раціональності і прояв історичної необхідності; завдяки цьому телеологізм став фундаментом історіописання. Упродовж XX ст. цей фундамент поступово розмивався під впливом постколоніалістської і постмодерністської критики, внаслідок чого історичний процес постав як діалог цивілізацій, в якому роль суб'єкта була закріплена за обома сторонами; загальна історія внаслідок цього сформувалася

---

³¹ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 73-76, 631.

як сума багатьох історій, написаних з різних точок зору. Макроісторичні моделі загальної історії (лінійно-стадіальні, циклічні), які домінували раніше, сьогодні існують поряд з регіональними концептами історії локальних цивілізацій, моделями локальної історії та мікроісторії. А головна проблема глобальної історії мислиться як співвідношення універсального й часткового (локального).

Концептуалізація історичної локалістики відбувається на основі переосмислення понять *локус*, *локалізм*, *регіоналізм*, *партикуляризм*, *периферійність* тощо, поєднання макро- і мікроісторичних підходів, простеження еволюції ізольованих соціумів у великих часових діапазонах. Застосування крос-історичних підходів і методик локального мікроаналізу дає змогу представити не усереднено-типову, а виразно індивідуалізовану просторову картину суспільних відносин на рівні певного «місця» у більш або менш широкому часовому діапазоні.

Інтерес до регіоналізму й локалізму в сучасних теоріях нації підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою конфігурацією дихотомії «істотне – неістотне», пов'язаною з онтологічним поворотом, що відбувся в рамках некласичної і постнекласичної філософії. У гуманітаріїв з'явилося тверде усвідомлення того, що у взаємодії глобального/регіонального/локального діє не стільки алгоритм протиставлення, скільки логіка включення. Сутність тих глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звертання до досвіду індивіда чи групи, так само як і без перенесення акцентів із «закономірностей» на «частковості» й «випадковості». Локальне при цьому далеко не завжди осмислюється як територіальне – воно може бути синонімом часткового у найрізноманітніших формах його прояву – від простеження деталей приватного життя окремої людини до аналізу зв'язків, що породжують соціальні асоціації й корпоративну психологію. Проте територія, навіть якщо вона існує у дослідженні як фон, все ж визначає його масштаб і межі, допомагає уявити джерела специфічності, породжуваної життям у обмеженому територіальними рамками середовищі.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинутих», тепер постають як втілення «інакшості», з якою усім доводиться рахуватися. Типологічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає

шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Концепти «пов'язаної», «спільної», «інтегрованої» (*connected, entangled, shared, integrated*) історії з'явилися у руслі «культурного повороту», з одного боку, і соціологічних «мережєвих парадигм», з другого. Компаративна історія не є чимось новим; згадаймо, як обстоював переваги історії «зверх кордонів» Марк Блок на XIX міжнародному конгресі з історичних наук в Осло (серпень 2000). Але доволі довго вона існувала в режимі синхронії, а діахронічна взаємодія, у тому числі між різними інтелектуальними традиціями, лишалася в тіні. Запропонована французькими істориками М. Вернером та Б.Циммерманом ідея «перехресної історії» (*histoire croisée*) виходила із заперечення простих лінійних «трансферів» – передачі інформації від однієї культури до іншої. На їхнє переконання, мова повинна йти про рух у різних напрямках (ре-трансфери) і про діалог культур як «взаємопереплетення» (*intersection*). У такому баченні певні цілісності репрезентуються не просто у відношенні одна до іншої, а одна через іншу, як рухомі, активні, взаємодіючі, з власними механізмами циркуляції³². Поняття трансферту (культурного перенесення) виявилось зручним для пояснень впливу множинних і різнобічних взаємозв'язків, взаємообмінів, взаємовпливів на формування ідентичностей, поведінкових стереотипів, образів минулого.

Дослідження української ідеї в компаративному контексті поки що не стало доміантним напрямом в українознавстві, хоча й перші кроки у цьому напрямі виводять на цікаві узагальнення. У спільному баченні двох українських та словенського дослідника, національна ідея – це не коктейль з історичних символів, гасел, соціальних благ; це – загальна мета й довгострокова стратегія розвитку суспільства. Політична ідея – спосіб впровадження національної ідеї у життя. За умов існування у XIX ст. полінаціональних державних утворень майже по всій Європі національна ідея бездержавного народу вступає у суперечність із національно-державницькою ідеєю метропольної нації. Утім, фактор поліетнічності прискорював зародження націоналізму, тож національна ідея спочатку з'явилася в обличчі панславізму, південнославізму, неославізму. Після розпаду внаслідок війни централізованих імперій бездержавні нації, у тому числі й українська, одна за другою проголошували свою державність. Але

---

³² Werner M., Zimmermann B. Beyond comparison: Histoire Croisée and the challenge of reflexivity // *History and Theory*. – 2006. – Vol. 45. – № 1. – P. 30-50.

український народ підійшов до революції 1917 р. непідготовленим. Для більшості населення соціальний аспект переважав національно-визвольний, і на цьому вправно спекулювали російські більшовики та білогвардійці. І все ж творення української і словенської націй, незалежно від тривалості, інтенсивності, конкретних історичних обставин, відбувалося за спільним для всіх європейських націй сценарієм. Українська специфіка полягала хіба що у формах реалізації³³.

У баченні С. Плохія продуктивним для створення нової історії України може бути транснаціональний підхід, базований на її розгляді як цивілізаційного й культурного кордону і своєрідної контактної зони³⁴. Розміщення вітчизняних просторів «посеред багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами впродовж усієї історії території, яку ми сьогодні називаємо Україною» – ця його ідея абсолютно точно співпадає із обраним нашим відділом напрямом досліджень, зафіксованим у розпочатій розробці теми «Феномен пограниччя у долі України: історичні витоки, рефлексії, ментальні впливи». Використання порівняльних підходів у ключі новітніх «пов'язаних», «перехресних» історій – це саме те, що здатне вивести вітчизняний наратив із глухого кута ексклюзивності й телеологічності. А поєднання методів макро- та мікроісторичних досліджень допоможе реалізувати уже неодноразово озвучуваний посил С. Плохія: зробити історію України такою, яка збагатить історію Східної Європи та європейського субконтиненту.

У баченні Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія остання третина XIX і початок XX століття характеризується як доба модернізму – відмінний від епохи модерну, відносно самостійний період, який пережила Європа за чотири десятиліття до Першої світової війни. Духовний переворот, здійснений модернізмом, справив вирішальний вплив на суспільне і культурне життя усього XX і початку XXI століття, революціонізувавши не лише сферу культури, але й матеріальне виробництво, структуру індивідуального й суспільного життя, створивши особливий тип свідомості. Істотних змін зазнав історичний компонент філософської картини світу. На зміну традиційному історизму, базованому на культивуванні позитивних

---

³³ Мальшина К.В., Сінкевич Є.Г., Перовшек Ю. Українська та словенська національні ідеї у XX ст.: порівняльний аналіз // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 127-138.

³⁴ Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 4-12.

ідеалів поступового поліпшення, організаційного вдосконалення суспільства з культом системності й впорядкованості, прийшли експлікації категорій боротьби, жертвності, катастроф. Філософія малих справ змінилася філософією бунту – аж до соціального анархізму з його відразою до умовностей обов'язку та порядку. «Переоцінка цінностей» поступово із сфери декларацій перекочувала у соціальні програми, причому загальним мотивом стала критика «буржуазної моралі». А у культурі «нової людини» легко знайти основи соціальних педагогік усіх тоталітарних режимів ХХ століття.

На таких підвалинах вибудовувалася цілком нова модель соціального проектування, орієнтована не просто на нове, а на постійне оновлення, а тому приречена завжди лишатися незавершеною. У гонитві за сучасністю модерніст перебуває у постійному сумніві, ностальгує, але про повернення назад чути не бажає. У модернізмі простежується загальна тенденція втечі від раціоналізму і тяжіння до тероризму, революційності, націоналізму, анархізму. Криза індивідуалізму в українському суспільстві, розділеному Російською та Австро-Угорською імперіями, набула вигляду гострої кризи ідентичності, яка разом із соціально-економічною та культурно-духовною кризами провокувала активізацію процесів маргінальної та девіантної поведінки, а також соціальної аномії. Притаманна маргіналам система цінностей – крайні форми соціального нетерпіння, схильність до спрощених максималістських рішень, заперечення або вороже ставлення до наявних суспільних інститутів – поширюється на значну частину населення. «Неадекватне сприйняття життя з боку соціальних й інтелектуальних маргіналів ставало певною нормою перевернутого існування людини, як і те, що вся епоха модернізму була просякнута й дихала ароматом смерті в її безпосередніх і витончених формах вираження».

Ці, руйнівні у своїй основі, тенденції не могли не позначитися і на характері українського національного руху, який еволюціонував від культурно-просвітницького до національно-визвольного з політичним та антиімперським спрямуванням. Через певне відставання модернізаційних процесів (у баченні згаданих авторів це була радше передмодернізація) націоналізм у Російській імперії розвивався суперечливо і не набув тих можливостей, які він мав у більш розвинутих країнах, навіть порівняно з Австро-Угорщиною. Лише наприкінці ХІХ століття почалося його оформлення в ідеологію і політичний рух, покликаний перетворити маси у націю.

Політичне об'єднання українців і росіян у складі Російської імперії створило досвід, який для українців виявився складним, у підсумку навіть трагічним. Політика урядової асиміляції наштотх-

нулася в кінці XIX століття на потужний український рух, який багато в чому підготував майбутній розпад імперії. «Утвердження нації можна розглядати як відповідь українського народу на історичний виклик, заданий асиміляцією». За таких умов етнос або доростає до нації, або щезає³⁵.

---

2. Національно орієнтована інтелектуальна історія XIX – початку XX ст. як поле методологічних новацій

Найбільш наочний парадокс вітчизняної системи мислення полягає у тому, що пошук об'єднавчих доктрин і консенсусного суспільного ідеалу постійно обертався на практиці новими розмежуваннями й розколами. Найпростіші його пояснення відштовхуються від географічної реальності – Україна як державний організм формувалася у зоні порубіжжя, на перетині різноспрямованих цивілізаційних впливів, ментальних настанов, потужного імперського тиску держав-метрополій. При цьому доводиться постійно мати на увазі, що процеси формування політичної нації та національно-державної ідентичності у нас виявилися неймовірно ускладненими асиметрією у розвитку регіонів і амбівалентністю ціннісних, у тому числі зовнішньополітичних орієнтацій.

Лише у контексті граничності, доводить Н. Яковенко, «можна зрозуміти внутрішню тканину української культури в широкому розумінні – від побутових навичок до способу самовираження». Контрастне неспівпадіння цивілізаційних орбіт, що впритул приступали до українського етнічного простору, сприяло, як це не парадоксально, збереженню української національної єдності, бо на кожне з сусідніх віань знаходилась антитеза. Культурне пограниччя між групами цивілізацій і розмаїття міжетнічних контактів перетворювали українську культуру на химерне плетиво звичаїв, навичок, стереотипів, а можливо, й етнопсихологічних прикмет т.зв. «українського характеру»³⁶.

---

³⁵ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – С. 301, 310-327.

³⁶ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 13.

З огляду на перебування різних частин України на різних цивілізаційних орбітах, у складі різних держав її «ойкумена» зрештою почала осмислюватися як суцільний «простір погранич» і водночас як методологічна основа дослідження процесу формування українського територіального масиву. Мешканці пограниччя постають при цьому як гетерогенні й поліморфні спільноти, що сформувалися на базі симбіозу/синтезу світоглядних матриць та поведінкових стереотипів населення, якому судилося жити обабіч кордону. Здебільшого поліетнічні й поліконфесійні, такі спільноти схильні до дистанціювання від власних політичних центрів і засвоєння «чужих» культурних цінностей.

Своєрідний «пограничний» гнозис у баченні специфіки українського світосприймання й відповідних поведінкових реакцій є у своїй основі правомірним, хоч за сучасних умов і явно недостатнім. Проблема формування національної ідентичності і переформатування ідентифікаційних стратегій нині постає не лише як когнітивна, але й як екзистенційна, така, що прямо впливає на політичні орієнтації й самопочуття мільйонів людей. Із її безпрецедентної багатоаспектності випливає не лише складність завдань класифікації, але й утрудненість оціночних критеріїв для визначення рівнів ризикогенності на різних історичних етапах. Соціальних підходів тут явно замало; підключення до систем аналізу психологічних критеріїв теж не гарантує охоплення проблеми в усій її складності й неоднозначності. Соціальну й культурну природу ресурсних, психологічних та інших конфліктів неможливо зрозуміти, не звертаючись щоразу до напрацювань як соціальної, так і інтелектуальної історії.

Що ж до поняття «ідентичність», то попри його певну розмитість, фахівці-етнополітологи розглядають його як цивілізаційний бренд нації і базисну основу системи соціального пізнання. За М. Степиком, формування національної ідентичності – це процес самовизначення людини і у реальних, і у символічних конструктах етнічного та національного простору³⁷. У процесі історичного розвитку індивід і група проходять через кілька фаз процесу самоусвідомлення, формуючи при цьому мережу зв'язків чи протистоянь з іншими групами, коло своїх уподобань, прихильності до тієї чи іншої ціннісної системи. Позитивні чи негативні емоції, які домінують у цьому процесі, зумовлюють «мотивацію уявлень», яка накладає свій відбиток на всю систему світосприймання соціуму,

---

³⁷ *Степико М.Т.* Українська ідентичність: феномен і засади формування. – К., 2011. – С. 9.

стимулюючи поділ на «своє» і «чуже». Сформований у такий спосіб аксіологічний вінтаж здатен сприйматися на масовому рівні як «знак долі», трансформуючись поступово у символічні образи «упослідженості», «меншовартості», віктимності.

Універсальність поняття «ідентичність» Л. Нагорна пояснює тим, що в ньому вдало поєдналися суперечливі на перший погляд відчуття належності й особності, стабільності й змінюваності. І в душі кожної людини, і в групі, в соціумі йде постійне змагання настанов на захист власного життєвого простору від сторонніх втручань і на входження до якогось колективу за ознакою духовної спорідненості. Якусь, найбільш активну частину соціуму життєві реалії ставлять у позицію сприйняття чи несприйняття наявної системи суспільних відносин, включно з державно-територіальним устроєм. Така подвійність робить ідентифікацію процесом «боротьби за цілісність свідомості», а саму ідентичність неминуче вводить у кризовий контекст»³⁸.

У зв'язку з розпочатою на сторінках «Українського історичного журналу» дискусією про методологічні засади створення нового академічного синтезу історії України у фокус наукових дискурсів потрапили проблеми національної історії як форми апології націй. У баченні О. Толочка, національні історії мають ту особливість, що – всупереч хронологічному викладові подій «з найдавніших часів» – конструюються ретроспективно. Вони пишуться «вперед до майбутнього», але тільки тому, що історик вже попередньо подумки пройшов шлях «назад до минулого»... Національна історія, отже, не стільки документує минуле нації, скільки творить, формує його»³⁹.

Національні історії як специфічний різновид структурування історичної свідомості, починаючи з XIX ст., перетворювалися на важливий інструмент побудови національної ідентичності за типом своєрідної «біографії нації». У такому ключі вони виявляються не вільними від виконання стандартних ідеологічних функцій, а тому вразливими для наукової критики закладених у них засад телеологічності, етноцентричності, культурної ексклюзивності. Для нашого проекту особливо важливим уявляється порушена ініціаторами дискусії проблема потрійного конфлікту всередині держав-метрополій по лінії «титульна нація» – «меншини» – «держави-сусіди». Звідси їх критична налаштованість до вітчизняного гранд-нарративу

³⁸ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008. – С. 39.

³⁹ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 252-253.

як переобтяженого анахронізмами, вщент заповненого антропоморфічними й органістичними метафорами⁴⁰.

На наш погляд, оприлюднений в ході цієї дискусії⁴¹, сама формула «гранд-нарративу» у застосуванні до викладу у «великому форматі» вітчизняної історії може сприйматися як вдала метафора, але навряд чи придатна до виконання ролі своєрідної метакатегорії. Утім, справа навіть не в цьому. Спокусливо викласти історію народу чи країни за лекалом біографії людини – від народження через самоствердження до героїчних здобутків: саме така модель вважається оптимальною з точки зору виконання виховної функції історичної науки. Але коли спільноті середньовіччя чи раннього нового часу приписується здатність до раціонального цілепокладання (на зразок одвічного прагнення українського народу до воз'єднання з російським чи послідовного обстоювання українцями на всіх етапах свого розвитку ідеї власної національної державності), такий суб'єктивізм здатен знецінити навіть серйозне прирощення наукових знань. Коли ж при цьому у фокусі виявляється протиставлення «ми – вони», і «наше» наділяється найвищими чеснотами, а «чуже» представляється як смертельна загроза, історія взагалі втрачає раціональну основу. Саме тому критична налаштованість ініціаторів дискусії до збереження моделі нарративу зразка столітньої давності не могла не дістати з нашого боку принципову підтримку.

На небезпеки, що випливають із прагнення легітимації національних історій шляхом відтворення узагальненого образу еволюції певної нації/народу, звертає увагу і польський історик В. Вжосек. На його переконання, схематизм, націлений на конструювання цього образу за взірцем біографії індивіда, притаманні антропоморфність (надання історії рис життя людини), генетичність (перенесення сучасних уявлень про народ на час його виникнення), змінність (вибудова еволюційних схем за зразком етапів людського життя – народження, становлення, зрілості). Така історія завжди представляється як «біографія нації», а історіографія – як «автобіографія нації», причому домінує тенденція втиснути всю минувшину в рамки виключно етнічної історії. Творення ідеалістичних стереотипів і

---

⁴⁰ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С. 4-24.

⁴¹ Верменич Я.В. Локально-регіональні рівні вітчизняного нарративу // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 4-23.

міфів неминуче веде до протиставлення одних народів іншим і збіднення образу минулого⁴².

Чи існують у принципі можливості знаходження консенсусу «традиціоналістів» і «постмодерністів» у баченні критичної функції соціогуманітаристики? Безумовно, існують, і реальний крок у зближенні позицій уже був зроблений у руслі «культурного» («культурологічного») повороту. Пошук відповіді на питання про те, як дійові особи історії змінюють соціокультурні реалії власного буття, вивів на цікаві узагальнення щодо впливу образів минулого на процеси конструювання ідентичності. Предметами спеціального дослідження стали «образи-символи», «образи-очікування», локальні й регіональні ідентичності, інтелектуальні біфуркації. Простеження впливу традицій (як успадкованих, так і «винайдених») проклало шлях до концептуалізації окремої субдисципліни – традиціології.

Появу у цьому контексті нового «повороту» – історичного – неважко було передбачити. Але в міру того, як інтерес до традиції змінювався гіпертрофуванням проблеми «спадщини», намітилася нова небезпека – підміни історії-оповіді історією-пам'яттю. Така історія-пам'ять, за Н. Копосовим, будучи формою сучасного переживання минулого, стала нині чи не єдиним легітимним предметом історичних досліджень. «Вона усюди – штучна, сконструйована при живій участі істориків, але непідвладна науці»⁴³. І найменш «підвладними науці» при цьому виявляються саме національні гранд-нарративи, на зміст яких виразно тисне політична кон'юнктура.

Не випадково проблема «методологічного націоналізму» сьогодні є модним об'єктом критики на конгресах філософів, соціологів, представників інших соціогуманітарних наук. Відхід від орієнтації на національні нарративи відшукується насамперед на шляхах «виходу до нових просторів» і «методологічного територіалізму». Це означає, що місце головних геополітичних акторів – націй-держав, а також релігій, які опонують одна одній, поступово займатимуть глобальні процеси, розглянуті під кутом зору контекстуальності, в рамках того культурно-історичного середовища, яке їх породило. Оновлення теоретико-методологічного інструментарію при цьому мислиться на шляхах відходу від жорстко детерміністських моделей

---

⁴² Дискусії на цю тему у рамках IV Міжнародної наукової конференції польських та українських вчених «Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX – першій половині XX століть» (вересень–жовтень 2005 р.) див.: Український історик. – 2006. – Т. 43. – № 1-3. – С. 325-326.

⁴³ Копосов Н. Исторический поворот в современной мысли: взгляд на «переломное время» из «переломного времени наоборот» // Ейдос. – Вип. 5. – К., 2009. – С. 11-12.

і схем, в руслі транснаціональних і мультикультуральних парадигм⁴⁴. Бурхливий розвиток історії повсякденності, регіональної, локальної (зокрема, «нової локальної»), усної історії – свідчення того, що перенесення фокусу дослідницької уваги на явища культурного регіоналізму являє собою стійку тенденцію, що матиме свій розвиток у майбутньому.

Фахівці звертають увагу і на ще одну важливу обставину: «оновлення» історії незмірно розширило діапазон наукової рефлексії, змістивши акценти «із загального на одичне, закономірного на випадкове, традиційного на особливе, буденного на виняткове. Виклик, кинутий науковцями усталеному розумінню документа, дозволив уникнути однозначного формату істини, а отже, репрезентувати новітні тенденції у вивченні цього соціального феномена та науки про нього»⁴⁵. Нової динаміки набув процес загальної гуманітаризації наукового знання; незмірно розширився простір міждисциплінарного збагачення палітри соціогуманітаристики. Всім цим зумовлений безперервний процес оновлення й удосконалення методологічних підходів та виразових засобів історичної науки.

Сьогодні науковий загал перебуває у стані постійного пошуку парадигм, по можливості вільних від категоричних оціночних суджень, проте таких, які дають змогу кожному науковому напряму чи науковій школі самовизначатися у майже безмежному просторі міждисциплінарних знань. Навряд чи цей пошук можна вважати цілком успішним: найбільш критично налаштовані історики доводять, що за всього бажання автора бути об'єктивним пропоновані наукові тексти «все одно наповнюються смыслом, заданим оповідачем». Однак основи нової історіографічної культури все ж закладаються – не в останню чергу під впливом соціального конструктивізму і «пізнавальних поворотів» кінця ХХ ст.

Соціальний конструктивізм в системі соціогуманітарних наук – це не стільки чітко визначена наукова школа, скільки сукупність підходів, схильних розглядати суспільні явища не як даність, а як продукт уяви чи цілеспрямованих дій. Його початок зазвичай пов'язують із парадигмою, запропонованою П. Бергером та Т. Лукманом, і постмодерністськими підходами М. Фуко та П. Бурдьє.

---

⁴⁴ Див.: Титаренко Л.Г. Современная теоретическая социология. Размышления после конгресса // Социс. – 2009. – № 1. – С. 16-24; Култыгин В.П. От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Там же. – С. 24-32.

⁴⁵ Бездрабко В. Документознавство в Україні: інституалізація та сучасний розвиток. – К., 2009. – С. 326-327.

В історіописанні зрушення відбуваються переважно у перенесенні дослідницької уваги з суб'єктів на відносини між ними; отже, істориків не так цікавить сама подія («що це було»), а питання «чому, як, навіщо». Якщо розглядати дискурси як способи впорядкування соціальної реальності, то відмітною рисою історичного наукового нарративу стає з'ясування у порівняльному контексті причинно-наслідкових зв'язків.

Неймовірна складність і суперечливість сучасного історичного процесу, зумовлена соціальною ревізією епістемологічних основ гуманітарного знання, доволі часто ставить дослідників у незручне становище не просто опонуючих, але й непримиренно налаштованих сторін. Вплив ідеологій диктує «правила гри», в яких міркування раціональності витісняються аргументами «актуальності», трактованими в дусі політичної доцільності. Тим часом історична наука як суспільний організм не може існувати без бодай мінімально узгодженої базової системи цінностей, здатної мінімізувати протилежні погляди й концепції.

Співвідношення національних історичних нарративів і локальних історіографічних традицій – проблема, яка «перекочувала» у ХХІ століття з двох попередніх, але тепер, у світлі викликів глобалізації й інформатизації, все менше надій пов'язується із можливостями лінійного раціонального мислення й «наближення до історичної правди».

Нова культурна історія виводить загальні закони соціальної еволюції людства із специфічних особливостей розвитку локальних культур, тобто намагається заповнити культурну нішу, яка донедавна належала соціально-економічному базису. Нова соціальна історія активно засвоює соціологічні методи дослідження, а власні претензії на науковість передає поняттям «*social science history*». Національні історії, зосереджені на державі-нації, зазнають відчутного тиску з боку транснаціональних підходів, за яких спроби розгляду історії у багатополосній, глобальній перспективі вкладаються у форму модної критики «методологічного націоналізму».

Як вважає О. Майборода, історію розвитку взаємозв'язку етнічності та державності в українському випадку варто розглядати, виходячи з принципів положень синергетики. При цьому він ясно бачить небезпеку ймовірних спрощень, наголошуючи на тому, що конструктивність синергетичної методології може бути спотворена псевдосинергетичними асоціаціями й метафорами. Синергетика не в змозі пояснити усі типи структур і форми існування явищ, але все ж вона як методологічний підхід має істотні переваги. Ці переваги полягають насамперед у тому, що синергетика підкреслює роль

флуктуацій у системі, значення випадковості, дає можливість простежити зв'язок мікро-, мета- і макрорівнів, коли навіть невеликі збурення можуть міняти картину буття, тобто стан системи. Зокрема, такий підхід дає змогу з'ясувати зв'язок між втратою державної ідентичності у XVIII ст. і актуалізацією проблеми етнічної ідентичності. Стратегія російського царизму, спрямована на деетнізацію українців та їх асиміляцію у великоруському середовищі, диктувалася страхом перед перспективою політизації українського етносу у формі окремої держави. Але породжені цим страхом асиміляторські зусилля викликали зворотній український страх – за власне існування як окремого народу, і гарантом самозбереження мала стати своя держава⁴⁶.

Специфічні «правила гри», які формує у наш час глобальна гегемонія капіталу, змушують дослідників повертатися до використання системного діалектичного методу, який зазнав певної девальвації, коли був оголошений марксистським і тому, мовляв, догматичним. Внаслідок цього суспільні науки виявилися практично безпомічними, коли виникла потреба пояснити явища «відкатів» і регресу, діалектику революцій і контрреволюцій, реформ і контрреформ тощо. Оскільки реверсивні асоціальні процеси відбуваються як на національному, так і на регіональних і локальних рівнях, у світі дедалі більше усвідомлюється необхідність переосмислення в руслі мережевих зв'язків і нової «інформаційної» реальності усіх мультисистемних процесів, у тому числі й діалектики перехідних станів⁴⁷. Проте й до сьогодні бракує задовільних пояснень того, чому консолідаційні зусилля інтелектуалів XIX – початку XX ст. доволі часто оберталися поглибленням конфронтації і появою нових ліній світоглядних розмежувань.

Реструктуризація (до певної міри навіть ресемантизація) понять соціогуманітаристики, дотичних до сфери націєстановлення, відбувається на засадах збагачення понятійно-категоріального інструментарію термінами, виробленими в межах соціології, гуманітарної географії, когнітивної лінгвістики, психоісторії. Вплив постмодерністської лексики, зокрема, позначився у впровадженні у відповідні наукові дискурси понять «наратив», «постколоніальні студії», «біфуркація», «мережеві моделі», «ментальне картографування» тощо. Важливо, однак, чітко відмежовувати ці новації від притаманної

---

⁴⁶ 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К., 2016. – С. 22, 26.

⁴⁷ Див., напр.: Бузгалін А.В. Диалектика: реактуалізація в мирі глобальних трансформацій // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 20-35.

дискусіям XIX ст. опори на традицію, «історичну антикварність», навіть архаїку. Ідейна обмеженість тодішнього «національного моделювання» не в останню чергу пояснювалася тим, що концепції «народності/племені», «народного руху» погано корелювали з викликами «індустр-реальності» (термін Е. Тоффлера). М. Грушевський ще на рубежі XIX і XX століть зрозумів, що притаманний українській суспільній думці потяг до культурництва (навіть у його радикально-національних версіях) нездатен створити ґрунт для легального українства. Молодші покоління відвернулися від такого «українофільства», і тільки поєднання «національного радикалізму» з соціальним чи конституційним демократизмом відкривало, бодай умоглядно, шляхи до надання вимогам українства політичного змісту⁴⁸.

Як констатує І. Колесник, поняття «українська історіографія» завжди мало ідеологічний підтекст та політичні відтінки. «Малоросійська історіографія» XVIII–XIX ст. сприймалася як другорядна, вторинна щодо офіційної російської історіографії; «нова українська історіографія» на рубежі XIX і XX ст. була пов'язана з національною ідеєю, самосвідомістю українства⁴⁹. Цей зв'язок, проте, не забезпечив їй домінуючої ролі у процесах націєстановлення і формування національної ідентичності. Не в останню чергу тому, що слабкість реальної націєтворчої традиції, яка в українському варіанті сягала часів Національної революції середини XVII ст., речники української ідеї дуже часто намагалися компенсувати своєрідною «ерзац-традицією» (І. Лисяк-Рудницький), яка формує викривлені уявлення про механізми націєстановлення.

Найближче до пошуку відповіді на питання про те, чому на національних окраїнах імперії домінувала структурна модель російської ідентичності, підійшов, на наш погляд, А. Капшлер. По-перше, вона освячувалася державою та церквою за допомогою витонченої системи маніпулювання свідомістю неосвіченої маси догматами «святої Русі». По-друге, наявність потужного релігійного компонента зумовила формування на етноконфесійному ґрунті також різних варіантів етнорелігійної ідентичності з фокусуванням на «народності», спільній мові, подібних культурних зразках. По-третє, на цих же підвалинах формувалася ідентичність російської інтелігенції – як попередник «середнього класу» вона володіла потужним інтелектуальним потенціалом, своєрідно поєднуючи ідеї лібералізму з мотивами «імперської величі», які поступово трансформувалися

---

⁴⁸ Грушевський М. Рух політичної і суспільної української думки в XIX столітті // Твори у 50-ти тт. – Т. 1. – Львів, 2002. – С. 403-404.

⁴⁹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 58.

у ксенофобські настанови⁵⁰. Національні ідеології й національні ідентичності, які переважно формувалися в руслі примітивно витлумаченого революціонаризму, були не в силі конкурувати з постулатами імперськості у сфері впливу на масову свідомість.

На ідеях конкуренції імперської й національних ідентичностей А. Каппелер побудував книгу «Російська імперія як багатонаціональна держава», яка побачила світ 1992 р. (український переклад з'явився у 2005 р.). У майбутньому, доводив він на основі власних спостережень, регіональний підхід до історії імперій стане особливо інноваційним, бо саме на такій основі долається етноцентризм національно-державних традицій, відкриваються можливості вивчення характеру поліетнічної імперії у різних просторових площинах. Зміна перспективи розриває традицію столітньої давності, яка себе зжила, а саме традицію централістського погляду на історію Росії⁵¹.

Свій погляд на варіанти «політизованої історії» пропонує вітчизняний історик Віталій Яремчук. Окрім тих, у кого в руках історичні аргументи слугують засобом легітимації існуючої влади, завжди існує когорта істориків, для яких писання історії є різновидом опозиційної політичної діяльності. Переважно це ті, хто досліджує підлегли класи чи утискувані меншини. «Політична роль такого роду професійної історіографії виявляється в добре відомому факті тісної злуки національної історії з проектом нації. Загальновідомо, що т.зв. наукова історіографія постала одночасно у тісній залежності від творення держави-нації, і нині дослідження/викладання історії було й значною мірою залишається дослідженням/викладанням історії націй. Більше того, як твердить Мирослав Грох, т.зв. неісторичні нації не могли довести свого існування інакшим чином, ніж посилаючись на історію»⁵². Власне, саме місію закладання фундаменту держави-нації і виконувала та когорта істориків України, яка об'єдналася навколо «земельного напрямку» й «обласництва» в історіографії. Попри розмитість цих базових понять, уведених в обіг В. Антоновичем і Д. Багалієм, орієнтація на територіальність (а не на етнічність) створювала ширший простір для локальних досліджень за умов імперського тиску й переслідувань незалежної думки.

Ідеал етнічно монолітної національної держави, який виник у ХІХ ст., різко контрастував з імперськими, асиміляторськими у своїй основі, концепціями «освоєння простору», населеного пере-

---

⁵⁰ *Kappeler A.* Some remarks on russian national identities (sixteen to nineteenth centuries) // *Ethnic Studies*. – 1993. – Vol. 10.

⁵¹ *Каппелер А.* «Россия – многонациональная империя»: восемь лет спустя после публикации книги // *Ab Imperio*. – 2000. – № 1. – С. 21.

⁵² *Историк і влада*. – К., 2016. – С. 149.

важно етнічними меншинами. Простеження цієї конкуренції в історичній ретроспективі – справа складна навіть у порівняно мало-конфліктних академічних середовищах. З виходом у простір масового попиту, уособленням якого сьогодні здебільшого виступає Інтернет, ідеологічна зацикленість на певних догматах інколи взагалі не лишає місця для неупередженого аналізу чинників, які впливають на обставини формування національного ідеалу у суспільно-політичній думці. Йдеться, зокрема, про украї потрібний розгляд соціально-економічних і політичних умов виникнення певних ідей, загального стану духовного життя у конкретному соціумі, урядової політики в інформаційній, освітній та інших сферах. Як правило, такий підхід потребує координації колективних зусиль науковців. Коли ж, як-от у даному проекті, можливості для такого аналізу обмежені широтою предметного поля дослідження, доведеться задовольнитися теоретико-методологічним ракурсом осмислення й репрезентації всеохопної за своїм змістом проблеми.

Над співвідношенням домінуючої імперської ідеї з національними устремліннями меншин розмірковував І. Варзар. На його переконання, національна ідея належить до групи етико-ідеальних феноменальностей, отже, і придивлятися до неї варто в політолого-етнологічних ракурсах. Інтерпретувати її доцільно у трьох концептуальних вимірах – етноісторичному, політико-культурницькому та політико-державологічному. Ці інтерпретаційні тонкощі проблеми буденна свідомість не розрізняє, але офіційна етнополітика на таке нерозрізнення просто не має права. В Україні тривалий пошук національної ідеї зайшов у глухий кут внаслідок попарного отождоження чотирьох різносенсових феноменів – народу-населення і народу-етносу, етнонації й політичної нації. Таке нерозрізнення, на думку дослідника, призвело до негативних ефектів як на владному й елітному, так і на суспільному рівнях. Забігання вперед у констатації «одностайної політичної нації» створило викривлену систему пріоритетів, політичних завдань, суспільних очікувань⁵³.

Ускладнюючим чинником для дослідження національних процесів в Російській імперії є і саме поняття «тюрма народів», яким охоче користувалися і М. Грушевський, і В. Ленін. Адже умови утримання різних етнічних спільнот у цій тюрмі істотно різнилися. Більше того. Як зазначає Р. Шпорлюк, велика імперія, «захопивши в Європі землі і людей від Фінляндії до Бессарабії та Криму, мала глобальні політичні і соціальні проблеми з «російською власністю» –

---

⁵³ Варзар І. Політолого-етнологічні аспекти інтерпретації буття національної ідеї в поліетнічному соціумі // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України. – Вип.1. – К., 1997. – С. 53-54.

проблеми, ускладнені тим, що ніхто не знав, де ця «російська власність» кінчається і де «імперія» починається»⁵⁴. Саме «російське питання» у його баченні було однією з найскладніших проблем для Росії, а згодом і для СРСР. Його надмірне розширення і встановлення російської гегемонії над численними націями й територіями, не схильними бачити в Росії зразок вищої цивілізації, стало важким тягарем і для самих росіян, яким було важко самоідентифікуватися незалежно від імперії.

На українських теренах асиміляціоністська за своїм спрямуванням політика російського уряду виявилася не надто успішною. Навіть такі загалом неприхильні до українства російські фахівці, як академік О. Соболевський (викладав у Київському університеті у 1882–1888 рр.), визнавали, що «малороси тримаються своєї мови і своїх побутових особливостей» і що «століття близького сусідства малоросів з великоросами не перетворило їх у великоросів». Наводячи цей висновок, автори блискучої за змістом і формою праці «Українське питання», що з'явилася напередодні Першої світової війни – О. Лотоцький та П. Стебницький – упевнено говорили про «невдачу асиміляції». «Чим ближче до народних низів, до коренів національного організму, – констатували вони, – тим слабше лежить на українцях наліт великодержавної культури і тим сильніше б'є джерело живих сил народного українського духу... Панівна народність не знайшла в собі достатньо сил, щоб у своїй культурі розчинити українців і фактично ототожнити два поняття «руський» і «великоросійський». Що ж до утисків, то вони викликали відсіч і роздратування; у цьому відношенні, доводили автори, «істинними сепаратистами в Росії справедливо можна назвати ідейних натхненників боротьби проти українського руху»⁵⁵.

Надзвичайно важливим у цьому контексті є питання ставлення до подвійної ідентичності й «малоросійства» у вітчизняному процесі національного самоусвідомлення. Очевидно, що зайва емоційність, задана публіцистикою початку ХХ ст., не пішла на користь об'єктивному висвітленню явища, яке значною мірою визначило напрям еволюції національного самостворення в Україні. Однозначні трактування «малоросійства» як зрадництва й капітулянтства, принаймні щодо реалій ХІХ ст., хибують на заідеологізованість – адже аж до переходу українського руху у політичну стадію «українськість» не була і не могла бути ідентифікаційним маркером. Навіть інте-

---

⁵⁴ Шпорлюк Р. Падіння царської імперії та СРСР: російське питання і надмірне розширення імперії // Дух і Літера. – 1997. – № 1-2. – С. 100-109.

⁵⁵ Українське питання. – К., 1997. – С. 161-163.

лектуали найвищої проби, ставлячись з симпатією і розумінням до історичної долі українського етносу, застосовували поняття «руський» рівною мірою і до росіян, і до українців – з тієї простої причини, що до «українства» домодерній нації ще належало «дорости». У цьому сенсі зважає виглядає позиція Т.Горбань: «на цей час ще не сформувалися остаточно ні українська, ні російська нації, тож національно-етнічна ідентифікація ще не могла мати чіткої визначеності. Відтак на рівні масової свідомості українці ще не відокремлювали себе від росіян, що й створювало певне підґрунтя для подвійної самоідентифікації – на це і маємо зважати, залишивши осторонь морально-етичні критерії пізніших часів»⁵⁶.

Один з найменш упереджених російських українознавців О. Міллер ще у 2006 р. звертав увагу на викривлений імперський вимір історії Росії. Імперський нарратив незмінно фокусується на центрі; на другому плані проблеми взаємодії по лінії «влада – етнічні групи» перебувають і в національних історіографіях. У поле дослідницької уваги рідко потрапляє фактор неоднорідності імперій і породжених цим проблем відносин центру і окраїн, імперської влади й локальних співтовариств, асиметричності адміністративно-територіальних і правових структур, їхньої здатності стабілізувати гетерогенне в етноконфесійному й соціокультурному відношенні суспільство. Важливо з'ясувати, вважає дослідник, як влада структурувала простір імперії, як досвід, здобутий на одних окраїнах, впливав на інші, як місцеві еліти й співтовариства впливали на політику імперських властей, як вони відстоювали свої особливі інтереси. При цьому звертається увага й на конфліктність тих образів національних територій, які створювалися різними національними рухами⁵⁷.

Однією з сутнісних підвалин імперської російської доктрини було твердження про те, що «українське питання» раз і назавжди вирішене «возз'єднанням» Південно-Західного краю з основним російським територіальним масивом. Оскільки українців у такий спосіб, принаймні на папері, розчинили у «російському морі», будь-яке прагнення до самодостатності з їхнього боку кваліфікувалося як сепаратизм і «мазепинство».

---

⁵⁶ Горбань Т. Феномен «подвійної ідентичності» в оцінках української суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XXI ст. // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку. – К., 2007. – С. 189.

⁵⁷ Міллер А. История Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – С. 7-9.

У зв'язку з реінкарнацією імперської доктрини у сучасній Росії зростає змістова актуальність проблеми співвідношення централізаторства/уніфікаторства і лояльності/опору разом із з'ясуванням «ціни» територіальної експансії в політиці Російської імперії. Йдеться, зрозуміло, не лише про реальну, підвладну бодай відносному обчисленню «вартість» «цивілізаторської місії», включно з величезними людськими втратами, але й про її віддалені наслідки. Адже в кінцевому рахунку хибність імперської стратегії творення універсальної спільноти на основі «расово-племінної й православно-слов'янської єдності» стала однією з причин краху імперії в лютому 1917 р. Кожна з імперій, розширюючи свої межі, стикається з проблемою лояльності населення і майже неминучого опору заходам, спрямованим на її централізацію. У поліетнічних і поліконфесійних соціумах ці проблеми на порядок ускладнюються.

Коли з'являються модерні нації? З постановки цього питання починає свою книгу «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999» американський історик Тімоті Снайдер. Цю працю можна розглядати як новаторську у тому розумінні, що для автора час і простір – не фон, а важливий чинник націєтворення. Цікава вона й тим, що проблему становлення модерної української нації автор чітко вписав у дискурс пограниччя: розділ про Україну у книзі має назву «Війни за українське прикордоння». Чинник порубіжжя уявляється автору саме тим методологічним ключем, який здатен об'єднати строкату палітру подій на українських землях наскрізною ідеєю⁵⁸.

Проблема кордонів – просторова у своїй основі, і історична лімологія, якщо вона відшукає свою нішу в системі соціогуманітаристики, стане частиною «просторової науки», контури якої вже вимальовуються. Переосмислення співвідношення часу й простору в історичній ретроспективі сьогодні дедалі частіше набуває форми відходу від викладу за хронологічними періодами. Транснаціональна історія намагається дистанціюватися від ранжування країн за принципом «передові – відсталі», робить акцент на запозиченнях, взаємовпливах, культурних контактах. І простір вже постає у таких підходах не лише як територія, а як активний чинник впливу на мотивації й поведінкові реакції. Особливо цікавить дослідників ситуація розривів, нестійкої рівноваги, асиметрії, тобто усе те, що стало виразними ознаками нашої суперечливої сучасності.

---

⁵⁸ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. – К., 2012. – С. 18-20, 135-148.

Для України проблеми членування простору важливі тим більшою мірою, що бездержавність і розчленованість були її «родовими прокляттями». Тому для початку варто виділити ті цивілізаційні «плити», які визначали межі «свого» простору для наших предків. Для часів Античності це ареал Середземномор'я і Чорного моря, для раннього Середньовіччя – Балто-Чорноморське «міжмор'я», з головною водною артерією – шляхом «з варяг у греки», для раннього Нового часу – трикутник Варшава – Стамбул – Москва з численними залежними і напівзалежними територіями. З утворенням в середині XVII ст. Вестфальської системи держав українські землі опиняються у зоні впливу кільця, що складалося з двох частин – Західне напівкільце утворювали Польща, Швеція й Австрія, а східне – Російська та Османська імперії. На кінець XVIII ст. конфігурація кільця змінюється кардинально: зникають з політичної карти Річ Посполита й Османська імперія, втрачає геополітичну міць Швеція, а долю України вершать дві потужні імперії – Російська і Австрійська (з 1867 р. – Австро-Угорська). Утім, Польща остаточно не зникла – реанімована у вигляді Королівства (Царства) Польського під скіпетром Росії після війни з Наполеоном, вона суттєво впливала на ситуацію на Правобережній Україні, де елітні прошарки за етнічною ознакою були переважно польськими⁵⁹.

Прийняття Україною протекторату російського царя, оформивши юридично факт її виходу зі складу Речі Посполитої, однак, не означало входження її до складу Росії на правах автономії. Йшлося лише про номінальну васальну залежність за умови збереження державної самостійності і внутрішнього суверенітету; останній обмежувався лише частковим контролем за зовнішніми зносинами. Авторитетний російський історик права В.Сергеевич був недалекий від істини, коли характеризував Переяславську угоду 1654 р. як особисту унію – «Малоросія не з'єдналася з Московською державою, а лише визнала своїм государем московського царя з його потомством»⁶⁰. Передбачалося збереження гетьманського устрою й існуючого адміністративно-територіального поділу, фінансової та фіскальної систем, підтверджувалися права й привілеї козацтва.

Я. Дашкевич вважав найбільшою загадкою, яку навряд чи вдасться колись розгадати, таку: чому Україна не була проголошена

---

⁵⁹ Див., напр.: *Котенко А.* Повернення простору // Український гуманітарний огляд. – Вип. 15. – К., 2010. – С. 45-60; Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2-х тт. – Т. 1. – К., 2014. – С. 16-53.

⁶⁰ *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права. Изд. 3-е. – СПб., 1903. – С. 107.

державою де-юре? На його думку, для цього були в наявності усі потрібні важелі – від звільненої збройною рукою території до цілком імовірного дипломатичного й політичного визнання ряду інших держав, зокрема Туреччини і Швеції. Україна увійшла до складу Московії не як окрема держава, а як відірвана від Речі Посполитої територія фактично без назви (бо «Військо Запорозьке» – це лише мілітарне об'єднання, а Гетьманщина – пізніший штучний термін). «Переяслав не підтвердив державності України, а навпаки», з болем констатував вчений, і з цим можна погодитися. Росія була зацікавлена у тому, щоб доля України вирішувалася не у правовому полі, а засобами війни. Держава Хмельницького не була суб'єктом міжнародного права, а тому і не могла бути рівноправним партнером Московії⁶¹. Інкорпорована територія чітко не окреслювалася; вважалось, що її площа (приблизно 200 тис. кв.км) сягатиме на заході до р.Случ, на сході – до Прип'яті, на півдні – до степової смуги Дикого Поля. До території Війська Запорозького були віднесені північні волості Чернігівського та південні Смоленського воєводства – Новгород-Сіверська, Стародубська, Почепська.

Те, що українській стороні уявлялося воєнно-політичним союзом, російська розглядала як акт «збирання руських земель», а отже, розширення власних володінь. Не випадково, починаючи з останньої третини XVII ст., гетьманське управління лівобережною частиною України від імені російського монарха позначалося запозиченим із німецької адміністративної практики терміном «регіментарство»⁶². Оскільки ж усні домовленості не були належним чином оформлені, це відкривало для Росії можливість розширення впливу на внутрішні українські справи, аж до встановлення повного контролю над гетьманською владою і зрештою – через 110 років – до ліквідації самого інституту гетьманства.

І все ж соціальні й політичні наслідки Національної революції виявилися настільки вагомими, що про повернення до попереднього стану мови вже не могло бути, особливо на Лівобережжі. В українській державі з'явилася і якісно нова модель соціальної структури, і нові форми самоврядування, і нові механізми циркуляції еліт. Як феноменальне соціально-політичне явище розглядають масове виникнення вільних військових сіл і містечок, жителі яких впродовж кількох десятиліть відчували себе вільними господарями. Україн-

---

⁶¹ Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Вид. 2-ге. – Львів, 2007. – С. 121-127.

⁶² Регіментом в Австрії називалася центральна урядова установа, що здійснювала управління територіями. Див.: Цьольнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001. – С. 153-154.

ський народ збройним шляхом утвердив своє право на національно-державну окремішність, і усвідомлення цього факту стало фундаментом колективної свідомості і відповідної політичної культури. За В.Горбцем, політичне спрямування цього процесу визначалося тим, що еліта козацької України, відмовившись на початку 60-х рр. XVII ст. від ідеї політичної автономії через створення Великого князівства Руського в межах Речі Посполитої, «гостро переймалася проблемою забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького як окремого привілейованого соціального організму». Йшлося про її бажання гарантувати реєстровому козацтву статус *колективного шляхетства* – форми соціальної організації, яка набула на той час поширення у Трансильванії та Угорщині⁶³.

Реалізувати цей план повністю не вдалося, але не можна недооцінювати самого факту досить-таки тривалого існування фактичної автономії Війська Запорозького. Вона базувалася на інституційній моделі військово-політичної організації, поєднаної з певними традиціями, запозиченими із польського шляхетського устрою. Навіть після поділу України на два гетьманства після 1663 р. продовжувала існувати поліцентрична козацька держава – Українське гетьманство; обидва регіони пов'язували з єдиним державним організмом власні політичні, економічні, етнокультурні, конфесійні та інші інтереси. Спогади про славні діяння гетьмана Богдана допомагали мешканцям Правобережжя та Лівобережжя відчувати себе частинами єдиного державного організму, що дає дослідникам підставу говорити про існування єдиного соціально-економічного простору по обидва боки Дніпра. А специфічний адміністративно-територіальний устрій впродовж століття формував у суспільній свідомості орієнтований на «народ» соціальний ідеал і тривке уявлення про козацький імунітет.

Інкорпорація Лівобережної України до складу Росії значною мірою змінила функції кордону в її житті; фактор граничності набув нового виміру і ще більшого значення. Росія стала, за визначенням О. Неклесси, простором фронтирності, одночасно і відцентрової і доцентрової. Саме з неї він виводить і гальмування суспільної енергії, і втрачені плацдарми, й потворні диспропорції. Екстремальність у російському варіанті мала потужну енергію експансії – «переміщувалися народи, з'єднувалися, заселялися окраїни, *у-країни*, межі». Але ця «потоківа соціальність» сполучалася з явищами

---

⁶³ Горбець В. Чи мала шанси весна 1661 року стати термідором української революції? // Соціум. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 166-167.

утопізму, есхатологічними очікуваннями. Зрештою утворився симбіоз розбійної вольниці і мало чим обмеженої сваволі місцевих адміністрацій⁶⁴.

Такі тверезі оцінки зазвичай контрастують з популярними в російській офіційній історіографії пошуками нових підвалин національно-політичної міфології, покликаної зберегти ідеологію великодержавності і зобразити увесь пострадянський простір «сферою своїх життєвих інтересів». «Друге дихання» при цьому дістала далеко не нова версія цивілізаторської місії Росії. Зрушення в російській історіографії останнього часу відбуваються здебільшого не в руслі дослідження реального впливу геополітичних, етнічних, релігійних, демографічних та інших факторів на регіональну й національну політику імперії, а в напрямі глорифікації т.зв. цивілізаційних факторів у розвитку країни. Свідченням цього може бути задане російською академічною історіографією спрямування міжнародної конференції «Управління Росією. Досвід. Традиції. Новації XVI–XX ст.» (2007), участь в якій взяли вчені Великобританії, Фінляндії, Польщі, Білорусі. Голос українських науковців у ній не прозвучав, хоча на той час контакти РАН і НАН України активно підтримувалися.

Відкриваючи конференцію, академік РАН А. Сахаров задекларував необхідність долання фетишу класовості, ідеологічної ангажованості у підходах до поняття «держава» на шляхах дослідження сприяння з її боку «прогресу історії, прогресу суспільства». Ішлося про конкретні кроки Російської імперії щодо «захисту, охорони, оберігання, виразу інтересів всього суспільства, всього народу в цілому». Під впливом різнопорядкових історичних факторів, доводив доповідач, віками вироблявся баланс сил між централізаторськими явищами, пов'язаними з державою, і становленням громадянського суспільства, феодальної і буржуазної демократії, наслідком чого «розумний, благодіючий баланс» був досягнутий. Зокрема, він зауважив, що система управління окраїнами, регіонами, відносини з народами, які населяли багатонаціональну Росію, «прижилася протягом сотень років і добре діяла». Природно, що «наростання громадянської лінії» пов'язувалося доповідачем не з опором владі у новоприєднаних регіонах, а з чиновниками найвищого рангу – Сперанським, Новосельцевим⁶⁵.

⁶⁴ Неклесса А. Северная Ромея. Пространства сложного диалога // Полис. – 2012. – № 5. – С. 32-40.

⁶⁵ Сахаров А.Н. Управление Россией как цивилизационно-исторический фактор // Управление Россией. Опыт. Традиции. Новации. XVI–XX вв. – М., 2007. – С. 5-16.

Не всі учасники конференції готові були підтримати такий погляд. Академік Британської Академії наук Дж. Хоскінг звернув увагу на примітивність управлінських інструментів в Росії, спричинених вразливістю великої території, відкритими кордонами на сході й півдні. «Модернізація» й централізація в Росії, наголошував він, вела не до ослаблення, а до зміцнення архаїчних установ, що, починаючи з середини XIX ст., спричиняло серйозні кризи. Збудувати громадянське суспільство за бісмарківською моделлю не вдалося насамперед тому, що Росія була імперією, а не нацією⁶⁶. На «багатошаровість», притаманну імперським цивілізаціям, і неправомірність пояснень «неканонічного» ставлення до етнічних спільнот «гнучкістю й мудрістю уряду» звертав увагу і російський науковець В. Трепавлов⁶⁷.

Зображення політичного простору новоприєднаних до Росії у кінці XVIII ст. територій як своєрідного двобою центральної влади й місцевих еліт хибує на спрощення. Як довів О. Міллер, «кількість акторів, які діяли у тому чи іншому регіоні, незмінно була більшою за двох». Не була єдиною центральною бюрократія, розколотими виявилися й місцеві соціуми. Основою владної стратегії були асиміляторські зусилля, але взаємне засвоєння у цьому процесі різних культурних навичок створювало величезне розмаїття перехідних культурних форм. Ще складнішою виявилася взаємодія між різними відцентровими рухами на окраїнах. Простір імперії ставав не лише ареною змагання національних рухів, але й об'єктом цього змагання, оскільки кожний з цих рухів формував і впроваджував у масову свідомість свій проект чи образ національної території, належної йому і нікому іншому. Конфлікти цих образів були неминучі, і тому ніхто не міг знати наперед результат виниклого на цьому ґрунті протистояння. Зрештою, й сьогодні оцінити спрямованість і результативність відповідних зусиль можна лише у контексті наскрізного дослідження історії імперії. Російський націоналізм у різних його версіях міг виступати і союзником самодержавства, і його противником. Деконструкції потребує й поняття русифікації, бо приховує за уявною простотою величезне розмаїття політичних стратегій та ідентичнісних процесів⁶⁸.

---

⁶⁶ Хоскінг Дж. Структури доверия в русском обществе с точки зрения историка // Там же. – С. 77-92.

⁶⁷ Трепавлов В.В. Власть и народы. Этнический компонент в административной политике государства XVI–XX вв. // Там же. – С. 227-238.

⁶⁸ Міллер А. Империя Романовых и национализм. – С. 11.

На той факт, що в Російській імперії і не могло бути узгодженої національної політики і що здійснювана урядом деконцентрація (реалізована у вигляді окремого владного «поверху» генерал-губернаторств) не вкладається у біполярну схему «централізація – децентралізація», звертав увагу японський українознавець Кімітака Мацузато. Зокрема, в рецензії на книгу української дослідниці В. Шандри «Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856» він переконливо доводив, що за умов слабкості великоруського елемента в імперії зберегти її у XIX ст. вдалося лише застосуванням етнобонапартизму. У його баченні три генерал-губернаторства, що діяли на території «умовно українських» губерній, виконували відмінні функції. Лівобережну Україну поряд з колишньою територією Московської держави й Волго-Уральського регіону варто відносити не до периферії, а до ядра імперії, бо без коаліції з нею Росія не змогла б перемогти у боротьбі з Річчю Посполитою і з Османською імперією. Етнобонапартистський тип був притаманний режиму управління Правобережною Україною, де у зв'язку з несприятливою для росіян розстановкою політичних сил генерал-губернаторам постійно доводилося займатися етнічними проблемами. Для новоросійських генерал-губернаторів першочерговими стали господарські завдання, пов'язані з освоєнням новонабутих територій⁶⁹.

Не в усьому безспірні, висновки К. Мацузато заслуговують, проте, на найпильнішу увагу, насамперед тому, що спрямовані проти лінійності й спрощених підходів. Сформована у спеціальних умовах потужного асиміляційного тиску малоросійська гібридна ідентичність і тісно пов'язана з нею лояльність – феномен, який легко піддається поясненню у руслі концепцій погранич та фрактальних підходів.

Внаслідок потужних асиміляційних та акультураційних процесів на порубіжжі спільнота східної й південної України переплавлялася в особливий субстрат, і хоч внутрішня сутність переселенців з України лишалася національною, зовні вони дедалі менше відрізнялися від росіян. М. Славинський застосовував до носіїв подвійної ідентичності поняття «люди двох націй»; імперії, доводив він, ставали «ефемеридами» внаслідок того, що українці лишалися українцями навіть тоді, коли упродовж тривалого часу втрачали усвідомлення своєї відмінності⁷⁰.

⁶⁹ Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 69-82.

⁷⁰ Славинский М. Национально-государственная проблема в СССР // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 99-102.

Вище вже йшлося про те, що на масовому рівні, особливо в приграничних регіонах, людність і на початок ХХ ст. ще не мала усвідомленого сприйняття свого національно-етнічного «Я». Основа ідентифікації була релігійною або територіальною – українець почувався насамперед православним християнином, царським підданим, мешканцем певної місцевості. Імперська доктрина «єдино-руської нації» базувалася на розгляді українців, як її інтегрованої частини. Не дивно, що на рівні масової свідомості вони не відокремлювали себе від росіян. Проблема усвідомленого вибору на користь «українства» чи «малоросійства» гостро постала в кінці ХІХ ст. лише перед елітними верствами суспільства, тими, які, власне, й формували суспільно-політичну думку.

У системі сучасних соціогуманітарних наук ставлення до змістовного наповнення поняття «суспільно-політична думка» імперських часів не є однозначним. Очевидно, що цей конструкт значною мірою є штучним, не позбавленим суб'єктивності утворенням пізнішого часу. Навряд чи щодо ХІХ ст. можна говорити про громадську думку як про сталу ментальну субстанцію, адекватна категоризація її компетентних носіїв можлива лише з певної часової дистанції. Деякі соціологи (С. Макеєв) вважають більш коректним для передачі сприйняття населенням значущих подій, процесів та ситуацій термін «суспільні настрої»⁷¹. На наш погляд, ці споріднені терміни все ж не є однопорядковими. Суспільні настрої – явище масове, суспільно-політична думка у своїй основі передбачає індивідуальність. До того ж останній термін усталився у вітчизняному слововжитку і простежується у тисячолітньому діапазоні, а у предметному полі інтелектуальної історії він багато в чому є визначальним. Тому питання коректності застосування поняття «суспільно-політична думка» для українського історичного загалу не є дискусійним. Мова може йти лише про більш чітке окреслення його змісту.

Не маючи можливості самореалізуватися в рамках «своєї» держави, українська еліта опинилася перед дилемою: або асиміляція, або дискримінація. Якась, доволі невелика частина українського суспільства, за С. Плохієм, не визнала свого малоросійства і перетворила середньовічний топонім «Україна» на етнотопонім. Щоб з'єднати минуле Русі з майбутнім України, М. Грушевський назвав

---

⁷¹ Проблеми української політики. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – С. 205.

свій найвідоміший твір «Історією України-Руси»⁷². Більшість обрала тактику, яку сьогодні б назвали «правилом фракталу» – ставши членом «загальноруської» спільноти, індивід зазвичай робив вибір на користь імперських цінностей і, відповідно, кар'єри. Як поширене на той час суспільно-політичне явище «малоросійство», зрозуміло, обмежувало потенціал українського національного руху. Але неприпустимо, як показав І. Дзюба, зводити драму «малоросійства» до колабораціонізму чи пристосовництва української інтелігенції як її ментальної риси. Попри незаперечний факт «роздвоєння ідентичності» «зводити всіх «малоросів» до спільного знаменника як відступників від української національної справи було б щонайменше необ'єктивно... Маємо зважати на те, що необхідність жити у статусі бездержавного народу прирікала певні кола українського суспільства на свого роду балансування між територіально-етнічним патріотизмом і соціально-політичним прагматизмом». Терещенки, Ханенки та інші знакові постаті української історії, попри свою незаперечну зрусифікованість, були не меншими українськими патріотами, ніж їхні «національно свідомі критики»⁷³.

Витоки недосить високої привабливості «української орієнтації» в умовах кінця XIX – початку XX ст. слід, однак, шукати глибше. Вони – у незакоріненості національної ідеї у зрусифікованому, аполітичному середовищі. За В. Кравченком, «фатальну роль у цьому відіграла вузькість ідейної програми українських інтелектуалів, які зробили основний наголос на символічні аспекти української національної культури з мовою в якості центрального пункту». Далася взнаки й радикальна переоцінка колишніх, станово-регіональних, малоросійсько-слобідських символів і цінностей у новому, українському національному дискурсі. Регіональний дискурс першої половини XIX ст. представляв Харків як частину стрімко прогресуючої метрополії й уособлення руху від «окраїни» до центру. Новий, національний дискурс, навпаки, не виводив Харків поза межу окраїни і цим понижував його соціальний і культурний статус. Не випадково обминав Харків композитор М. Лисенко: за його власним

---

⁷² Plokhy S. The gates of Europe: A history of Ukraine. – New-York, 2015. – P. XXIII. Див. також: Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011.

⁷³ Горбань Т. Еволюція національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. – К., 2010. – С. 240-276.

зізнанням, він «не бачив, не відчував у Харкові українського народу, не бачив українського суспільства... Все не наше, все чуже»⁷⁴.

Під впливом революції 1905–1907 рр. і зняття частини анти-українських обмежень ситуація, однак, почала змінюватися. За ініціативою професорів М. Сумцова, Д. Багалія, А. Зайкевича рада професорів Харківського університету засудила практику цензурування українських видань. Почесними докторами університету стали М. Грушевський, І. Франко, О. Єфименко. З 1907 р. Сумцов та Багалій почали викладати народну словесність та історію України українською мовою.

Не варто, зрозуміло, переоцінювати питому вагу «українськості» в освіті, культурі, побуті Слобожанщини. У «місті на кордоні», за В. Маслійчуком, модерне міське середовище співіснувало зі збереженням багатьох рис патріархального села. А проте «найбільш обмосковлене» (оцінка Є. Чикаленка) з-поміж українських міст упевнено творило свій український образ, і чимала роль у цьому належала губернському статистичному комітету, історико-філологічному товариству, Товариству поширення грамотності, університетським викладачам і студентству. А виникле в січні 1917 р. Слобідське українське товариство задекларувало напрочуд амбітну мету: «знову поставити Слобожанщину на чільне місце в Україні і повести за собою до кращого майбутнього весь український народ»⁷⁵.

Це не було безґрунтовне марення: Харків мав великий культурний потенціал. Він був третім за значенням (після Москви й Санкт-Петербурга) залізничним вузлом в імперії і третім серед українських міст за кількістю населення (після Одеси та Києва). Виникнувши завдяки міграції, місто і надалі залишалося потужним центром притягання для мігрантів. Що ж до національної інтелігенції, то вона гуртувалася навколо організації недільних шкіл, громад, харківського клубу ім. Г. Квітки-Основ'яненка, згодом перетвореного у «Просвіту». Відзначаючи велику роль Харківського університету у поширенні в Україні західноєвропейських історіософських систем, С. Стельмах водночас наголошує на його значенні як осередка українського літературного руху і бази для зародження української журналістики. Уже в 1816–1819 рр. у Харкові видавалися «Украинский вестник», «Украинский домовод», а у 1824–1825 рр. «Украинский журнал». Харківський університет став пер-

---

⁷⁴ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010. – С. 198–201.

⁷⁵ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. – Харків, 2007. – С. 359.

шим центром в Україні, де історія почала формуватися як наукова дисципліна із власним теоретико-методологічним арсеналом⁷⁶.

Процес взаємопроникнення різних традицій у становленні місцевого історіописання виявився, однак, складним і суперечливим. Його малоросійську історіографічну орієнтацію О. Журба виводить як із активного запозичення регіональною елітою «духовних стандартів» столичного життя, так і з особливостей «прикордонності» Харкова, в якому мешкали, окрім росіян і українців, німецькі ремісники й торговці, багато греків і молдаван, вихідців із Закавказзя, Балкан тощо. Вплив демографічних змін на модернізацію форм міського життя став визначальним, що все ж не завадило утвердженню самодостатнього регіонального духовно-культурного обличчя й своєрідних форм місцевого патріотизму. Нову інтелектуальну моду формував інтерес до історії краю, традицій, народної творчості. Утворене навколо І.Срезневського неформальне науково-літературне коло явило собою, по суті, перше українофільське об'єднання, яке до вивчення українського народу підходило з модерних етноорієнтованих позицій. І все ж це було типово малоросійське українофільство, відмінне від українства кирило-мефодіївців, бо включало український етнос до складу руської нації⁷⁷.

На інших засадах базувалася політика царизму на Правобережній Україні. Її лейтмотивом була ідея «повернення відторгнутого», закарбована за ініціативою Катерини II на пам'ятній медалі на честь другого поділу Польщі. У Маніфесті Катерини II «О присоединении Польских областей к России» від 27 березня 1793 р. зазначалося, що приєднання «на вечные времена» «земель и градов, некогда России принадлежавших, единомышленниками населенных... и единую веру с нами исповедывающих» здійснене з метою «избавленья... от соблазна и унижения, им угрожающих»⁷⁸. Новоприєднані землі Правобережної України дістали офіційну назву Південно-Західної Росії чи Південно-Західного краю.

Завдання інкорпорації території Правобережної України у російську державну систему виявилися для царизму складнішими, ніж уявлялося. А. Капшлер доречно цитує висловлену у 1772 р. думку Ж.-Ж. Руссо: Росії легше було проковтнути Польщу, ніж її пере-

---

⁷⁶ *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С. 10, 149.

⁷⁷ *Журба О.І.* «Неісторіографічне» в формуванні регіональної історіографії Слобожанщини // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 8. – Х., 2006. – С. 143-151.

⁷⁸ Полное собрание законов Российской империи. – I. – Т. 23. – СПб., 1830. – С. 410-411.

травити. «Значні простори Речі Посполитої були за своїми історичними традиціями, суспільно-політичним устроєм, релігією та культурою чужорідним тілом у Росії, а опір поляків запевнив польському питанню роль постійної проблеми міжнародної політики аж до ХХ ст. і став фактором, що дестабілізував самодержавну Росію»⁷⁹.

Перевага у тривалій боротьбі Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за українську «спадщину» все ж виявилася на боці Росії. Внаслідок поділів Польщі та успішного завершення анексії Криму їй вдалося закріпити за собою значну територію, яка здавна була ареалом розселення українців. І хоч внаслідок численних війн правобережні й південні землі України були спустошені, а територіальні прирощення співпали у часі з руйнуванням решток української автономії, все ж у житті українського народу почалася нова доба.

Сталося так, що експансіоністські устремління російського царизму на якомусь етапі об'єктивно співпали з інтересами українства, упродовж віків розділеного. За Р. Шпорлюком, «поділи Польщі змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, – в міжнародному устрої»⁸⁰. Різко зросла не лише кількість українців в Російській імперії і пов'язаних з цим проблем, але й питома вага польського питання в Україні і в російсько-українських відносинах.

Загалом же, як справедливо констатує вітчизняний дослідник А. Портнов, «і для польської, і для російської політичної думки перехід до нової моделі нації був дуже болісний». Переосмислення понять «польськості» і «російськості» здебільшого відбувалося без врахування етнічного складу новоприєднаних територій⁸¹. У свідомості значної частини російського суспільства українське Правобережжя ще довго сприймалося як уламок «старої Польщі» і ареал єврейського розселення. Про те, що вже через півстоліття про свої інтереси й потреби тут заявить український етнос, на початку ХІХ ст. навряд чи хтось здогадувався. Але інтуїція підказала російським урядовцям, що спокій у регіоні значною мірою залежатиме від ступеня його зросійщення.

⁷⁹ *Каптелер А.* Росія як поліетнічна імперія. – С. 63.

⁸⁰ *Шпорлюк Р.* Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С. 256.

⁸¹ *Портнов А.* Винаходячи Річ Посполиту // Критика. – 2006. – Ч. 9. – С. 23.

Вдаватися час від часу до надзвичайних заходів царизм змушувала ситуація гострої конфліктності, яка існувала на території українського Правобережжя упродовж усього XIX ст. Готуючи антиросійське повстання, польські революціонери поширювали серед місцевого населення привабливу, на їх погляд, ідею відродження федеративної держави «трьох народів» – польського, литовського та руського (українського). Але ці заклики не зустріли підтримки в українському середовищі. Не дістали відгуку й пізніші кроки поляків у цьому напрямі – ні намагання польської шляхти Поділля приєднати Південно-Західний край до Царства Польського договірним шляхом, ні заклики до відродження Польщі в кордонах 1772 р. під час польського повстання 1862–1863 рр. Як зауважує Б. Гудь, «наміри поляків відродити ягеллонську Річ Посполиту «від моря до моря» відверто вороже сприйняло не тільки селянство..., але і зросла чисельно місцева українська інтелігенція, що прагнула вирвати маси української людності Правобережжя з-під польських впливів». Це прагнення викликало спротив і у самому середовищі польської демократії, проявом чого став перехід на бік українства групи хлопоманів на чолі з В. Антоновичем⁸².

Досліджуючи у порівняльно-історичному аспекті вибудовані в процесі формування польської, російської та української націй образи «ідеальних Батьківщин», О. Міллер звертав увагу на те, що внаслідок їх взаємонакладання територія України у XIX ст. перетворилася на об'єкт справжньої термінологічної війни. Поляки продовжували називати втрачені землі східними кресами, у Росії ця територія іменувалася Західним краєм, при чому розрізнялися Південно-Західний край (Подільська, Волинська і Київська губернії) і власне Західний. Землі на лівому березі Дніпра називали Малоросією, а Причорномор'я Новоросією. У цілому територія сучасної України часто називалася Південною Росією. Особлива назва існувала для Східної Галичини – Червона Русь⁸³.

Контрзаходи російської влади у гостро конфліктній ситуації на Правобережжі фокусувалися навколо посиленої русифікації. Про те, щоб надати краю виразних ознак «російськості», царський уряд почав посилено дбати вже після першого польського повстання 1830–1831 рр. Тоді ж суспільній свідомості активно почала нав'язу-

---

⁸² Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів, 2006. – С. 136, 141.

⁸³ Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією // Схід–Захід. – Вип. 4. – Харків, 2001. – С. 189.

ватися ідея «югороссов» – «південноросійської народності», що існує, мовляв, від давньоруських часів. Як реакцію на цю ідеологічну експансію слід розглядати і польські ремінісценції на теми «історичної Польщі» й України як «польської Шотландії», і досить несміливі ще спроби українських інтелектуалів обґрунтувати ідеї «двох руських народностей» та «федеративного устрою» Русі.

Оскільки колонізаційні устремління російського уряду наштовхувалися, з одного боку, на опір польських елітних прошарків, а з другого – на міцніючі прояви української національної свідомості, Правобережна Україна і в XIX ст. являла собою ареал гострої конфліктності. «Важко уявити собі щось більш ненормальне, ніж соціальний лад Південно-Західного краю, створений його бурхливою історією, – зазначала О. Єфименко. – Нижча верства населення – російське православне селянство – найнижчого малоросійського типу... Вища верства населення – польське дворянство... Станова відчуженість злилася в одне нерозривне ціле з незлагодою національною і релігійною. І не розбрат і відчуження тільки існує між цими двома групами, а взаємне презирство й ненависть, яка створювалася і живилася постійно історією»⁸⁴.

Політичні наслідки цієї ненависті й ворожнечі уже в наш час простежив у своїй «малій українській трилогії» французький історик Д. Бовуа. Безліч трагедій мали своїм джерелом ту обставину, що доля українських селян та їхні настрої не бралися до уваги обома головними акторами на політичній сцені Правобережжя – російською адміністрацією і польськими землевласниками. «Навіть беручи до уваги поступове пробудження незначної кількості української інтелігенції, слід визнати: досліджуваний період став передусім періодом боротьби між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні як виконавці підневільної праці та душі у прямому сенсі, бо їх треба було вирвати зі сфери польського впливу та переробити на вірнопідданих царя»⁸⁵.

Не випадково політика «поділяй і пануй», яку послідовно проводив російський уряд на новоприєднаних землях, своїм вістрям була спрямована на те, щоб не допустити злиття польського і українського національно-визвольних рухів. У системі різноманітних заходів, які стали значно більш цілеспрямованими після придушення повстання 1830–1831 рр., були й суто адміністративні:

---

⁸⁴ *Єфименко А.* Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – Т. II. – СПб., 1905. – С. 302.

⁸⁵ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 68.

скасування магдебурзького права у містах і дії Литовських статутів з остаточним переведенням Південно-Західного краю на російську правову систему. Адміністративні заходи підкріплювалися ідеологічними, спрямованими на викорінення української національної ідеї як цілковито безґрунтовної.

Як прямий наслідок політики «обох імперіалізмів» слід розглядати успадковану незалежною Україною проблему недостатньої правової усталеності і підвищеної «проникності» українських державних кордонів, яка стала додатковим ускладнюючим чинником під час збройного протистояння на Донбасі 2014–2016 рр. Російська Федерація, плакаючи мрії про відродження імперії, була об'єктивно зацікавлена у «прозорому» кордоні з Україною. Що ж до українського політикуму, то він, засліплений риторикою «братерства» та «стратегічного партнерства», піддався настроям ейфорії, спричиненої глобалізацією й процесами, пов'язаними з формуванням Європейського Союзу. На формування кордонних стратегій на пострадянському просторі відчутно впливали дефіцит часу і особливо фінансових ресурсів. Але найбільший ефект «прозорості» створили сучасні засоби комунікації, які діють «понад кордонами». Хоч уже на початку ХХІ ст. стало ясно – у проникності кордонів багато як позитивних, так і від'ємних сторін. Бо водночас з рухом капіталів, товарів, послуг, ідей відбувається своєрідний «імпорт» зброї, наркотиків, інфекційних хвороб тощо. Боротьба держав за «місце під сонцем» обертається безліччю трагедій там, де кордони не гарантують громадянам бодай мінімум безпеки.

Мережеві структури, що формують обличчя сучасного світу, існують у своєрідній позацентровій реальності. Мінімум впорядкованості, максимум розмаїття – її незмінні доміанти. Культура переходу – ознака цивілізованості пограниччя. Фахівці поділяють пограниччя на синтетичні й агрегатні. Перші базуються на пріоритеті культури Іншого, націленої на стратегію й гармонію. Другі культивують культуру Чужого і Ворога, яким органічно притаманний дух конфронтації⁸⁶.

Агрегатні пограниччя, зразком яких може слугувати українсько-російське, наскрізь пронизані високочастотними струмами, які за умов нагромадження агресивності на одному полюсі легко трансформуються в енергію конфлікту. Людство ще не виробило надійної протиотрути безапеляційності, яка зазвичай супроводить гегемоністські устремління володарів ядерних арсеналів, що вперто не

---

⁸⁶ *Гречко П.К.* Пограничье как социокультурная реальность // Вопросы социальной истории. – 2012. – Т. IV. – С. 94.

бажають вирватися з полону імперських символічних систем. Оманливе відчуття вседозволеності й безкарності штовхає політиків на безглузді вчинки, які зрештою обертаються трагедіями і для їх власних народів.

---

3. Глосарій. Періодизація

Проблема термінів – одна з найменш розроблених у вітчизняному історіописанні. В. Венгерська, можливо, дещо категорично, констатує факт категоріальної нерозробленості сучасної української наукової термінології, а також надмірної заангажованості суспільствознавства в політичних справах. Йдеться про нечітке розрізнення (аж до ототожнення) поняття «нація» з такими категоріями як «етнос» та «етнічна спільнота», «український народ» та «українська нація». Як правило, у визначеннях нації переважає етнічний компонент. Принципові відмінності мають змістовні навантаження термінів «малорос», «українець», «русин-рутен» тощо. Дається взнаки те, що сучасна українська мова не містить розрізнення російського і «руського», а саме останнє поняття мало б передавати етнічний, національний зміст відповідного «проекування»⁸⁷.

Нині, у контексті «гібридної війни» на Сході України, пошук нової наукової мови переростає рамки практичного завдання і стає потребою чіткої концептуалізації субдисциплін, наукових напрямів, передачі смислових відтінків термінів і понять. Відповідь на запитання: «якими мають бути обриси й межі сучасної регіональної історії?», сьогодні доводиться відшукувати з урахуванням безлічі негативних процесів і явищ: світової «неотурбулентності», небаченого потягу до розширення ареалів насильства, активізації сепаратистських проявів, переростання сепаратизму у тероризм. Попри часте вживання поняття «регіональна історія» має доволі розмиті обриси, химерно поєднуючи різнопланові сутності, як, приміром, історичне знання про реально існуючі й «уявлені» регіони чи доробок істориків, що працюють «поза центром». Предметне поле регіональної історії можна розширювати за рахунок історії кордонів, порубіжних територій, історичних рефлексій довкола регіональних сю-

---

⁸⁷ Венгерська В. Українські проекти та націотворення в імперіях Романових і Габсбургів. – С. 53-54.

жетів, процесів формування регіональної свідомості й відповідної ідентичності, дослідження «образів» окремих територій. У кінцевому рахунку під поняття «регіональна історія» можна підвести усе те, чим займається історична регіоналістика, здійснюючи до того ж екскурси в суміжні галузі соціогуманітарного знання – соціальну психологію, культурологію, конфліктологію тощо. Але навряд чи в такий спосіб вдасться знайти такий відповідник німецькому *Zeitgeist*, який вивів би проблему співвідношення регіонального простору й історичного часу поза звичні рамки метафоричного моделювання.

Новий погляд на феноменологію й етику погранич потребує чіткого означення не лише дисциплінарних полів, але й нової системи понять, що передають відтінки взаємодій і «взаємодіштовхувань»; поки що можна констатувати лише початок формування відповідного тезаурусу. Єдине, що виразно проглядається: вертикальну модель знання замінює горизонтальна – з особливим інтересом до проблеми «пов'язань і взаємозв'язків (*interconnectedness*)», а також мереж, поза якими не може існувати жоден організм. Новий тезаурус вибудовується навколо плоских альтернатив (*flat alternatives*) і реляційних підходів (*relational approaches*), а в ролі основних понять фігурують горизонтальні взаємини, асоціації, цілісності (*assemblages*), симбіотичні зібрання (*symbiotyczny zbiorowość*), сплетіння (*entanglement*).

У цьому контексті зазнає переосмислення і вся система стилів наукового мислення, включно з категоризацією наукових шкіл, напрямів, течій в історичній та суміжних науках, осмисленням на новій основі дискусій про народництво й державництво в історіографії, міжособистісних стосунків вчених тощо. У фокусі уваги при цьому опиняється проблема соціально-просторової ідентифікації української культури, дихотомія «Заходу/Сходу», феномен двокультурності, українського романтизму в його оцінках тощо. Не становить винятку і надзвичайно дражлива в українських умовах «проблема імені».

Термінологічні поля, які упорядковують поняття «державна», «уряд» в українській та іншій мовах, відбивають, за Н. Яковенко, «не тільки різну «географію мов», а й різні типи історичного розвитку та відмінні процеси становлення політичної й інтелектуальної культури». Домінуюче в історіографії поняття «українські землі» миготить у часі й просторі, то набуваючи політичної ознаки, то втрачаючи її⁸⁸. Про регіональну політику Російської імперії в літературі

---

⁸⁸ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 35-37.

мови взагалі немає, а її підміна поняттям «національна політика» затемнює природу непевної й нетривкої рівноваги, яка складалася між імперським центром і етнічними периферіями.

Розрізнення «росіян», «малоросів», «поляків» аж до 60-х років XIX століття становило певну трудність навіть для професійних істориків: М. Костомаров і В. Антонович, хоч і намагалися знайти відмінності між росіянами і українцями, обидві «народності» іменували «руськими». В офіційному слововжитку для українців (навіть у «малоросійському» обличчі) відповідної ніші не знаходилося, бо розрізнення робилося за релігійним принципом: католиків беззастережно відносили до поляків, а православних – до росіян. «Чи можна одне віросповідання покласти в основу племінного розмежування слов'ян Західної Росії» – такою була назва статті члена Російського географічного товариства П. Бобровського (1864 р.); у ній і надалі він неодноразово наполягав на тому, що мовний критерій у даному разі точніший.

Не менш складним виявилось для гуманітаріїв окреслення меж поняття «українські землі», «окраїни», «край». За точним спостереженням Адама Міцкевича, населений слов'янами простір між Бугом і Німаном, Дніпром і Чорним морем з часів завоювань ляхів та норманів втратив своє справжнє ім'я. Численні племена, що мали різні назви, вже не визнавали найменування слов'ян за своє родове. Цей віддавна слов'янський простір довго не мав своєї назви, схиляючись то до польської системи, то під російську владу. Підкорені Рюриковичами, ці землі стали називатися руськими, і якщо Литва цей термін зберігала, то Польща, підпорядкувавши собі ці землі, намагалася всіляко дистанціювати їх від держави Росія. Шляхетська Річ Посполита і система російського самодержавства вели на цьому просторі запеклі бої⁸⁹.

Як констатують А. Котенко, О. Мартинюк та О. Міллер, поняття «малорос» відчутно змінювало свій зміст не лише в часі, але й у паралельно існуючих дискурсах ідентичності. Переживши кілька кардинальних трансформацій, воно ставало не просто оспорюваним, але й прямо «бойовим» – залежно від того, чи застосовується це поняття у дискурсі «зовні» (тобто не у малоросійському середовищі), чи воно фігурує у «внутрішньому» дискурсі⁹⁰.

Справді, фіксуються як мінімум три іпостасі поняття «малорос». Найбільш нейтральним є застосування його як синоніма поняття

⁸⁹ *Mickiewicz A. Literatura słowiańska. Kurs pierwszy.* – Т. 8. – 1952. – S. 101.

⁹⁰ *Котенко А.Л., Мартинюк О.В., Міллер А.И. «Малорос»: еволюція поняття до Первой мировой войны // Новое литературное обозрение.* – 2011. – № 108.

«українець» з певним присмаком архаїки. Це поняття використовувалося, по-друге, і як засіб самоідентифікації – тією частиною українства, для якої кваліфікаційні ознаки за принципом етнічності були на другому плані. Нарешті, українізоване поняття «малорос» виступає як означальник у антиукраїнському «великоросійському» дискурсі. Згадані дослідники легко дійшли згоди у констатації: понятійна ситуація навколо цього поняття набувала час від часу «надзвичайного напруження й динаміки». «Упродовж XVIII – початку XX століття поняття *малорос* пережило кілька кардинальних трансформацій, перетворившись не лише на спірне, але й на відчутно «бойове». Від того, як у ході напруженої полеміки воно міняло зміст, залежало й смислове наповнення інших важливих ідентифікаційних понять: *українець, великорос, росіянин, загально-руський* тощо⁹¹.

В. Маслійчук уважно простежив процес своєрідні міграції (навіть рокировки) назв «Україна» й «Малоросія». Упродовж тривалого часу вони (як, до речі, і термін «Росія»), не мали ні історико-політичної, ні географічної визначеності. Потім почалося своєрідне «змагання» за «українськість» між колишньою Гетьманщиною й Слобожанщиною; спочатку перевага була за Слобожанщиною внаслідок наявності адміністративного чинника – існування до 1835 р. Слобідсько-Української губернії, а також зосередження у Харківському університеті кращих інтелектуальних ресурсів «обох Україн»⁹². На початок 40-х рр. «Малоросія» витісняє «Україну» в якості регіональної назви; натомість остання назва набуває нового романтичного, національного звучання.

За К. Галушком, на кінець XIX ст. ідеологічна українськість починає долати архаїчні регіональні ідентичності Галицької Русі й русинства; водночас етнографічні, лінгвістичні й статистичні дослідження дали змогу візуально визначити обшири тієї України, для якої М. Грушевський усталив часовий вимір у вигляді формули «України–Руси». На рубежі XIX і XX ст. академічні часово-просторові концепти України злилися нарешті в єдиний континуум, що дало змогу в останній третині XIX ст. сформулювати поняття «українські землі».

Походження етноніму «малорос» сягає XIV століття – саме тоді церковники почали позначати поняттям «Мала Росія» польсько-

---

⁹¹ Котенко А., Мартинюк О., Міллер А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії // Український гуманітарний огляд. – Вип. 16-17. – К., 2012. – С. 55-56.

⁹² Маслійчук В. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія // Україна. Процеси націотворення. – К., 2011.

литовську частину Київської митрополії. У XV столітті в офіційних документах канцелярії великих князів литовських перевага віддавалася поняттю «українники», у козацьких літописах XVII–XVIII століття фігурують українці. Однак у російських дискурсах, особливо після Полтавської битви 1709 року із зрозумілих причин міцно утверджуються поняття «малоросійський край», «малоросійський народ». Переорієнтовувалися на новий термін і представники української козацької еліти. Мешканців лівобережного Гетьманату іменували малоросами чи «югороссами». Історичне минуле України поставало як частина загальноросійської спадщини. Утім, упродовж кінця XVIII і першої половини XIX століття «регіональний (*малоруський*) патріотизм та культурна лояльність щодо імперії не сприймалися антагоністично».

Уведене міністром освіти С. Уваровим поняття «народність» як частина його сумнозвісної «тріади» змістило фокус офіційного російського дискурсу у бік визнання українців «гілкою» «триєдиного руського народу», а української мови – «областним малоросийским наречием» (В. Белінський). Це неминуче потягнуло за собою спроби відмови від цього терміна у перших документах українського руху. М. Костомаров апелює до «істих українців», відтак і жандарми, що розслідували справу кирило-мефодіївців, увели в обіг термін «українофільство» (за аналогією зі «слов'янофільством»). В українському дискурсі, зокрема, в журналі «Основа», з початку 60-х років домінує поняття «українець», яке поширюється на всю етнографічну українську територію. Утім, констатують А. Котенко, О. Мартинюк та О. Міллер, аж до початку Першої світової війни українські діячі практикували своєрідний *double-speak*, віддаючи у публічних висловлюваннях перевагу поняттям малорус/малоруський/південноруський, тоді як у своєму колі чистіше вживали українець/український.

«Понятійна війна» з приводу національних самоназв точилася і в Галичині. Перевага тут віддавалася традиційному терміну «Русь», але тлумачили його по-різному. «За малопомітними відмінностями у написанні прикметника «русский» (або ж галицко-русский) – «русский»–«руський» стояли суттєві розходження галицьких «старорусинів», «русофілів» та «українофілів»... Рідше можна натрапити на поняття *малоруський/малоросійський*, але і довкола них ішла своєрідна семантична війна⁹³. Термін «український» до 1863 року в Галичині взагалі не вживався. Поляк П. Стахурский-Свенцицький запропонував термін «українсько-русський».

---

⁹³ Галушко К. Украинские пределы. Украина и украинцы в европейской картографии от Античности до XX века. – К., 2014. – С. 64, 81-82, 96-97.

Україна може бути, отже, класичним прикладом країни «на межі», посеред розмаїття інших світів. Ідеться, за визначенням С. Вовканича, «про життя-буття «посередині»: між релігійним православ'ям і католицизмом; між європейською та азіатською культурою, нинішньою консенсусно-громадською та керованою демократією». Життя «на межі», на думку вченого, зумовлює транзитність, медіаторство (посередництво) не лише у світському, але й у церковному житті. Транзитність у такому контексті – не тільки і не стільки транспортно-просторова, прикордонна чи транснаціональна геополітична реальність, скільки соціально-психологічна, духовно-інтелектуальна, ментальна, ідеологічно-світоглядна характеристика життєдіяльності народу «на стику» різних навколишніх культур, релігій, менталітетів, інформаційних просторів, що не завжди є доброзичливими⁹⁴.

Сам цей «стиковий підхід» потребує, на наш погляд, нових інструментів у конструюванні глосарію націєстановлення. Чимало проблем, що виникають у цьому зв'язку, закорінені у надмірній метафоризації «просторових» дискурсів. «Кодові формули» тут пов'язані і з географічними визначальниками (геокультура, історична географія) і з просторовими категоріями (просторовий порядок і аспатіальність як заперечення його визначальної ролі), і з територіальними матрицями (адміністративно-територіальний поділ), і з категоріями «місце», «локал» (місцерозвиток, транслокальність) тощо. За такого ступеня різноплановості упорядкувати тезаурус політичного проектування столітньої давнини непросто, особливо якщо врахувати, що на термінопрактику у цій сфері активно впливали кордони, ідентичності, регіональні ідеології. А ще – різні типи фантомів – «уявлених реальностей» (*imagined communities*), що робить очевидним переважаючу у цій сфері когнітивного начала над просторовим і водночас розширює простір застосування маніпулятивних технологій.

Про вразливість із цього погляду терміна «національне відродження» мова вже йшла. Небездоганим у цьому відношенні є і термін «український федералізм», якщо трактувати його як «продукт розвитку «неісторичної» нації у світовому контексті, стратегічний курс визвольного руху протягом двохсот років»⁹⁵. Адже одна річ – федералізм як принцип, утілений у територіальному устрої певної держави, а інша – ідея (доктрина) федералізму в історичному

⁹⁴ Вовканич С. Якби ми вчилися соборності... // День. – 2013. – 11 вересня.

⁹⁵ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). – К., 2010. – С. 3, 120.

дискурсі імперських часів. Як модерна модель пошуку історичної перспективи ідея українського федералізму зайняла помітне місце в історії вітчизняної суспільно-політичної думки, але навряд чи можна вважати її дійовим засобом долання національного партикуляризму. То чи не доцільніше «федералізові» такого гатунку знаходити місце в ряду метафор, а в системі понять користуватися чіткою формулою «федеративна ідея»?

Постійно присутнє у різних дискурсах «українське питання» (в лапках і без лапок) теж наводить на роздуми: що це – термін чи метафора? Важко погодитися з тенденцією, що намілилася – перетворити цей уведений властями метафоричний конструкт на маркер певного етапу у природному процесі націєстановлення. В'ячеслав Яремчук, приміром, констатує появу українського питання на зламі XIX і XX століття і вкладає у це сконструйоване поняття поєднання двох чинників: «незаперечно існуючого пригнічення недержавного українського народу» та «усвідомлення українською спільнотою факту цього пригнічення»⁹⁶. З цим твердженням важко погодитися, бо і саме пригнічення, і його усвідомлення фігурує практично в усіх дискурсах XIX століття. Утім, поява «українського питання» представлена в них не стільки як рубіж певного етапу у розвитку національного руху, скільки як ідеологема, уведена в обіг апаратом російської влади. І зовсім не випадково значна частина дослідників українського руху подає її у назвах своїх праць у лапках⁹⁷.

Лише в метафоричному сенсі можна говорити щодо рубежу XIX–XX століть і про «українську територію» – вона не була позначена ні на картах, ні в топоніміці. Суспільно-політичною думкою Росії кінця XIX – початку XX століття, констатує К. Галушко, Україна сприймалася як певний етнічний регіон, ніяким чином не окреслений адміністративно-територіальними кордонами. Офіційна імперська історіографія розглядала минуле українського народу як невід'ємну складову загальноросійської історії, а простір «України» сприймався як історично своєрідна частина ареалу розселення українського племені малоросів... Просторова тотожність «країни України» і етнічних «українських земель» існувала лише в уяві «політичних

---

⁹⁶ Яремчук В. Українське питання і ставлення до нього з боку російських політичних партій на початку XX ст. // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку. – К., 2007. – С. 539.

⁹⁷ Див., напр.: Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб., 2000; «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.). – Ч. 1-3. – К., 1999.

українців». А в російській столиці будь-яка «українськість» сприймалася як «австрійська інтрига» й «мазепинство»⁹⁸.

Доволі довго з подачі І. Лисяка-Рудницького історія формування специфічної української ідентичності подавалася крізь призму модної упродовж століття концепції «фронтирів». В системі вітчизняного історіописання домінує вона й сьогодні, хоч ставлення до неї в середовищі як діаспорних, так і вітчизняних науковців неоднозначне. Під час проведеного часописом «Україна модерна» у 2011 році форуму на теми порівняльної продуктивності концептів фронтирів та погранич думки виявилися різними – від цілковитого відкидання «провіденційного, тріумфалістського й імперіалістичного наповнення тернерової теорії» (Л. Вульф) до обережного визнання продуктивності тернерових спроб поєднати в своїй концепції економічні, ментально-історичні та політичні аспекти (Б. Куцмані). Стосовно перенесення теорії фронтиру на український ґрунт погляди дискутантів теж різнилися. К. Браун однозначно визнає теорію фронтиру «недоречною для української історії», Б. Кравченко вважає, що кожен історик сам має вирішувати проблему її придатності для власних досліджень. Значно оптимістичнішими виявилися оцінки новітніх теорій погранич. Приміром, у баченні С. Леп'явка «концепція «прикордоння» є більш гнучкою, ніж теорія «фронтиру», і тому... цілком придатна для вжитку»⁹⁹.

Наскільки продуктивною є концепція фронтирів для подальших наукових пошуків в українській історіографії – проблема, на яку й справді важко дати однозначну відповідь. З одного боку, сила традиції відчутно впливає на історіографічний процес. З другого – вже явно відчувається необхідність істотного переосмислення запропонованих у свій час Ф. Тернером підходів. Модуль зіткнення цивілізації з варварством не витримав випробування часом, і, зрештою, у теоріях фронтирів лишається лише акцент на рухливості населення й колонізаційних переміщеннях. Очевидно, що новий погляд на феномен номадизму здатен остаточно зруйнувати підвалини, на яких теорії фронтиру вибудовувалися упродовж століття. Чи не час замінити їх більш конструктивними у межах нової субдисципліни – історичної лімології?

Використовувати й надалі для аналізу непростих українських реалій концепт фронтиру чи відмовитися від нього – справа особистих уподобань кожного дослідника. Як вдала метафора він,

⁹⁸ Галушко К. Украинские пределы. – С. 74.

⁹⁹ «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. – 2011. – Ч. 18. – С. 70.

безумовно, має право на існування. А в понятійному ряду, принаймні в ролі оціночного критерію, більш органічним для аналізу контактних/конфліктних зон є, на наш погляд, концепт рубіжності й погранич.

З цього погляду більш чіткого окреслення й певного переосмислення потребує дефініція «політична окремішність», уведена І. Гиричем у назву його капітального дослідження. Розмита метафора «окремішності» була запропонована інтелектуалами XIX століття переважно з метою відведення від себе звинувачень у сепаратизмі. На наш погляд, вміщення у сучасний політичний ряд концепту «політична окремішність» не надто продуктивне – адже сам по собі він не містить конкретизації форм «усамостійнення» – доведених до ідеї відокремлення від державного тіла Росії чи замкнених у рамках культурництва чи автономізму. І. Гирич, який пише про підміну у вітчизняному «культурництві» політичних намірів світоглядно-культурними, визнає, що в умовах царської деспотії часто-густо було важко провести межу, яка б відокремлювала культурний аспект від політичного. «Культурники» сподівалися, що слідом за окремішністю мови, літератури та історії мала б прийти перспективна політична окремішність. Частина поляків була готова визнати українське право на культурну й політичну окремішність; у російській суспільній думці прихильників такого погляду «було надивовижу мало». «Примарна національна близькість породжувала більшу національну нетерпимість росіян до українства, окремішність якого росіянами сприймалася тоді, та й у більшості тепер, як аномалія і неприродність»¹⁰⁰. На жаль, чіткого визначення змісту, який сам І. Гирич вкладає у поняття «політична окремішність» у його численних працях на цю тему знайти не вдається.

Нині, щоб окреслити бодай схематично можливості (чи утопізм) ідеї політичної окремішності за умов «довгого» XIX століття, доводиться вдаватися до певної модернізації, навіть провіденціалізації історичного процесу, представляючи як певну цілісність те, що не було нею упродовж віків. Витоки розмежування двох частин України зазвичай пов'язують з польсько-московським суперництвом і переяславськими угодами. Соціологи вважають, що джерела регіональної диференціації глибші. За О. Вишняком, практично лінія розмежування двох політичних типів регіонів сягає часів Інгарсонів та Гедимінасів і йде уздовж кордонів Русі (Київська, Чернігівська, Галицько-Волинська землі) та Степу за датської династії Інгарсонів X–XIII століть або кордонів Великого Князівства

¹⁰⁰ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 88, 93-94.

Литовського та Кримського ханства XIV–XV століть. Це приблизна межа між автохтонними українськими землями, освоєними предками українців понад тисячоліття тому, і землями нового освоєння, де українці живуть упродовж останніх трьох століть¹⁰¹. У різних частинах України сформувалися багато в чому відмінні ментальні структури, ціннісні пріоритети, особливості політичної культури.

Не менше важило те, що українські частини спочатку трьох, а потім двох імперій жили в різному просторі і в різному часі; більше того, вони часто потрапляли в ситуацію об'єктів, за які велася збройна боротьба. Життя на «межі», у зоні постійних конфліктів формувало стереотипи постійної боєготовності, з одного боку, і виживання в екстремальних умовах, з іншого. Звідси велика роль воєнізованих формувань, схильність до анархії; звідси ж і велика рухливість населення, яка зробила міграції й колонізаційні переміщення важливою ознакою способу життя.

Для України, територіальна цілісність якої формувалася упродовж століть переважно зусиллями держав-метрополій з різноспрямованими інтересами, проблема формування ідентичностей є своєрідною домінантою смислотворення. Від того, наскільки точно в історичному аналізі враховуватиметься калейдоскоп векторів її розвитку разом з витоками демаркаційних ліній політичного, культурного, релігійного та іншого походження, залежить у кінцевому рахунку якість соціальної діагностики. За умов того рівня, якого сягнула у наш час міфологізація символічного простору з майже неперехідними бар'єрами по лінії «ми – вони», значення останньої неможливо переоцінити.

Серед найбільш очевидних новацій, які супроводять утвердження сучасних підходів до дослідження пограничних станів – поширення на аналіз територіальності модних мережевих моделей науки, які пропонують на основі постнекласичних підходів (кібернетичного, системного, синергетичного та інших) погляд на суспільство не як на ієрархічну систему, а як на рухливу, гнучку структуру потоків інформації й комунікацій. Мережеві моделі мають власні макро-, мезо- й мікрорівні; два останні повністю вкладаються у бачення регіональної науки як мережі інтелектуальних зв'язків, сфокусованих на дослідженні місцевих традицій, культурних цінностей (і антицінностей включно з передсудами). Синтез (чи симбіоз) соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів забезпечує не лише належний рівень синхронізації історичних подій в on-line-режимі, але й відповідний ступінь пояснення «відкатів»,

---

¹⁰¹ Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С. 197.

розривів, мутацій в історичному процесі, а також когнітивних «поворотів» в системі пізнання. Паралельно відбувається оновлення термінологічного інструментарію за рахунок свіжого погляду на «культуру конфлікту», співвідношення проблем самовизначення, суверенітету, сепаратизму тощо.

На макрорівні витлумачене у такий спосіб пограниччя постає як поле зіткнень і боротьби імперських структур, потужних церковних інститутів, консолідованих національних рухів, дискурсивних стратегій. А на мікро- і мезорівнях – це простір усвідомлення індивідами власної етнічності й ідентичності і відповідного вибору, завжди непростого, іноді нестерпно болючого. І що особливо важливо – національні рухи, які зазвичай розглядаються в історіографії ізолювано, у рамках таких проектів органічно вписуються у контекст фракталів та самоідентифікацій.

Враховуючи складний комплекс різноспрямованих геополітичних, культурних, релігійних та інших інтеракцій на рубежі XIX і XX ст., можемо констатувати: в ареалах прикордоння майже завжди існує живильний ґрунт для консолідації навколо цілей, які даний соціум вважає значимими для себе. Але не меншою мірою і для групоцентризму, корпоративізму, радикальних націоналістичних настроїв. Тут гостріше, ніж деінде, може проявлятися підміна патріотизму національною нетерпимістю: з категорії «своїх» часто виключаються не тільки носії протилежних ідеологічних поглядів, але й ті, для кого етнічна ідентичність не є головною в системі пріоритетів. На цій основі виразною свідомісною домінантою нерідко стає побутовий культурно-психологічний нарцисизм, аж до проявів шовінізму.

Продуктивним в якості широкої пояснювальної парадигми ідентифікаційних розбіжностей виявився концепт лімінальності (від *limen* – поріг), зручний для характеристики нерівноважних станів систем, що знаходяться «на порозі» непередбачуваних змін. Лімінальність у її просторовому вимірі – це і є перебування у просторі «між» певними полюсами тяжіння з притаманними йому ознаками незавершеності, перехідності, невизначеності. У цей контекст легко вписуються проблеми, що виникають на порубіжжях, насамперед пов'язані з наростанням явищ маргінальності, неконтрольованості міграційних потоків, девальвації концепцій мультикультуралізму тощо. Територіальність як така набуває нових смислів, а рубіжність стає пояснювальним концептом у тих далеко не поодиноких випадках, коли кордони й межі виявляються розмитими.

Фахівці-політологи відводять інтегративній концепції лімінальності роль нової парадигми політичного пізнання, коли теорія ви-

никає не просто у міждисциплінарному просторі, а на кордоні політичної теорії, у дискурсивній практиці протиставлень. Потребу в новій категорії вони пояснюють появою перехідних станів, породжуваних новою соціальною реальністю – явищами культурної гібридності, активізацією міграцій, розмаїттям пограничних взаємин. Констатується своєрідна експансія лімінальності – у такому аспекті досліджуються вже не окремі, відносно обмежені зони, а «цілі простори життя сучасної людини, зануреної в ситуацію нерозрізнення віртуального й реального, свободи й залежності, прав і безправ'я, вигадок і дійсності, влади й безвладдя, порядку й хаосу, цінностей і нігілізму»¹⁰².

Створювані в ході історичного розвитку обабіч кордонів перехідні зони є, як правило, джерелом самовідтворюваної амбівалентності, яка може довго не проявляти себе у полі конфліктності, але може й миттєво активізуватися під впливом зовнішніх втручань чи інших чинників. Певні складності утворює змішаний склад населення, схильність до різних типів господарювання, торгово-посередницьких традицій, відмінність ціннісних орієнтацій. Будь-який політичний тиск за цих умов здатен запустити механізм протистоянь. А той факт, що значна частина населення у зонах погранич має або «гібридну», або налаштовану на суперництво ідентичність, доволі часто утворює вибухонебезпечну суміш цінностей і поведінкових стереотипів. Особливо складна ситуація виникає там, де кордони між певними ареалами або проводилися довільно, або вже були об'єктами конфліктів.

Те, що в Україні проблеми етнічності, європейськості, групових меж останнім часом «вибухають» у нових і несподіваних контекстах, хвилює вже згадуваного Даріуша Вояковського, який навіть знайшов за потрібне доповнити друге українське видання своєї монографії «Ментальні кордони в Європі без кордонів» спеціальним розділом, присвяченим «українському виклику» 2014–2015 рр. Запропонувавши цікаву з методологічного погляду парадигму «інституалізованої рефлексійності», він вдало уводить у дискурсивний контекст проблему дуалізму українських політичних процесів і відповідних ідентифікацій. Хоч науковий український дискурс дуже міцно закорінений у європейському мисленні, проблеми розрізнення понять «нація» і «народ» трактуються у ньому здебільшого у дусі російської традиції. Тому, констатує Вояковський, інколи буває «важко розпізнати, в якому моменті, апелюючи до українськості, ми апелюємо

---

¹⁰² Сморгунов Л.В. Политическое «между»: феномен лиминальности в современной политике // Полис. – 2012. – № 5. – С. 159-169.

до культурного народу, політичного народу чи до громадянського суспільства»¹⁰³.

У контексті своєрідної «недосформованості» теоретико-методологічних засад вітчизняного «націєтворчого» дискурсу слід розглядати проблему впливу ідей «русского мира» на національну свідомість частини українських громадян. Нехитрі «секрети» цього впливу легко простежуються в ідеологічному спрямуванні експансіоністської політики Росії досліджуваного періоду. Утім, витoki цього впливу закорінені у давніших історичних пластах – догмати «Москви – третього Риму» – це витвір схоластів XVI ст. Сформульована псковським монахом Філофеєм ідея «воскреслого» в Московії «Ромейського царства» мала у своїй основі констатацію: «два убо Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти». Візантієцентризм тут постав в обличчі вершинного досягнення і втілення місіонерської функції захисту християнських народів; надалі він еволюціонував у напрямі обґрунтування єдності опертої на народ світської і церковної влади в уваровській формулі «самодержавство, православ'я, народність».

Звертаючи увагу на своєрідну імперіалістичну інтерпретацію ідеологеми, яка зводиться до безперервності зазіхань Росії на статус імперії і на обґрунтування її права силою нав'язувати міжнародній системі власну модель внутрішньосистемних зв'язків, О. Майборода фіксує наявність у ній есхатологічного пророцтва й православного варіанту концепту «блукаючої імперії». Етнічна й конфесійна упередженість доповнювалася етноцентричною самоапологетизацією, причому православ'я ставало гальмівним чинником і оплотом консерватизму навіть там, де воно сприяло процесам етногенезу нових спільнот. «Поліетнічний соціальний субстрат українських земель, з домінуванням слов'янського населення, опинився перед вибором – інтегруватися у польську національну ідентичність або стати окремим національним і політичним суб'єктом. Пріоритет отримав другий вимір». Але це означало водночас привнесення в етнічну свідомість комплексу некритичного, апологетичного етноцентризму й самозакоханості, притаманного консервативній і водночас гегемоністській доктрині «третього Риму»¹⁰⁴.

XVIII ст. стало для Росії часом прискореної територіальної експансії убік спільнот, які в етнічному й конфесійному відношенні істотно різнилися від мешканців допетровської Московії. Завдання інкорпорації їхніх мешканців у триєдину «русько-православну» націю стояли для царського режиму в ряду першочергових – інакше

¹⁰³ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – С. 21, 277-290.

¹⁰⁴ Майборода О. Етнічність у міжнародній системі. – С. 274-279.

зберегти територіальну цілісність величезної імперії навряд чи вдалося б. Але тактика царизму навіть у тих двох регіонах, де у складі населення домінували українці, все ж була відмінною. Малороси Лівобережжя, загалом лояльні до влади, аж до 1910 р. не вважалися іногородцями; на індивідуальному рівні їх трактували як «русских», рідше як одну з гілок, «плем'я» руського народу. Великих неприємностей для себе від лояльних «малоросів» царизм аж до кінця XIX ст. не чекав. Натомість Правобережжя у його уяві поставало як осердя небезпечної «польськості», бунтівного духу. Воно й справді було в Російській імперії джерелом постійної протестної активності, яка вилилася у повстання 1830–1831 і 1862–1863 рр.

Природним наслідком асиміляційної політики царизму став феномен т.зв. малоросійства, яким позначається роздвоєність, амбівалентність національної свідомості доволі широкої верстви українського соціуму. Вище вже йшлося про те, що у політичних дискурсах це поняття набуло надлишкової емоційної забарвленості – аж до ототожнення «малоросійства» зі зрадництвом. На наш погляд, переносити у наукові дискурси емоційні оцінки непродуктивно. Те, що на рівні масової свідомості українці фактично не відокремлювали себе від росіян, створило підґрунтя для подвійної самоідентифікації. Люди, які сприймали імперію як власну батьківщину, отримуючи, до речі, як плату за лояльність певні моральні й матеріальні дивіденди, не готові були підтримувати ідеї автономізму, не кажучи вже про незалежність. Мав місце, зрозуміло, і страх перед репресіями. «Тому зводити всіх «малоросів» до спільного знаменника як відступників від української національної справи було б щонайменше необ'єктивно»¹⁰⁵.

Що ж до певної розмитості понять «Малоросія» та «Україна» у наукових дискурсах, то тут варто, на наш погляд, керуватися зауваженням В. Кравченка: «національна парадигма (російська чи українська) не в змозі пояснити або впорядкувати плинну мозаїку назв окремих територій всередині та навколо православно-русського «ядра», котре не могло бути цілісним... Межова оптика української минувшини дозволяє принаймні змиритися з цією невизначеністю та плинним розмаїттям українського географічного та національного простору. Навряд чи якийсь дискурс може стати для нього домінантним». А отже, слова на зразок «амбівалентності», «палімпсесту», «невизначеності» залишатимуться в лексиконі істориків, як і

---

¹⁰⁵ Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. – С. 246-258.

сучасних політологів, соціологів, культурологів, які звертаються до української проблематики¹⁰⁶.

Не менше термінологічних ускладнень виникає у зв'язку з недостатнім «розведенням» у наукових дискурсах понять, що відбивали ступінь протестної активності на українських землях означеного часу. Йдеться насамперед про розрізнення термінів «націоналісти» й «націонали» – останнім терміном, уведеним в обіг харків'янами – членами «Братства тарасівців» і харківської студентської громади, його прихильники намагалися відмежуватися від ярликів, що їх навішували на поняття «націоналіст» російські соціалісти, які прирівнювали націоналізм до шовінізму¹⁰⁷. Але значно більшою мірою – про смисловий ряд українофільство/хлопоманство/ громадянство/ народолюбство/українське народництво/ українське народовство – всі ці поняття доволі часто вживаються як синонімічні¹⁰⁸, хоч спроби їх розведення робилися не раз. На наш погляд, критеріями розрізнення тут можуть бути як найбільш поширені самоназви, так і ознаки більшої чи меншої опозиційності до існуючих політичних режимів.

При цьому варто мати на увазі обставину, на яку не часто звертається увага – наявні джерела відбивають тенденцію, яка існувала у вищих офіційних колах імперії середини XIX століття – до перебільшення реального впливу українського руху. Насамперед це стосується хлопоманства – руху вихідців із польських шляхетських родин, які відмовлялися від свого польського походження заради «української справи». Те, що вони не визнавали польських історичних претензій на українські території і вважали безглуздою діяльність польських повстанців в Україні, налаштувало проти них поляків. Радикалізм хлопоманів лякав і представників російських офіційних кіл; у їхніх донесеннях можна зустріти звинувачення хлопоманів у «єзуїтській конспірації та інтриганстві». Водночас у поліцейських звітах, які писали після розслідування цих доносів (як от у звіті київської поліції від 4 серпня 1862 року) подібні звинувачення часто дезавувувалися. Зокрема, йшлося про те, що треба відкинути всякі чутки про прагнення хлопоманів щодо незалежної України, оскільки, мовляв, «незалежної України ніколи не було і,

---

¹⁰⁶ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 42.

¹⁰⁷ Докладніше див.: Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003. – С. 64-65.

¹⁰⁸ Див., напр.: Л. Винар. Михайло Грушевський – історик, будівничий нації. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – С. 90-91.

відтак, не може бути»¹⁰⁹. Доволі точно політичний портрет хлопomanів окреслив В. Липинський: сповнені жертвовності й посвяти інтереси народу, хлопомани «відкидали будь-яку політику, а, отже, й суто політичну боротьбу за державну Польщу, їх метою був народ, лише народ»¹¹⁰.

Українофільство – термін найбільш загальний, це певний аналог одного з ранніх варіантів українського патріотизму з акцентом на обласних відмінностях. Саме так трактував його В. Антонович. «Під словом українофіли ми розуміємо тих уродженців Південноруського краю, які настільки знайомі з своєю батьківщиною, що встигли констатувати відмінні риси її народонаселення, настільки розвинуті, що викласти можуть і літературно свої переконання, настільки люблять свою батьківщину і бажають її розвитку й успішності, що вважали б справою гріховною замовчувати її особливості і потреби, які з цих особливостей випливають, настільки не виключно заціклені на турботі про особисту кар'єру й добробут, що в міру можливості, у законних рамках готові відстоювати свої переконання, незважаючи на пересуди, які зазвичай зустрічають їх думки, і на наслідки цих передсудів»¹¹¹. М.Костомаров ототожнював українофільство «з прагненням деяких малоросів писати на своєму рідному наріччі і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії»¹¹². В міру того, як помірковане українофільство у наукових дискурсах змінювалося більш виразним «українством», ставлення до нього змінювалося – у «будителів нації» на гірше (А.Ніковський писав про українофільство як про «то ембріональну, то дегенеративну форму суспільної свідомості», навіть як про «поховану ідею») а у ревнителів «общерусскости», навпаки, на більш прихильне (Т. Флоринський бачив у ньому лише прагнення до «скромного обласного розвитку»)¹¹³.

У баченні Б.Грінченка українофільство являє собою «формальний націоналізм» – прихильність до української мови, україн-

¹⁰⁹ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. Відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013. – С. 613.

¹¹⁰ Липинський В. Шляхта на Україні // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1. – С. 207-209.

¹¹¹ Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 144.

¹¹² Костомаров М. Українофільство // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – С. 338.

¹¹³ Котенко А.Л., Мартынюк О.В., Миллер А.И. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 108.

ського одягу – «але й тільки». Народолобство в його уявленні – вищий ступінь усвідомлення української нації як «нації самостійної, що має всі права, які звичайно повинна мати нація» і водночас на порядок вищий ступінь опозиційності (включено з радикалізмом, що має «соціалістичний колір»)¹¹⁴. Загалом же і на Наддніпрянщині, і в Галичині поняття «народолобство» найчастіше застосовувалося як найбільш нейтральний термін – ним позначалися діячі різного походження, з відмінними соціальними й культурними переконаннями, але об'єднані роботою над просвітою й національним вихованням народу. Як показав С. Світленко, назва «народолобці» була органічною для діячів українського визвольного руху, про що свідчить їх епістолярна спадщина». Приміром, О. Кістяківський застосовує її не лише до своїх колег з Наддніпрянщини й Галичини, але й до самого себе – як стан свого світогляду. Про своє і «товаришів» народолобство писав і М. Драгоманов.

Поняття «українське громадівство» Світленко вважає близьким, але не тотожним терміну «українське народолобство» – останнє, на його думку, дещо ширше. Драгоманов бачив у громадівстві, поперше, певний соціалістичний зміст і орієнтацію на загальноєвропейські демократичні цінності. Напівлегальний громадівський рух був пістрявим і за своїм складом, і за політичними уподобаннями. С. Світленко реєструє в ньому наявність як радикально-демократичних, так і ліберально-демократичних тенденцій¹¹⁵.

В сучасній історіографії поняття «українофільство» використовується зазвичай на означення суспільного завдання, яке виконувалося інтелектуалами на етапі переходу від «академічних» пошуків до поміркованого культурництва. Кожний етап визвольного руху мав, за І. Гиричем, свій ідеологічно зафарбований відповідник. Для романтичного етапу національного руху ним було українське слов'янофільство, для позитивістської доби – народницьке (народовське) українофільство, для початку модерної доби – політичне українство¹¹⁶.

Поняття «українське народовство» закріпилося на теренах Галичини – на противагу «русофільству». Лави народовців там поповнювали переважно молоді сільські священики, які прагнули орієнтуватися на народ і його мову, освячену культом Тараса Шевченка.

---

¹¹⁴ Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 102-105.

¹¹⁵ Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 95.

¹¹⁶ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 413-414.

За Б. Янишином, на відміну від старорусинів народівці відмовилися від концепції «історичного права», якою зазвичай обґрунтовувалася справедливість національно-політичних домагань. Головним пунктом народівських програм незмінно виступав постулат про самостійність «русько-українського народу» і його національну окремішність від поляків і росіян. На відміну від М. Драгоманова, який на перше місце ставив соціальне питання, народівці обстоювали пріоритетність національного як більш загального. Однак закиди щодо «ексклюзивного», «виключного» націоналізму, які лунали з боку наддніпрянських лібералів, народівці рішуче відкидали¹¹⁷. Попри гучні декларації, зв'язки народівців із народом були слабкими. Утім, обходячись без іноземної підтримки, вони, принаймні в теорії, були більш демократичними, ніж їхні консервативні суперники – русофіли¹¹⁸.

Непросте у методологічному плані питання – розмежування українського народолюбства і російського народництва, в тому числі у його локальній версії. Обидві ці течії, за С. Світленком, мали спільні ідейні витoki – ідеї просвітництва, ліберального реформізму, демократизму, утопічного соціалізму, позитивізму в філософії тощо. Фактично це були національні (східноєвропейські) форми європейського демократизму – з тією відмінністю, що вони прагнули «розчинитися в народі», щоб віддати йому «свій борг». Але між ними були й відмінності – в українському народолюбстві превалювали соціальні, педагогічні, культурницькі мотиви, у російському народництві – політичні з домінуванням соціально-революційної ідеології і практики. «Південні» соціал-революціонери, за С. Світленком, були схильні до регіонального або місцевого організаційного автономізму, мали певну специфіку тактичних настанов, які враховували соціокультурний чинник¹¹⁹. Наявність «двох народницьких потоків» зафіксував ще радянський дослідник М. Рудько¹²⁰.

Спробу градації у самому феномені українського народництва С. Світленко зробив, запропонувавши власну схему його періодизації. Чотири основні етапи історії народництва в Україні, які він виділив, містять і повний набір термінів. З першим етапом (перша

¹¹⁷ Янишин Б. Українська міська політична еліта в Галичині і народівський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток. – К., 2008. – С. 98-112; *Він же*: Народівці на рубежі 70–80-х рр. XIX ст.: творення нової моделі політичної культури // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 86-100.

¹¹⁸ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 282.

¹¹⁹ Світленко С. Світ модерної України. – С. 81.

¹²⁰ Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-і роки XIX ст.). – К., 1974. – С. 7-8.

половина XIX століття) асоціюється «романтичне» народолюбство, з другим (60–80-і роки) – «дійове», «реальне» народництво, з третім (з 90 рр. XIX ст. до 1917 р.) – «неонародництво», з четвертим (1917–1920 рр.) – «новітнє» народництво. Такий підхід навряд чи може викликати заперечення, хоч сам автор вважає необхідною додаткову, «ґрунтовну» розробку зазначених етапів¹²¹. І. Коляда фіксує у цьому зв'язку появу у 70-х роках XIX століття таких термінів, як «українофіли-соціалісти», «українофільський соціалізм», вбачаючи у цьому початок переходу від народницької до соціалістичної політичної ідеології¹²².

Завершити ці методологічні роздуми хотілося б бодай схематичним окресленням поняття «національний ідеал» і його співвідношення з терміном «суспільний ідеал». Не заглиблюючись у термінологічні тонкощі визначення етнокультурних критеріїв, які забезпечують життєздатність нації, вкладаємо у ці поняття бажаний для певної національної спільноти образ її майбутнього, а також більш-менш узгоджений проект відповідного цілепокладання. Як і більш широке поняття «національна ідея», поняття «національний ідеал» зазвичай замикається на обстоюванні самобутності, самодостатності, культурно-історичної цілісності нації як політичної мети. Поняття «суспільний ідеал» значно ширше, бо включає вибудовування взаємин між суспільними стратами і етнічними спільнотами у руслі рівних можливостей і соціальної справедливості. Обидва поняття, однак, допускають безліч тлумачень, а у поляризованому, розколотому соціумі на них нашаровуються ідеологічні завдання й смислові підходи, які доволі часто зводять проблему національного до вузько витлумаченого етнічного, а проблему суспільних цінностей – до вибору мовних чи зовнішньополітичних орієнтацій.

У перші роки незалежності багатьом здавалося, що гармонійне узгодження національного, демократичного, соціального проектів досягатиметься в руслі формування загальнонаціональних цілей, об'єднаних концептом «національна ідея». Відповідний пошук виявився, однак, малорезультативним – насамперед тому, що смисложиттєві для соціуму ідеї й ідеали не формуються у кабінетах ідеологів, а природно виростають із суспільної практики. Концептуалізація національного ідеалу передбачає наявність політичної нації як

¹²¹ Світленко С. Світ модерної України. – С. 85.

¹²² Коляда І.А. Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Автореферат. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 25.

своєрідної надетнічної цілісності, а також демократичної, правової, соціальної держави. Поки соціум не відчує себе єдиною спільнотою зі спільними інтересами і узгодженим баченням шляхів їх реалізації, національна ідея може існувати хіба що у вигляді умоглядної конструкції.

Якщо говорити у цьому зв'язку конкретно про шляхи формування українського національного ідеалу, не можна не бачити значних ускладнень, які на цьому шляху щораз виникали під впливом різноспрямованих, внутрішніх і зовнішньополітичних, чинників. Самостановлення української нації відбувалося у складних умовах іноземного поневолення, тому власна парадигма національної самоорганізації мала виразний відбиток романтичних уявлень і утопічних сподівань. Поняття суспільного ідеалу існувало хіба що у вигляді культурного міфу, опертого на традиції козацтва й православні релігійні догмати. Увести його у русло реальних потреб визначення етнографічних меж української території, українського психосоціального типу, культурно-мовних пріоритетів, пошуку форм майбутнього державного устрою намагалися, починаючи з середини XIX ст. українські інтелектуали, об'єднані ідеєю специфічно української «спадщини» і її репрезентації на належному науковому рівні. За умов шаленого імперського спротиву їм вдалося реалізувати лише невелику частину своїх задумів. Але спільними зусиллями вони не лише заклали науковий фундамент народознавства, але й чималою мірою сприяли кристалізації національних інтересів, формуванню національної свідомості.

У цьому контексті варто, очевидно, окреслити бодай основні віхи на цьому шляху, інакше кажучи, зробити спробу періодизації процесів моделювання суспільного ідеалу у вітчизняних політичних і наукових проектах. Йдеться, зрозуміло, лише про приблизну, надто загальну схему, бо відтворити в часовому і просторовому вимірі всю багатогранну палітру дискусій на теми ідентичності в одній праці практично неможливо.

Отже, *перший* етап (40–50 рр. XIX ст.) можна охарактеризувати як такий, що ще цілком перебував у руслі лояльного до влади малоросійства. Головна ознака «малоросійського» дискурсу – трактування української історії у руслі «обласництва» – як частини «спільноруського цілого». Водночас у руслі панславізму йшов напружений пошук відмежування від нав'язаного «збоку» полонізму, а також відмінностей українського світосприймання порівняно з російським. Створений на цьому ґрунті публіцистичний маніфест – «Книга буття українського народу» містить концентрований вираз національної ідеї у її тогочасному розумінні, прокламується також

доволі невиразне бачення федералістичної традиції як оптимальної територіальної організації «слов'янського світу». Саме ця, на той час ще доволі аморфна, ідея багато в чому визначила напрям майбутніх політичних пошуків вітчизняного суспільного ідеалу. Проте головні зусилля науковців, переважно істориків, фокусуються на своєрідній «просторовій ідентифікації» території, яку вони вважають українською. Робляться спроби створення інфраструктури інтелектуальних пошуків у вигляді наукових товариств, а також відповідного методичного забезпечення стихійно виникаючого народознавства. Політичні завдання цієї роботи проглядаються ще невиразно, але наявними є спроби створення «історичної української ідеології» шляхом опори історичного знання на фольклорну традицію, звичаєве право тощо. Симптоматичною у цьому плані була поява самоназви «українці» у «Книзі буття українського народу».

На *другому* етапі (60 – перша половина 70-х рр. XIX ст.) на ґрунті зрощення академічного культурництва з громадівським рухом відбувається оформлення українофільства як напряму думок і політичної течії. Притаманне йому «народолюбство» зближує українофілів з російськими народниками, але в ідеології цих двох течій проглядаються істотні відмінності. У науковій сфері спостерігається своєрідний бум етнографічних досліджень, спрямованих на обґрунтування самодостатності українства. Поряд зі значною мірою аполітичними науковими товариствами історичного профілю з'являються наукові установи з більш-менш чітко вираженим національним обличчям – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у Києві та Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Спроби налагодження взаємодії між ними не увінчалися помітним успіхом внаслідок закриття владою відділу РГТ на четвертому році існування.

Третій етап (друга половина 70-х – 80-і рр. XIX ст.) – це період осмислення українською суспільною думкою, переважно в особі М. Драгоманова, політичних концепцій європейського лібералізму й соціального демократизму і екстраполяції їх на українські реалії. Відбувається витіснення «всеслов'янської» міфотворчості декларуванням всеєвропейських і навіть загальнолюдських цінностей; критерії «єдинокровності» поступаються місцем захисту прав людини. У кінці 80-х рр. Драгоманов запропонував власну версію політичної програми, в якій національна ідея набула вигляду своєрідної федеральної демократії. Під це надто широке поняття підводяться й ідеї припинення протистояння православних і католиків, і мотиви мінімізації етноконфліктності, і завдання створення Всеслов'янської радикальної партії. Що ж до власне національної ідеї, то на цьому

етапі спостерігається виразне розмежування ідеологів українського націоналізму. На одному фланзі опиняються прибічники «етнічної чистоти» і «взаємовиключних лояльностей» та більш помірковані прихильники гібридних самоідентифікацій, а на другому – ті, хто залишався на ґрунті федералістської традиції, і ті, хто під впливом австромарксизму відшукував нові поля «національної гравітації».

Оприлюднення Драгомановим принципів народного суверенітету ґрунтувалося на визнанні його носіями громадян. Ідея народу як носія найвищої мудрості поступилася місцем ідеї громадянського суспільства. Державна централізація в обох імперіях була представлена як зло, якого належить якнайшвидше позбутися. Прокламуються ідеали федерації в державному устрої, нового тлумачення дістають ідеї політичних свобод і реалізації політичних прав, робляться спроби узгодити права людини і національні права, іде активний пошук ефективної моделі місцевого самоврядування на основі самоуправи громад і областей.

З іменем Грушевського пов'язаний *четвертий* етап у розвитку національної ідеї (90 рр. XIX – початок XX ст.). Майже одночасно ним була розроблена нова схема української історії, докорінно відмінна від російської, і конституційний проект, базований на концепції національно-територіальної організації як засобу пом'якшення соціальної напруги в суспільстві. З'явилися й перші проекти, ґрунтовані на ідеї «самостійної України» і об'єднання її частин на підвалинах соборності. З перенесенням центру українського руху у Галичину тут з'являються суттєві трансформації української ідеї у руслі австромарксизму, формується «новий центр національної гравітації» (Д. Донцов). Що ж до тих представників української соціал-демократії, які лишилися в Російській імперії, то вони у пошуках своєї ідейної ніші перебували під виразним впливом РСДРП, хоч і активно полемізували з її ідеологами.

Сказаним, зрозуміло, не вичерпуються завдання методологічного ретроспективного осмислення процесів українського націєстановлення у другій половині XIX – на початку XX ст. Новітні парадигмальні орієнтири тут задаються складним переплетенням сучасних інтеграційних і диверсифікаційних процесів, ефектом фрагментації суспільної свідомості, прямими спробами маніпулювання нею з боку різних політичних сил. Фахівці-політологи реєструють у зв'язку з цим феномен повторної політизації етнічності. На відміну від першої стадії цього процесу, який припав на досліджуваний нами період, повторна політизація етнічності відбувається під потужним впливом глобалізаційних процесів, з одного боку, і ностальгічних почуттів етнічної індивідуальності, з другого. «Зміна

елементів та підвалин традиційної культури під дією глобальних ціннісних орієнтацій веде до прямо протилежного ефекту – до етнічної мобілізації як засобу зміцнення етнокультурної солідарності. Тобто, глобалізація породжує зворотню тенденцію – до індивідуалізації»¹²³.

Істотно ускладнила ситуацію осмислення вітчизняного історичного досвіду парамілітарна агресія Російської Федерації, вкладена у формулу «гібридної війни». «Хитромудра невизначеність» нового світопорядку, створена нею, в оцінці В. Горбуліна має вигляд переходу до нового «гібридного світу», в якому формальне міжнародне право примхливо співіснує з небаченими за своїми масштабами брехнею, моральним розкладом у стані агресора, ігноруванням загальноприйнятних у цивілізованому світі моральних норм співжиття. Вразливість такої «гібридної реальності» особливо відчувається за умов, коли «гібридний агресор» намагається сполучити цілі й методи гібридної «війни майбутнього» з по-своєму витлумаченими світовими реаліями минулого¹²⁴.

На рубежі XIX і XX століть українська історіографія досить швидко впоралася із завданням синтезування того, що уявлялося «відгалуженням» польської, російської, австро-угорської та інших історій, у єдину історію ще не існуючої модерної української нації. Нині, уже в XXI столітті, на порядок денний постає до певної міри «зворотне» завдання – аналіз національної історії крізь призму особливостей історичної долі її регіонів. Це не має бути просто задокументований літопис життя кожної окремої місцевості. Значно складніше (і продуктивніше) створити цілісну, але достатньою мірою прив'язану до території, локалізовану історію України – в усій багатогранності її центр-периферійних і «горизонтальних» зв'язків, з врахуванням «поділів» і «переділів», заплутаних самоідентифікацій, регіональних дискурсів. Лише тоді в один ряд з переважно політичними синтезами історії України стануть ті, які можна буде (звісно, дуже умовно) називати регіональними.

Пошук власних парадигмальних орієнтирів у новітній соціогуманітаристиці ще далеко не завершений, хоч початкову стадію цього процесу – розширення на основі міждисциплінарності категоріально-понятійного інструментарію – вона вже пройшла. Тепер

---

¹²³ *Майборода О.М.* Етнічність у міжнародній системі. – С. 362; Політичні ідентичності в сучасній Україні. – К., 2016. – С. 15.

¹²⁴ *Горбулін В.* Хитромудра невизначеність нового світопорядку // Дзеркало тижня. – 2016. – 27 серпня.

важливо визначитися із набором основоположних парадигм, здатних структурувати відповідний науковий простір.

Якщо говорити конкретно про період з середини XIX до початку XX ст., то тут важливо насамперед визначитися із спектром осучаснених лексем, розмежуванням понять і метафор, окресленням взаємовідносин макро-, мезо- й мікропідходів у науковому аналізі. «Просторовий поворот» у гуманітаристиці вивів у нову площину проблему національної території, кордонів, центр-периферійних відносин, національної самоідентифікації як цінності. А концептуалізація інтелектуальної історії, яка відбулася в останні роки, відкрила простір для з'ясування того, наскільки ефективним може бути свідоме використання історії та суміжних дисциплін у процесі вироблення домінант націєстановлення і того, чому прокламування консолідаційних ідей на практиці доволі часто обертається створенням нових конфронтаційних полів.

У баченні Ю. Левенця слабкі сторони української інтелектуальної традиції впливали з романтизовано-ідеалістичного світобачення провідних істориків, а також із «гіпертрофованого народолюбства» як ґрунтованої на гегелівських постулатах компенсаторної ідеологічної доктрини. М. Драгоманов та І. Франко близько підійшли до персоноцентризму – усвідомлення тісного зв'язку між національною самореалізацією та «емансипацією людської одиниці». Але загалом суспільна думка України у той час і пізніше не в змозі була вирватися із зачарованого кола системоцентристських пріоритетів. Нерозвинутість діяльнісно-індивідуалістичного типу мислення й поведінки – джерело багатьох історичних драм в історії України¹²⁵.

---

¹²⁵ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 18.

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ
У НАУКОВИХ ДИСКУРСАХ
XIX ст.

Еволюцію ідей національного самостворення у вітчизняній суспільно-політичній думці, на наш погляд, найбільш продуктивно простежувати в рамках інтелектуальної історії – цим новим, доволі широким поняттям охоплюється і стан суспільної думки на певному етапі, і соціальна історія ідей разом з ідеологіями і комунікаційними каналами.

Співвідношення понять «історія ідей» та «інтелектуальна історія» не вкладається ні в рамки тотожності, ні в формулу опозиційності. Скоріше за все ми маємо тут справу з феноменом наступності. Вивчення внутрішніх та міжособових інтелектуальних зв'язків і механізмів вироблення колективного знання, формування історичної свідомості та історичної пам'яті, аналіз специфіки, змісту та внутрішньої суті інтелектуалізму як особливого виду соціальної діяльності виводить на аналіз глибинних причин амбівалентності ціннісних орієнтацій.

Вивчення дискурсивних практик, дискурс-аналіз – надзвичайно перспективний метод соціального аналізу, цілком придатний для надання історії історичної науки «нового дихання». При всій розмитості поняття «дискурс» найближчим його аналогом є «текст», а це означає: завдяки здобуткам структурної лінгвістики усякий текст можна розглядати як форму, що піддається структурному аналізу. Аналіз мови і стилю мислення того або іншого дослідника дає точне уявлення про те, з яким науковим напрямом він себе ідентифікує і яку політичну ідею явно чи приховано обстоює. Для біоісторіографії це справді безцінний ключ, який відкриває творчу лабораторію історика і проливає світло на ступінь його «заідеологізованості». А для історії історичної науки в цілому – надійний інструмент деміфологізації.

Інтелектуали як носії специфічних знань, наголошує М. Рябчук, відігравали важливу роль з найдавніших часів. А проте окремою, хоч і неформальною суспільною інституцією вони стали в модерну добу. ХІХ століття виявилось у цьому відношенні переломним. Авторитет інтелектуалів ґрунтувався, з одного боку, на фаховому

знанні й компетентності, а з іншого – на об'єктивності, відданості загальнолюдським засадам правди, добра, справедливості¹.

Формування наукових шкіл в історіографії України відбувалося в обстановці гострого протиборства різних підходів; цим зумовлена її «внутрішня діалогічність» (В. Кравченко). Зміни, які відбулися в геополітичному статусі українських земель наприкінці ХVІІІ ст. (ліквідація решток автономного устрою, приєднання Правобережної України до Росії, а Західної – до Австрійської імперії внаслідок поділів Польщі, колонізація причорноморських степів) спричинили не тільки нову конфігурацію кордонів, але й нове бачення регіональних проблем. Осмислення нового статусу української етнічної території шло паралельно в політичній і історичній думці: «Історія русів», приміром, була яскравим зразком політичної публіцистики, що спиралася на історичне знання (значною мірою міфологізоване). Утім, як показав В. Кравченко, «втративши «силу» факту, «Історія русів» зберегла «силу духу», виступаючи в ролі щита для постійно загроженої національної ідентичності»².

Нові реалії намагалися інтерпретувати в потрібному їм дусі ідеологи всіх політичних сил, що зійшлися на українських теренах. Власті Росії і Австрії намагалися якомога швидше колонізувати новоприєднані території. Поляки, які ще довго зберігали панівні позиції в економіці правобережного і західного регіону, мріяли про відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Зростання національної свідомості українських еліт виявлялося у дедалі частіших спробах протистояти як російським, так і польським впливам, у конструюванні моделей національної самоідентифікації на основі традицій народоправства і автономізму.

Задаючись питанням: як, перебуваючи у силовому полі політико-економічних, конфесійних і духовно-філософських перехресть, український соціум зберіг свій «космос», не втратив своєї самобутності, Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій доводять: ситуація «культурного пограниччя» виявилася не лише чинником консервації власного архетипічного коду, але й джерелом взаємозбагачення. Щоправда, за умов культурного розмаїття «процес індивідуальної самоідентифікації для носіїв межової культури становить певне балансування «між». Як наслідок, традиційно український досвід – це досвід певної культурної травми». Соціально-економічна і куль-

---

¹ Рябчук М. Інтелектуальне співтовариство у взаєминах з державою: форми діалогу та їх результати // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 6 (68). – С. 69.

² Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. – С. 303.

турно-духовна криза XIX століття сприяли кризі ідентичності, переважно на ментальному рівні, активізуючи процеси маргіналізації й девіантної поведінки, а також соціальної аномії. Попри це український рух вже з середини століття набував загальнонаціонального характеру, охоплюючи всі етнічні землі України. Зародившись здебільшого як культурно-просвітницький, він еволюціонував до національно-визвольного з політичним та антиімперським спрямуванням.

До 20-х років XX століття, вважають автори, специфічно українська ідентичність не існувала як цілісне явище. Будителям «сплячої нації» довелося не стільки відроджувати, скільки заново конструювати її, починаючи з головного – формування уявлення нації про себе. «Є підстави говорити не просто про національне відродження, а й про народження нації, тобто про початковий етап формування модерної української нації»³.

---

1. «Малоросійський дискурс»: доробок істориків

XIX століття повсюди в світі стало часом пошуку суспільного ідеалу і раціональних моделей територіального облаштування. Вирішальний вплив на цей процес мали ідеї децентралізованої федерально-республіканської держави, які з'явилися у контексті революції на північноамериканському континенті, а також спроби поєднання гуманізму й демократії у програмних настановах Французької революції кінця XVIII ст. Суттєвий вплив на тогочасні суспільні умонастрої справляв і доробок німецьких мислителів XVIII – початку XIX ст., в якому виразно прозвучали ідеї культурного самовизначення народів і «федерації вільних держав».

Природно, що уважно придивлялася до нього насамперед еліта бездержавних народів. Думки Й.-Г. Гердера про друге соціальне народження людини через культуру потрапляли там на особливо сприятливий ґрунт. Українським інтелектуалам вони імпонували тим більше, що Гердер у своєму «Деннику подорожей» пророкував Україні долю нової Еллади, великої культурної нації, межі якої

---

³ *Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф.* Українська культура: цивілізаційний вимір. – С. 264-265, 318-319, 327.

протягнуться «ген у далекий світ». «В цій країні, – писав Гердер, – чудовий клімат, щедра земля, і її великий музично обдарований народ прокинеться колись для нового життя»⁴.

Ідея народності, надзвичайно популярна у цей час у Східній Європі, знаходила свій прояв у живому інтересі до народного життя, фольклору, рідної мови. В Україні вона набрала форми своєрідного етнографічного романтизму. Збірки українських історичних дум і пісень, підготовлені М. Цертелєвим та М. Максимовичем, живили місцевий, український патріотизм.

З відкриттям у 1805 р. університету у Харкові робота по збиранню і осмисленню української старовини значно активізувалася. Цьому у чималій мірі сприяла діяльність І. Срезневського – відомого філолога, який одним з перших підняв голос на захист української мови. За його словами, вона «не поступається польській у мальовничості, сербській у приємності..., ще не будучи обробленою, вже може зрівнятися з мовами освіченими щодо гнучкості і багатства синтаксичного». Особливий наголос Срезневський робив на тому, що українська мова – не діалект російської чи польської, а окрема, повноправна мова⁵.

Розпочата Срезневським дискусія навколо української мови тривала протягом всієї першої половини ХІХ століття. У ході цієї дискусії на основі аналізу документів судочинства було переконливо доведене функціонування «руської» (протоукраїнської) мови в Литовській державі ХІV–ХV століть. Водночас у багатьох наукових і публіцистичних працях звучала тривога за долю української мови як такої, що «от-от забудеться і замовкне». «Хто ж збереже, як добрий син, порох своїх батьків, щезаючі останки українсько-російського слова?» – з болем запитував поет-романтик А. Метлинський⁶.

Завдання збереження історичної пам'яті народу і рідної мови взяла у свої руки молода ліберальна інтелігенція. Проблема мови розглядалася нею не як суто лінгвістична, а як соціальна: йшлося про урівняння в правах мови пана і мови кріпака. Такий підхід до мовного питання, зрозуміло, діставав далеко не схвальну оцінку в суспільстві, що перебувало під сильним впливом консервативних і русоцентристських ідей. Заняття українським фольклором та етнографією стають ознакою опозиційності.

---

⁴ Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 325.

⁵ Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 161.

⁶ Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – С. 49.

Захоплення певної частини інтелігенції народознавством, яке спочатку не мало виразного політичного забарвлення, справило, проте, неабиякий вплив на суспільне і культурне життя в Україні. Відкрите дебатування проблем існування української мови й літератури незмірно розширило коло ідей, які стали на заваді русифікаторським зусиллям імперського центру. Водночас інтерес до історії та культурної спадщини, носієм якої є народ, змушував демократичну інтелігенцію частіше замислюватися над соціальними питаннями, насамперед проблемою кріпацтва. Національне пробудження початку XIX століття стало тим живильним середовищем, у якому проростали паростки майбутніх ідеологій націоналізму та соціалізму.

Офіційна наука Російської імперії виявилася не готовою до сприйняття цих новацій, але у неї була власна мотивація підвищеного інтересу до локальних наративів і проблем територіальності. Передусім ішлося, за О.Толочком, про завдання «відвоювання» у польської історії територій, приєднаних внаслідок поділів Польщі. Українців влада розглядала як своїх союзників у виявленні «руського обличчя» Правобережної України і обґрунтуванні «законних прав» Росії на «возз'єднані» території. Звідси офіційне заохочення занять місцевою історією, фольклорних та етнографічних пошуків. Утім, наслідки його виявилися парадоксальними: «українці» на кінець 50-х – початок 60-х років почали відчувати себе вже господарями не тільки території, але й усїєї історії, яка точилася на ній впродовж віків⁷.

Бурхливий розвиток науки та поширення освіти живили ідеї прогресу і водночас пробуджували протестні настрої. Природно, що саме в опозиційній суспільній думці з'явилося чимало моделей переустрою систем регіоналізації й державного управління. Більшості з пропонованих моделей не судилося дійти навіть до стадії політичних проектів. Вони залишилися в історичній пам'яті лише у вигляді документів політичної думки, які тією або іншою мірою впливали на стан суспільної свідомості. Але нереалізовані моделі також заслуговують на уважний аналіз – адже, ілюструючи напрями інтелектуальних пошуків, вони демонстрували водночас можливості поліваріантності суспільного розвитку.

В Російській імперії перші альтернативні урядовим проекти модифікації державного устрою і територіальної організації запропонували декабристи, причому ідеологічними підвалинами цих проектів були концепції як республіки, так і конституційної монархії з

⁷ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 337.

представницьким правлінням. Проте сформульований у ході Французької революції «принцип національності» не справив помітного впливу навіть на найрадикальніших ідеологів декабристів. У «Русской правде» П.Пестеля викладено нову концепцію внутрішнього устрою держави, в якій, однак, регіоналізація за «правом народности» цілковито відкидалася. «Малоросіян», як і українців, Пестель вважав одним з п'яти «відтінків» «корінного народу руського», тому він не бачив «потреби відрізняти їх від «справжніх росіян» ніякими особливими назвами⁸.

Серед запропонованих Пестелем 50 губерній (округів) 10 мали бути створені на території України і об'єднані у дві області – Чорноморську та Українську. Програма іншого декабриста – М. Муравйова – передбачала поділ Росії на 13 федеративних штатів. Два з них – Чорноморський із центром у Києві та Український із центром у Харкові – територіально збігалися із колишньою Гетьманщиною і Слобідською Україною⁹. Виникле 1823 р. на Волині Товариство об'єднаних слов'ян мало у своїй програмі, крім ліквідації кріпосництва, створення федеративної демократичної республіки слов'янських народів.

Малодослідженою лишається історія таємного Малоросійського товариства, заснованого на Лівобережній Україні В. Лукашевичем. Останній, щоправда, на слідстві 1826 р. свою роль у керівництві товариством активно заперечував, але існують прямі докази участі у ньому В. Тарновського, С. Кочубея, С. і Д. Алексеевих. За С. Єфремовим, товариство, що ставило своєю метою незалежнення України від Росії, існувало, але широко розгорнути свою діяльність не встигло¹⁰.

Та обставина, що українські землі в ХІХ ст. входили вже не до складу чотирьох, а лише до складу двох держав, не зменшила ступінь їх дезінтеграції – кордон між Росією і Австро-Угорщиною розділяв не лише дві країни, але й дві багато в чому відмінні суспільно-політичні системи. За Л. Шкляром, розчленований український народ перебував у різних режимах права, влади, управління, що, зрештою, і призвело до появи своєрідного національного регіоналізму, відомого як опозиція «Схід–Захід»¹¹. Багато в чому

⁸ Восстание декабристов. Документы. – Т. 7. – М., 1958. – С. 138-139.

⁹ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – 2-е вид. – К., 2000. – С. 31.

¹⁰ Єфремов С. Масонство на Україні // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 12.

¹¹ Шкляр Л.С. Право як атрибут національної культури: українознавчий аспект // Феномен української культури. – С. 275.

відмінними були й рецепції цього регіоналізму у суспільній думці двох частин України. Осмислення нових явищ регіоналізації відбувалося на Наддніпрянщині переважно на гегелівських засадах романтичного націоналізму, а в Галичині – на ґрунті своєрідного «нового консерватизму», під сильним впливом панславістської ідеології. Новостворювана українська історіографія мала виразний регіональний характер; її зміст і спрямованість багато в чому залежали від місця створення тієї або іншої праці.

Об'єднавчим чинником для усіх етнічних груп, що склали український етнос, мала стати, за І. Гиричем, нова самоназва нації, бо стару назву (руські, русини) на той час вже привласнив державний етнос росіян. Нова назва – українці – відводилася лідерами Кирило-Мефодіївського товариства з українського фольклору XVII–XVIII ст., який оспівував героїчну боротьбу українського козацтва. Нова самоназва нації означала ідейний поворот від сприйняття себе як імперської спільноти до кровного й територіального патріотизму. «Сама ця назва свідчила про кінцеву мету – здобуття рівноправності серед народів світу, тобто окремішності державної і культурної»¹².

Традиція введення української історії у контекст ідей національного відродження, з одного боку, і всеслов'янської федерації, з другого, закладалася у працях головного ідеолога Кирило-Мефодіївського товариства – М. Костомарова. Оскільки діяльність товариства дістала міжнародний резонанс, російські офіційні кола намагалися звести наміри його членів до федеративного об'єднання слов'ян під скіпетром російського імператора. Цю версію згодом переконливо розвінчав Костомаров на сторінках герценівського «Колокола». У статті «Україна», опублікованій 15 січня 1860 р., він доводив, що від Гадяцького договору 1658 р., в якому йдеться про Велике князівство Руське, українська суспільна думка засвідчила своє прагнення до незалежної республіки із самостійною внутрішньою управою, судівництвом, громадським і військовим устроєм. Автор переконаний, що і «в майбутньому слов'янському союзі наша Південна Русь повинна становити окрему, державну цілість... на цілім просторі, де народ говорить південноросійською мовою». Саму назву таємного політичного товариства він виводив із прагнення «відродити народність, що вмирала під московським бато́гом і петербурзьким багнетом». А закінчувалася стаття такими словами: «Нехай же ані великороси, ані поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом».

---

¹² *Гирич І.* Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 2014. – С. 102.

С. Плохій фіксує наявність консенсусу опозиційних до влади істориків щодо оцінки місця і ролі національних історій як важливої частини процесу національного відродження. Намагаючись надати своїм націям древнє і славне минуле, народні «будителі» у такий спосіб виправдовували вимоги їх автономного чи незалежного політичного існування. Представлення цього минулого у науковий спосіб слугувало також цілям визнання й поважання цих вимог з боку сусідніх націй¹³.

Природно, що ідея національного відродження України відразу ж опинилася у стані гострого конфлікту з домінуючою в імперії ідеологією «общерусскости». Міф, який у сучасному світі вкладається у формулу «русского мира» – один з найбільш глибоко закорінених у російській суспільній свідомості. На момент свого утвердження у другій половині XVIII ст. він був радше геополітичним, ніж підпорядкованим завданням культурної гомогенізації нації-держави. Фактично це був політичний проект «великої російської нації», активно підтримуваний, до речі, українською інтелектуальною елітою. Концепція єдиного «руського» або «православно-руського» народу сформувалася у боротьбі проти ідеї колонізму і була озвучена у Києві 1767 р. у «Синописі», автором якого вважають архімандрита Києво-Печерської Лаври Інокентія Гізеля. Будучи єдиною навчальною книгою з історії, «Синопис» аж до середини XIX ст. активно перевидавався (до 30 видань) і переписувався, ставши зрештою фундаментом російського історичного нарративу. Популярність зображення киево-руської культурної спадщини як спільного надбання росіян, українців і білорусів ґрунтувалася на протиставленні російської «ідеальної Вітчизни» аналогічним польським проектам. Своєрідний панславизм у такому вигляді легко вписувався у ту систему панідеологізмів, яка вибудовувалася у світі на рубежі XVIII і XIX ст. (панісламізм, пантюркізм, панмонголізм тощо), і здатен був виконувати певні політичні й ідеологічні функції ще до сформування російської нації як такої.

Регіональний патріотизм малоросів до середини XIX ст. особливого занепокоєння імперської влади не викликав – «літературні досліді «малоросійського наріччя» у Петербурзі й Москві сприйма-

---

¹³ Ploky S. Revising the «Golden age»: Mukhailo Hrushevsky and the early history of the Ukrainian cossaks // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol. 7. – Edmonton–Toronto, 1999. – P. XXVIII.

лися хіба з «поблажливою цікавістю»¹⁴. У своїй асиміляційній стратегії царизм незмінно вагався між французьким варіантом тотальної асиміляції та стратегією «гібридної асиміляції» в дусі англійської політики в Шотландії. Нечисленний і політично аморфний український національний рух аж до середини XIX ст. його не лякав. Українці стали «відступниками» лише тоді, коли виявили хоч і мінімальні, але автономістські за спрямуванням прагнення і стали взірцем «окремої національної індивідуальності». На такому підґрунті, власне, й виникає «невротичний соціальний тип, який або безоглядно пориває з національною традицією, або намагається сховатися в неї від «протягів» епохи, періодично впадаючи у непомірне самоприниження або настільки ж непомірне самовозвеличення»¹⁵.

У баченні В. Шандри, вітчизняна еліта у XIX ст. не була ані мононаціональною, ані єдиною, хоч і виявилася практично повністю кооптованою до імперського дворянства. Своєрідним показником соціальної картини українського суспільства була мовна ситуація – російська мова майже безроздільно домінувала, на елітному рівні конфліктуючи хіба що з польською чи французькою. Українська, не затребувана ані в освіті, ані у видавничій справі, умов для свого розвитку практично не мала, вважаючись «мужицькою». Домінування в інтелігентських колах антипольських настроїв штовхало представників місцевої еліти до підтримки російської сторони у конфронтації «Росія–Польща», а отже, і до пропаганди ідеї «великої російської нації». Темпи асиміляції з кожним десятиріччям зростали – разом з модернізацією, новими можливостями комунікації, а також із появою у кожному губернському центрі друкарні та центральної періодичної преси¹⁶.

Не варто водночас ігнорувати факт, на якому наголошує І.Гирич: ще в часи І. Борецького і П. Могилі українські інтелектуали на противагу ідеї «Москва – третій Рим» висунули ідею «Київ – другий Єрусалим». Традиційному московському монархізму, самодержавству, деспотії, цезаропапізму протиставлялися українські чесноти: громадоправство, демократизм, індивідуалізм, соборництво. Укра-

---

¹⁴ Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією // Схід–Захід. – Вип. 4. – Харків, 2001. – С. 191-204.

¹⁵ Алексієвець М., Алексієвець Л., Юрій М. Соціум і культура як ключові компоненти цивілізації // Україна – Європа – Світ. – Вип. 14. – Тернопіль, 2014. – С. 262.

¹⁶ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. – С. XIV-XVIII.

їнською відповіддю на слов'янофільську теорію «трьох Русей» (Київської, Московської і Петровської) стала концепція кількох Україн – князівської, литовсько-польської, козацької, новочасної¹⁷.

Специфіка української системи світобачення середини XIX ст. багато в чому визначалася тим, що вона створювалася вузьким колом гуманітарної інтелігенції. Суспільний прошарок, пов'язаний з модернізаційними процесами, ще не сформувався. Притаманна інтелігенції філіація ідей зумовлювала примхливе поєднання постулатів лібералізму, демократизму, утопічного соціалізму, націоналізму. Ідеал української політичної самостійності у кращому випадку маячив у мареннях діячів українського руху як надто віддалена у часі невиразна перспектива. П. Куліш в листі до О. Алчевського (лютий 1863 р.) висловився з цього приводу таким чином: «і українська мова, і українська політична самостійність являють собою проблему, для розв'язання якої, можливо, знадобляться століття»¹⁸.

У той час, коли польський національний рух уже доволі чітко формулював свою визвольну політичну доктрину, українські інтелектуали не виходили, за незначними винятками, поза межі обґрунтування власної «історичності». Не дістала на цьому етапі виразних обрисів і федералістська ідея, у фундамент якої були закладені постулати козацького автономізму XVIII ст., які за умов імперського поступу доволі швидко перетворювалися на анахронізм.

У перші десятиліття XIX ст., констатує О. Ясь, учений, який студював історію Малоросії, належав до суспільства перехідної доби як у соціокультурному, так і в інтелектуальному плані. Перехідний стан підросійської України творив мішанину типів учених зі строкатим розмаїттям дослідницьких практик (антикварної, початків архівної і етнографічної, літературної, мовознавчої), які, своєрідно поєднуючи архаїчні і модерні стильові елементи, прагнули вписати самотні сторінки малоросійської минувшини в імперський гранд-наратив.

Загальна атмосфера, в якій доводилося діяти інтелектуалам початку XIX ст., визначалася складним взаємопереплетенням раціонально-просвітницьких, романтичних та прагматично-скептичних уявлень про світобудову й минувшину. «Індивідуалізація, локальна предметизація та національно-регіональна фрагментарність світу історії в романтичних інтерпретаціях сягають апогею... На часі постають дослідницькі зацікавлення унікальним і самотнім фак-

¹⁷ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. – С. 333-334.

¹⁸ Україна. – 1928. – № 2. – С. 107-108.

тографічним матеріалом, який розглядається у контексті різномірних виявів народного/національного духу»¹⁹. Головним змістом започаткованої інтелектуалами Східної Європи «філолого-лексикографічної революції» (Е. Гобсбаум) стало розхитування легітимності імперій, і саме у цьому процесі простежуються витoki популярної у наступному столітті соціальної інженерії²⁰.

Перед істориками середини XIX ст. стояло непросте завдання: знайти джерела легітимності національних історій і довести науковість своїх побудов. Перше завдання розв'язувалося з опорою на традицію: наукові зацікавлення живилися значною мірою тим загальним духом автономістсько-патріотичних настанов, які дали про себе знати в другій половині XVIII ст. Багато старшинських родин займалося архівними пошуками з цілком прагматичною метою – стати повноправними дворянами. Ці пошуки, проте, стимулювали інтерес до української старовини, підтримували дух місцевого патріотизму. Навіть у найтяжчі роки, коли царизмом знищувалося все, що нагадувало козацькі часи, національно-державницька традиція в Україні існувала як символ і надихаюче гасло.

З погляду сказаного цікавою є літературна пам'ятка 1762 р., яку її автор С. Дівович назвав «Розмова Великої Росії з Малоросією». Викладаючи у віршованій формі власне бачення минулого України, автор намагається захистити її добре ім'я, причому висловлює чимало претензій до самодержавної влади. Уявний діалог Великої Росії і Малоросії будується в такий спосіб. Перша звинувачує другу в «самовольності»: «будто к другой России, не ко мне принадлежишь». Малоросія відповідає «сусідній державі» з великою гідністю: «почитаю тебя равну себе... не ты республикою повелеваешь мною»²¹.

Таку самоповагу і впевненість у своїх силах живили спогади про героїчне минуле, традиції козацтва, демократичний досвід місцевого самоврядування. Попри всі зусилля самодержавної влади пам'ять про українську козацьку державу жила в народі і допомагала йому вистояти в часи гонінь.

«Дві Русі, – констатує В. Кравченко, – сперечалися за першість упродовж двох з половиною століть – від моменту своєї безо-

---

¹⁹ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). – У 2-х чч. – Ч. 1. – К., 2014. – С. 59-64.

²⁰ Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програми, міфи, реальність. – К., 2010. – С. 143-149.

²¹ Дівович С. Разговор Великой России с Малоросией // Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 384-414.

середньої зустрічі в середині XVII ст. аж до початку XX ст.». Їхня суперечка втратила актуальність лише з появою української модерної національної ідентичності. «В боротьбі проти неї об'єднуються великоросіяни та малоросіяни, південь і північ, панслависти й євразійці – адепти інклюзивної, гібридної ранньомодерної ідентичності виступлять проти ідентичності ексклюзивної, артикульованої в термінах модерного націоналізму»²².

Кінець XVIII століття став для України періодом кардинальних геополітичних змін, від рівня осмислення яких значною мірою залежало її майбутнє. Нова розстановка сил у Європі визначалася зникненням з політичної сцени двох державних конгломератів, які впродовж віків справляли великий вплив на життя українського етносу – Речі Посполитої і Кримського ханства. Натомість зміцнилася Російська імперія, якій вдалося об'єднати під царським скіпетром більшу частину українських земель. Посилилася політично, у тому числі за рахунок приєднання Галичини й Буковини, і Австро-Угорщина, хоч продовжувала лишатися «клаптиковою» монархією з безліччю проблем, породжуваних етнічною неоднорідністю і соціальною нерівністю.

Зрозуміло, що про зміни меж України і конфігурації її регіонів у кінці XVIII ст. можна говорити лише умовно, тому що ні кордони розселення українського етносу, ні поділ на регіони ніде не були зафіксовані. Росія розглядала новоприєднані землі як споконвічно російські і навіть згадку про Україну намагалася стерти з народної пам'яті. Г. Касьянов має рацію, коли пише про «конфліктний фактор» у формуванні національної свідомості українців: політика переслідувань української мови й культури в Російській імперії, яка традиційно розглядається як чинник послаблення українського руху, на певних етапах могла, навпаки, його посилювати. «Хоча це й парадоксально, Галичина стала «Українським П'ємонтом» значною мірою завдяки зусиллям російського імперського уряду»²³. Це помітили, до речі, і жандарми, які іменували у своїх документах Кирило-Мефодіївське товариство Україно-Слов'янським²⁴. Заборону перевидавати після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства твори Шевченка, Костомарова, Куліша київський цензор у 1853 р. пояснював тим, що «у цих творах автори намагаються виставити

²² Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. – С. 18-22.

²³ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 325.

²⁴ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. – С. 11-12.

колишнє становище України у найвигіднішому світлі порівняно з нинішнім і збудити жаль з приводу втрати старовинної вольниці»²⁵.

Складними для українських інтелектуалів середини ХІХ ст. виявилися завдання обґрунтування науковості пошуків, сфокусованих навколо спадщини Давньої Русі. Адже український народ з часів Гегеля відносили до числа «неісторичних», а історія таких народів подавалася, як правило, у вигляді етнографічно-фольклорних описань звичаїв, мовних особливостей і т.п., які не мали каналів виходу на більш широкі проблеми націєстановлення. Отже, належало, насамперед, виокремити «народ» з-поміж багатьох «народностей», причому вкласти його походження у зрозумілі й прийнятні формули «давності». Народно-пісенна стихія стала тим ґрунтом, на якому вибудовувалися моделі особності й сантименти національних чеснот. Етнографічно-фольклорна праця М. Максимовича «Малоросійські пісні» (1827) стала предтечею українського руху. А своєрідним завершенням ідеї представити минуле України через поетичну творчість самого народу виявилися оприлюднені через майже півстоліття «Історичні пісні» В. Антоновича і М. Драгоманова²⁶.

Здавалося б, чисто кабінетна академічна «боротьба» за спадщину Київської Русі стала, наголошує В. Верстюк, однією з перших сходинок до національного самоусвідомлення модерних українців. Першорядну роль тут відіграла також поява нової української літератури, особливо творчість Т. Шевченка, твори якого стали культовими²⁷. Поезія Шевченка сприяла тому, що українська ідея почала сприйматися і на емоціональному, психологічному рівні. «Етнографічні, культурологічні та історичні розвідки початку століття кристалізувалися у політичні вимоги кирило-мефодіївців»²⁸.

Діяльність Кирило-Мефодіївського братства – це, безумовно, відправна віха в історії як вітчизняної суспільно-політичної думки, так і українського національного руху. Українська форма слов'янофільства, яка набула виразних обрисів на ґрунті ідей, закладених у «Книзі буття українського народу», відрізнялася від російської, за Ю. Левенцем, насамперед своєю проекцією майбутнього, значною

---

²⁵ Котенко А., Мартинюк О., Міллер А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому». – С. 77.

²⁶ Докладніше див.: Гирич І. Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики. – С. 22, 103.

²⁷ Верстюк В. Україна – Росія: виборювання ідентичностей //Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. – Т. 1. – К., 2004. – С. 19.

²⁸ Українська ідея. Історичний нарис. – К., 1995. – С. 80.

мірою базованою на ідеалізації минулого. Але, на відміну від росіян, українці «приміряли» до своєї історії зразки західноєвропейських ідей, а тому спосіб україноцентричного моделювання історії виявився принципово новим. Якоюсь мірою це зумовлювалося тим, що «Книга буття...» створювалася не як текст історичного жанру, а як аналог віщування, пророцтва. Риторична стратегія М. Костомарова була однозначно спрямована на націоналістичні цілі, на обґрунтування окремішності української нації, української культури. На той час український націоналізм був ще занадто слабким, щоб відкрито кинути виклик панівному імперському дискурсу, в якому домінували аргументи «общерусской» нації й войовничого православ'я. Йому довелося тому вдаватися до «єретичної» модифікації панівної ідеології – з доволі поміркованим трактуванням ідей «емансипації» української нації. Але і в такому викладі минуле поставало «модернізацією сучасного з його специфічно відібраними ідеями та по-новому інтерпретованими пріоритетами»²⁹.

Вкладені у досить своєрідну форму «молитви за Україну» настанови «Книги буття...» – «першої редакції української ідеї» (В. Верстюк) – були водночас маніфестацією права українців на вільний розвиток, утвердженням пов'язаного зі знищенням станів соціального ідеалу, прокламуванням ідеї єднання слов'янських народів. Їхній вплив на ідеологію українського руху другої половини XIX – початку XX ст. незаперечний; він простежується у програмних документах більшості українських партій і громадських об'єднань, до Центральної Ради включно. У перетворенні доволі аморфного слов'янофільства у реальну програму дій в руслі українофільства царські жандарми побачили небезпечну для імперії аналогію з польським повстанням 1830 р. Органи влади на місцях дістали вказівку уважно стежити за напрямом діяльності істориків і літераторів, але зі «зловживаннями» боротися обережно «і, наскільки можливо, не дратувати уродженців Малоросії»³⁰. На той час лояльність українського населення до наявного політичного режиму ще не ставилася під сумнів, оскільки протестуючі маніфестанти обчислювалися одиницями. І через десять з лишнім років П. Куліш у листі до слов'янофіла С. Аксакова зізнавався, що позиція «жменьки» тих, хто бачить майбутнє України відмінним від майбутнього велико-

²⁹ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 26-30.

³⁰ Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). – М., 1959. – С. 129-130.

російського народу, не дістає підтримки громадської думки земляків³¹.

Окреслюючи на схилі життя комплекс ідей, закладених у програму Кирило-Мефодіївського братства, Костомаров зробив акцент на ідеях майбутньої федерації звільнених від гніту слов'янських народів, знищенні усякого рабства, скасуванні станових привілеїв, віротерпимості, повної свободи думки, наукового виховання і друкованого слова³². Явно випереджаючи свій час, ці ідеї корелювали з тим варіантом республіканізму американського зразка, який у своїх поетичних творах обстоював Т. Шевченко. На це, до речі, у біографічному нарисі про Т. Шевченка звертав увагу Р. Смаль-Стоцький. «Шевченко, – писав він, – сформулював українську національну ідею й перетворив український націоналізм у силу соціального й політичного визволення, нерозривно поєднавши їх із західноєвропейськими ідеями, особливо з ідеями батьків-засновників Сполучених Штатів Америки». Ішлося про проголошення Шевченком Джорджа Вашингтона «з новим і праведним законом», взірцем, прикладом для наслідування для української нації³³.

Вітчизняний шевченкознавець Ю. Макаров піддає гострій критиці те бачення умовно-народницької культури, з якою в радянській історіографії асоціювалася постать Т. Шевченка. На його переконання, Шевченко був авангардною постаттю, яка ламала стереотипи. «Він був носієм водночас двох естетик: естетики українського бароко та естетики українського романтизму в найсміливіших її проявах. Саме ця передова авангардна і модерна тенденція знайшла своє відображення й в українській культурі загалом... Попри постійну провінційність, рустикальність та інертність України, зумовлену, зокрема, політичними обмеженнями, українська культура увесь час фактично нізвідки продукує прояви революційності та авангардності»³⁴.

Серйозного впливу на процес формування національної ідентичності українців ці ідеї на той час не справили. Як зазначає Л. Нагорна, перші спроби українського самоствердження, в яких романтизм поєднувався з ностальгією за «золотим віком козащини»,

---

³¹ Докладніше див.: *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. – С. 72-79.

³² *Костомаров Н. П.* А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Май. – С. 227.

³³ Цит. за: Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 31-32.

³⁴ *Макаров Ю.* «Україна: постійний резервуар авангардності» // День. – 2016. – 17-18 червня.

дали чимало для розуміння культурних джерел національної самобутності, створення етнічної моделі ідентичності. Але їхній політичний консолідуючий вплив був істотно обмежений двома обставинами. По-перше, романтизовані зацікавлення старовиною мали виразний присмак «української унікальності», національного самозамилування, як правило, їм було притаманне некритичне ставлення до минувшини. По-друге, сама ідея національного відродження подавалася «у чужій одежі» (С. Єфремов). Ілюстрацією того, як химерно перепліталися риси української та російської ідентичності у романтизованих персонажах «любителів малоросійського слова», може бути гоголівський «Тарас Бульба»³⁵.

Основу образно-міфологічної складової тогочасних інтелектуальних пошуків становив козацький міф, витворений в руслі історичної географії під виразним впливом вітчизняної «характерології», попередниці соціальної психології. Базова основа козацького міфу закладалася працями військових канцеляристів, іменованих літописами, а його образну канву створювали кілька поколінь істориків-романтиків і літераторів-публіцистів. Одним з перших, хто підводив під нього «кордонну» основу, виявився Микола Гоголь. Він був упевнений, що бодай одна природна перепона у вигляді гір чи моря, а не степу з усіх боків, допомогла б українцям утримати своє політичне буття, створити власну державу. Але «беззахисна, відкрита земля» приречена була стати «землею страху» й пристановищем «найвідчайдушніших людей пограничних націй». «І от склався народ, за вірою і місцем помешкання належний до Європи, але, між тим, за способом життя, звичаями, одежею цілком азійський народ, в якому так дивно зіткнулися дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність і азійська безтурботність, простодушність і хитрість, сильна діяльність і якнайбільші лінощі й знемога, прагнення до розвитку й вдосконалення – і між тим бажання здаватися таким, що нехтує усяким вдосконаленням». Однак саме це «пістряве зборище», «дивне співтовариство» зуміло накинути свій характер і колорит на всю Україну і здійснило чудо: створило народ, який «становить одне з надзвичайних явищ європейської історії»³⁶.

У цьому невеликому нарисі, який, за задумом Гоголя, мав стати вступом до замисленої ним «Історії Малоросії», накреслені головні

---

³⁵ Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – С. 76.

³⁶ Гоголь Н.В. Взгляд на составление истории Малороссии // Собрание сочинений в 6 тт. – М., 1950. – С. 28-32.

концептуальні віхи майбутнього «українського проекту» – Україна як кордонна цивілізація, Україна між Європою й Сходом, українська ментальність як «єдність протилежностей» і, зрештою, Україна як чудо, як одне з найприкметніших явищ європейської історії. Цікаво, що Гоголю вдалося одним-двома штрихами окреслити унікальність українського «чуда»: пограничний соціум, який був поліетнічним і поліконфесійним, не мав жодного укріплення чи замку. «Невмолимі мешканці порогів» запозичили від своїх ворогів «образ війни» і сіяли страх навколо себе. Але те, що зовні нагадувало «зграю розбійників», виявилось оплотом релігійної чистоти, не обтяженої, однак, обітницями й постами. У своєрідній браваді козаків і зневази до життя як такого видатний майстер слова побачив відбиток «пограниччя землі» і водночас міцну опору для майбутнього осілого життя. А ще – дух братства й лицарства, який являв дивну протилежність тодішнім роз'єднанням.

Нарис Гоголя може бути яскравим зразком того, як майстерно скомпонований міф здатен створювати «уявлені спільноти». Досить наситити міф реалістичними деталями й привабливими образами, щоб згодом він виявив здатність стати моделлю й фундаментом націє- й державотворення. В часи Гоголя ще ніхто не сприймав Південну Росію як Україну і впритул не бачив у реаліях XV століття обриси народу, що вже дістав «один спільний характер і національність». Гоголь їх побачив, і ці обриси здалися йому більш азіатськими, ніж європейськими. Але варто прочитати інший нарис Гоголя, присвячений українській пісні, щоб переконатися: відбиток «широкої волі козацького життя» він бачить не стільки в суворих «бівачних» буднях, скільки в «жіночому світі, ніжному, сумному, оповитому любов'ю». Гоголівська «беззахисна», «безпритуна» Малоросія саме в своїй журливій пісні («крику серця») демонструє здатність протистояти «натиску насильства і неподоланних вічних перешкод». І той, хто хоче відчути дух і стихію української вдачі, саме з української пісні зрозуміє, наскільки життя цього народу було «діяльним, розмаїтим, своєвільним, сповненим всього поетичного»³⁷.

Поетичне, сентиментально-зафарбоване бачення українських реалій, притаманне першому поколінню вітчизняних «народолюбців», однак, слабо уживалося з завданнями протистояння «натиску насильства», який набував дедалі гостріших форм в атмосфері наростання протестних рухів. Потенційна слабкість українського націоналізму середини XIX ст. зумовила, за Ю. Левенцем, його «пристосовницький», підкреслено «поміркований», «лояльний» щодо імпе-

³⁷ Гоголь Н.В. О малороссийских песнях // Там само. – С. 67-74.

рії характер. Міф «загальноруської єдності» він намагався модифікувати у такий спосіб, щоб у рамках цієї єдності знайти нішу для визнання етнічної окремішності малоросів. І тут у нагоді стала слов'янофільська ідеологічна концепція, яка допускала визнання українців як окремої нації поряд з чехами, поляками, хорватами. «Отже, слов'янофільська концепція певною мірою була використана для конвертації місцевого патріотизму у новочасний націоналізм. І це було здійснено з належною увагою до сподівань тогочасного українського суспільства»³⁸.

Такою ж увагою позначені перші «академічні» синтези української минувшини. Яскраве уявлення про напрям інтелектуальних пошуків може дати порівняння двох видань першої узагальнюючої синтезованої праці з історії України – «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського. У першому виданні, яке побачило світ 1822 р., автор дав обмаль відомостей про давню історію України, зауваживши, що оскільки «початкова малоросійська історія з'єднана абсолютно з російською та польською», він не знайшов за потрібне докладно її описувати. Ознайомлення з «Історією русів», якої під час підготовки першого видання автор не мав, а також з рядом видань історико-географічного змісту спонукало Д. Бантиша-Каменського до істотного перегляду своїх дослідницьких методів. Друге видання (1830 р.) вигідно відрізнялося від першого насамперед використанням більш широкого кола джерел, зокрема етнографічних. Для формування традицій вітчизняного історіописання справді безцінним виявився його останній, 46-й розділ, де дано історико-географічний і соціально-економічний огляд України XVIII ст. У книзі є інформація про кількість козацьких полків, населення, заняття жителів, розвиток міст; є дані про структуру управління Україною у XVI–XVIII ст., опис станів і їхніх привілеїв тощо. Автор докладно описує характер українців, побут, звичаї, обряди, вірування тощо, звертає увагу на те, що уже в глибокій давнині мова киян відрізнялася від мови новгородців. Цікаво відзначити, що у підготовці цього розділу автор використав матеріали, надані йому визначним знавцем української мови й побуту І. Котляревським³⁹.

---

³⁸ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 30.

³⁹ *Бантыш-Каменский Д.И.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 591-597 (прим. 268, 272, 277, 294 та ін.). Див. також: *Атаманенко А.С.* «История Малой России» Д.М. Бантыш-Каменского: порівняльний аналіз першого та другого видань // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 407-412.

У руслі ідей Д. Бантиша-Каменського створював свою п'яти-томну «Історію Малоросії» М. Маркевич. Як історик-аматор, він перебував під значним впливом «Історії русів», і ідея обґрунтування історичних прав Малоросії є стрижнем його праці. Авторський текст у ній займає два томи, три останні – це документи, описи джерел, списки полків, козацької старшини, різні примітки і т.п. Здебільшого вони були вилучені не з архівів, а з приватних колекцій, що збільшує їхню вагу. Позитивну сторону праці становить обґрунтована полеміка Маркевича з істориками-норманістами і доведення автохтонності слов'янських племен. Для регіональної історії чимало важить той факт, що Маркевич зробив одну з перших спроб створити окрему схему розвитку українського народу, відмежувавши виклад подій української історії від того контексту, в якому їх подавала звичайно російська історіографія.

Специфічний інтерес української історіографії до регіональних проблем великою мірою був зумовлений політичними та ідеологічними чинниками. Коли пишуть, що «регіоналізм» був закладений у «генетичному коді» українських мислителів⁴⁰, мають на увазі, насамперед, заданість ідентитетів політичними причинами. З одного боку, спроби виокремлення історії України зі звичних росієцентристських схем відразу ж наштовхнулися на ідеологічний опір центру. З іншого боку, постійні звинувачення у сепаратизмі, які лунали на адресу істориків, часто позбавляли їх можливості наукового вибору, змушували до своєїрідної «втечі» від загальних проблем історії України і заглиблення у пласти локальної історії. Підвищена увага до місцевих традицій, звичаїв, побуту, деталей історичного минулого якоюсь мірою компенсувала відчуття втрати власної державності, живила пробудження національної свідомості. Домінування в українській історіографії народницького напрямку теж пішло на користь локальним дослідженням, оскільки базову основу його підходів становив інтерес до соціальної й побутової історії народу.

О. Єфименко точно охарактеризувала політичне підґрунтя історичних зацікавлень українських мислителів цієї перехідної доби – вони захоплювалися історією, яка добре гармоніювала з їхніми шляхетськими смаками, і саме з неї черпали «готові соціально-політичні ідеї, хоч чудово розуміли також і необхідність, при

---

⁴⁰ Колесников К.М. Українська історіософія: спроба культурологічного аналізу // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I. – С. 327.

тогочасному своєму становищі, тримати ці ідеї під прикриттям»⁴¹. М. Костомаров доводив, що поляки й росіяни посягають на землі, які їм обом не належать – споконвіку їх заселяють і обробляють українці. Приховану полеміку з представниками польських і російських історичних шкіл містив і «Очерк Киева» М. Максимовича (вміщений без вказівки на авторство в книзі «Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем» (1847)). Першим він нагадував, що до приєднання до Росії Київ налічував уже 790 років свого історичного життя, а другим – що Польщі він належав всього лиш 75 років⁴². В утвердженні права українського народу на свою власну історію основоположне значення мала полеміка Максимовича з М. Погодіним щодо спадщини Київської Русі, яка поклала початок тривалому спору «южан с северянами».

Дискусія «южан с северянами», яка значною мірою визначила «бойове» спрямування української історіографії XIX ст., зумовила помітне місце локальної історії в тій системі історичного знання, яка вибудовувалася на українських землях. Інтерес до місцевої історії відбивав пошук наукового інструментарію, здатного скоригувати «москвоцентристську» схему історії Росії. Просвітительство, спрямоване на національне самоствердження, стає сенсом життя кількох поколінь істориків-українознавців, щиро відданих національній ідеї в її дещо романтизованому, зафарбованому в ностальгічні тони варіанті.

Генеалогію історичного краєзнавства в Україні прийнято виводити із тієї системи дослідження місцевої історії, яка створювалася у Російській та Австро-Угорській імперіях упродовж XIX століття. Можна сперечатися про те, чи були краєзнавцями вчені-історики, які групувалися навколо Археографічної комісії, Товариства Нестора-літописця чи Наукового товариства імені Шевченка. Самі вони, зрозуміло, себе такими не вважали, бо й самого поняття «краєзнавство» аж до кінця XIX ст. не існувало. Але фактом є і те, що евристичну інформаційну базу для краєзнавства було створено зусиллями кількох поколінь вчених і ентузіастів-любителів – археологів, етнографів, музейників, лінгвістів, демографів. Інша річ, що в такий спосіб готувався ґрунт для досліджень не лише у сфері місцевої чи регіональної, але й національної історії. Остання з'явилася в Україні раніше, ніж була сформована сама модерна укра-

---

⁴¹ Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьбы // Вестник Европы. – 1891. – Кн. 8. – С. 569.

⁴² Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем. – К., 1847 (репринт – К., 1996). – С. VIII, XII.

їнська нація. Але оскільки вона виростала з регіональної історії, то усяке прирощення наукових знань про «місця» створювало базу для формування тієї нової схеми історичного процесу, якій в Україні початку ХХ ст. судилося виконати помітну як пізнавальну, так і ідеологічну й політичну функцію.

Значною мірою на ідеологічному ґрунті вибудовувалася і та система спеціального дослідження «місць», яка в Російській імперії позначалася поняттями «отечествоведение», «родиноведение», «организованное исследование родины». В «Отечественных записках» за 1864 р. вітчизнознавство кваліфікувалося як «новий спосіб вивчати Росію»⁴³. Тоді ж почали з'являтися навчальні посібники з вітчизнознавства⁴⁴. В періодиці велися жваві дискусії щодо можливості його використання у шкільній та дошкільній освіті та щодо належності нової дисципліни до сфер географічного чи історичного знання. На початку ХХ ст. з'явилися перші праці, в яких аналізувалися здобутки батьківщинознавства в окремих російських регіонах. При цьому межі трактування понять «батьківщинознавство» та «вітчизнознавство» були надзвичайно розмиті – ними позначалися, за В. Бездрабко, наочний метод викладання, виховний засіб, пропедевтичний курс історії, географії, окремий шкільний предмет, основа студій для більшості навчальних дисциплін⁴⁵.

У таких складних і драматичних умовах в Україні склалися кілька різноспрямованих напрямів досліджень її історії. Концептуальну основу підходів російської школи до української історії створили ще у 60–80-х рр. ХVІІІ ст. праці Г. Міллера, І. Болтіна, О. Рігельмана. Надалі М. Карамзін, М. Погодін, С. Соловійов, В. Ключевський та інші авторитетні історики надали завершеності схемі, в якій українському народові було відмовлено у праві мати власну історію і навіть власне ім'я. Ставлення до України цілком вкладалося у рамки такого розуміння «обласництва», яке трактувало українську історію як частину «загальноросійського цілого». Проілюструвати це можна на прикладі доробку одного з найбільш об'єктивних дослідників української старовини О. Пипіна – «малоруську народність» він розглядав лише як частину спільноруського цілого, що зберегла певну національну своєрідність, а українським

---

⁴³ Новый способ изучать Россию // Отечественные записки. – 1864. – Т. 45. – С. 158–168.

⁴⁴ Семенов Д. Отечествоведение. В 5 тт. – М., 1864–1878; Никитин С. Отечествоведение. В 4-х вып. – М., 1875.

⁴⁵ Бездрабко В. Історіографія краєзнавства // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 9. – К., 2003. – С. 29.

дослідникам закидав «етнографічні ревності»⁴⁶. За В. Кравченком, основними елементами російської системи поглядів на українське минуле можна вважати: заперечення окремого від загальноросійського етногенезу українців; тенденцію до зниження соціального статусу козацтва; заперечення договірно-правової основи перебування Гетьманщини у складі Росії та історичної легітимності місцевих прав і свобод, засудження самостійницької політики українських гетьманів, виправдання централізаторської політики російського уряду на Україні. «Лише після такої адаптації українська історія включалася до імперської, офіційної концепції історії Російської держави на правах її окремого епізоду, місцевого відгалуження»⁴⁷.

Якщо говорити про ідеологічне спрямування регіонального виміру офіційного російського бачення української історії, то тут виразно проглядається намагання якомога швидше зайняти всю нішу, яка створилася внаслідок геополітичних змін. Особливо це стосувалося історії Правобережної України: на освоєння цієї «наукової цілини» в Росії виділялися значні кошти. Було б несправедливо відмовляти історикам російської школи у введенні в обіг величезного матеріалу з історії Київщини, Волині, Поділля, зокрема в таких працях як «Военно-статистическое обозрение Российской империи» (СПб., 1848), 10 том якої у трьох частинах був присвячений Київщині, Волині і Поділлю, або «Городские поселения в Российской империи» (СПб., 1860), у 1 та 4 томах якого містяться відомості про міста і містечка Волині і Поділля. У цьому ж ряду стоять монографія М. Столпянського «Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях» (СПб., 1866), фундаментальні праці «Вольнь. Историческое описание» (СПб., 1888) та «Подолія. Историческое описание» (СПб., 1891), створені науковою школою П. Батюшкова.

Для української регіоналістики дві останні праці, у підготовці яких, крім Батюшкова, брали участь українські науковці М. Петров та М. Городецький, були якоюсь мірою етапними, оскільки виявилися першими узагальнюючими виданнями з історії регіонів Правобережної України в досить широких хронологічних межах – від найдавніших часів до другої половини XIX ст. За свідченням відомого поділлєзнавця М. Яворовського, за кількістю використаних

⁴⁶ *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – Т. III. – СПб., 1891. – С. 4.

⁴⁷ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 72.

джерел, обсягом фактичного матеріалу, вдалим показом історичних постатей ці книги перевершили його сподівання і стали необхідним посібником для всіх, хто цікавиться історією краю⁴⁸. Сам Яворовський теж зробив помітний внесок у поділлязнавство, підготувавши, зокрема, «Историю гражданской и церковной жизни Подолии» (1912).

У руслі росієцентристських підходів на початку XIX ст. розвивалося і киевознавство, започатковане працями М. Берлинського, Є. Болховітінова, М. Закревського, О. Андрієвського. Перу М. Берлинського належала «Пространная история города Киева с топографическим его описанием», яка, проте, не побачила світу за життя автора. У 1820 р. було опубліковане «Краткое описание Киева» М. Берлинського⁴⁹. Спеціалісти-киевознавці віддають належне ретельності М. Берлинського і точності його даних; М. Брайчевський зазначав, приміром, що використання найрізноманітніших джерел – літописів, хронік, мемуарів, архівних документів – дало автору змогу «перерахувати всіх київських церковних та державних діячів – митрополитів, воєвод, губернаторів, генерал-губернаторів, комендантів київської фортеці тощо»⁵⁰. М. Берлинський був також автором «Исторического обозрения Малороссии и г. Киева», частково надрукованого в альманаху «Молодик» 1844 р.

Новий етап у розвитку киевознавства пов'язаний з іменем М. Закревського. Більш як тридцять років він наполегливо збирав і публікував матеріали з історії міста. Підсумком цієї роботи стало двотомне «Описание Киева» (1868) – 950 стор. з додатком альбому малюнків і креслень. У першій частині автор виклав матеріал про природу, клімат, географічне положення, населеність міста, дав його історичний нарис. Друга частина – це відомості про історичні місцевості Києва, визначні споруди, історичні пам'ятки. Побудована

---

⁴⁸ Докладніше див.: *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький, 1995. – С. 118.

⁴⁹ Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопримечательностей и древностей оного. Собранное надворным советником Максимом Берлинским. – К., 1820. Про доробок М. Берлинського див.: *Щербина В.И.* Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский // Киевская старина. – 1896. – Октябрь. – С. 395-417; *Василенко Н. К.* истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – Ноябрь. – С. 258.

⁵⁰ *Брайчевський М.Ю.* Максим Берлинський та його «Історія міста Києва» // Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 11-14.

книга постатейно, як енциклопедичне довідкове видання⁵¹. Довідковий характер здебільшого мали і наукові розвідки О. Андрієвського. Останній доклав чимало зусиль до відтворення історії інституту київських генерал-губернаторів і життя міста у XVIII ст.⁵²

Пошуку консенсусу у підходах до формування національних ідентичностей, навіть на рівні академічних зацікавлень українських і польських вчених, стояла на заваді невідповідність їхніх національних програм. Польські політичні концепції виходили із засад історичного легітимізму: відродження Польської держави мислилося як відновлення ягеллонської Речі Посполитої у кордонах 1772 р. Для української політичної думки такий підхід був категорично неприйнятний. В етнокультурній теорії нації, на якій базувалися їхні політичні проекти, кордон міг бути визначений лише за етнічними й культурно-мовними критеріями. Те, що в XIX столітті ці проекти не виходили за межі культурно-національної автономії та обмеженого територіального самоврядування в Російській та Австро-Угорській імперіях, суті справи не міняє. Адже, як зазначав І. Лисяк-Рудницький, як тільки в українській політичній думці з'явилася ідея самостійної України, територія майбутньої української держави окреслювалася максимально широко «від Сяну до Дону» або ж «від Карпатів аж по Кавказ».

Полеміка Максимовича з Погодіним у баченні російського українознавця О. Міллера виявилася «чи не першим поділом Русі». Це був типовий для романтичного етапу розвитку «націоналістичного конфлікту» спір про «поділ історії», під час якого відбувалася поступова «націоналізація патріотизму». І для Погодіна, і для Максимовича націоналістична ідеологія лишалася чужою. Утім, слов'янофіл Погодін був готовий іти досить далеко, можливо, навіть далі, ніж самі українці, у визнанні малоросів окремим, нетотожним до росіян, народом. Максимович, навпаки, наголошував не на окремішності обох народів, а, навпаки, на їх нерозривній єдності. Хоч рівень дискусії виявився дилетантським, в історіографії з подачі М. Грушевського міцно закріпився міф «двобою», в якому великорос Погодін заперечував будь-який лінгвістичний, етнічний стосунок сучасних йому українців до періоду Київської Русі, а українець

---

⁵¹ Праця Закревського була удостоєна престижної в Росії Уваровської премії. Докладно див.: *Варшавська М., Федорова Л.* «До готової колоди добре вогонь підкладати» // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 41-55.

⁵² Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 1. – К., 1882. – С. 170-172; *Андрієвський А.* Из жизни Киева в XVIII веке. – К., 1894.

Максимович енергійно боронив право української історії вважати Русь виключно своїм минулим⁵³.

За Г. Касьяновим, на цьому етапі структура політичних лояльностей верхівки українського суспільства в принципі вмонтовувалася у російську абсолютистську систему, а декларування «автономної» ідентичності підпорядковувалося прагненню зберегти станові привілеї, територіальні особливості самоврядування. Загалом це відображало намагання радше «вмонтуватися в імперську ієрархію, ніж боротися за права «нації». Якщо якісь політичні сепаратистські сентименти й існували у деяких знатних родинах «малоросів», то це були лише фрагменти, а не систематизовані уявлення. Посилаючись на думку П. Магочія, Г. Касьянов стверджує, що загалом цьому суспільному прошарку була притаманна т.зв. ситуаційна або факультативна ідентичність, у рамках якої могли формуватися системи різних лояльностей, нерідко несумісних. У них ще не проглядається домінування взаємовиключних лояльностей – це була прерогатива наступних етапів українського національного руху⁵⁴.

Від М. Максимовича, якого М. Грушевський називав одним з творців «історичної української ідеології»⁵⁵, розпочинається поглиблене вивчення специфіки українського світобачення і її регіональних особливостей. З ініціативи Максимовича була створена тимчасова археографічна комісія для розгляду давніх актів, на базі якої 1852 р. було створено Київський центральний архів давніх актів. Для творчої манери Максимовича характерні, насамперед, спроби опертися історичне знання на фольклорну традицію, розширити коло джерел за рахунок пам'яток звичаєвого права, етнографічного та статистичного матеріалу. Інтерес до локальної історії стимулювався прагненням не лише довести право українського народу на власну історію, але й пояснити обумовленість історичної долі окремих регіонів України обставинами їхнього географічного становища й зовнішньополітичними реаліями.

Один з блискучих зразків регіонально-історичного дослідження був виконаний Максимовичем на матеріалі його «малої батьківщини». Йдеться про працю «Бубновська сотня», вміщену в «Журнале Министерства внутренних дел» (1848, № 1; 1849, № 4, 6). У ній Максимович показав, як на прикладі зовсім невеликої адміністра-

⁵³ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 329-330.

⁵⁴ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 291-292.

⁵⁵ Грушевський М. «Малороссийския песни» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6. – С. 2-8.

тивної одиниці можна створити «нарис цілого українського життя»⁵⁶. Історія невеликого містечка Бубнова і навколишніх сіл (поблизу одного з них, Прохорівки, на Михайловій горі Максимович прожив більшу частину свого життя) майстерно вплетена ним у канву української історії, починаючи з середини ХVІ ст.

На матеріалі цього краю Максимовичу вдалося показати і постійну залежність життя українських козаків і селян від природної стихії (у тому числі від зміни руслу Дніпра і його розливів), і ті біди, які принесла на ці землі Берестейська унія, і те, як козацько-селянські повстання 30-х рр. наближали блискучий тріумф Богдана Хмельницького. Чимало уваги приділяє він показу трагедії, якою обернувся для народу поділ України по Дніпру: «Дніпро став розлучником двох рідних половин козацької України». Бубновська сотня, яка раніше була частиною Канівського полку, була відірвана від свого колишнього центру надовго. Втім, козаки цього поділу не визнавали: вирушаючи на Запорожжя, приписувалися звичайно «до товариства Канівського куреня». Яскраво виписаний автором родовід останніх бубновських сотників. Дуже скромно, у підрядковій примітці, у канву історії бубновської сотні Максимович ввів і розповідь про свою особисту долю⁵⁷.

За О. Ясем, історія України у репрезентації М. Максимовича немовби розсипається на безліч дрібних фрагментів – мікроісторичних сюжетів: у ній співіснують малоросійські місцевості та населені пункти, культурно-релігійні пам'ятки і стародавні писемні твори, окремі події й біографічні матеріали, київська топографія й українська топоніміка. Орієнтація на подробиці, деталі, а, за великим рахунком, на індивідуальне й особливе – специфічна особливість текстів «самітника з Михайлової гори».

Іншим, позначеним прагненням до всеохопності, був творчий пошук М. Костомарова. Його історіографічна спадщина містить чимало методологічних і філософських узагальнень, які випереджали свій час. Тільки жажливі політичні обставини, вважав М. Драгоманов, перешкодили йому стати «політичним діячем великої сили», «дужим діячем демократично-федерального напрямку». Статтю Костомарова «Дві руські народності» Драгоманов вважав такою, що «намітила цілу програму історико-психологічних робіт на довгий час»⁵⁸.

⁵⁶ Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т. 1. – К., 1876. – С. 741.

⁵⁷ Там само. – С. 816.

⁵⁸ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1971. – С. 101.

Новизна історіософських підходів М. Костомарова полягала, по-перше, у прагненні зімкнути історичну науку з народознавством (державознавством), а, по-друге, у введенні в контекст історичної науки сповідуваних ним ідей федералізму. За свідченням О. Гермайзе, «Костомаров, що пройшов громадський шлях українського своєрідного слов'янофільства з підкресленням рівноправності слов'янських племен і потреби федеративного їх сполучення, вніс в ужиток історичної науки оті нові ідеї обласницьких інтересів і федеративних принципів»⁵⁹. Виявляючи особливий інтерес до «введення народного елемента в науку історії», історії «вільних людських співтовариств», він виводив корені «обласництва» з удільно-вічових начал.

У полеміці з охоронним, виразно москвоцентристським напрямом офіційної російської історіографії, викристалізувалася запропонована Костомаровим вісь протистояння двох сил – народної (вічової) і державної. З утворенням Російської централізованої держави відкривається період «Русі єдинодержавної», що прийшов на зміну «Русі удільно-вічовій». Проте, вважає вчений, демократичні начала Русі не загинули, а втілилися в рисах народної південно-російської історії. «Південноросійська», або «малоросійська», народність лишається носієм тих «федеративних начал», які домінували в історії Київської Русі.

Відмінність у розвитку «двох руських народностей» Костомаров виводив із різниці у психологічному складі великоруса і південноруса. У психічному складі великоруса, вважав він, домінує прагнення «дати міцність і формальність єдності своєї землі», а звідси і готовність скоритися, сприйняти «єдиновладдя». Що ж до південноруса, то він втілює дух свободи, схильність до «невизначеності форм» і до анархії. «У натурі південноросійській не було нічого, що силувало, нівелювало, не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до означеної мети»⁶⁰. Звідси виводиться феномен українського козацтва, генетично пов'язаного з «староруськими вічовими началами».

У протиставленні «двох руських начал» і «двох руських народностей» Костомарову не вдалося уникнути певних крайнощів і перебільшень. Але в його схемі російсько-українських відносин було схоплено головне: відмінність у ментальності росіян і українців, чим значною мірою був зумовлений драматизм української історії. Хоч

---

⁵⁹ Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 18.

⁶⁰ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. – Кн. I. – СПб., 1903. – С. 40, 43, 720.

як би ставитися до історіософських узагальнень Костомарова, не можна не віддати належне його прагненню розглядати Україну як специфічний регіон, який вимагає спеціального вивчення. Костомаров не тільки обґрунтував право українців на власну, окремому від загальноросійської, історію, але й звернув увагу на землю як територіальну одиницю, що раніше жила своїм власним, незалежним життям і надалі виявляла себе «відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою». «Знайти і схопити ці особливості народного життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією», – писав Костомаров. Надалі Микола Іванович і в своїх лекційних курсах, і в історичних працях намагався зосереджуватися на специфіці «місцевої історії руських земель і князівств», відшукуючи в самотньому житті земель «народні начала, начала незалежності і окремоті, запоруки власного самоіснування»⁶¹.

Як показав Ю. Пінчук, уже своєю першою дисертаційною працею 1842 р. М. Костомаров започаткував народницький напрям як домінуючу течію в українській історіографії. Необхідність дослідження «народного життя» він обґрунтовував, спираючись не лише на історичні джерела, а й на велику кількість етнографічного й географічного матеріалу. Представники цього напрямку розглядали «народ», «народні маси» як провідний фактор історичного процесу і приділяли основну увагу висвітленню народних рухів, повстань та інших явищ «народної історії», вдаючись при цьому до її деякої ідеалізації й романтизації. Крім національного романтизму, певний вплив на цей напрям справили ідеї українського месіанізму, панславізму, федералізму, егалітаризму. Діаспорний історик Т. Приймак у англійському огляді історіографії розглядав Костомарова як попередника М. Грушевського, доводячи, що саме його студії стали предтечею для знаменитого есе – спростування «звичайної схеми «русской» истории»⁶².

Простежуючи процес формування української національної ідеї, не можна абстрагуватися від того впливу, який справляла на нього позиція польських інтелектуалів. Саме поляки (Я. Потоцький, Т. Чацький) у протиставленні з російською офіційною доктриною «західнорусизму» запровадили у політичний обіг ідею окремої української національності («якщо русин не буде поляком, нехай він не

---

⁶¹ Докладніше див.: *Грушевський О.* До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – 1928. – № 3. – С. 50-57.

⁶² *Пінчук Ю.А.* Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88; *Приймак Т.М.* Mykola Kostomarov: A biography. – Toronto–Buffalo–London, 1996.

буде й москалем»). Польські школи в українській історіографії (Варшавська, Краківська, Львівська, Київська) перебували під виразним впливом романтизму, здебільшого зображуючи Подніпров'я у вигляді поміщицької Аркадії на «медово-молочних» українських землях, своєрідного «втраченого раю». Домінували, природно, настрої ностальгії за часами, коли Польща існувала у кордонах до 1772 року, сполучені з апологетикою гармонійних українсько-польських століть.

Більшість польських громадських діячів, наслідуючи російські стереотипи «всеєдності», розглядала українців («русинів») як етнографічну групу польського народу⁶³. Краківська історична школа в особі Ю. Шуйського, В. Калінки, В. Смоленського, щоправда, визнала лівобережних українців окремою нацією, але водночас відмовила «недостатньо цивілізованій» українській спільноті у здатності не тільки до самостійного державотворення, але й до життя в спокої й мирі з сусідами. За М. Грабовським, степи, якими пронеслися стільки кривавих подій, «залишились відбитком первісної дикості». Інколи між рядками у польських істориків читалося й визнання власних провин у цьому. У баченні Т.Олізаровського, Україна «є могилою в колиці і колицкою в могилі», «деревом, з якого безупинно обдирають кору»⁶⁴. Зазіхання поляків на українські землі, бажання їх «привласнити» були предметом гострих дискусій українських і польських істориків. М.Костомаров у 1861 р. писав: «Час, брати поляки, залишити ваші старі погудки, час усвідомити повну, цілковиту відсутність у наш час усіляких прав польської народності на наш південноруський край»⁶⁵.

Зламати традицію гострої конфронтаційності частково вдалося лише у наш час уже згадуваному Даніелю Бовуа, який у своїй «українській трилогії» об'єктивно висвітлив ситуацію у трикутнику українці – росіяни – поляки на Правобережній Україні. Стикаючись із «рожевими» міфами про минуле, доводив вчений, люди з ущемленою свідомістю вже не потребують «історичної правди» – їм потрібні маски, щоб «гоїти рани, сублимувати обман»⁶⁶. «Росіянам, – доводив він, – не треба було багато робити для того, щоб завоювати

---

⁶³ Див.: *Bilenky S. Romantic nationalism in Eastern Europe: Russian, polish, and ukrainian political imaginations.* – Stanford, 2011.

⁶⁴ Див.: *Сосновська Д.* Віщування Вернигори // *Всесвіт.* – 1994. – № 9. – С. 174-178.

⁶⁵ *Костомаров М.* Правда полякам о Руси // *Основа.* – 1861. – № 10. – С. 111-112.

⁶⁶ *Polskie mity polityczne XIX–XX wieku.* – Wrocław, 1994. – S. 93-105.

симпатію українського народу – позиція польських землевласників просто штовхала його в російські обійми»⁶⁷.

Утім, попри очевидну ідеологічну заангажованість, історики-поляки, переважна більшість яких народилася і проживала в українських містах, здійснили чимало фундаментальних описів міст і сіл Правобережної і Західної України, упорядковували і опублікували цінні документи з польських, литовських і місцевих архівів, готували енциклопедичні та інші довідкові видання. Вартісним здобутком Варшавської школи польських істориків, що стояли на ліберальних позиціях, став «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich» (14 томів, 1880–1897), у підготовці якого взяли участь майже 50 краєзнавців з Правобережної України. Перу керівника цієї школи О. Яблоновського належать цікаві праці про Волинь, Поділля і Червону Русь. При підтримці Львівської історичної школи і створеного нею Історичного товариства підготував свою першу працю з історії Барського староства відомий поділлязнавець Й. Ролле. У доробку Київської польської історико-краєзнавчої школи – ґрунтовна монографія А. Марцинківського про Наддніпрянське пограниччя. У 19 томах друкованого органу Краківської історичної школи «Zbiór wiadomości do antologii krajowej» до 40 відсотків матеріалів написані на українські теми.

Як показав І. Гирич, запропонована українськими інтелектуалами, насамперед М. Максимовичем та В. Антоновичем, схема української історії стала державницькою відповіддю українців на пропаговану школами Карамзіна–Соловйова ідею спільної держави під домінантою російської нації. Невдовзі вона оформилася у вигляді т.зв. обласництва. В. Антонович, якому в літературі віддається пріоритет в обґрунтуванні «земельного» (обласницького) напрямку в історіографії, беззастережно визнавав його за Костомаровим. Стаття «Севернорусские народоправства», вважав він, знаменувала собою певний переворот в науці і була стимулом для початку дослідження минулого за крайовим, обласним принципом.

А проте саме Антоновичу першому серед українських істориків вдалося зробити «обласництво» одночасно і принципом історичного дослідження, і пріоритетним напрямом роботи великого колективу вчених. За О. Гермайзе, саме обласництво разом з інтересом до внутрішньої історії (стани, колонізаційні процеси, масові рухи), а також раціоналістичне і позитивістське тлумачення історичних процесів були тим новим, що вніс Антонович в українську історіо-

---

⁶⁷ Цит. за: Гузь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. – Харків, 2011. – С. 189.

графію⁶⁸. Праці Антоновича і його учнів (які уже в той час в російській історіографії характеризувалися як «київська історична школа») відрізнялися уважним аналізом і синтетичною критикою джерел із застосуванням при цьому методів палеографії, текстології, нумізматики, історичної географії. У цьому відношенні значення спадщини В. Антоновича співставне із роллю Л. Ранке у німецькій та світовій науці.

Сам Антонович писав про те, що «одкрив сам собою українство», коли співставив знання про Україну із здобутками «загальної демократичної французької теорії»⁶⁹. Відносячи себе до позитивістів, він був послідовником не стільки О. Конта, скільки його попередників – французьких раціоналістів XVIII ст. С. Томашівський звертав увагу на його особливий інтерес до студювання соціальних форм і соціальних процесів, а також намагання збагнути «психологічні мотиви даної соціальної громади». При цьому він бачив «основу тривкості» його побудов у глибокій документальній основі, а також у тому, що більшість введених в науковий обіг документів Антонович зібрав самостійно⁷⁰.

У баченні В. Ульяновського Антонович замикає в українській історіографії період етнографізму та романтизму і починає новий період, ставши родоначальником позитивізму у вітчизняному історіописанні. Позитивістська теорія «факторів», яку він постійно проводив, передбачала всебічне висвітлення ходу історичного процесу. Антоновичу належить пріоритет у розвитку на українському ґрунті нових для того часу галузей науки – археології, антропології, соціальної та національної психології, а також у поширенні гердерівських уявлень про націю. В. Ульяновському імпонує бачення О. Гермайзе того нового, що вніс Антонович у вітчизняну історіографію: національна і демократично-народницька концепція української історії, обласництво, суворий документалізм, вміння організувати навколо себе групу талановитих і працездатних дослідників⁷¹.

Як свідчила Н. Полонська-Василенко, «в школі Антоновича історія виростала з ґрунту, зв'язана з територією, тоді як в інших школах вона була відірвана від свого фундаменту»⁷². Дослідники

---

⁶⁸ Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії. – С. 31-32.

⁶⁹ Антонович В. Мемуари // Твори. – Т. 1. – К., 1932. – С. 40.

⁷⁰ Томашівський С. Вол. Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 33. – Кн. 3. – С. 474-483.

⁷¹ Ульяновський В. Син України // Антонович В.Б. Моя сповідь. – С. 56-58.

⁷² Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – Т. I, 3-є видання. – К., 1995. – С. 20.

київської школи чітко визначали історико-топографічні межі районів та земель і уважно придивлялися до особливостей їх розвитку. Цей підхід, який пізніше Д. Багалій називав «обласною методою», а М. Грушевський – «програмою порайонного історичного дослідження», не тільки був обґрунтований Антоновичем, але й послідовно втілювався в життя його учнями. Як підкреслював М. Грушевський, саме з ініціативи Антоновича протягом двадцяти років (1880–1900) у формі монографій про окремі землі було вивчено всю українську територію, причому головна увага зверталася на об'єктивні умови життя народу – географічну обстановку, комунікаційні зв'язки, культурні традиції.

В. Антонович був першим, кому вдалося вдихнути життя в ідею М. Костомарова про землю як політичну одиницю давньоруського укладу. Починаючи з 1880 року, він систематично пропонував своїм учням тему з історії якоїсь із земель Давньої Русі. На сторінках «Университетских известий» було відкрито спеціальний відділ, де публікувалися студентські наукові праці. Тут побачили світ перші наукові розвідки М. Грушевського, М. Дашкевича, О. Левицького, М. Довнар-Запольського, В. Іконникова, В. Ляскоронського та ін. За оцінкою М. Грушевського, деякі з монографій, підготовлених на основі цих публікацій, «мали видатні достоїнства і в сумі дали вельми серйозний вклад у науку»⁷³.

Протягом 80–90-х рр. українська історіографія збагатилася низкою монографій, в яких історія Давньої Русі постала у новому, «горизонтальному» вимірі. Більшість праць цього циклу стосувалася Правобережної України. Йдеться, насамперед, про праці О. Андріяшева та П. Іванова з історії Волинської землі, М. Молчановського з історії Поділля, Д. Багалія та П. Голубовського з історії Сіверської землі, В. Ляскоронського з історії Переяславської землі тощо⁷⁴. На думку Д. Дорошенка, «коли б навіть Антонович не залишив ніяких власних творів, то вже ця одна велетенська організація наукового

---

⁷³ *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 1. – СПб., 1914. – С. 31.

⁷⁴ *Андріяшев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887; *Багалей Д.И.* История Северной земли до половины XIV ст. – К., 1882; *Иванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895; *Ляскоронский В.В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – К., 1897 (2-е вид. 1903); *Молчановский Н.И.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1895 та ін.

досвіду української історії в працях його учнів запевнила б йому одне з найпочесніших місць в діях української науки»⁷⁵.

Для багатьох учнів В. Антоновича запропонована ним спеціалізація назавжди визначила їхній фаховий вибір. Так сталося, приміром, з А. Синявським, який, підготувавши під керівництвом В. Антоновича дипломну (магістерську) працю «Древлянская земля. Историко-географический очерк», надалі спеціалізувався в галузі історичної географії та етнокультурних досліджень⁷⁶. Пізніше саме він, за характеристикою М. Поповича, вперше відкрив нам Антоновича «як географа, точніше як етнолога, який вивчав комплекс географічного і соціального середовища»⁷⁷.

Із «земельної школи» В. Антоновича вийшов і М. Грушевський. Будучи студентом третього курсу, він узявся за запропоновану Антоновичем тему «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века». Праця М. Грушевського дістала золоту медаль, що давало йому можливість лишитися на кафедрі російської історії професорським стипендіатом. Видана у 1891 р., вона дістала високу оцінку у наукових колах⁷⁸.

Під визначальним впливом В. Антоновича сформувалися наукові інтереси одного з ентузіастів поділезнавства Ю. Сіцинського. Очолована Сіцинським подільська історико-краєзнавча школа відзначалася особливим інтересом до історії православ'я та міжконфесійних відносин, але внесла помітний вклад в археологічне дослідження Поділля, історію містобудування тощо. Загалом перу Сіцинського належить понад 180 опублікованих праць, серед яких велика монографія про Кам'янець-Подільський. Консультантом і рецензентом цієї праці, як і праць Сіцинського з історії подільської єпархії, виступав Антонович⁷⁹. Серед інших праць Сіцинського виділяються статті, присвячені історії давньоруської столиці Дністровського Пониззя – м. Бакоти, історії монастирів Поділля, інших храмових споруд, цехів. Дослідник намагався створити також узагальнюючі праці з історії подільського краю, зокрема «Нариси з історії Поділля» (ч. 1-2, Вінниця, 1927)⁸⁰.

⁷⁵ Дорошенко Д. Володимир Антонович. – Прага, 1942. – С. 163.

⁷⁶ Заруба В.М. З вірою в українську справу. Антін Степанович Синявський. – К., 1993. – С. 2.

⁷⁷ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С. 476.

⁷⁸ Грушевський М. Автобіографія. – К., 1926. – С. 6-7.

⁷⁹ Прокопчук В. Минуте Поділля очима краєзнавців (XIX – початок XX ст.) // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С. 10.

⁸⁰ Винокур І.С., Корнілов В.В. Визначний літописець Поділля (Ю.Й. Сіцинський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – Київ–Хмельницький, 1991. – С. 93-101;

У науковій спадщині самого Антоновича також домінують регіональні підходи. Він уважно проаналізував доробок польських історіографічних шкіл у дослідженні Правобережної й Західної України, зокрема праці Й. Ролле, О. Яблоновського, І. Коперницького, Г. Осовського. Чималий вклад внесений ним у киевознавство – він одним з перших наголосив на тому, що знахідки в різних частинах Києва великої кількості римських монет II–IV ст. є свідченням існування на території міста безперервно функціонуючих поселень із розвинутими торговельними зв'язками ще в перші століття нашої ери. Знайдений у 1876 р. знаменитий Оболонський скарб Антонович розцінив як «найдавніше з відомих до сьогодні письмових свідчень, що відносяться до історії Києва»⁸¹.

Підготувавши для першого номера журналу «Киевская старина» програмну статтю з історії Києва, Антонович активно включився у полеміку «южан с северянами». Аргументоване спростування ним погодінської тези про запустіння київської Наддніпрянщини після нашествия монголів означало водночас і удар по постулатах польських історичних шкіл, які обґрунтовували колонізаторську місію польської шляхти в Україні посиленнями на спустошення українських земель у XIII–XV ст.

Власне, у полеміці з поляками, зокрема у відгуках на повість Г. Сенкевича «Огнем і мечем», остаточно викристалізувалася ідея Антоновича про самотність українського етносу і його особливу історичну долю. Намагання популярного польського белетриста зобразити Польщу XVII ст. символом цивілізації, а Русь символом дикості, Антонович розцінив як рецидив того низького ступеня патріотичного почуття, коли усе своє представляється неодмінно гарним, тому тільки, що воно своє. Через формулу «дикості», яка прикладалася Сенкевичем насамперед до українського козацтва і подій середини XVII ст., автор, доводив Антонович, не лише намагався приховати за гучними фразами про культуру й цивілізацію всі ті історичні недуги, які були притаманні польському суспільству і стали причиною політичного, суспільного й культурного падіння цієї держави. Захопившись псевдопатріотичною точкою зору Сенкевича, він сприяв затемненню польського народного самопізнання, суспільному закріпленню й застою і зробив тим самим погану послугу польському суспільству.

Бібліографічний покажчик праць Ю.Й. Сіцинського з історії Поділля // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 89-93.

⁸¹ Антонович В. Описание киевского клада, содержавшего римские монеты III и IV ст. // Древности. – Т. VII. – М., 1877. – С. 244.

Статті Антоновича «Про українофілів та українофільство» й «Погляди українофілів», написані у відповідь на нападки «Вестника Южной и Юго-Западной России», спрямовані не лише на демонстрацію «особливого озлоблення» проти українофільства з боку російської політичної думки, але й на захист тези про українців як особливий етнографічний тип зі своєю мовою, специфічним народним характером, історично сформованими культурними особливостями⁸². Населення південноруського краю, доводив він, являє собою чітко виокремлену етнографічну одиницю, про тотожність якої з великоруським населенням можна твердити або на підставі грубої етнографічної помилки, що впливає із цілковитого незнання краю, або в силу апіорної, обов'язково нав'язаної думки, яка виходить не з реального факту, а зі сфери штучних, кабінетних побудов⁸³. Звідси постійне прагнення Антоновича до дослідження українського історичного процесу як самодостатнього явища, з відмежуванням його від російських та польських історіографічних схем. Опублікована ним під псевдонімом Низенка в галицькій «Правді» стаття «Три національні типи народні» багато в чому перегукується із статтею М. Костомарова «Дві руські народності». Якщо провідною ідеєю великорусів, доводив він, завжди був абсолютизм, а поляків – аристократизм, то українському народові прийшовся до душі «інший ідеал – це правда, правдивість, громадська рівноправність. Такий ідеал вбачається в стародавньому вічі, в козацькій раді, в Запоріжжі»⁸⁴.

В. Антонович чи не вперше ввів термін «Україна-Русь» для означення безперервності історичного процесу від початків державності у східних слов'ян. Почавши з розгляду історії Київської Русі під кутом зору протистояння «громади» і «дружини», він і весь наступний розвиток подій в Україні розглядав крізь призму боротьби демократичної і аристократичної ідей. Втіленням ідей демократизму у Антоновича виступають українське козацтво, церковні братства, копні суди. Досить своєрідно з цією концепцією «боротьби ідей» поєднується теза про безкласовість українського народу, яка виводиться із факту його бездержавності, тривалої денационалізації.

Для осмислення причин регіональної строкатості України велике значення мають міркування В. Антоновича про три домінуючі

⁸² Антонович В.Б. Польско-русское соотношение XVII в. в современной польской призме // Моя сповідь. – С. 106-135.

⁸³ Антонович В. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. – Т. 1. – С. 239-240.

⁸⁴ Антонович В. Три національні типи народні // Антонович В. Твори. – Т. 1. – С. 205.

типи українців, виділені ним на основі аналізу антропологічних, етнографічних і духовних особливостей ментальності населення різних регіонів. Типологія Антоновича будується на протиставленні галицького, «українського» (центральноукраїнського) та північного типів, які він вважав явно вираженими. Галицькому типові притаманна здатність до найширшої ініціативи, прагнення до зближення із західними народами, послідовність у зображенні своїх національних особливостей. Українцям, що живуть на Середньому Подніпров'ї, властива гарячковість, завзяття, яке межує з нестриманістю, намагання діяти негайно, не обдумавши як слід наслідки вчинку. Третьому, північному типу українця Антонович приписує політичну індіферентність, повну відсутність ініціативи⁸⁵.

При всій приблизності і небезспірності таких дефініцій цінність їх полягала в тому, що автор змушував читача замислюватися над неоднорідністю українського народу і специфічністю світосприймання у різних регіонах. Критичність Антоновича в оцінках психологічних рис українців підводила ризику під романтичними уявленнями і проклала шлях тверезим, неупередженим оцінкам драматичної історії народу, – саме народу, а не окремих представників еліти. У цьому розумінні був правий Д. Багалій, який писав, що з Антоновича і Лазаревського почався новий етап в українській історіографії: вони поставили у центр уваги не події, а внутрішнє життя нації, підняли «прапор внутрішньої історії України»⁸⁶.

В. Антоновичем закладалася традиція порівняльного (в регіональному розрізі) дослідження колонізаційних процесів і їх впливу на суспільне життя. У полеміці з польськими істориками, які навперобій вихваляли заслуги польської шляхти у колонізації України, він доводив, що колонізаційні процеси успішніше розвивалися там, куди не досягали «ні пани з жалуваними грамотами на землі, ні їхні підстарости з нагаями». «Один і той самий народ, в один і той самий час і за однакового рівня розвитку заселяв дві суміжні області; в одній з них колонізація рухалася за участі польської шляхти і призвела до кривавого зіткнення...; в іншій, за відсутності шляхти, зразу встановилися правильні форми громадянського життя, і, розвиваючись без усяких потрясінь, через півтора століття привели до відкриття першого на півдні Росії університету»⁸⁷.

⁸⁵ Докладніше див.: *Киян О.І.* Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 40.

⁸⁶ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 14.

⁸⁷ *Антонович В.* Твори. – Т. 1. – С. 177.

Уміння аналізувати соціальні й колонізаційні процеси всебічно, з врахуванням багатьох складових і різноманітних факторів впливу – відмітна риса аналітичного методу, що його застосовував Антонович. Як справедливо зауважив О. Пипін, «в давніх подіях, у відносинах населення, у побутових формах, установах, у народних заворушеннях цей історик намагається завжди розшукати їхню внутрішню логіку; його розповідь є не тільки зведення фактів, анекдотична картина побуту; це логічне роз'яснення явищ, в яких він прагне знайти домінуючу рису і провести її природний розвиток серед складних умов, що сплітаються з міжнародних відносин, з старих переказів, народного характеру, нових виникаючих обставин тощо. Небагато хто з наших істориків мають цю якість у такій мірі, і вона дає особливу ціну працям київського вченого»⁸⁸.

Як бачимо, коло ідей, запропонованих Антоновичем для пояснення рушійних сил української історії, було досить широке; деякі з них сьогодні видаються спірними, суперечливими. Не випадково з його школи вийшли такі різні історики, як М. Грушевський та Д. Багалій, І. Каманін та І. Линниченко, В. Ляскоронський та М. Біляшівський. Кожний з них знаходив у спадщині вчителя те, що вважав співзвучним своїм настроям і оцінкам. Але всі вони – археологи і медієвісти, викладачі і пам'яткоохоронці – винесли з київської школи В. Антоновича смак до народознавчих пошуків, повагу до факту, наукову ретельність. А корпус «обласних» монографій прокладав шляхи для створення «суцільної» історії українського народу, її «вертикального» зрізу. «Між сими дванадцятьма монографіями, – писав М. Грушевський, – були, розуміється, і сильні і слабші, але історико-географічна частина в них дуже часто становить найсильнішу сторону і зроблена з найбільшим накладом». Він же зазначав, що започаткований варшавським професором М. Барсовим хоро- і топографічний метод дослідження колонізаційних процесів дістав у цих монографіях гідне продовження⁸⁹.

І. Гирич вбачає чи не головну заслугу В. Антоновича у тому, що вимушене обставинами наукове відрядження за кордон у 1881 р. змусило його подивитися на Галичину як на інтегральну частину української історії. «Саме йому належить початок соборницької акції між Наддніпрянською і Наддністрянською Україною». Засновник української народницької школи сформулював основний постулат народницької історіографії, протиставивши еліті XVI–XIX ст. на-

⁸⁸ Пипин А.Н. История русской этнографии. – Т. III. – С. 365.

⁸⁹ Грушевський М. Історія України-Руси в 11 т. – Т. 1. – К., 1991. – С. 550. Йшлося про працю: Н. Барсов. Очерки русской исторической географии. – Вид. 2. – СПб., 1885.

родні маси як силу, що сама здатна стати новою елітою і здобути для України автономні права⁹⁰.

У пропаганді ідей Костомарова й Антоновича чимала роль належала журналу «Основа», який видавався українофілами у Петербурзі у 1861–1862 рр. На той факт, що журнал став засобом національної самоідентифікації, звертав увагу О. Міллер: «У центрі уваги публіцистів «Основи» було завдання сформуванню особливої малоросійської чи української ідентичності з типовою для такого націоналістичного дискурсу увагою до питання про самостійність української мови, а також до історії і до проблеми національного характеру»⁹¹.

У баченні А. Котенка, «Основа» стала першим виданням, автори якого цілеспрямовано порушували питання територіальності українського націоналізму та концептуалізували стосунки українського населення й території». Здається, у такій оцінці присутній елемент певного осучаснення, особливо якщо зважити на паралелі з американським часописом «National Geographic». Утім, можна погодитися з автором у тому, що журнал і справді постійно привертаяв увагу своїх читачів до просторової проблематики, «життя та природи південного краю», проблем, які у тогочасному лексиконі об'єднувалися поняттями «землезнавство», «народознавство».

У науковому обґрунтуванні на його шпальтах підвалин теоретичного народознавства помітна роль належала П. Кулішу. Європу ми знаємо з дитинства, доводив він, але народ, до якого належимо, лишається в стороні. Та й сама наука народознавства перебувала, у визначенні Куліша, «у малечому стані», не була уведена в систему освіти. У розв'язанні проблеми «недослідженості» України, насамперед шляхом публікації розповідей про подорожі, Куліш вбачав головне завдання журналу «Основа». Надзвичайно важливою виявилася і роль журналу у розробці нової політичної лексики, зокрема, у чіткому окресленні змісту поняття «українець». Сам Куліш, запропонувавши журналу оновлену версію своєї статті з журналу «Русская беседа» (про поетичну творчість поета XVII століття Климентія), виправляв у тексті все «малоросійське» на «українське»⁹².

---

⁹⁰ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. – С. 343.

⁹¹ Міллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. – С. 79.

⁹² Котенко А.Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 43-57.

П. Куліш став основоположником історичної прози як нового жанру українського письменства. Він же закладав основи української перекладної літератури – від Св. письма до творів Шекспіра. І. Гирич називає його першим українським освітянином – Кулішеві належить авторство перших популярних підручників⁹³. Розробка ним першого «питомо українського правопису (“кулішівки”)» чи не вперше поставила на практичний ґрунт ідею видання шкільних читанок українською мовою. У відкритій Кулішем у Санкт-Петербурзі власній друкарні у серії «Сільська бібліотека» упродовж 1860–1862 рр. побачили світ 39 брошур українською мовою⁹⁴. Українське слово для нього – загальнонаціональний скарб, який довго зберігався «тільки в невмирущих піснях та в тайниках наших сімей... Викликаємо його тепер з останнього сховища на ширшу просторінь» – саме у цьому він бачив покликання своє і своїх однодумців⁹⁵.

Показово, що саме в журналі «Основа» вперше було подано географічний опис українських земель, приблизно було визначено населений українцями простір (10870 кв. миль) і кількість мешканців, що говорять «южнорусским языком». Ці дані вмістив І. Маркович у «Короткому географічному огляді краю», зауваживши при цьому, що «за простором Україна чи Малоросія перебільшує Францію на тисячу географічних миль, а за абсолютним населенням поступається Іспанії двома мільйонами жителів»⁹⁶.

Притаманний періоду 60-х років відчутний прогрес у сфері комунікацій істотно розширив поле дискурсів, у якому стало можливим обговорення національної ідеї. Н. Макаренко слушно звертає увагу на те, що формування «літературного ринку», на якому відбувалося змагання як видань українофільських (журнал «Основа», газета «День», альманах «Хата»), так і антиукраїнського спрямування (журнали «Современник», «Русский вестник», «Петербургский еженедельник», «Вестник Юго-Западной и Западной России»), створювало дискурсивні можливості для формування концепцій національних інтересів і образу нації. При цьому місцеві інтелектуали могли навіть не усвідомлювати того, що перехід від «академічного» етапу до «культурно-просвітницького» означає рух у напрямі перетворення лояльного щодо імперії регіонального патріотизму у принципово

⁹³ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 114.

⁹⁴ Книга і друкарство на Україні / За ред. П.М. Попова. – К., 1964. – С. 129.

⁹⁵ Куліш П. Зазивний лист для української інтелігенції // Хроніка–2000. – Вип. 78. – К., 2009. – С. 158-160.

⁹⁶ Основа. – 1861. – № 5. – С. 39-58.

антиімперський політичний націоналізм, а отже, знаменує початок боротьби за суверенітет і незалежність. В останній третині XIX ст. співіснування регіонального патріотизму із «загальноруською», імперською лояльністю ставало дедалі складнішим, і не лише нове спрямування регіонального патріотизму, але й еволюція (у протилежний бік) патріотизму імперського були тому причиною. Українська ідентичність уже не могла мирно уживатися з російською, хоч створений нею образ «власної Вітчизни» поки що не проникав у товщу мешканців цієї «уявної Вітчизни»⁹⁷.

Побічним ефектом нетривалого існування «Основи», констатує Л. Якубова, стала радикалізація російського спротиву українському рухові. Відверті антиукраїнські інвективи дістали офіційне підтвердження у розпорядженні міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який саме посиленнями на громадську думку Росії намагався підкріпити свою тезу про те, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Незгодних з цією тезою Валуєв, знов-таки посилаючись на думку «більшості самих малоросів», відніс до числа тих, хто заслуговує закидів у сепаратистських намірах, «ворожих до Росії і згубних для Малоросії». Утім, після формулювання М. Костомаровим ідеї «двох руських народностей» і гасел «федеративного устрою Русі» побоювання Валуєва і К^о перестають бути безпідставними. «З останньої чверті XIX ст. потужні процеси політизації українства унаочнюють його вступ до модерної епохи»⁹⁸.

Упорядники збірника документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання» зафіксували цікавий факт: документ 1863 р., який у науковій і публіцистичній літературі здобув назву «Валуєвського циркуляра», власне, циркуляром не був. Насправді йшлося про блок таємних документів з «української тематики» – 8 розпоряджень з відповідними поданнями, призначених до відома цензорів. Цей епізод свідчить про те, що в Російській імперії не існувало чіткої грані між законом і адміністративною інструкцією. Заборонити мову, виявляється, можна було звичайним міністерським розпорядженням⁹⁹.

---

⁹⁷ Макаренко Н. Національна ідентичність: історико-політологічні чинники формування (до 1914 р.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 2 (64). – С. 315-316.

⁹⁸ Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С. 34, 566.

⁹⁹ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. – С. 630-631.

Шалений опір влади ідеям українофільства набув якості ідеологічного походу після польського повстання 1863 р. Рупором його став публіцист М. Катков, який бачив свою місію у тому, щоб «зміцнити єдність Росії», «зв'язати з нею західний край нерозривними узами». Український народ – це колишній російський народ, малоросійської мови ніколи не було, доводив він. «Чи не пора цим українофілам зрозуміти, що вони роблять нечисту справу, що вони стали зброєю самої ворожої й темної інтриги, що їх обманюють, що їх дурять?.. Сумна доля чекає ці українофільські устремління. Вони точно збігаються з ворожими російській народності польськими інтересами і розпорядженнями австрійського уряду»¹⁰⁰.

Загалом же аж до 60-х рр. XIX ст. російський уряд не вбачав у «малоросійстві» серйозної загрози для себе; більше того, «малороси» розглядалися як «вірні слуги династії» (А. Капелер). За П. Бушковичем, аж до середини XIX ст. місцевий («малоросійський») патріотизм і культурна лояльність імперії несприймалися як антагоністи. В очах освіченого російського суспільства південні території розглядалися за певним стійким шаблоном (як «наша Італія» або Швейцарія чи Шотландія), населені освіченими патріотами-дворянами, а також винахідливим й доброзичливим селянством¹⁰¹. На той час, констатує Г. Корольов, термін «малоросійство» лише починав набувати дещо принизливого відтінку. Лише пізніше, під впливом катаклізмів XX століття, це поняття зазнало істотної смислової трансформації – з протиставленням національної й російської лояльності і спробами реалізувати «малоросійський» проект шляхом формування гібридної українсько-російської державності. При цьому саме ідеї федералізму визначили сутність політичної дуальності українського соціуму й феномен роздвоєної лояльності більшості лідерів Української революції¹⁰².

Не можна водночас не бачити того, що постійне цькування українства, зокрема М. Костомарова, на сторінках «Русского вестника», «Московских ведомостей», «Современной летописи», було складовою частиною державної програми «обрусіння» України. Українській мові вона залишала лише вузький простір «красного письменства», вводячи заборону на друкування нею книг, при-

¹⁰⁰ Там само. – С. 66-71.

¹⁰¹ *Bushkovitch P.* The Ukraine in russian culture, 1790–1860 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1991. – № 3. – Р. 341-349.

¹⁰² *Корольов Г.О.* Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. // *Український історичний журнал.* – 2010. – № 5. – С. 108.

значених для «читання народу». Так почалася нова серія репресивних заходів проти українського слова, під знаком якої минула уся друга половина XIX ст.

Що ж до хлопоманства В. Антоновича, то воно наштовхнулося ще й на потужний спротив польських інтелектуалів і навіть частини українців. Поляків обурювала закладена у його історіографічні схеми ідея «незалежності України від Польщі», посилена тезою про необхідність визволення української інтелігенції від польських впливів. Українців же не завжди влаштовувала обережність Антоновича, людини поміркованої вдачі, та його «безідейність». Співавтор Антоновича у праці «Історичні пісні малоруського народу» М. Драгоманов, віддаючи йому належне як неперевершеному фактографу та історичному аналітику, критикував його за те, що він обходить ідейні сторони історії, чим дає поживу обрусителям¹⁰³.

Закиди на адресу Антоновича у тому, що він, мовляв, позбавляв українців «державницького інстинкту» і не допускав навіть думки про окрему українську державу, можна зустріти і в сучасній літературі. Справедливі вони, на наш погляд, лише почасти. Поміркований ліберал В. Антонович і справді не бачив у тогочасній реальності ґрунту для реалізації ідей самостійності України. Але не можна не помічати й того, що ідея відсутності державницького інстинкту найпоспідовніше викладена Антоновичем не у науковому трактаті, а у написаній за дорученням історико-філологічного факультету Київського університету записці 1905 року – відповіді на урядові звинувачення українофілів у сепаратизмі. Природно, що йому довелося вдаватися і до езопової мови, і до вимушених визнань-перебільшень. Але навіть у цій записці Антонович знайшов можливість спростування основної тези «духовних цензорів» – про «неіснування» української мови, непотрібність української літератури і невизначеність її майбутнього. А головне – про те, що саме існування «малоруської» літератури веде, мовляв, до політичного сепаратизму. При цьому він, у свою чергу, не утримався від закидів у «недомыслии» на адресу тих, хто культурні прагнення змішує з політичними. Малорозвинуті люди, доводив він, схильні керуватися «некультурними й грубими інстинктами», засуджуючи форми побуту, несхожі на звичні для них¹⁰⁴.

Незаперечну заслугу Антоновича становлять його спроби простежити витоки української ідеї у її порівнянні з російською і

¹⁰³ Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 488-489.

¹⁰⁴ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. – С. 400-404.

польською. Здатність українців до державотворення він оцінював невисоко, фокусуючи увагу насамперед на отриманні національної свободи через працю в галузі культури й освіти. Малопридатними за умов Російської імперії уявлялися йому й ідеї федералізму; пропонувані Драгомановим підходи у цьому питанні він навіть вважав небезпечними, такими, що можуть втягнути українські сили у вир політичної боротьби, до якої вони не готові. Як прийнятний плацдарм для національно-культурної праці українства Антоновичу уявлялася Галичина; не випадково він був серед тих ідеологів «нової ери», які намагалися будувати відносини з поляками на компромісній основі. Антоновича справедливо вважають одним з творців народницької течії, лідером культурницького крила українофільського руху¹⁰⁵.

Своїм власним шляхом до осмислення просторового виміру української історії ішов Д. Багалій. Його наукова біографія може бути яскравою ілюстрацією того, наскільки небезпечними для формування особистості в Російській імперії були спроби з'ясувати специфіку формування ідентичності у регіональному вимірі. Навіть ні на чому не засновані звинувачення в українофільстві могли перекреслити будь-чию наукову кар'єру, спричинитися до серйозних життєвих ускладнень. До того часу, констатує В. Кравченко, доки український національний рух не виходив за межі «антикварної» стадії свого розвитку, його активісти могли розраховувати на підтримку як великоросійських і малоросійських «слов'янофілів», так і західників. У міру того, як цей рух входив у стадію кристалізації, його колишні союзники «зліва» й «справа» перетворювалися у непримиренних опонентів. «Утім, жоден з національних проектів, які розвивалися чи зароджувалися у цей час в Російській імперії – модерні етнокультурні український і російський, модерний політичний російський, домодерний слов'яно-руський – не міг забезпечити собі підтримку більшості місцевого населення і мобілізувати його на політичному рівні»¹⁰⁶.

Якщо говорити у цьому ключі про своєрідну двозначність у формуванні харківського «культурництва», цікаво простежити, як невизначеність «руськості» допомагала (чи перешкоджала) процесам початкової «українізації» місцевого, російськомовного у своїй основі, середовища. Д. Багалій у Харкові міг почуватися доволі комфортно доти, доки не вирішив упритул зайнятися історією Слобідської

¹⁰⁵ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997.

¹⁰⁶ Кравченко В. Харків/Харків: столиця Пограниччя. – С. 199.

України. Мабуть, він був чимало здивований, почувши від університетського керівництва поради зайнятися «історією центру», навіть Фінляндії, але не Слобожанщини. Він виразно бачив: «те, що я пишу історію Білгородської смуги і Слобідської України, ймовірно, ...стане з часом одним з важливих міркувань проти моєї роботи»¹⁰⁷. І все ж вчений не відступив, не зрадив своєму покликанню. «Обласництво» назавжди лишилося для нього основним полем наукових зацікавлень. Почавши у 80-х рр. ХІХ ст. з вивчення історії Чернігово-Сіверської землі в історичній школі В. Антоновича, він більш як півстоліття досліджував історію Лівобережної, Слобідської, Південної України і створив у Харкові власну авторитетну школу істориків-регіоналістів.

Серйозного теоретичного обґрунтування «обласництва» на той час не існувало. Сам Багалій розумів його то як виділення з історії Росії історії України в якості самостійної дисципліни, то (частіше) як дослідження окремих регіонів України, насамперед Лівобережжя і Слобожанщини. Проте він був твердо переконаний, що повна історія Росії немислима без створення історії окремих областей. «Мої праці з історії краю, – писав Багалій, – не мали випадкового характеру: із школи мого високошановного учителя, проф. В. Антоновича я виніс переконання про необхідність опрацювання російської історії за областями... І ось обласна історія України стала головним предметом моїх занять». Через багато років він прямо пов'язував свій інтерес до «обласництва» із бажанням «зробити щось для самосвідомості того народу, з якого я вийшов»¹⁰⁸.

Використавши запропоновану Антоновичем ідею «обласництва» як ключ, як методологічний прийом, Д. Багалій пішов значно далі свого вчителя як в охопленні незрівнянно ширших часових періодів, так і в поглибленому дослідженні соціально-економічних і культурних процесів, правових відносин тощо. А. Процик звертає увагу на деяке занепокоєння Антоновича спробами свого учня по-своєму визначати ідею державності і його скептичне ставлення до історико-юридичних розвідок молодого науковця. «Не був, мабуть, Антонович надто вдоволений сильним наголосом на економічний фактор у працях Багалія. Багалій, з свого боку, не повністю поділяв Антоновичеву віру у вічовий демократизм як провідну ідею українського народу і уважав, що візія його учителя відносно відродження

---

¹⁰⁷ Цит. за: *Кравченко В.В.* Д.И. Багалей. Научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990. – С. 21.

¹⁰⁸ Цит. за: *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – С. 182-183.

української народної державности була надто обмежена, утопійна, не сягаючи далі етнографічних форм суспільного устрою»¹⁰⁹.

Свою докторську дисертацію Д. Багалій змушений був захищати не у Харкові (де незадовго перед тим вчена рада відхилила дисертацію М. Сумцова як «українофільську»), а в Москві. Тему дослідження Слобідської України довелося завуалювати: вчений дав своїй дисертаційній праці назву «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства». Захист пройшов цілком успішно, але й після одержання докторського ступеня звинувачення в українофільстві не припинилися. Відомий чорносотенець С. Щоголев у своєму сумнозвісному «дослідженні» українського руху інкримінував Багалієві те, що він посіяв у місті зерна українофільства і разом з М. Сумцовим «українізував історико-філологічне товариство при університеті»¹¹⁰. Сам Багалій зазначав у своїй автобіографії, що обстоювання ним етнографічно-федеративно-обласного принципу в історичних дослідженнях давало його опонентам привід для звинувачення його у «шкідливому хохломансько-федеративному напрямкові замість єдино правильного й обов'язкового... державно-централістичного» і що внаслідок цього його становище як викладача впродовж перших п'яти років було «дуже непевне»¹¹¹.

Навіть з точки зору офіційної російської науки у запропонованому Д. Багалієм розумінні обласництва не було нічого «крамольного», адже саме так його розуміли і чимало російських істориків, зокрема К. Бестужев-Рюмін, Д. Іловайський. Але саме навколо праць Багалія в історіографії розгорнулася гостра полеміка. Дмитра Івановича при цьому критикували з обох сторін – консерватори за недооцінку, а ліберали за переоцінку ролі держави у справі освоєння степових окраїн. Погляди вченого у цьому питанні були досить суперечливі, що можна зрозуміти – він змушений був постійно доводити свою лояльність, побоюючись звинувачень в українофільстві. А проте рецензент «Журнала Министерства народного просвещения» докоряв Багалію, що роль держави у справі освоєння степових окраїн була ним недооцінена¹¹².

Над історією Слобідської України Д. Багалій плідно працював впродовж багатьох років; остання з його спеціальних монографій на

---

¹⁰⁹ Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій // Український історик. – 1991–1992. – № 3-4; 1-2. – С. 180-181.

¹¹⁰ Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 73, 439.

¹¹¹ Багалій Д.І. Вибрані праці. – Т. 1. – Х., 1999. – С. 117.

¹¹² Докладніше див.: Кравченко В.В. Д.І. Багалей. – С. 64-65.

цю тему вийшла українською мовою у 1918 р. Маємо можливість простежити, як під впливом ідей Української революції змінювалися погляди вченого на роль і місце Слобожанщини в історії України. У цій останній книзі з особливим інтересом читаються розділи, де йдеться про національний і соціальний склад населення краю, українське національне відродження XIX ст. Сама постановка питання про Харків як українське місто (так називається одна з глав «Історії Слобідської України») відбила помітні зрушення в світогляді Багалія. Уже в 1732 р., пише він, Харків був українським містом «і з національного і з соціального боку». «Більше 90% населення було українського. Перше місце займав козацький стан»¹¹³.

За оцінкою Ю. Левенця, період з кінця 50-х до середини 70-х років був найбільш суперечливим у розвитку української ідеї. І справа не лише у Валуєвському циркулярі 1863 р. чи Емському указі 1876 р. Йдеться про внутрішній розвиток українського руху і світоглядні принципи української ідеї. «Почавши наприкінці 50-х рр. з певних єдиних засад, український рух не лише розшарувався на декілька ворогуючих течій, а майже повністю відкинув спадщину Кирило-Мефодіївського товариства. М. Драгоманов мав рацію, говорячи, що обстоювання української національної ідеї – це не лише захист і розвиток мови; насамперед це розв'язання на теоретичному рівні комплексу соціально-економічних, політичних і культурних питань. До цього провідники українського руху 60-х рр. виявилися не готовими. Свідченням цього стала поміж іншим написана М. Костомаровим 1863 р. стаття «Чи мають рацію наші обвинувачі», в якій він доводив, що думка про самобутню малоросійську державу «у вищій мірі безглузда, оскільки народ (ми) не має(мо) аж ніяких засад для цього, ані географічних, ані історичних, ані моральних, та і не думає про державу». Теоретична слабкість, за Ю. Левенцем, і в другій половині XIX ст. лишалася чи не найбільшою вадою українського суспільного руху»¹¹⁴.

У баченні А. Круглашова слов'янській ідеї судилося відіграти роль своєрідних «ідеологічних пелюшок», в які українська політична думка була сповита і зростала до тих пір, поки не вийшла з інфантильного віку. Відмова від ідеологічних проєктів, заснованих на принципах омріяного Всеслов'янського союзу, відбулася тоді, коли поневолені нації почали звільнятися від синдрому «геополітичної клаустрофобії» і романтичної налаштованості, привчалися орієнту-

¹¹³ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 214.

¹¹⁴ Українська ідея. Історичний нарис. – С. 81-92.

ватися на власні сили. В Україні їх з успіхом замінила європейська проекція національних прагнень¹¹⁵.

---

2. Від «академічного» обласництва до національно орієнтованого «культурництва»: народознавчі пошуки громадівців

Ситуація в Україні в 60–70-х рр. була такою, що заняття народознавством небайдужу людину обов'язково приводили у сферу активної громадської діяльності. Запізніла й половинчата реформа 1861 р. активізувала селянські рухи, розмежувала ліберальний і демократичний табори. Другий вузол проблем створився внаслідок діяльності революціонерів-поляків, які не полишали мрій про Польщу в кордонах 1772 р. і про повернення в її лоно Правобережної України. Третій – суто український – вузол зав'язався з пробудженням національної свідомості, активізацією поборників національних прав. Своєрідне поєднання в їхній ідеології романтизованого захоплення українською старовиною, «комплексу провини» перед народом, культурницьких цілей приваблювало поміркованих людей, які не збиралися вдаватися до революційних засобів боротьби. Але царські чиновники воліли дивитися на кожний прояв національної самосвідомості крізь призму «загрози сепаратизму». В українському русі їм ввижалася примара «польської змови», що, до речі, не заважало полякам бачити в ньому результат інтриги росіян.

Гострота проблем, перед лицем яких опинилася Російська імперія в кінці XIX ст., значною мірою була пов'язана з надмірною централізацією. Реформи 60–70-х рр. в Росії створили основу для соціально-економічної модернізації російського суспільства, сприяли розвитку земської системи міського самоврядування, створювали ґрунт для піднесення ролі закону і права. Однак всі нові можливості, які вони відкривали, наштовхувалися, з одного боку, на архаїчну структуру самодержавного режиму, а з другого – на об'єктивну складність управління з єдиного центру величезною країною з надто специфічними регіональними й етнічними відмінностями. Сталося так, що саме історичні дослідження виявили всю

---

¹¹⁵ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 290-291.

глибину суперечностей, які неминуче мали виникнути на ґрунті невміння і небажання царського уряду рахуватися зі специфікою регіонів.

Ці суперечності особливо наочно проявлялися в Україні. Швидкий промисловий розвиток тут супроводився дальшим зубожінням селян, а приплив неукраїнського населення в процесі модернізації переносив диспропорції в площину незбігу інтересів зрусифікованого міста і українського села. Зростання українського національного руху відбувалося на фоні поширення народницьких ідей та ідеології марксизму, що створило пістрявий спектр політичних орієнтацій.

Українське народознавство виникло як логічний розвиток «народолюбства» кінця XVIII – першої половини XIX ст. і водночас як заперечення закладених у ньому акцентів на місіонерській ролі польської шляхти. Громадівський рух об'єднав людей різних поглядів – від ліберальних демократів до радикалів. За І. Гиричем, його ідейну основу становила розроблена М. Іванішевим та В. Антоновичем концепція громадівського устрою українського суспільства, який простежувався від княжих часів – з акцентом на його опозиційності «чужим» державним режимам. Настав час, доводили вони, сприятливий для того, щоб громади взяли кермо правління в свої руки. «Громадівство українофілів було своєрідною відповіддю українства на закид у споконвічній бездержавності українців. Не держава є носієм національних традицій, а громада. Громадівство, таким чином, було частиною месіанського міфу українців, їхньою контрвідповіддю на твердження сусідів про абсолютистське й аристократичне начала в російському і польському національних міфах»¹¹⁶. Українофільство у його громадівському обличчі уникало крайнощів, пропагувало теорію «безполітичної культури».

Вийшовши на шлях пошуку консолідуючого суспільного ідеалу, громадівці, проте, доволі критично ставилися до ідеології націоналізму як такої. Більшість їх була переконана: «націоналізм у його чистому вигляді наводить духовний настрій людини на консервативну доктрину». Озвучуючи пізніше цю доволі виважену позицію, один з діячів «Старої громади» П. Житецький зазначав, що вона була продиктована відразу як до польського, так і до московського націоналізму «з інстинктами державного насильства». Звідси відсутність радикалізму у діячів і вчинках громадівців: «у національних питаннях ми не йшли далі тієї межі, яка визначалася потребою оборони». Звідси ж і їхня апеляція «до науки, до європейської освіти»,

¹¹⁶ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 109-110.

яку громадівці прагнули розвивати «на основі народного світогляду»¹¹⁷.

Як вважає В.Шандра, саме українофіли у другій половині XIX ст. почали творити «свій світ патріотів із власною історією, ідеологією й символами, що увиразнювали б національну ідентичність України. Серед головних їхніх чинників виступала народна мова, яка ставала в цьому процесі чи не основною рушійною силою, якій слід було надати наукових стандартів, забезпечити єдино визнаним правомисом, запровадити нею масове шкільне навчання, увести її до храму духовного життя... Ішлося про те, щоб утвердити в громадській думці вже призабуту назву спільності – *українці* – замість *малоросів, руських, южноруссов* і т.ін., а для цього також треба було апелювати до мови»¹¹⁸.

Діячі київської «Старої громади» одними з перших в Україні відчували значення історичної пам'яті і відповідного пантеону героїв для формування національної свідомості. На її кошти у Празі було видано позацензурний «Кобзар» Тараса Шевченка. Закріпивши за собою у довічну власність могилу Шевченка у Каневі, громадівці перетворили її на культове місце паломництва для кожного, хто вважав себе українцем. Щорічно проводилися Шевченківські свята, замовлялися панахиди у Софійському соборі. З'явилася перша докладна біографія Шевченка авторства О. Кониського. Побачило світ тритомне видання творів М. Максимовича.

До Київської громади вступила група львівських хлопоманів, які проголосили себе українцями. Володимир Антонович, який їх очолював, у своїй надрукованій в «Основі» «Сповіді», пояснив, що у нього було дві можливості: або поділити думки і прагнення «вельможних колоністів», які платили за пот і кров українського народу презирством і неповагою до його релігії та звичаїв, або полюбити народ, серед якого доводиться жити, працюю і любов'ю відшкодувавши заподіяне йому зло. Зробивши свій вибір, Антонович став, за влучним виразом О. Субтельного, «довічним народовцем», визначним провідником українського руху¹¹⁹.

Громадівці продовжували іменувати себе «українськими народолюбцями», «українськими народовцями». Один з найбільш ранніх маніфестів київських громадівців – «відгук з Києва» 1862 р., незва-

---

¹¹⁷ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 116. – Кн. 4. – Львів, 1913. – С. 178-1181.

¹¹⁸ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії. – С. XVII–XVIII.

¹¹⁹ Субтельний О. Україна. Історія. – С. 249.

жаючи на його поміркований тон, містив сміливу вимогу гласності, протест проти «зливи нашептів», «несамовитого гнобительства», відкрито виявлений намір допомогти народові усвідомити свої потреби.

На основі аналізу різноманітних джерел С. Світленко дійшов висновку, що вже на початку 1860-х рр. серед українських громадівців «ворушилися» політичні думки про майбутню долю України. Меншість вітчизняних демократів перебувала на державницьких позиціях і виступала прихильниками або «вільної козацько-мужицької держави» в етнографічних кордонах українства, або принаймні тих автономних прав і особливого управління, що їх мала Україна в Російській державі за часів Гетьманщини. Проте ці думки не відрізнялися достатньою глибиною і не втілювалися в конкретних практичних діях. Поміркувана більшість народолюбців була політично лояльною до існуючого режиму і обмежувалася вимогами культурно-національної автономії.

Уважно простежена С. Світленком і типологічна подібність українського народовства й російського народництва. В основу ідеології обох течій закладалися ідеї вітчизняного і зарубіжного просвітництва, ліберального реформізму, демократизму, радикалізму, утопічного соціалізму, філософського позитивізму. «Учасники обох народницьких потоків органічно не сприймали морально-етичний, соціально-політичний деспотизм, виходили з гуманістичних цінностей і прагнули до оновлення суспільства. Пріоритетні завдання вони вбачали в тому, щоб пізнати «народний ідеал», «розчинитися» в народі, присвятити себе служінню захисту інтересів «пригнічених» та «скривджених» з метою «віддати свій борг народові»¹²⁰. Відмінність полягала у наголосі на національних завданнях, пріоритетних в українському народолюбстві на відміну від російського народництва. Однак постулати апріорної, незаперечної правоти народу як носія найвищої мудрості неминуче мали вступити у суперечність з широко трактованими ідеалами громадянства як руху, в якому в ідеалі «народ» і «інтелігенція» не протиставлялися один одному.

Громадівський рух на початку 60-х рр. ще не набув масовості, хоч одна лиш Київська громада у 1862 р. налічувала близько 200 членів. Її активними діячами були В. Антонович, П. Чубинський, Т. Рильський, брати Синегуби. Консолідувала її група колишніх хлопоманів на чолі з Антоновичем. Напрямок її діяльності був переважно культурницький, спрямований, за визначенням самих

---

¹²⁰ Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття. – С. 64-72, 101-102.

громадівців, «на ґрунтовне самовивчення в смислі народному, на стрункий, органічний, самостійний рух усього народу до благородних людських цілей»¹²¹. Діячі «Громади» бачили своє завдання у тому, щоб піднімати завісу над минувшиною, пробуджувати смак до української мови, видавати популярні книжки для народу.

Наукові пошуки «Старої громади» фокусувалися навколо створеного у 70-х рр. гуртка укладачів історико-географічного словника української землі в її етнографічних межах. Задум гуртківців полягав у тому, щоб створити повніший від «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego» довідник українських земель, прив'язаний до певної місцевості, із оглядом історії міст, сіл, повітів тощо, причому передбачалося охопити всі ті території, на яких проживали українці, аж до Сибіру, Далекого Сходу. За спогадами К. Мельник-Антонович, «за 20 з лишком літ зібрано й систематизовано силу матеріялу до всіх українських губернь, повітів, округ, комітатів». Оскільки за життя Антоновича завершити цю роботу не вдалося, К. Мельник-Антонович та І. Каманін у 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою «Список материалов для составления историко-географического словаря». У такий спосіб естафету дослідження України у територіальному вимірі було передано науковцям, які після створення Української Академії наук працювали в комісії по укладанню історико-географічного словника українських земель¹²².

Громади активно діяли в Полтаві (О. Кониський, Д. Пильчиков, О. Стронін), Харкові (П. Єфименко, В. Мова, О. Потебня, М. Лободовський), Чернігові (С. Нос, Л. Глібов). Віддавши данину народницьким поглядам, деякі громадівці пробували «ходити в народ» і навіть жити у контакті з селянами. Т. Рильський, приміром, 40 років прожив у с.Романівка на Житомирщині, створив там народну школу і в ній учителював.

Головним ідеологом громадівського руху був М. Драгоманов. Він одним з перших в Росії обґрунтував ідею «самоуправи» областей і національностей, засновану на демократичному принципі. Ця «самоуправа» уявлялася йому у вигляді федеративної спілки національних громад, об'єднаних знизу догори. У такий спосіб, вважав вчений, можна вибудувати єдність нації як «асоціації асоціацій», досягти «широкого народоправства і широкої децентралізації».

---

¹²¹ Цит. за: *Житецький І.* Київська громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 102.

¹²² *Мельник-Антонович К.М.* До видання I тому Творів В. Антоновича // Антонович В. Твори. – Т. 1. – С. VIII–IX.

Сформульований таким чином політичний ідеал українського лібералізму являв собою зародок ідеї громадянського суспільства. Гейдельберзький професор М. Вебер, якого вважають засновником політології, оцінив драгомановську ідею обласного самоврядування як реалістичну і продуктивну, таку, що відповідала економічним та етнографічним умовам Росії. Він доводив, що М. Драгоманов, базуючи свою ідеологію на принципі «природних прав», «намагався примирити єдність всеросійської культури з ідеалами самостійності культур окремих народностей, побудованих на демократичній базі»¹²³. Характеризуючи еволюцію поглядів Драгоманова як рух від соціалізму до націонал-демократії, Вебер вважав його автором найдемократичніших проєктів розв'язання національного питання у мультиетнічній Європі, а його автори – основоположними для будь-якого трактування національних проблем. На основі ґрунтовного знайомства з програмними засадами українських політичних партій і громадських об'єднань сам Вебер у роки Першої світової війни став палким прихильником ідеї української національної державності – як і польської, литовської, латиської. Але «центральною пунктом» у нього все ж – Україна¹²⁴.

Як демократа, прекрасно обізнаного із практикою співжиття націй у цивілізованих суспільствах держав Європи, Драгоманова глибоко обурювала російська «механічна теорія державного і національного централізму, згідно з якою потрібно всюди знищувати сепаратизм, все порівнювати, все русити», переважно силами чиновництва і адміністрації, при цілковитій недовірі до місцевих сил і населення. Доводячи необхідність визнання Росією автономних прав окраїн, які «не бажають бути об'єктом для експериментів «перерусіння, дорусіння і обрусіння», він вважав, що від такого визнання виграє і сама Росія, яка нерозумною політикою централізації прирекла себе на сизифову працю, перетворилася на «якийсь безкінечний лабіринт або швидше заморожений ліс, сповнений ознаками інтриги, крамоли, сепаратизму». І моральні, і економічні інтереси центру Росії, доводив Драгоманов, якнайтісніше пов'язані з долею її окраїн, а частково і з долею закордонних придунайських і прикарпатських земель. Якщо питання про децентралізацію і самоуправління общин і областей стає насущним питанням для невеликих, порівняно з Росією, європейських держав, то тим паче воно є насущним для Росії. «Побільше простору і світла

¹²³ Вебер М. История освободительного движения в России. – К., 1906.

¹²⁴ Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С. 138-140.

всередині країни, як і на краях», необхідність особливої уваги до справ Західного краю – такою є спрямованість статті Драгоманова «Восточная политика Германии и обрусение», вміщеної на сторінках «Вестника Европы» у 1872 р.¹²⁵

Досить критично ставився Драгоманов і до тієї системи співжиття націй і регіонів, яка склалася в Австро-Угорщині. «Австрійські дуалізми, федералізми з їх складною системою обласних намісництв, міністерств, делегацій, з безліччю центрів, які можуть висмоктувати життя з областей ще ліпше самого Відня, з поділом на коронні області, з яких у кожній панівні партії можуть експлуатувати країну і населення, народності душити одна іншу, – австрійські ідеали влаштування областей і народів зовсім не застосовні до Росії ні нині, ні в майбутньому», – вважав він. Але саме для того, щоб виключити в Росії прагнення, схожі на австрійський федералізм, і потрібно уникати зайвої централізації і запопадливості у стиранні всіх місцевих особливостей населення великої держави¹²⁶.

І все ж мають рацію ті, хто «мозковим центром» київської «Громади» вважає В. Антоновича. Авторитет його серед гуманітаріїв був незаперечним. Завдяки Антоновичу українське народництво перетворилося на достатньою мірою унормований, «концептуальний» етап суспільної думки. Щоправда, у своїх уподобаннях його представники не були одностайними. Старше покоління задовольнялося культурницьким українофільством, молодше, захопившись національно-державницькою ідеєю, бачило свою місію у протистоянні русофільським ідеям «всеедності».

Майже 40 років віддавши роботі у наскрізь зрусифікованому київському університеті, Антонович мусив бути надто обережним у своїх висловлюваннях і не критикував навіть відвертих колег «єдинонеділимців». Дослідники його спадщини часто протиставляли його М. Драгоманову (щоправда, у коректній формі). Тим часом обидві ці постаті вписали свої імена золотими літерами в історію українського національного руху. У баченні І. Гирича, вони – «ніби два крила одного українського птаха». Драгоманов штовхав українство до європейського радикалізму й політичної активності, Антонович наполягав на культурних завданнях, щоб збільшувати кадри свідомого освіченого українства. «На жаль, доцільно синтезувати ці дві складові національного руху українці не спромоглися»¹²⁷.

¹²⁵ Драгоманов М.П. Политические сочинения. – М., 1908. – С. 200-216.

¹²⁶ Там само. – С. 206.

¹²⁷ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 223.

Помірковано центристську течію у київській громаді уособлював Олександр Кістяківський. Свою позицію він прямо протиставляв драгомановській. Соціальне, радикальне українство Драгоманова було йому чуже; його власний ідеал замикався на т.зв. «малій політиці» – створенні умов для пробудження національної свідомості. Суспільний розвиток, на його переконання, мав здійснюватися «не шляхом вогню, а дорогою найнапруженішої, найдовшої мізкової роботи». Водночас Кістяківський фактично ставив знак рівності між поняттями «українофіл» і «націоналіст», коли доводив, що кожен житель Малоросії, незалежно від сфери професійних занять, повинен бути свідомим українофілом і націоналістом¹²⁸. Неважко помітити, що обидва ці постулати суперечили його баченню Росії «як нашої спільної вітчизни», від якої доля українського народу цілковито залежить.

Незважаючи на ці розходження, київська громада, за І. Гиричем, уже більше нагадувала протопартійну організацію. Кістяк її становило студентство київського університету. Молода генерація шестидесятників намагалася поєднувати соціальні й національні завдання. М. Драгоманов та В. Антонович були визнаними володарями дум, лідерами цієї організації. Роблячи ставку на молодь і радикалізм, вони високо підносили планку українських вимог перед російським урядом.

Внесок Антоновича у справу політизації українського питання в Російській імперії і досі недооцінений, вважає І. Гирич. Перших дослідників національного руху (В. Старосольського, О. Бочковського) цікавив насамперед М. Драгоманов – як соціаліст та представник космополітичної течії української суспільної думки. Тим часом найчастіше погляди громадівців формував саме Антонович – його патріотизм мав у своєму фундаменті строго вивірені наукові докази. Народництво Антоновича мало чітку національну підоснову. Його ставка на українське селянство була мотивована насамперед тим, що землевласницька еліта Лівобережної України остаточно зробила вибір на користь російського імперського проекту, а Правобережної – орієнтувалася на ідею відновлення «історичної Польщі». Найпридатнішим елементом для сприйняття ідеї української окремішності були недавні селяни, які, поповнюючи ряди міських жителів, потрапляли у «третій стан», ставали «різночинцями». Стихійно тягнулися до національної ідеї і традиційні інтелігентські верстви суспільства – священники, заможне ремісництво, купецтво.

---

¹²⁸ Кістяківський О. Щоденник. 1874–1885. У 2-х тт. – Т. 2. – К., 1995. – С. 455, 616–617.

Що ж до селянства, то воно, найдовше опираючись чужоземним впливам, зберігало українську традицію. Антонович вважав, що українська інтелігенція потрібна, щоб урятувати селянство від остаточної русифікації. Отже, і культурництво Антоновича мало політичний характер, і його народництво за своєю суттю було явищем політичним. Прищеплюване ним інтелігенції розуміння сутності духу української історії «створювало духовний бар'єр між українською, з одного боку, та російською і польською, з другого, національними ідеями»¹²⁹.

Меншою мірою цей бар'єр відчувався на Півдні України, у регіоні «нового освоєння». Український Південь не залишився осторонь ідей українського народолюбства, які тут внаслідок високої питомої ваги росіян химерно сполучалися з постулатами російського народництва. Доставкою герценового «Колокола» через одеський порт опікувалося революційне агентство, виникле наприкінці 1862 р. Тимчасовий одеський генерал-губернатор Е.Тотleben, аналізуючи наприкінці 1879 р. відносини між «соціал-революційною та українофільською партією», зазначав, що «українофільська партія має значний вплив на соціальний рух у Росії», з «українофілів» виходять відмінні «народники». Уже в 1870-х рр., констатувала у своїх спогадах С. Єгунова-Щербина, в одеській українській громаді визначилися «ліві» і «праві». У «правих» помічалася значна національна нетолерантність, тоді як «ліві» були далеко більш інтернаціональні у своїх симпатіях та антипатіях.

Наскільки своєрідними були метаморфози еволюції народницького світогляду у його південноукраїнському варіанті, С. Світленко показав, зокрема, на прикладі народників з Катеринославської губернії братів Жебуньових. П'ятеро синів великого землевласника, що володів 5000 десятин землі у маєтках Олександрівського та Павлоградського повітів, і його племінники спочатку захопилися ідеалами етичного й соціального народництва, що згодом набрали соціально-революційних форм. Надалі кожен з братів шукав власний шлях «ходіння в народ», еволюціонуючи хто у напрямі поміркованого культурництва, а хто у напрямі російського соціального народництва чи українського національного руху. Пройшовши через арешти і тривалі тюремні «відсидки», вони, однак, не зуміли порозумітися з тими, на кого була розрахована їхня пропагандистська діяльність. Показовим у цьому плані було зізнання С. Жебуньова у листі до В. Короленка: «Останнім часом я прийшов до такого висновку: революційні ідеї, потрапляючи в народну

¹²⁹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 259-268.

некультурну масу, породжують хуліганствуючих нігілістів. Виходу з теперішнього становища я не знайшов»¹³⁰.

Що ж до доволі поширеного в літературі погляду про несумісність ідейних засад російського народництва й українського народолюбства, то в історії українського руху можна знайти чимало постатей, які сполучали прихильність до соціально-революційного народництва з участю в українському русі. Одним з них був Л. Жебуньов, який, відбувши термін заслання в Сибіру за участь у народницькому русі, став активним учасником полтавської української громади, а пізніше й засновником осередку Української демократично-радикальної партії і членом ради Загальної безпартійної організації українських громадівців. За оцінкою Є. Чикаленка, в період з 1904 по 1917 р. він був найактивнішим та найенергійнішим українським діячем¹³¹, виступаючи з публіцистичними нарисами в «Раді», «Літературно-науковому віснику», «Украинской жизни».

Свої шляхи виходу з ситуації, що створилася, шукала і ліво-радикальна інтелігенція, значна частина якої опинилася під впливом модного наприкінці XIX ст. марксизму. Свою опору вона бачила в робітничому класі. Симптоматично, що перша в країні революційна робітнича організація була створена саме в Одесі 1875 р. – це був Південноросійський союз робітників на чолі з Є. Заславським. Надалі марксистські гуртки виникали спонтанно, тяжіючи до перетворення у політичні партії, але ті, що діяли у південній Україні, були неукраїнськими.

Поступово в середовищі громадівців доволі чітко вималювалися дві орієнтації – на «велику» драгоманівську політику і тактику «малих справ» О. Кістяківського. Останній, за його власним зізнанням, наполягав, «щоб українофільству дано було виключно практичний напрямок, місцевий, чужий драгоманівським захопленням... Драгоманов мріяв створити соціальне, радикальне українофільство. Я ж думаю про створення українофільства як національної свідомості. Землевласник і домовласник, фабрикант і ремісник, купець і трактирник, священик і вчений, педагог і народний вчитель, орендар і поселенець – всі і кожний повинні бути свідомими українофілами...

---

¹³⁰ Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття. – С. 72, 100, 205-222.

¹³¹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 241. Докладніше див.: Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 167-171.

Це так звана мала політика, на відміну від великої драгоманівської політики»¹³².

Ідейний скепсис і особиста драма Драгоманова значною мірою були зумовлені його розходженнями з київськими громадивцями. За його власним зізнанням, йому не подобалася поступливість київських українофілів до влади та їхні «залицяння» до консервативних кіл, неприязнь і навіть ворожнеча до соціалістів, яких тоді називали «радикалами», а також величезна відсталість від наукових і політичних європейських ідей, намагання вирішувати «всі справи самим національним духом, як то робили московські слов'янофіли». Він не сприймав ані цілковитого нехтування більшістю громадивців зразками передової російської літератури, ані їх «різкість супроти поляків». Соціалістом він став завдяки переконанню – досягти омріяного національного ідеалу «можна більш при допомозі розумової пропаганди, ніж кривавих повстань»¹³³.

Далеко не в усьому влаштував Драгоманова і той «романтично-археологічний розворух старовини», який громадивці розглядали як засіб виховання почуттів «народності». Його ідея – не «народність для народності», а соціальний, економічний і культурний поступ, і у ньому «народна мова і форма пропаганди мусять бути тільки практичнішою одежею, а не метою». Відкласти убік романтичні мрії, не так часто дивитися назад, поринаючи у психологію й етнографію, і водночас пропагувати такі ідеї майбутнього, як свобода особи, совісті, розвиток чуття гуманності, запозичення кращого досвіду інших народів – у цьому Драгоманов бачив запоруку «очищення розуму від поганського і середньовічного фанатизму»¹³⁴.

За Дж. Мейсом, велика тінь XIX століття у формі ідей Михайла Драгоманова була найважливішим соціалістичним конкурентом марксизму у XX ст. Його «безначальство» («своя воля кожному й вільне громадянство людей і товариств») відштовхувалося від анархосоціалізму П.-Ж. Прудона і мало своєю кінцевою метою бачення України як федерації вільних громад у рамках міжнародної федерації подібних громад – на основі аграрного соціалізму, без армії, з народною міліцією, де кожен громадянин має власну зброю. Така модель, що стала невдовзі фундаментом «напівдрагоманівської» УНР, уявляється Мейсу невдалою – насамперед з причини скасування власної армії¹³⁵.

¹³² Кістяківський О. Щоденник. – Т. 2. – С. 455.

¹³³ Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття / Ред. Ю. Луцький. – Нью-Йорк, 1989. – С. 129-135.

¹³⁴ Драгоманов М. Вибране. – С. 230-231.

¹³⁵ Українська державність у XX столітті. – С. 6-8.

Говорячи про громадівський рух, не можна обійти увагою його специфічну «комунітаристську» форму. Прихильників комунітарного руху об'єднував пошук суспільного ідеалу в руслі духовного оновлення людини і самовдосконалення у невеликих громадах, опертих на сільськогосподарську працю. Головним прагненням комунітаріїв було «жити працею своїх рук», не чинити нікому зла, не брати участі ані в революційних, ані в реформістських починаннях. Значного поширення цей рух набув у США і в країнах Західної Європи; що ж до України, то невеликі громади adeptів внутрішнього самовдосконалення почали створюватися в останній чверті XIX ст., але комунітаріями себе не називали. За В. Ткаченком, «цей рух взагалі не зумів виробити єдиної ідеології». Відрізняла комунітаріїв і нездатність довго лишатися на одному місці, потяг до мандрів. Тому «запропонований учасниками «інтелігентних» землеробських громад підхід щодо встановлення гармонійних відносин між людьми не був затребуваний сучасниками і не перетворився в історично реалізований проект суспільних змін». В історичній пам'яті українського народу комунітаристи практично відсутні¹³⁶.

---

3. Від історії до федералістських ідей у політиці: лібералізм і націоналізм

В останній чверті XIX ст. проект «відкриття» українського народу як цілісності вступив у вирішальну стадію: здобутки антропології, етнографії, порівняльного мовознавства давали можливість історикам, які лишалися провідною інтелектуальною верствою, впритул підійти до завдань окреслення проблем націєстановлення і політичних програм українства. Але для цього належало знайти хоча б мінімальний консенсус у підходах лібералів, які орієнтувалися на європейські моделі націєстановлення, і тих ідеологів, які діяли в руслі стереотипізації національних завдань як унікальних за своєю природою.

Причини багатьох історичних драм в історії українського визвольного руху кореняться у тій дистанції між лібералізмом і націоналізмом, яку вибудовували еліти як у центрі, так і на місцях.

---

¹³⁶ Ткаченко В. Комунітарні ідеї в українському суспільстві останньої чверті XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 111-119.

Ліберальна ідея в Україні намагалася влитися у русло європейськості, національна існувала переважно у світі архаїки і живилася примітивно витлумаченим етнографізмом. Спроби їх примирення (які сумарно оцінюються дослідниками як невдалі) пов'язані насамперед з постаттю М. Драгоманова.

Михайло Драгоманов – найяскравіша зірка на небі української політичної думки. В його теоретичних побудовах досить повно реалізувалося те, що сьогодні називають персоноцентризмом – пріоритет свободи особистості. Шляхи реалізації цього суспільного ідеалу він вбачав у широкому впровадженні самоврядних принципів і децентралізації на всіх рівнях суспільного життя. Драгоманов був однаково далекий і від ортодоксального марксизму, і від російського народництва, але в тій політичній моделі, яку він конструював, відбився вплив і того й іншого. Особливо виразний вплив справила на нього філософія П. Прудона і М. Бакуніна. Соціаліст немарксистського напрямку, близький до західного еволюційного соціалізму, Драгоманов розробив концепцію децентралізації Росії на началах федералізму з твердими гарантіями особистих громадянських прав та самоврядування для регіонів. Національні інтереси України він вважав можливим забезпечити на шляхах федералізації обох імперій – Росії та Австро-Угорщини.

Драгоманова по праву вважають провідним ідеологом українського національного руху. Найважливіше завдання українства він вбачав у тому, щоб «поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географічно». Засобом розв'язання цього завдання він вважав забезпечення наукового і культурного поступу, творення власної інтелігенції, україномовне просвітництво. Драгоманову уявлялося надзвичайно важливим, щоб українська мова була інструментом донесення до народу передових ідей, а не знаряддям поширення «старосвітської гнилизни і темноти, обскурантизму, як це часто бачимо в писаннях українських національників». Що ж до російської мови, то Драгоманов гостро полемізував із тими, хто бачив у ній тільки засіб «одбивати українців од своєї мудрості, робити перевертнів». Мова російська, писав він, «була і єсть не тільки органом п'явок народних, а й органом тих ідей, котрі зробили нас, українців, людьми, демократами і самими українофілами, коротко – народолобцями, народовцями». Через російську мову прийшло в Україну знання Таціта, Вольтера, Руссо, Адама Сміта, Дарвіна і багатьох інших мислителів¹³⁷.

---

¹³⁷ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 101-103.

Як зазначає А. Круглашов, «методологічна настанова вченого на теоретичний синтез, на пошук універсального, принаймні системного бачення світу та його розвитку спонукали Драгоманова критично ставитись до ідеологічних напрямних, взятих окремо, заохочували його до аналізу суспільних явищ з точки зору відповідності певних складових політичної філософії (ліберальної, демократичної, соціалістичної, консервативної тощо) реальним політичним процесам»¹³⁸. Звідси фіксовані Круглашовим намагання деяких дослідників застосувати до Драгоманова «ідейний «цінник», часто густо замішаний на домінуючій у певний час політичній кон'юнктурі. І хоч, на його переконання, Драгоманову «не вдалося примирити соціалістичні надії та національні інтереси», історія його ідейних шукань кінець кінцем увінчалася створенням світоглядної системи, здатної реагувати на виклики часу. І не вина Драгоманова, а його біда й особиста драма у тому, що прокламовані ним ідеали демократичного, динамічного, заснованого на засадах розуму й солідарності суспільства, «не вклалися» у той короткий час, який був особисто йому відведений історією. Зокрема, «ідеал нації – добровільної асоціації індивідів – виступав радше побажанням інтелектуала-демократа, ані ж був теоретичним образом реальності, яку сумлінний дослідник міг зафіксувати в дійсності»¹³⁹.

В оцінках А. Круглашова Драгоманов постає не лише як визначний ідеолог українського національного руху, але й як піонер нової стадії розвитку конституціоналізму, ідеї правової держави у всеросійському масштабі. Первинним у політичних ідеях Драгоманова був гуманізм, віра у духовне вдосконалення людини, у суспільний прогрес. Розроблюваний ним план творення української політичної нації мав своїм фундаментом розвиток самоврядування, принципи всебічного забезпечення прав людини. Як науковець він культивував повагу до наукової аргументації й найсучаснішої методології вивчення суспільних явищ, намагався відкрити нові шляхи збагачення науки достовірними фактами, їх системним дослідженням. «Драгоманову доводилось шукати відповідні «ключі», за допомогою яких він намагався «відкрити двері» новим явищам в українському інтелектуальному, соціальному та політичному житті». Саме завдяки цьому йому вдалося наблизитися до утворення

---

¹³⁸ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – С. 143-144, 128.

¹³⁹ Там само. – С. 459.

цілісної системи поглядів на державу і право, на суспільство та політичну діяльність¹⁴⁰.

М. Драгоманов чи не першим звернув увагу на те, що «нові європейські ідеї демократизму і лібералізму» з'явилися «не в українській одежі» і «репрезентувалися російською, а не українською мовою»¹⁴¹. Пояснення цьому факту знайти неважко, якщо зважити на антиукраїнський контекст видавничої та освітньої політики царизму, численні заборони українського слова. Але варто побачити й значне відставання української політичної думки в освоєнні ліберальних ідей, зумовлене насамперед її провінціалізмом і культивуванням «поверхового національства».

Оригінальність драгомановського погляду на федералізм полягала у тому, що він розглядав його як закономірний етап розвитку державної організації. Через «еру федералізму» у його баченні проходить будь-який зрілий державний організм, і Росія саме досягла цієї стадії у своєму розвитку. «Абсолютно бюрократичний» державний лад Росії став гальмом, який не допускає громади й народи до участі у політичному житті. Тому він «мусить скінчитись», а новий етап буде громадським і народним. Драгоманов був переконаний, що виклав у проекті «Вільної Спільки» саме той українофільський політичний ідеал, який надихав членів Товариства з'єднаних слов'ян і кирило-мефодіївців, і що саме така «синтетична» програма для українського руху є оптимальною. Український рух «міцний не тоді, коли він гониться за поверховим національством та мріями про державну самостійність, але тоді, коли він має на увазі загальнолюдські інтереси демоса»¹⁴².

Драгоманов, констатує А. Круглашов, звертався до політично невідлого, культурно домодерного, соціально недосформованого народу. За умов, коли тривало випробування «на розрив» частин України, зростала конкуренція панівних націй за контроль над свідомістю українців, «було б надмірним очікувати від Драгоманова розрахованої виключно, або навіть переважно на державницьку перспективу української політичної програми». Саме «автономістський» проект, на думку Драгоманова, найбільше відповідав політичним традиціям українського руху і забезпечував йому реалістичну ідеологічну перспективу. Він не заперечував принципово

---

¹⁴⁰ Круглашов А.М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова // Автореферат. – К., 2002. – С. 1-2, 28.

¹⁴¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 162.

¹⁴² Драгоманов М. Автобіографія. – С. 131.

бажаності української самостійної державності. Але у ставленні до неї як до мети виходив із оцінок реальних можливостей¹⁴³.

Постать Драгоманова – явище унікальне навіть за світовими критеріями науковості. Історик, етнограф, правознавець, культуролог, фольклорист, літературознавець став, за визнанням фахівців, зачинателем вітчизняної політології. Спадщина його налічує щонайменше 2000 праць, понад тисяча досліджень висвітлюють його доробок. Оціночні рефлексії дослідників на диво різноманітні – «космополіт» і «інтернаціоналіст», «ліберал» і «соціаліст», «конституціоналіст» і «федераліст», «поступовець» і «еволюціоніст», «державник» і «анархіст» – ці визначення співіснують і конкурують, але не руйнують уявлення про масштаб особистості. За свідченням О. Лотоцького, молодь 80-х і 90-х рр. ХІХ ст. бачила в особі Драгоманова учителя, пророка, вождя.

І сучасники, і нащадки, за невеликими винятками, оцінювали його вклад в українознавство за найвищими критеріями. «Апостол правди і науки» (С. Єфремов), «ідеал науковості» (М. Павлик), «український Герцен» (Б. Кістяківський), «джерело світла» (О. Луначарський), «вчитель українства та провидець майбутнього» (І. Свенціцький), «перший україномарксист» (О. Салтовський) – цей ряд панегіриків можна продовжувати. Випадає з нього хіба що явно упереджена оцінка В. Леніна – «націоналістичний міщанин». Цей ніякими серйозними аргументами не підкріплений оціночний стереотип зіграв фатальну для драгоманознавства роль – на всю спадщину мислителя фактично було накладено у радянські часи табу, а поодинокі статті й брошури охоче тиражували ленінське висловлювання. Це, до речі, настільки обурило сина Драгоманова Світозара, що він листовно звернувся до радянського академіка К. Студинського з проханням захистити пам'ять батька від спотворень і фальсифікацій¹⁴⁴.

Дослідники спадщини Драгоманова вважають його одним з «батьків» української етнології, провідним фольклористом, істориком українського народу, теоретиком-народознавцем. Щоправда, на його дефініціях народності, нації, народу виразно позначилося нерозрізнення цих понять у тогочасній практиці терміноутворення. Попри це йому вдалося істотно захитати систему протиставлення

---

¹⁴³ *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – С. 421-441.

¹⁴⁴ Докладніше див.: *Куценко Ю.Ю.* Постать і спадщина М. Драгоманова в українській історіографії: стереотипи і канони // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 139-147.

«історичних» і «неісторичних» націй, критично висловлюватися з приводу спрощеного, утилітарного трактування національної ідеї, її «засліпленого» апологетичного сприйняття. Йому належить виважена оцінка націоналізму, який «зростається з поривами до волі, становиться більше демократичним – і це тільки й дає йому прогресивну силу у ХІХ в.»¹⁴⁵.

«Для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія» – твердив М. Драгоманов, обстоюючи ідею поступу з перспективи історичного часу. На відміну від романтизованого бачення поступу як витвору душі народу/нації він пропагував ідею залежності прогресу від певних соціальних, господарських, культурних та інтелектуальних передумов. У його баченні поступ вимальовується і як своєрідний соціальний баланс, і як змагання та взаємодоповнення контрверсійних суспільних ідеалів – централізму й федералізму. У баченні М. Грушевського погляди Драгоманова еволюціонували від «анархістично-революційного федералізму» до «федералізму конституційно-парламентського»¹⁴⁶.

Що ж до національної незалежності, то її Драгоманов не вважав апофеозом і кінцевою метою визвольних рухів. Незалежність створює лише умови для поступу, а запоруку останнього мислитель бачив у розвитку політичних свобод і раціональній державно-політичній організації суспільства. Зрештою і на ґрунті політичної й національної автономії, доводив він, можна забезпечити самоврядування України з виходом її на європейську арену. Водночас «треба шукати європейської правди, котра була б спільною всім національностям»¹⁴⁷.

Ю. Левенець наголошував на тому, що Драгоманов, ідеї якого являють собою суміш ліберально-демократичних, соціалістичних та українських патріотичних елементів з позитивістським філософським підґрунтям, вважав політику сепаратизму нереалістичною. «Належність до прихильників філософського анархізму не дозволяла йому розглядати національну державність як мету українського народу. Він переконував своїх співвітчизників зосередитись на завданнях демократизації й федералізації існуючих держав – Росії й Австро-Угорщини, що, на його думку, мало б забезпечити достатні рамки для вільного розвитку української нації. Він вимагав співпраці з усіма народами Східної Європи, включно з Росією. Але, що дуже важливо, Драгоманов наполягав на організаційній незалеж-

¹⁴⁵ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 151.

¹⁴⁶ Ясь О. Історик і стиль. – Ч. 1. – С. 382-387.

¹⁴⁷ Драгоманов М. Вибране. – С. 47.

ності українського руху. Він постійно наголошував на тому, що сам він не росіянин, а українець, як і на тому, що не входить до складу жодної з російських «політичних партій»¹⁴⁸.

Незаперечну заслугу Драгоманова перед українським визвольним рухом слід вбачати у тому, що, як точно підмітив О. Прицак, він «створив собі свій *плекталістичний світогляд*, в якому поміч себе гармонійно стояли лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура, як база функціонування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму та клерикалізму, та етичний (не політичний) соціалізм»¹⁴⁹. Змушений залишити Україну, він працював у Софії, де відносна толерантність у наукових стосунках давала змогу обстоювати європейську систему цінностей. Редагування у 1882–1883 рр. Женевської газети «Вільне слово» дало йому змогу, не відходячи від еволюціоністських настанов, виробити своєрідний світоглядний орієнтир, що поєднував «*космополітизм в ідеях*» у цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці»¹⁵⁰.

Драгоманов виявився чи не першим українським мислителем, який висунув ідею космополітизму як ідейної платформи єднання українців навколо пошуку національного ідеалу. Це не була ані апологія якоїсь «загальносвітової держави», ані проповідь «державної відрубності». Йшлося про певну трансформацію панславистських ідеалів у руслі долання синдрому провінційності, з одного боку, і виконання українцями місії посередництва між Росією і західним слов'янством, з другого.

Заслугове на увагу трактування Ю. Манелюком федералістської концепції М. Драгоманова як «спроби винайдення компромісу з метою подолання розбрату, пануючого поміж українством щодо бачення власного державного майбутнього. Мислитель називав себе «космополітом», засуджував національну нетерпимість і «національну самоспокусу»... Відрізняючи «патріотизм політично національний» від «етнографічно національного», він був пропагандистом першого»¹⁵¹.

¹⁴⁸ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 35, 43.

¹⁴⁹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.–Кембридж, 1991. – С. 8-9.

¹⁵⁰ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С. 68.

¹⁵¹ Манелюк Ю. Федералістські концепції української державності кінця XIX – початку XX століття як складова частина ідеології панславізму // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 4. – С. 271-280.

«Передне слово до «Громади» М. Драгоманова – вступ до заснованого ним 1878 р. неперіодичного видання «Громада» – являло собою, за оцінкою Ю. Левенця, «новий, вищий щабель суспільно політичної теорії» і стало «першою новітньою політичною програмою в повному значенні цього слова»¹⁵². Глибокий інтелектуальний потенціал і масштабність йому забезпечили розгляд української проблеми одночасно і в історичній ретроспективі, і в контексті всесвітнього суспільного розвитку. Інноваційними підходами позначена насамперед його спроба окреслення масштабності тієї історичної драми, яка спіткала Україну у зв'язку з розчленуванням її території. Ідея національної і навіть адміністративної децентралізації в державах, що волею історії пройшли кількасот років централізації, уявлялася йому новою. Але ще новішою у його баченні була ідея вартості і прав національностей, котрих історія обернула в плебейські, у тому числі й української. «Такі національні рухи, як український, мусять вибороти собі признання і права – працею культурною й політичною»¹⁵³.

Простежуючи у названій праці процес розірвання української землі «між сусідніми царствами і начальствами», Драгоманов вбачає суть цієї драми в тому, що замість одного українського народу в Росії перед світом постали три його частини – *Малоросія*, *Слобідська Україна* і *Новоросія*, причому останню (колишні Вольності Війська Запорозького) начальство доволіно ділило на губернії, зганяло українців із своїх земель і «розбавляло» іншоетнічним елементом. «В Польщі те ж саме робилося по воєводствах, причому більша частина наших країв залічувалась в *Малопольські* землі, а друга, північна – в *Литовські!*.. Так поряд наша Україна була поневолена і поділена, а люди й громади розірвані одні од одних, і сама думка про волю і спілку їх придушена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей». Але, зауважує Драгоманов, починаючи від «Історії русів», творів Шевченка, документів Кирило-Мефодіївського товариства поряд з ідеями скасування кріпацтва, письменства рідною мовою дедалі виразніше звучить і ідея волі (автономії) для України, чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слов'янщині.

Заслугу М. Драгоманова становить чітке окреслення меж української землі – на півдні від Кірлібаби на межі з Трансильванією через Чернівці до моря і через Крим до Кубані, на сході – від Новочеркаська до Слов'яносербська і Павловського у Воронежській губернії, на півночі – вище Новгород-Сіверського до Прип'ятського

¹⁵² Політична історія України. ХХ століття. – Т. 1. – С. 41.

¹⁵³ Драгоманов М. Вибране. – С. 302.

гирла і далі до Пинська і Білостока. Називає він і загальну кількість українців – 14 239 129 чол. в Росії та 3 032 000 в Австро-Угорщині¹⁵⁴. Українську проблему він намагається розглянути як цілісність, в політичному, соціальному і культурному аспектах, в історичній ретроспективі і у контексті світового суспільного розвитку. Саме ця всебічність і забезпечила «Передньому слову» 1878 р. роль першої української політичної програми, на що звертав увагу ще І. Лисяк-Рудницький¹⁵⁵.

Уважне дослідження регіональної специфічності – лейтмотив багатьох праць Драгоманова, присвячених аналізу капіталістичних тенденцій у господарському житті обох її частин. Його цікавили зокрема, глибинні зрушення, які докорінно змінювали господарський і культурний уклад України, зокрема ті «квіточки криз» на Правобережжі, що зумовили нове явище – «робітницьке безробіття». Не меншою мірою його турбувало аграрне перенаселення в Галичині та на Буковині. Вчений мріяв розгорнути на сторінках «Громади» широку дискусію про перспективи соціально-економічного процесу в Росії та Австро-Угорщині, але не дістав підтримки в інтелектуальному середовищі¹⁵⁶.

Постійний предмет драгомановських роздумів – світова роль України в контексті її взаємозв'язків з тими регіонами, з якими поєднала її історична доля. Питання про те, чи жити Україні, чи помирати, він ставить у залежність від того, чи зуміють «письменні люди» «ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашої історії у XVIII ст.» і прив'язати до нього те, що виплела наука і громадська думка там, де історія не переривалася – у Європі. Що значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи обов'язково це означає заложити свою окрему державу? Безперечно, українці багато потерпають від бездержавності, але Драгоманов не вважає оптимальним шлях до свободи, який веде через велике повстання і криваву війну. Значно більш плідним уявляється йому «вільне громадянство і товариство людей і товариств», тобто той шлях до громадянського суспільства, який вже накреслила передова суспільна думка Європи.

Таким чином, Драгоманов став першим, хто намагався підвести під українські історіографічні конструкції раціональний позитивістський чи неопозитивістський фундамент і в такий спосіб

¹⁵⁴ Там само. – С. 276-280.

¹⁵⁵ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Передне слово» до «Громади» М. Драгоманова // Історичні есе. – Т. 1. – С. 372.

¹⁵⁶ Див.: Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – С. 105-107.

вписати їх у контекст всесвітньої історії. Чи не першим побачив він і небезпеку, яка впливала із денационалізації українських міст; щоб міста в Україні не віддалилися зовсім від українських сіл, соціалісти – росіяни, поляки, євреї – мають бути кровно зацікавлені у пропаганді соціалізму українською мовою¹⁵⁷.

У пошуках ефективних моделей місцевого самоврядування як інституту виявлення громадських ініціатив Драгоманов вважав надзвичайно важливим використання українського історичного досвіду і водночас – мобілізацію історичної пам'яті. Необхідно, підкреслював він, будити «спогади про колишню свободу і рівноправність, як, наприклад, про самоврядування повітів за так званим Литовським правом, за так званим правом Магдебурзьким... про братства, про самоврядування козацьке... – підтримувати ці спогади і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність у освічених народів»¹⁵⁸. На такій основі Драгоманов вибудовував своє уявлення про обласні собори та обласні думи як органи захисту прав самоврядних регіонів. Останнім мало належати право попереднього розгляду загальнодержавних фінансових законів, розробка законодавства у місцевих справах, контроль над поліцією.

Ідеї Драгоманова явно випереджали свій час, і тому не знайшли оптимального відгуку ні в російському, ні в українському політичному середовищі. «Ухопити кінець нитки, що ввірвалася», і з'єднати її з здобутками європейської суспільної думки у XIX ст. не вдалося. І все ж, як вважає В. Потульницький, навіть романтизовані схеми української історії «безперечно, виконали свою, необхідну для кожного поступального розвитку національної історичної науки роль»¹⁵⁹. Хоча б тому, що, не виконавши роботу по сепарації, неможливо розв'язувати завдання інтеграції національної науки у світову.

Виходячи зі свого бачення ідеї поступу, Драгоманов, природно прийшов до обґрунтування принципів федералізації обох імперій. Гострота проблем, перед лицем яких опинилася Росія в кінці XIX ст., значною мірою була пов'язана з надмірною централізацією. Серед російських лібералів тих, хто це розумів, було мало. Прихильником децентралізації за американським зразком був, приміром, професор права Московського університету С. Фортунатов. Крізь призму зарубіжного історичного досвіду розглядав проблеми децентралізації

¹⁵⁷ Драгоманов М. Вибране. – С. 290-300, 423.

¹⁵⁸ Драгоманов М. Вільний Союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. – Женева, 1884. – С. 21.

¹⁵⁹ Потульницький В. Українська та світова історична наука // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 25.

Росії М. Ковалевський. Він виступав за розширення прав земств і автономію «історичних» національних територій, до яких зараховував Фінляндію і Україну¹⁶⁰.

Переважна більшість лідерів ліберального руху в Росії, однак, категорично відкидала шляхи реформування Росії на засадах федерації. На паризькій конференції російських опозиційних партій, яка відбулася у вересні 1904 р., Г. Струве висловився проти федеративного принципу, виявивши готовність визнати певні автономні права лише за Польщею і Фінляндією. Серед російських партій лише есери із застереженнями («наскільки це можливо») підтримували «організацію взаємин між народами на федеративній базі».

Вважаючи федерацію засобом розплутування складного клубка регіональних і національних проблем, Драгоманов запропонував конкретний план політичної і адміністративної реформи в Росії на засадах автономії земських одиниць – обшин, повітів, губерній або областей. Оpubлікована у 1884 р. в Женеві програма «Вільного Союзу – Вільної Спільки» передбачала поділ Росії на краї за швейцарським зразком. На підросійській Україні планувалося утворити Київський, Одеський, Харківський краї; крім того, частина українських земель (Полісся і Волинь) мала увійти разом з білоруськими землями до Поліської області. Федералізм для України, вважав Драгоманов, є природним, оскільки автономними краями і народоправними городами, у хоч і наївному, але все-таки федеративному союзи жили їхні предки – руси. «Хай же тепер українці візьмуть на себе місію служити опорою усьому автономному, усьому народному серед різних народів і країв у Росії»¹⁶¹.

І. Лисяк-Рудницький справедливо зауважував, що запропоновані Драгомановим у «Вільній Спільці» принципи діяльності нової держави не були звичайною адміністративною децентралізацією¹⁶². Фактично йшлося про розподіл суверенітету між федеральною спількою й областями. Саме життя покаже, вважав Драгоманов, які форми державного устрою виявляться найкращими. Але за кожною національною громадою має визнаватися право не тільки на власний культурно-національний розвиток, але й на власне самоврядування в певних адміністративних межах. До речі, саме Драгоманову належала ідея двопалатного російського парламенту, друга

---

¹⁶⁰ Див.: Ісаєвич Я.Д. М.М. Ковалевський та Україна // Український історичний журнал. – 1966. – № 4. – С. 135-137.

¹⁶¹ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 213-214.

¹⁶² Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. – Т. I. – С. 338.

палата якого (Союзна) мала захищати права усіх народів, що об'єднуються у «вільну спілку».

Прихильником федералізму у державному будівництві виступав і І. Франко, але, на відміну від Драгоманова, який послідовно обстоював територіальний принцип у побудові федерації, він розглядав федерацію під кутом зору розв'язання міжетнічних, зокрема українсько-польських проблем. Концепція федералізму у Франка будується на автономії національностей, «які можуть входити у федеративні союзи одна з одною». Втім, ідею «якнайширшого самоврядування общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією»¹⁶³, він не відкидав. На думку ряду фахівців, розуміння федерації у І. Франка змістовно близьке до сучасного поняття «конфедерація»¹⁶⁴.

Новий варіант програми «Громади» 1880 р. був значно радикальнішим за попередній, очевидно, завдяки помітному впливу на Драгоманова його співавтора, «чистого» соціаліста С. Подолинського (другим співавтором був М. Павлик). Майбутня Україна постає у ній як «спілка спілок громад», незалежна, суверенна цілісність. По-друге, ідея федералізму поширюється не лише на її статус, але й на внутрішній адміністративний устрій. У цьому проекті виразно відчувається вплив оригінального розуміння Подолинським загальнолюдських проблем, навіяного філософсько-соціологічними марксистськими підходами. Ідею соціалізму в Україні, доводив вчений, не можна пропагувати, не ставши на український ґрунт, і робити це треба з опорою на народну мораль, етику, філософію, психологію. Методи пропаганди, вироблені на російському фундаменті, для України неприйнятні, бо завдання українського соціалізму ширші від тих, які стоять на порядку денному в Росії. Можливо, саме тому П. Лавров у листуванні з Г. Лопатиним обурювався з того приводу, що українські соціалісти хочуть мати окрему від російської партію. Досить було б їм і того, щоб «писати по-малоросійському, складати словник і граматику свого народу, видати його літературу й т.п.»¹⁶⁵.

Стрімке поширення практики тероризму у наш час змушує уважніше придивитися до мотивації терористичних проявів у діяльності народницьких, а дещо пізніше анархістських та есерівських

---

¹⁶³ Франко І. Програма галицьких соціалістів // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 45. – К., 1976. – С. 452.

¹⁶⁴ Гаврилів Н. Проблеми націй і етнонаціональних відносин у суспільно-політичній спадщині І. Франка // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 782; Онищенко І. Етно- і націогенез в Україні. Етнополітологічний аналіз. – К., 1997. – С. 58.

¹⁶⁵ Сергій Подолинський. Листи та документи. – К., 2002. – С. 69.

організацій в Російській імперії. Зазвичай їх пояснюють безпрецедентною жорстокістю царизму у придушенні селянських виступів, бо саме так, як правило, пояснювали свої вчинки народовольці на судових процесах. Продуктивні у своїй основі, такі пояснення не враховують психологічну налаштованість багатьох молодих людей на здобуття «ореолу мучеництва»: ходіння по тонкій грані між життям і смертю і навіть смерть на ешафоті для багатьох була своєрідним адреналіном, що, з їхнього погляду, надавав осмисленості «подвигу в ім'я народу». Такий стиль поведінки варто розглядати як специфічну реакцію осіб з незміцнілою психікою на розхитування духовних підвалин людського співжиття, насамперед на приниження людської гідності тими, хто зумів зосередити у своїх руках майже нічим не обмежену владу. Як визнавав один з впливових діячів царської адміністрації граф С. Вітте, одне лиш усвідомлення того, що у гонитві за прибутками поміщики віддавали перевагу дешевим робочим рукам людей, що вмирили з голоду, а серед методів залякування й покарання обиралися, як правило, найжорстокіші, штовхало багатьох у табір непримиренних противників режиму¹⁶⁶.

Несумісність російського народництва й українофільства наочно проглядається у полеміці російських публіцистів з М. Драгомановим. Найбільш критично налаштованим щодо ідеї українофільства виявився публіцист народницького напрямку Л. Паночині (Алексеев). Віддаючи належне «українофілам-народникам» за їх любов до України та її народу, він у серії спеціально присвячених українофільству статей в журналі «Русское богатство» все ж не утримався від характеристики останнього як «ретроградного руху» і доводив, що «шляхи народника й націонала багато в чому несумісні», а їхні ідеали «різноманітні, майже протилежні». Гранично відверто висловлювався з цього приводу Г. Плеханов: «Ми вороги пп. Драгоманових et consortes і союзники тих, хто перебив нам руки і ноги»¹⁶⁷.

Зрозуміло, що ніяких об'єктивних підстав для таких висновків не існувало. Драгоманов не меншою мірою, ніж українофіли з націоналістичного табору, доклав зусиль і для обґрунтування меж української національної території, і для осмислення історичних драм, пов'язаних із експансіоністською політикою Російської та Австро-Угорської імперій на українських землях.

¹⁶⁶ *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания. 1849–1911 гг. – М., 1991. – С. 290, 454.

¹⁶⁷ Докладно див.: *Світленко С.І.* Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття. – С. 290, 291.

Застосовуючи власну методологію компаративного аналізу до дослідження суспільних явищ кінця XIX ст., Драгоманов вбачав причини радикалізації тероризму у діях російських народників не стільки у впливах європейських соціалістичних та анархістських доктрин (марксизму, прудонізму, бакунізму тощо), скільки в рецидивах суто російської архаїки. У поглядах російських революціонерів він побачив разючу аналогію з промовами якобінців XVIII ст. і навіть гугенотів і пуритан XVI–XVII ст. Пояснював він цю схожість тим, що «Росія нині перебуває перед вирішенням того питання про обмеження самовладдя спадкової монархії, котре Англія вирішувала в XVII в., Франція в XVIII в., а німецькі держави в першій половині XIX ст.»¹⁶⁸

Більше того, саме Драгоманову вдалося розглянути українські проблеми і в ретроспективі, і в перспективі, вписати їх у контекст всесвітнього суспільного розвитку. Щодо обсягу праць, різноманітності порушених питань, глибини теоретичної думки жоден із його попередників чи сучасників не міг з ним зрівнятися. І. Франко точно зауважив, що Драгоманов ще довго буде «сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажливим правдивим компасом для грядущих поколінь»¹⁶⁹.

Фактом, однак, є і те, на що звертає увагу Юлія Куценко: масштаб постаті зробив природним нагромадження навколо імені Драгоманова безлічі стереотипів. Канон драгоманознавчих праць, закладений невеликою розвідкою С. Русової 1918 р.¹⁷⁰, хвилює на певну однобічність, із 2000 його праць науковому аналізу піддані лише близько 20. Існує нагальна потреба у створенні повної бібліографії вченого, ґрунтовних дослідженнях поглядів його найближчого оточення, роботі Драгоманова в часописі «Вольное слово» тощо. На часі й докладна інтелектуальна біографія визначного мислителя¹⁷¹.

Загалом можна констатувати, що у сформованій Драгомановим моделі правової держави вже проглядаються обриси української національної ідеї – у тому її вигляді, яка мала шанси на суспільне визнання за умов кінця XIX ст. У баченні В. Солдатенка та Ю. Левенця, національна ідея – це продукт історичного розвитку і дії

---

¹⁶⁸ Драгоманов М. Динамитно-анархическая эпидемия и самодержавие // Собрание политических сочинений. – Т. 2. – Париж, 1906. – С. 682.

¹⁶⁹ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 49.

¹⁷⁰ Русова С. М. Драгоманов 1841–1895. – К., 1918.

¹⁷¹ Куценко Ю.Ю. Постать і спадщина М. Драгоманова в українській історіографії. – С. 140–147.

величезної кількості різноманітних факторів. Вона не існує поза історичним часом, не вічна і не народжується в одну мить. А народившись, живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні зміни, часом навіть на незначні, ледве помітні зміни. Першооснова української національної ідеї – у розвитку історичної думки, причому уся перша половина XIX ст. пройшла під знаком еволюції від міфологічного й дискурсивного мислення до раціональних його форм. Наприкінці XIX ст. почали формуватися два генеральні напрями тлумачення української ідеї та історичних шляхів її розвитку – національно-демократичний і національно-радикальний. Довготривалим, складним, суперечливим процес зародження і розвитку української ідеї виявився внаслідок складної історичної долі українського народу, численних перешкод на шляху формування етнічної самосвідомості, жорстоких переслідувань тих, хто наважувався підняти національне питання в умовах чужоземного поневолення¹⁷².

У баченні М. Поповича 1870–1880-і роки стали немов би передмовою до XX століття, позначивши основні контури його майбутніх трагедій і досягнень. Це стосується і політичної, і ідейної історії. Саме тоді утвердилися історіософські концепції, які сформували системи координат для оцінки змісту великих історичних явищ і відповідних систем відліку. Впливові еволюціоністські теорії розміщували суспільства на шкалі розвитку від нижчого до більш високого, внаслідок чого смисл історії легко визначався через поняття «прогрес» («угору») і «регрес» («униз»). Найавторитетнішим різновидом такого підходу стала формаційна марксистська філософія історії. В Росії їй протистояла концепція культурно-історичних типів, започаткована зусиллями М. Данилевського та В. Ламанського у 70-х рр. XIX ст. На цьому фундаменті сформувалася «гаряча плутана віра слов'янофілів», базована на ідеях месіанізму і сприйняття Росії як ірраціональної світової сили¹⁷³.

---

¹⁷² Українська ідея. Історичний нарис. – С. 4-12, 122.

¹⁷³ Попович М. Кровавий век. – Харків, 2015. – С. 18-23.

---

4. Етнографізм в обґрунтуванні національного ідеалу

Період професіоналізації й інституалізації вітчизняної історичної науки, який припав на другу половину XIX ст., супроводився бурхливим розвитком етнографії, яка також на кілька десятиліть закріпила за собою статус «бойової науки». Позитивістсько-народницький напрям в українській історіографії гостро потребував демографічної статистики, окреслення меж національної території, аналізу кількісного і якісного співвідношення етнічних спільнот у регіональному розрізі. Без цього були неможливими не лише формування вітчизняної історичної ідеології, але й емансипація української науки від російської, польської, австрійської систем організації історичного знання. Допомогла у розв'язанні цих завдань мережа сфокусованих навколо дослідження місцевої специфіки наукових товариств, а також оптимальна для свого часу система методичного забезпечення наукових пошуків (експедиції, анкетування, інтерв'ю тощо). Важливо, що наукові товариства в Україні створювалися не лише за вузькопрофесійними критеріями, а й на основі взаємної заінтересованості представників природничих наук і гуманітаріїв.

Прихильний до українства історик російської етнографії О. Пипін досить точно передав специфіку «малоросійського інтересу» до минушини, який парадоксальним чином еволюціонував у напрямі оформлення суспільно-політичного руху, «рівнозначного зі слов'янським відродженням». Первісний інтерес до етнографії виникає з любові до народної пісні; пройшовши через етап захоплення теорією Руссо, сентименталізмом та романтизмом, етнографічний рух живиться одночасно ідеями слов'янофільства й західництва, зближуючись по черзі то з одним напрямом, то з другим. Українофільство як різновид «історичного патріотизму» сформувалося під безпосереднім впливом «московського слов'янофільства»¹⁷⁴.

К. Галушко звертає увагу на те, що у другій половині XIX ст., на місці звичних для Європи загальногеографічних карт, з'являються карти «спеціальні» – фізичні, політичні, етнографічні. Малороси досить скоро потрапили на етнографічні карти, що мало неабияке значення для окреслення перспектив майбутньої країни: ареал

---

¹⁷⁴ Пытин А.Н. История русской этнографии. – Т. III. – С. 4.

їхнього розселення був незрозумілим навіть для освічених людей того часу. «Розширення» України відбувалося внаслідок формування ідеї про українську націю, в якій зрештою знайшлося місце і для підросійських малоросів, і для півдавстрійських русинів. «В усякому разі послідовний логічний ланцюжок у XIX ст. починався від визначення етнічного ареалу народу, історично зорієнтоване академічне «опрацювання» якого через наступне ідеологічне, політизоване розуміння й повинне було дати нам потім на виході «країну», яка претендувала на статус «держави»... Для подальшого обґрунтування політичних претензій було необхідно, щоб цей етномовний ареал став сприйматися як усталений у тодішній науці й освіті, тому й з'явився такий український рух, який був у цьому зацікавлений»¹⁷⁵.

XIX століття відкрило новий, економіко-географічний етап у створенні емпіричної бази народознавства. В Росії серйозний поштовх цій роботі був даний утворенням у 1810 р. Статистичного відділення міністерства внутрішніх справ, в якому плідно працювали К. Герман, К. Арсен'єв, М. Надєждін та інші відомі статистики. У 1840 р. вчені відділення опублікували «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи», які відображали відомості про міське населення, стан промисловості, торгівлі тощо, у тому числі й по містах України. У 1852 р. відділення було реорганізоване у Статистичний комітет.

У міру нагромадження великого емпіричного матеріалу історико-статистичним описанням стало тісно як у межах державознавства, так і в рамках спеціальної географії (останнім поняттям традиційно відмежовували від загальної географії описи земель, міст, сіл, монастирів тощо). Етапною віхою у розвитку спеціальної географії стало утворення у 1845 р. Російського географічного товариства, яке поставило описи земель, областей і країв під свій контроль і проводило їх за спеціальними програмами. У російському народознавстві наголос робився на природничо-географічних особливостях земель (геологія, ґрунти, клімат, флора, фауна), але воно виявляло великий інтерес до проблем народонаселення, історії поселень, виробництва (у сучасних термінах це можна визначити як антропогеографію з ухилом в економічну географію). Емпіричні матеріали, одержані в ході масштабних експедиційних робіт, які організовувалися і фінансувалися товариством, дали могутній поштовх до розвитку етнографії, статистики, історичної демографії – вже як самостійних наукових дисциплін. Кожна з них вносила свій вклад у справу дослідження регіонів, хоч про комплексність у їх

¹⁷⁵ Галушко К. Украинские пределы. – С. 57-58.

вивченні поки що говорити не доводилося. Причому програвали на фоні інших якраз історичні сюжети.

Те, що в основу діяльності РГТ було покладене ідеологічне завдання «боротьби за російську самобутність»¹⁷⁶, суттєво обмежувало його можливості у дослідженні «національного питання» в його тогочасному розумінні. Але, як зауважує К. Галушко, активізація офіційних етнографічних досліджень в європейській Росії активізувала й «національні історіографії» – спочатку фінську, а потім і українську. Пожвавилися, зокрема, пошуки у галузі східнослов'янської діалектології, в якій свою нішу невдовзі зайняли «південно-російські» (українські) говори». В «Атласі народонаселення Західноруського краю» О. Ріттиха (1863) була зроблена спроба визначити конфесійний і національний склад населення 9 західних губерній Російської імперії. У пізніших працях Ріттиха вже можна знайти дані про чисельність українського етносу станом на 1867 рік.¹⁷⁷

XIX століття засвідчило: етнографія разом з географією виходить за межі просторових описань, шукає шляхи освоєння багатомірного геопростору. Щоправда, цей пошук був утруднений домінуванням модного у той час географічного детермінізму. Географічний детермінізм виходив з розуміння природи (клімату, ґрунтів) як основного фактора культурогенезу; людині в ньому відводилася другорядна, а то й взагалі пасивна роль. Внаслідок домінування географічного детермінізму у науковому дискурсі фізико-географічна і соціогеографічна картини світу вибудовувалися в автономних режимах наукового пошуку і слабо узгоджувалися між собою. Однак під виразним впливом позитивізму відбувалося дедалі тісніше зближення географічних та історичних наук; на ґрунті запліднення географії гуманістичними тенденціями з'явилися такі галузі науки, як історичне ландшафтознавство, історична географія народонаселення, історико-економічна географія, геурбаністика. Всі вони разом і кожна окремо не тільки дали істотне прирощення фундаментального знання, але й відігравали прикладну роль – забезпечували якісний рівень економічного прогнозування, сприяли реструктуризації старих і освоєнню нових територій.

Істотної трансформації зазнало і предметне поле історичної науки – розвиваючись у руслі позитивізму, вона дедалі частіше

---

¹⁷⁶ *Найт Н.* Наука, империя и народность. Этнография в Русском географическом обществе. 1845–1855 // *Российская империя в зарубежной историографии.* – М., 2005. – С. 155-198.

¹⁷⁷ *Галушко К.* Украинские пределы. – С. 61-64.

пов'язувала вивчення минулого з проблемами народонаселення, освоєння територій, дослідженням господарських зв'язків і комунікацій. Рухаючись назустріч одна одній, географія й історія спільно стимулювали бурхливий розвиток галузевих географічних і спеціальних історичних дисциплін.

Неможливо у цьому зв'язку переоцінити роль одного з основоположників вітчизняного народознавства Павла Чубинського. За свідченням М. Драгоманова, дослідження Чубинського вивели українську етнографічну науку на передові позиції в Росії; після нього українська етнографія «пішла назад, а не вперед»¹⁷⁸. Особливо цінним виявилось поєднання у доробку Чубинського суто етнографічних підходів з теоретичними напрацюваннями у галузі правознавства, полоністики, юдаїки, статистики, фольклористики тощо. Надзвичайно широкий спектр наукових інтересів, помножений на неймовірну працездатність, мужній опір українським несприятливим життєвим обставинам, зробив його володарем дум цілої плеяди ентузіастів, для яких пошук консолідаційного суспільного ідеалу став справою усього життя.

А проте доробок визначного науковця не був належно оцінений ні у царській Росії, ні в Радянському Союзі. Причина цього – у тому, що відомий етнограф, фольклорист, громадський діяч – автор вірша «Ще не вмерла Україна». За цей вірш, що став національним гімном, він зазнав гонінь за життя і більш як столітнього замовчування після смерті.

Лише у незалежній Україні читач дістав можливість ознайомитися з історією «найкапітальнішої справи української етнографії» – результатами здійсненого П. Чубинським безприкладного за масштабами обстеження Південно-Західного краю і прилеглих до нього регіонів. Солідне програмне забезпечення, а також невтомність Чубинського, який проводив в усіх обстежених повітах ґрунтовні соціокультурні дослідження із застосуванням методів інтерв'ювання, обробкою матеріалів волосних судів тощо, дала змогу зібрати величезний за обсягом матеріал (близько 300 друкованих аркушів). Видані Чубинським 7 великих томів «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» відкрили для широкої громадськості невідомий для неї світ звичаїв, уподобань, вірувань, народної творчості українців, поляків, євреїв Правобережної України. Уже в незалежній Україні побачили світ

---

¹⁷⁸ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 458-459; Т. 2. – С. 210.

три книги про П. Чубинського. Проте й зараз, як вважають фахівці, «його повної наукової біографії так і не з'явилося»¹⁷⁹.

Етнографічна статистична експедиція у Південно-Західний край була державним проектом, реалізованим зусиллями Російського географічного товариства – влада гостро потребувала аргументів для обґрунтування «руськості» (а не «польськості») цього регіону. Проте виділені для цього кошти (10 тисяч рублів) виявилися надовго «замороженими» – почасти через польське повстання 1863 р., почасти через відсутність бажаючих взятися за надто складну й небезпечну справу.

М. Костомаров запропонував доручити керівництво експедицією П. Чубинському, який на той час перебував на засланні. Але недовіру відомому вже на той час етнографу висловив заступник куратора київського учбового округу М. Юзефович – він був переконаний, що «невгамовний агітатор» і «запеклий нігіліст» Чубинський обстоюватиме ідею окремішності «українського племені», що йшла врозріз з офіційною доктриною¹⁸⁰.

Ярлик «сепаратиста» й «невгамовного агітатора» з'явився після численних доносів на молодого юриста, що повернувся на батьківщину після завершення навчання у Санкт-Петербурзі. Примкнувши до українофілів, він увійшов до складу керівного ядра київської громади, із задоволенням працював у новостворенській недільній школі, не відмовляв селянам, які зверталися до нього по юридичну допомогу. На хуторі його батька часто збиралася молодь. Співали українських пісень, якимось гуртом відвідали могилу Шевченка.

І зразу ж навколо імені Павла Чубинського закрутилися чутки про його «політичну неблагонадійність». Ніяких конкретних звинувачень йому не було пред'явлено, але саме з його іменем зв'язувалися натяки на виникле у Києві «товариство малоросів», яке, мовляв, готує «нову гайдамаччину». Невдовзі після опублікування «Відгуку з Києва» у додатку до катковського «Русского вестника» Чубинський зазнав арешту. Це сталося 2 листопада 1862 р. Через півроку після того, як Павла Платоновича у спільному порядку відправили на північ, в Архангельську губернію, в оселі батька вночі з'явилися представники влади у супроводі 10 солдатів і 40 понятих. Перекопали обидві садиби у Борисполі і на хуторі, шукаючи нелегальну літературу.

¹⁷⁹ Котенко А.Л. Етнографічно-статистична експедиція П. Чубинського в Південно-Західний край // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 128.

¹⁸⁰ Див.: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Х.–К., 1930. – С. 207.

І досі важко встановити, наскільки обґрунтованими були жандармські звинувачення на адресу Чубинського у тому, що керована ним група «діє з наміром поширення в народі вчення соціалізму і комунізму». Скоріше спрацював охоронний інстинкт, схильність до гіпербол, властива «ревнителю порядку». Причина ж жандармської запопадливості пояснювалася просто – гімназист В. Синегуб, притягнутий до слідства над членами таємного товариства, зв'язаного з українським відділенням «Землі і волі», показав, що від його керівника, підполковника А. Красовського він одержав і передав Чубинському нелегальну літературу, у тому числі «Колокол» Герцена за три роки, «Полярную звезду» за два роки, заборонені твори Шевченка. Заодно він повідомив, що Чубинський є автором «возмутительной песни». Цим і викликаний був нічний трус у батька, хоч офіційно на його запит III відділення назвало зовсім інші, мало-значущі, причини арешту сина¹⁸¹. Спеціально створеній комісії на чолі з князем О. Голіциним ніяких «злочинів» Чубинського підтвердити не вдалося, і все ж вона дійшла висновку, що «дозвіл на продовження таких вихваток... може мати шкідливий вплив на уми простолюдинів»¹⁸². Цього було досить, щоб приписати Чубинському ще й авторство прокламації «Усім добрим людям» і заслати його на північ навіть без обумовленого строку.

Втім, через рік засланим пощастило. Завдяки архангельському губернатору М. Арандаренку, який раніше працював на Україні і був особисто знайомий з родиною Чубинських, Павло Платонович перебрався з Пінєги в Архангельськ, дістав відносну свободу пересування і посаду секретаря статистичного комітету. Ставши пізніше ще й редактором «Архангельских губернских ведомостей» і старшим чиновником особливих доручень при губернаторі, Чубинський зумів за сім років перебування на півночі здійснити величезний обсяг народознавчих робіт, значення яких виходило далеко за межі етнографічних дослідів. Одноденний перепис населення Архангельська, обстеження стану хлібної торгівлі і продуктивності цієї галузі господарства у Північно-Двінському басейні, дослідження Печорського краю, вивчення матеріальної культури, побуту, фольклору зирян, лопарів, карелів – це далеко не повний перелік зробленого ним у цей час. Про рівень його розробок свідчить безпрецедентне – якщо

---

¹⁸¹ Савченко Ф. Листи П.П. Чубинського до Я.П. Полонського // За сто літ. – Кн. 6. – Х.-К., 1930. – С. 141.

¹⁸² Таубин Р.А. Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М., 1960. – С. 388.

врахувати статус засланця – визнання його наукових заслуг авторитетними на той час науковими установами. Чубинського було обрано членом-кореспондентом Московського товариства сільського господарства, членом-співробітником Вільного економічного, дійсним членом Географічного товариства, дійсним членом Товариства аматорів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. Пізніше в одному зі своїх листів Чубинський написав: «Я працював на півночі невтомно і довів мою любов російському народові»¹⁸³.

Будучи тісно зв'язаним з Російським географічним товариством і виконуючи чимало його доручень, Чубинський знав про намір товариства відрядити етнографічно-статистичну експедицію в райони, приєднані до Росії в кінці XVIII ст. після поділів Польщі. Знав і про те, що у скоригованій програмі експедиції М. Коялович, О. Гільфердінг та інші історики слов'янофільської школи беззастережно виходили з тези про «єдиний» російський народ, до складу якого включали також українців і білорусів. Отже, експедиція готова була вивчати культуру, побут, звичаї поляків, євреїв, литовців, латишів, а про специфічну ментальність українців взагалі не було мови.

Діставши пропозицію очолити експедицію у Південно-Західний край, Чубинський з ентузіазмом погодився, оскільки вона відкривала шлях до омріяного повернення на Україну. Але погодився не беззастережно, а з умовою істотного коригування цілей, завдань, напряму роботи експедиції. По-перше, він твердо заявив про намір вивчати насамперед етнографію домінуючого в краї українського населення з урахуванням специфіки поліщуків, подолян тощо. По-друге, запропонував не обмежуватися адміністративними рамками Південно-Західного краю, а охопити південні райони Гродненської і Мінської, західні Люблінської і Сідлецької губерній, північно-східну частину Бессарабії. Йшлося, отже, про визначення українсько-білоруського, українсько-польського, українсько-молдавського етнічних кордонів. По-третє, Чубинський запропонував нову методичку досліджень, що передбачала якомога ширший пошук і публікацію матеріалів, які стосувалися різних сторін народного життя – обрядів, казок, пісень, легенд, звичаєвого права. Він був переконаний: пам'ятки народної творчості вмирають, як і люди. Лише своєчасний запис рятує їх від загибелі.

У травні 1869 р. на засіданні РГТ Чубинський виступив з доповіддю «Короткий нарис народних юридичних звичаїв у Малоросії».

---

¹⁸³ Кистяковский А.Ф. П.П. Чубинский // Киевская старина. – 1884. – Февраль. – С. 349.

Унікаючи із зрозумілих причин поняття «українці», він говорив про давній землеробський народ, який зберіг свої звичаї, не підкорившись ні впливам войовничих варягів, ні греко-римським законам Візантії, ні впливу шляхетської Польщі. Хоч завдання оборони часто змушували його до войовничості, він лишився народом-орачем, і це визначає характер його юридичних звичаїв. Як втілення уявлень народу про справедливість останні є природним наслідком умов життя і домінуючих моральних настанов. Як зазначалося у вміщеній газетою «Киевлянин» інформації, доповідь дістала «живе схвалення», Чубинському було запропоновано підготувати її до опублікування у «Записках» РГТ¹⁸⁴.

Отже, Чубинський своєю переконаністю справив враження навіть на тих, для кого поняття «українці» не існувало взагалі. Хоч і не без певних застережень, РГТ погодилося із запропонованим ним напрямом роботи. Навряд чи хто з учених-географів вірив, що одній людині буде під силу здійснити такий масштабний задум. Тим більше, що на виділені кошти Чубинський міг розраховувати на допомогу хіба що одного-двох помічників.

Блискучий успіх справи забезпечила ґрунтовна наукова підготовка експедиції і невтомність Чубинського. П'ять програм опитування – загальноетнографічна, спеціальна програма вивчення вірувань і легенд, програми з мови, звичаєвого права і економіки – були опубліковані в губернських відомостях усіх трьох губерній і розіслані у 500 адрес. Під час трьох поїздок 1869 і 1870 рр. Чубинський об'їхав 54 повіти 8 губерній і Бессарабської області. Під час поїздок він записав тисячі пісень, сотні казок, десятки весільних обрядів. З книг волосних судів було вибрано понад тисячу копій цивільних і кримінальних рішень. У 60 селах записано особливості місцевих говірок. Скрізь, де вдалося побувати, робилися записи про заняття населення, заробітну плату, врожаї, стан торгівлі і промислів. Особливо цікавив вченого вплив селянської реформи на економічне життя.

Ентузіазм дослідника передавався друзям, які стали його добровільними помічниками. О. Кістяківський опрацьовував кримінальні ухвали волосних судів, В. Антонович допомагав опановувати українську демонологію, М. Лисенко поклав на ноти обрядові пісні, В. Симиренко збагатив матеріали експедиції цінними фотоматеріалами. Студенти, учні приносили і надсилали Чубинському зібрані ними народні пісні, казки, легенди. Чубинський вважав, що опублікувати треба якомога більше матеріалу, навіть такого, який

¹⁸⁴ Киевлянин. – 1869. – 15 мая.

декому може здатися випадковим чи суб'єктивним. Народний світогляд, вважав він, не являє собою якогось закінченого цілого; в ньому живуть і відголоски сивої старовини, і спостереження звичайного життя. Тож нехай читачі і критики відділяють загальне від часткового, об'єктивне від суб'єктивного. Довір'я до читача, його розуму, його здорового глузду – відмітна риса Чубинського-етнографа.

Вчені з Географічного товариства були немало здивовані, коли вже в середині 1870 року у Петербург почали надходити величезні стоси матеріалів Чубинського. Спеціалісти підтвердили їх високу якість, і в кінці 1871 р. «Труди» почали готуватися до друку. Допомогу у виданні пісень запропонував М. Костомаров, який додав до зібраних і свою колекцію. «Не можу не висловити своєї радості, що, нарешті, «Труди» мої будуть друкуватися, і при тому під Вашим безпосереднім керівництвом», – писав Чубинський Костомарову у листопаді 1871 р.¹⁸⁵ Готувати до друку величезний матеріал допомагав також відомий діалектолог П. Гільтебранд.

Далеко не всім в Географічному товаристві був до вподоби той кут зору, під яким Чубинський і його співавтори з київської громади обробляли зібраний матеріал. Зразу ж забив тривогу професор А. Будилович: йому здалося «тенденційно-сепаратистичною» і навіть «неблагонаміреною» частина рукопису, представлена лінгвістом-діалектологом К. Михальчуком. На тій лише підставі, що про українську мову йшлося не як про випадкове відгалуження російської мови, а як про окреме наріччя слов'янського кореня, рецензент висловився проти опублікування цього матеріалу. Як зауважив на сторінках «Вестника Европы» Костомаров, Будилович «поміж близькими людьми зізнавався, що зробив це тому тільки, що так належало відповідно вимог часу, а головне тому, що так дивляться на це питання згори»¹⁸⁶.

Цінність підходів Чубинського до аналізу громадського побуту і правосвідомості українців полягає у тому, що вони не були умоглядними, а впливали із аналізу обставин життя і народного світогляду. Характер юридичних звичаїв визначається, за його переконанням, історичними обставинами, ґрунтом і кліматичними умовами, особливостями світосприймання.

Корінну рису українського етносу (тут і в інших подібних випадках Чубинський змушений був застосовувати поняття «мало-

---

¹⁸⁵ Інститут рукопису НБУВ ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. X, спр. 14721, арк. 207.

¹⁸⁶ Костомаров Н.И. Задачи украинофильства // Вестник Европы. – 1882. – Февраль. – С. 887.

руське плем'я») автор бачив у сильному розвитку особистості. Ідея особистості проходить через усі відносини, починаючи із сімейних. Після смерті батьків брати обов'язково діляться: кожний прагне до самостійності. Звідси – всі невігоди дрібного селянського господарства. Малочисельність сім'ї виключає заробітки на стороні, обмеження місцевим попитом на робочу силу зумовлює невисокий рівень заробітної плати. Прагнучи будь-що до самостійного господарювання, український хазяїн не в змозі завести добру робочу худобу й інвентар; звідси невисока продуктивність селянського господарства. Тому українська родина перебуває в економічному відношенні в гіршому становищі, ніж великоруська сім'я чи сербська задруга. Зате моральність їх стоїть на вищому рівні, ніж моральність великоросів, які часто залишають сім'ю, ідучи на заробітки.

Варто віддати належне тим російським вченим, які постійно допомагали Павлу Платоновичу і високо оцінювали його праці. Академік А.Веселовський у рецензії на «Труди» писав: «Перед такою величезною роботою, що відкрила науці масу нових даних, руки критика мали б опуститися соромливо... Багатство зібраних даних свідчить не тільки про значну затрату знання і сил, але про організаторську здібність і невтомну енергію»¹⁸⁷.

О. Пипін характеризував Чубинського як «своєрідний талант, людину невтомної енергії і глибокої відданості своїй справі», а його праці – як такі, що займають найперше місце в новітній малоросійській історіографії. «Короткий термін, протягом якого Чубинський виконував покладене на нього завдання, робить його успіх справді дивовижним». Праці Чубинського показали, «що може здійснити чисте почуття до батьківщини, коли йому відкритий шлях до діяльності у галузі науки й народознавства»¹⁸⁸.

7 великих томів у 9 випусках, понад 300 друкованих аркушів – такий був результат роботи Чубинського. Дослідник свідомо пропонував читачеві здебільшого необроблений «сирий» матеріал, не дав оглядів літератури, відверто уникав коментарів і узагальнень. Проте у досить коротких вступних розділах він зумів чітко окреслити особливості менталітету українців, вплив на нього історичних традицій, географічних умов. Досить вагомими були і спостереження вченого, що стосувалися інших етнічних спільнот, зокрема поляків та євреїв. Цим була зумовлена не лише наукова, але й

¹⁸⁷ Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1880. – С. 169.

¹⁸⁸ Пытин А.Н. История русской этнографии. – Т. III. – С. 347-356.

суспільна і політична вагомість праці, на яку звертав увагу у великій розвідці-рецензії у «Вестнике Европы» (липень 1875 р.) М. Драгоманов.

Дослідження впливу природного середовища, історичних традицій на формування національної свідомості завжди у фокусі дослідів Чубинського. Як народознавцю йому робили честь спостереження за розвитком особистості, з яких він виводив і норми традиційного українського права. Сильний розвиток особи, на його думку, становить корінну рису малоросійського етносу. Проте вузькість сфери зносин позначається на потребах українця, обмежуючи їх. Він мало здатний до підприємництва. Його господарство і економічні відносини патріархальні. Артільне начало, що так виразно проявляються в економічних відносинах великоросів, українцеві чуже.

Звідси Чубинський робить висновок, який хоч і не безспірний, але безумовно вартий уваги. Якщо українець стоїть вище за росіянина у сфері уможлядності і ліризму, то його ніяк не можна поставити врівень з великоросом у сфері практичного життя. Великорос, на його думку, у цьому відношенні геніальний – він створив асоціації, що вражають доцільністю і розумністю організації. У явній переоцінці російської общини виразно відчувається вплив народницьких уявлень на світогляд Чубинського, винесений ним із роботи на російській Півночі.

Чубинський був першим, хто на основі масових досліджень населення (за допомогою бланків, що їх заповнювали лікарі рекрутських комісій) спробував охарактеризувати антропологічний тип українців. При цьому він виділяв три антропологічні типи (переважно за зростом та пігментацією шкіри) – український, подільський та поліський, дослідив тюркські, південно-слов'янські та румунські впливи на них.

Цікавою слід вважати зроблену Чубинським разом з відомим лінгвістом-діалектологом К. Михальчуком спробу поділити Україну на три великі історико-етнографічні області, що до певної міри відповідали територіям середньовічних східнослов'янських племен. Висловлена Чубинським гіпотеза про те, що три «наріччя» української мови в основному збігаються «з поділом Нестора на народці», хоч і не дістала визнання в середовищі більшості мовознавців, все ж лишилася в числі тих, які і нині стимулюють діалектогенетичні пошуки¹⁸⁹.

---

¹⁸⁹ Див.: Німчук В. Про походження українських діалектів // Україна. Наука і культура. – Вип. 26-27. – К., 1993. – С. 233-250.

По суті Чубинським та його колегами був запропонований зовсім новий погляд на етнічну структуру трьох губерній Південно-Західного краю. До його експедиції статистичні підрахунки виходили лише з релігійного критерію, причому вважалося, що «католик» і «поляк» – поняття синонімічні. Чубинський на основі власних підрахунків переконливо довів, що «серед католиків поляки далеко не переважають, вони складають усього 25%. Решта 75% католиків – малоруси, яких близько 298000 душ, так що з православними малорусами, яких майже 4450000, усе малоруське населення Південно-Західного краю становить майже 4750000 душ обох статей»¹⁹⁰.

Розвиваючи ідею Костомарова про «дві руські народності», Чубинський (разом з К. Михальчуком) наголошував: «Деякі наші публіцисти не хочуть бачити відмінності між культурними типами малоросів і великоросів; вони вороже ставляться до всякого вказування на ці відмінності, вважаючи, що відмінності шкодять єдності. Але це помилково... Відмінності не лише не шкідливі, але й позитивно корисні. Вони зміцнюють зв'язок; вони роблять малороса й великороса необхідними один одному. Згладити ці різниці, народжені умовами природи і всієї минулої історії, неможливо та не треба»¹⁹¹.

Окремо слід сказати про вклад Чубинського у наукову юдаїку – адже він був чи не першим українським народознавцем, який порушив проблему відповідальності царизму за штучно створене «єврейське питання» і за дискримінаційну політику щодо євреїв. «Серед питань, що мають державне значення, навряд чи є питання більш серйозне і таке, що потребує настійного розв'язання, як питання єврейське», – так починає Чубинський першу частину сьомого тому своїх «Трудов», яка має назву «Євреї Південно-Західного краю». Він намагається знайти відповідь на непросте питання: чому заходи російських властей, впродовж століття спрямовані на інтеграцію і асиміляцію євреїв, не тільки не давали наслідків, але й призводили до протилежних результатів. Звертаючи увагу на те, що відносини євреїв і неєвреїв на Правобережній Україні завжди відзначалися підвищеною конфліктністю, Чубинський вважає: «в інтересах майбутнього як самих

---

¹⁹⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П. Чубинским. – Т. VII. – Вып. 1. – СПб., 1872. – С. 281-289.

¹⁹¹ Там само. – Вып. 2. – СПб., 1877. – С. 357.

евреїв, так і решти населення – необхідне спокійне обговорення єврейського питання»¹⁹².

Усвідомлюючи важливість неупередженості і серйозного наукового обґрунтування своїх висновків, Чубинський вважав своїм обов'язком не лише уважне вивчення наявної літератури з єврейського питання, але й предметне дослідження культури, побуту, релігії, звичаїв місцевого єврейського населення. Практично йому довелося мати справу з науковою цілиною, оскільки, окрім праці Я. Брафмана «Книга кагала» і етнографічного нарису І. Берліна, видрукуваного у вигляді статті Російським географічним товариством, літератури про євреїв Південно-Західного краю по суті не існувало. Щоправда, деякі дані про історію українського єврейства Чубинський знайшов в історичних працях В. Антоновича та Ф. Леонтовича. Але насамперед він намагався створити власне уявлення про специфіку побуту, занять та уподобань єврейського населення. На той час дістати такі дані можна було лише шляхом експедиційного етнографічно-статистичного обстеження великого ареалу розселення євреїв.

Майстерне володіння великим емпіричним матеріалом дало змогу Чубинському розглянути єврейське питання з історичної, етнографічно-культурної, політико-правової точок зору. Підґрунтя цього питання, на його думку, становила вироблена віками єврейська замкнутість. «Євреї являють собою *status in statu*, євреї – це окреме плем'я, окрема мова, окрема релігія, окремий економічний елемент, окрема община як в адміністративному, так і в громадянському відношенні. Більшої солідарності і більшої замкнутості як у євреїв – важко зустрити»¹⁹³.

Щоб відшукати історичні корені цієї замкнутості, Чубинський використовує матеріали, наведені В. Антоновичем у його праці «Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг.». Систему утисків щодо євреїв застосовував і польський уряд, який ще з початку XVII ст. забороняв євреям займатися торгівлею у Києві та Кам'янці. Сейми чинили їм різні податкові утиски. Проте євреї виявилися все ж у більш вигідному економічному становищі, захопивши у свої руки майже всю міську торгівлю. Це викликало постійні тертя у відносинах євреїв з неєвреями. Наявність у євреїв власного самоврядування (кагалу) зміцнювала їхню солідарність і віддаляла їх від решти населення. Євреї заповнили собою проміжок, який відділяв у Речі Посполитій

¹⁹² Там само. – Т. VII. – Вып. 1. – С. 7.

¹⁹³ Там само. – С. 3.

повновладну шляхту від безправних холопів, що загальмувало формування середнього стану за європейським зразком.

У праці Ф. Леонтовича «Историческое исследование о правах литовско-русских евреев» Чубинський звернув увагу на сформульовану ним закономірність: політика польсько-литовських властей щодо євреїв була вкрай непослідовною. Надаючи їм істотні пільги, власті час від часу скасовували їх і вдавалися до переслідувань євреїв. Таку політику успадкував і російський уряд, коли Південно-Західний край опинився під його владою. Протягом 1795–1804 рр. на Правобережній Україні формально продовжувало діяти литовське та польське законодавство в єврейському питанні. Рубіжним виявився 1804 рік – прийняте у тому році Положення про євреїв, хоча формально і було спрямоване на поліпшення побуту євреїв, вводило ряд заборон на проживання євреїв у певних містах і селах, що означало початок формування смуги осілості. Наступними законодавчими актами і особливо другим Положенням (1835 р.) вводилася розгалужена система заборон і обмежень, яка сполучалася із урядовою регламентацією діяльності єврейських общин. Спроби уряду заохотити євреїв до заняття землеробством виявилися невдалими. Той факт, що євреям був практично перекритий шлях у великоросійські губернії, створював велику скупченість їх у межах «смуги осілості», а періодичні переселення і заборони на проживання в тих чи інших містах посилювали замкнутість і фанатизм єврейських мас.

«Періодичні заборони жити в селах, часті вигнання їх звідти і викуп, який вони платили чиновникам за відступ від заборон, – констатує Чубинський, – нагадували їм часи гонінь. Цим користувалися фанатики для того, щоб прищепити євреям неприязні почуття до уряду»¹⁹⁴. Посилені набори євреїв у рекрути, а також забирання дітей у кантоністи – все це боляче зачіпало почуття єврейського населення. У тому, що єврейська маса у західних губерніях являє собою чужий загальногромадянському життю елемент, на думку Чубинського, «винна історія». Не знімає він відповідальності за такий стан і з російських урядів – він прямо заявляє, що вжиті ними заходи не привели до бажаних наслідків, оскільки суперечили началам віротерпимості і громадянської рівноправності.

Цікаві спостереження Чубинського стосуються громадського управління і духовного світу єврейства. «Громадське і приватне життя цього народу, – зазначає він, – не могло і не задовольнялося

¹⁹⁴ Там само. – С. 4.

пропонованими йому урядом законами громадського управління. Воно почасти ігнорувало, почасти обходило їх і йшло у тому напрямі, якому віддає перевагу уже кілька століть – напряму, що зумовлений національними особливостями, релігійними віруваннями й надіями цього народу, і керувалося вказівками і управлінням донині існуючого, хоч і офіційно скасованого урядом, кагалу»¹⁹⁵. Живучість кагалу Чубинський виводив із його відповідності принципам і засадам народного життя. Однак саме кагал, за його переконанням, відособлював і ізолював єврейське суспільство від усяких, хоча б і благодетельних, впливів чужих йому урядів і середовища. Чимала роль у культивуванні такої відособленості належала єврейським братствам, діяльність яких Чубинський також піддає докладному аналізу.

У розділі порушується також питання впливу хасидизму на духовне життя євреїв. Фанатики-ортодокси, на його погляд, є заклятими ворогами освіти і всіляких нововведень. Цадіки намагаються оточити себе ореолом святості і по суті безконтрольно розпоряджаються життям і майном хасидів¹⁹⁶. Природно, що така духовна кабала підтримує єврейську замкнутість і відособленість.

Які ж заходи Чубинський вважав необхідними для того, щоб «євреї стали цілком російськими громадянами, зберігаючи свою релігію»? Він не покладав великих надій на те, що надання євреям цілковитої рівноправності в усіх сферах діяльності швидко змінить ситуацію на краще. «Тут потрібне перевиховання, яке можливе тільки при розрідженні маси, коли євреї не будуть так скупчені, коли фанатизм і невігластво не будуть так тяжіти над особистістю євреїв». Отже, Чубинський виступає проти смуги осілости як такої. Водночас він покладає великі надії на серйозні наукові дослідження історії, побуту, економічної діяльності і значення євреїв у краї, щоб спокійно і неупереджено розібратися в суті єврейського питання і запропонувати шляхи його розв'язання.

Не такими очевидними і значною мірою спірними є характеристики, дані в праці Чубинського полякам Південно-Західного краю. Втім, навряд чи можна відносити на рахунок Чубинського ті суб'єктивні оцінки польського національного характеру, які Драгомановим були охарактеризовані як педалювання російської державної ідеї, вияви нетерпимості проти невеликоруських елементів. Справа в тому, що розділ у первісному своєму вигляді був написаний К. Михальчуком, а Чубинський лише його редагував. За свідченням

¹⁹⁵ Там само. – С. 100.

¹⁹⁶ Там само. – С. 75, 111.

Михальчука, Чубинський «прибавив в ньому надто специфічного перцю до моєї характеристики пансько-польських звичаїв»¹⁹⁷. Отже, важко сказати, кому – Чубинському чи Михальчуку – належать думки про «романтичний і в той же час політично-містичний характер світогляду поляків», «ефектність і манірність у житті», докори на адресу польського суспільства у його крайньому католицизмі, відкиданні ідеї жіночої емансипації тощо. Ці не зовсім об'єктивні судження, а також занадто гостре протиставлення польського і російського інтелігентського середовища як «аристократичного» і «демократичного», і викликали критику Драгоманова.

Ці частковості, однак, не завадили Драгоманову дати загалом дуже високу оцінку праці Чубинського. У числі факторів, що працювали на національну ідею, він неодноразово називав його експедицію, по матеріалах якої «можна буде зробити собі образ українського народу». Драгоманов вважав, що своїми дослідженнями звичаєвого права в Росії П. Чубинський, П. Єфименко, О. Кістяківський вивели українську етнографічну школу на передові позиції в Росії¹⁹⁸.

Гостро критикуючи промахи Чубинського, Драгоманов водночас твердо відводив від нього всілякі звинувачення в «сепаратизмі». Насправді, вважав він, «сепаратизму не було в прозаїчних думках і вчинках... автора пісні «Ще не вмерла Україна». Навпаки, писав він, лівобережні українці мали рацію, коли докоряли Чубинському за великі «поступки російській державності». Далеко не всім київським громадівцям імпонували висловлені Чубинським у тісному колі думки про українців як «загиблу націю», позбавлену енергії й рухливості. Втім, Чубинському охоче пробачали усякі «перекуси» у висловлюваннях, списуючи їх на невгамовну вдачу і певну ексцентричність поведінки. Його по-справжньому любили і шанували – це однастайно засвідчують усі громадівці, які лишили свої спогади. «Характер прямий і відкритий, – писав про нього О. Кістяківський. – Не без малоросійського гумору, але позбавлений жовчності і сарказму, інколи зовні різкий, він був великий добряк. Чи не це забезпечило йому прихильність багатьох? У громадських справах це був розум практичний, реальний, у справах власних, приватних великого талану не мав. За природою він був безкорисливий».

Середина 70-х років виявилися «зоряним часом» для Чубинського. Мабуть, він і сам не чекав, що його праця на ниві етнографії,

---

¹⁹⁷ Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 64.

¹⁹⁸ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 169-171, 458-459.

яка, власне, не була його фахом, буде так високо оцінена науковою громадськістю. Географічне товариство відзначило у 1873 р. Золотою медаллю «ті невисипущі труди, яким російська наука зобов'язана зібранням величезного матеріалу для вивчення побуту, народних звичаїв і народного життя Південно-Західного краю». Золоту медаль було присуджено Чубинському і на міжнародному конгресі в Парижі 1875 р. Через чотири роки за поданням академіка А. Веселовського він дістав Уваровську премію Російської Академії наук.

Великий авторитет Чубинського як етнографа, статистика, фольклориста дав змогу зрушити з місця давно назрілу ідею про створення у Києві регіонального народознавчого центру. Пропозицію про створення тут відділу Російського географічного товариства висувала ще Комісія для опису губерній Київського учбового округу, яка існувала в 1851 по 1864 рік. В 60-х роках на сторінках «Киевлянина» з такою ж ідеєю не раз виступав І. Новицький. Чубинський поставив питання ширше, в площині заміни губернських статистичних комітетів окружними, що давало змогу розгорнути систематичні регіональні дослідження. Повідомляючи в листі до М. Максимовича про цей свій намір і про його підтримку у відділі етнографії Географічного товариства в Петербурзі, Чубинський посилався на те, що функціонують Північно-Західний, Оренбурзький, Кавказький, Сибірський відділи товариства, а на півдні Росії, де є три університети, такого відділу немає. «Якщо я наважусь взяти на себе ініціативу у цій справі, – зазначав він, – то тільки тому, що вірю у свою енергію»¹⁹⁹.

Відкриття відділу, яке відбулося 10 лютого 1873 року, стало визначною подією в інтелектуальному житті Києва. Адже вперше українські народознавці дістали можливість «відкрито займатись науковою діяльністю про Україну і для України»²⁰⁰. Н. Полонська-Василенко вважала відкриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства «першим кроком до створення Академії Наук»²⁰¹.

Не просто відділом імператорського географічного товариства, а українським народознавчим центром бачила відділ РГТ київська громада, яка на початку 70-х років, за словами П. Житецького,

---

¹⁹⁹ Цит. за: *Чередниченко Д.* Велетень української культури // Соціалістична культура. – 1989. – № 2. – С. 30.

²⁰⁰ *Волков Ф.* Из воспоминаний о П.П. Чубинском // Украинская жизнь. – 1914. – С. 47.

²⁰¹ *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія Наук. Нарис історії. – К, 1993. – С. 9.

розпочинала «нову добу громадянського життя в Києві»²⁰². В кінці 60-х рр. київські громадивці значно активізували народознавчі дослідження. З ініціативи М. Драгоманова вони почали реалізовувати програму видання збірників українського народного письменства. Протягом 1869–1870 рр. вийшли два томи українських казок, підготовлених І. Рудченком, тоді ж Антонович і Драгоманов почали готувати звід українських політичних пісень з історичним коментарем. Проте робота ця стримувалася відсутністю оформленого наукового осередку, який зробив би можливим дискусії й обговорення, забезпечив зв'язок українських вчених з науковим світом.

Ставлення членів ради імператорського Російського географічного товариства до відкриття відділу у Києві було неоднозначним. Дехто з членів ради відверто побоювався, що його дослідження можуть вестися «лише на ґрунті етнографічних особливостей або навіть відокремленості місцевого населення, що може вести до багатьох незручностей»²⁰³. У чималій мірі сприяв починанню киян фактичний керівник РГТ П. Семенов, який особливо наголошував на важливості зосередити зусилля майбутнього відділу на проблемах статистики, етнографії, історичної географії. Щодо останньої він в листі до Г. Галагана зауважував, що «у цьому відношенні південно-західні губернії являють собою багатий ґрунт для дослідження, і Відділ може чимало сприяти успіху історичної географії»²⁰⁴.

Остаточно доля відділу вирішилася, коли почали виходити перші томи «Трудов» експедиції П. Чубинського. На думку М. Драгоманова, відкриття відділу стало «логічним послідком» експедиції. Археографічна комісія, вважає він, заклала своїми історичними працями основу «для народного напрямку українського», відділ РГТ підкріплюватиме його своїми етнографічно-статистичними працями²⁰⁵.

Пізніше з'ясувалося, що коло інтересів відділу виявилось значно ширшим, ніж передбачав М. Драгоманов. Хоч офіційно історичні дослідження не входили до його програми (їх, як і раніше, відносили до компетенції Археографічної комісії), завдяки участі у роботі відділу багатьох істориків він створював наукову базу для вивчення усього спектру матеріальної і духовної культури українського народу, у тому числі і в історичній ретроспективі.

²⁰² Житецький П. Київська громада за 60-х років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 125.

²⁰³ Семенов П.П. История деятельности Императорского Российского географического общества. – Т. II. – СПб., 1896. – С. 484-488.

²⁰⁴ Інститут рукопису НБУВ ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. III, № 365.

²⁰⁵ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. I. – С. 171.

Один з найбільш серйозних і вдумливих дослідників історії Південно-Західного відділу РГТ Ф. Савченко назвав період 70-х років часом «українського науково-культурного самовизначення»²⁰⁶. Він слушно зауважив, що на відміну від інших регіональних відділів товариства, зокрема Кавказького, київський відділ мав національне обличчя, «український характер». Офіційно відділ створювався не лише для трьох губерній Правобережжя, а для всіх п'яти губерній, що становили Київський учбовий округ.

У своїй промові на першому засіданні Південно-Західного відділу РГТ 13 лютого 1873 року П. Чубинський поставив його утворення в контекст оживлення економічної і інтелектуальної діяльності в суспільстві, виникнення нових наукових осередків, відкриття шкіл для народу. Зазначивши, що перед відділом стоїть завдання етнографічно-статистичного вивчення краю, він наголосив, що провадитися воно має на об'єктивному ґрунті. «Треба відмовитися від природного в житті цього краю роздратування, цілком законного там, де історія породила ненормальність життя». Насамперед перед відділом постане завдання вивчення трьох етнографічних типів – українського, польського і єврейського, «і тих економічних умов, в яких їм доводиться жити»²⁰⁷.

Головою Південно-Західного відділу РГТ було обрано Г. Галагана, секретарем П. Чубинського. Профіль його діяльності було визначено відповідно до порад, які давала своєму відділу Рада РГТ в особі фактичного керівника товариства П. Семенова. Останній, зокрема, наголошував на необхідності особливої уваги до умов і форм матеріального побуту народу (житло, одяг, харчування), які «обумовлюють значною мірою етнографічні особливості того чи іншого племені»²⁰⁸. Відповідно до цього профілю відділом було розроблено кілька програм опитувань – етнографічну (автори – П. Чубинський, О. Русов, Ф. Вовк, П. Житецький), програму для вивчення кустарної промисловості (Ф. Вовк), звичаєвого права (О. Кістяківський) та ін.

Невдовзі навколо відділу згуртувався весь цвіт тогочасної української інтелігенції. У списку, опублікованому Ф. Савченком у його книзі «Заборона українства 1876 р.» названо понад 200 прізвищ членів відділу, у тому числі 194 дійсних членів і 14 – «членів-соревнователів». Дійсними членами відділу були В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, О. Кістяківський, О. Лаза-

²⁰⁶ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень–лютий. – С. 15-22.

²⁰⁷ Записки Юго-Западного отдела ИРГО за 1873 г. – Т. I. – К., 1874. – С. 5-6.

²⁰⁸ Інститут рукопису НБУВ ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. III, № 365.

ревський, М. Лисенко, С. Подолинський, І. Рудченко, О. Русов, М. Старицький і багато інших відомих істориків, економістів, етнографів, літераторів, правознавців, митців. Своїми коштами відділу допомагали київські меценати – М. Бродський, Д. Бутурлін, В. Смирненко, брати Терещенки.

За короткий час відділу вдалося налагодити широку систему зв'язків з науковими організаціями в Росії і за її межами. За дорученням відділу О. Русов здійснив поїздку по Східній Європі, ознайомившись із діяльністю слов'янських наукових товариств. Доповідаючи про результати цієї поїздки, він зазначив, що до діяльності київського відділу «скрізь виявлявся великий інтерес»²⁰⁹. Відділ встановив зв'язки з чеською, сербською, словацькою, словенською, лужицькою, галицькою «матицями», південнослов'янською академією у Загребі, інститутом Оссолінських у Львові тощо. Постійні зносини велися із центральними і місцевими відділами РГТ, Вільним економічним товариством, статистичними комітетами, університетами, археографічними комісіями. Пізніше домовленість про обмін інформацією була досягнута з Паризьким антропологічним, готським, мадрідським і каїрським географічними товариствами. Останній подарував відділу цінний раритет – копію реліквії свого національного музею.

В основному за рахунок пожертв і подарунків від різних організацій і окремих осіб відділ утворив унікальну наукову бібліотеку, а також музей з географії та етнографії, що мав понад 3000 експонатів. У «Киевском телеграфі» 31 березня 1876 р. повідомлялося про план об'єднання музеїв, бібліотек і канцелярій усіх 9 наукових товариств, що існували на той час у Києві. Пропонувалося придбати будинок для бібліотек наукових товариств, передавши туди і існуючу Публічну бібліотеку. Так закладався фундамент майбутньої Академії наук і майбутньої Національної бібліотеки України.

Відділ виступив з ініціативою проведення у Києві одноденного перепису населення. До розпорядчого комітету, що керував переписом, входили М. Зібер, В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, О. Русов. Програма перепису була складена таким чином, що він давав уявлення не лише про кількість і склад населення, але й про заняття, засоби існування, стан освіти, охорони здоров'я тощо. Видані невдовзі відділом його матеріали становили велику книгу обсягом понад 50 друкованих аркушів – «Киев и его предместья». За свідченням П. Житецького, «такого другого громадськими сила-

---

²⁰⁹ Див.: *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – Т. III. – С. 359.

ми, до того й науковими методами, зробленого перепису Київ вже потім ніколи не зазнав»²¹⁰.

Відділ взяв активну участь у проведенні у Києві з 14 серпня по 3 вересня 1874 р. III Всеросійського археологічного з'їзду. Закриваючи з'їзд, його почесний голова граф Уваров зауважив, що своїм успіхом з'їзд завдячує насамперед київським ученим²¹¹. Дійсно, тон на конгресі задавали В. Антонович, Ф. Вовк, Н. Дашкевич, П. Житецький. До конгресу були видані «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», а також перший том «Исторических песен малорусского народа» В. Антоновича і М. Драгоманова.

Основною формою роботи відділу були реферати, які читалися на його засіданнях і після відповідного доопрацювання вміщувалися у «Записках» відділу. На 28 засіданнях, що відбулися за три роки існування відділу, було прочитано 33 доповіді з найрізноманітніших питань економіки, історії, статистики, етнографії. Одне з засідань відділу присвячувалося пам'яті М. Максимовича, який помер 10 листопада 1873 р. Заслухавши промови В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Левченка, відділ ухвалив видати твори покійного і заснувати премію його імені за українознавчі наукові праці²¹².

Великого значення надавали члени відділу роботі по виданню серії популярних брошур для народу українською мовою. Для цієї серії М. Драгоманов підготував брошуру «Про українських козаків, татар та турків», яка побачила світ у 1876 р. Справжньою сенсацією стали зроблені зусиллями відділу записи українських народних дум, виконуваних кобзарем О. Вересаєм. Аналіз їх музичних особливостей для «Записок» відділу був зроблений М. Лисенком.

Видання відділу мали широкий міжнародний резонанс. Рецензуючи брошуру «Остап Вересай» та книжку «Чумацкие народные песни», англійський учений У. Ральстон писав на сторінках журналу «Athenaeum» (29 серпня 1874 р.): «Малоруські вчені виявляють останнім часом надзвичайну діяльність... Книги, про які ми говоримо, прекрасно характеризують вчених, що завдяки своїй високій працездатності випустили їх у світ. Ніде на світі не видають тепер подібних книг краще, ніж у Росії. У цьому відношенні Росія дуже

²¹⁰ Житецький П. Київська громада за 60-х років. – С. 34.

²¹¹ Див.: Пытин А.Н. История русской этнографии. – Т. III. – С. 362.

²¹² Студинський К. Осип Терлецький про Археологічний з'їзд в Києві // Україна. – 1927. – № 5. – С. 38.

щаслива, тому що рідко в якомусь іншому місці можна знайти етнологів і міфологів таке широке поле для досліджень».

Не всі рецензії на наукову продукцію відділу були однозначно схвальними. В Росії його видання зустрічалися з упередженням, що засвідчила анонімна стаття-рецензія в журналі «Отечественные записки» (1874, № 10). Значна частина статті, що мала назву «Економічні відносини Півночі і Півдня», присвячувалася аналізу 30 матеріалів, вміщених у першому томі «Записок» відділу. У фейлетонній манері автор глузував з приводу «економічної заспаності прекрасної України», а невисокий рівень її економічного розвитку пояснював тим, що малорос Грицько Позіхайленко «замріявся про Сагайдачного». Анонім вважав необ'єктивними висновки Ф. Вовка щодо високого рівня розвитку ремісництва і кустарної промисловості в Україні, звинувачував його в антиросійських випадках.

Несправедливі нападки на роботу відділу не лишалися без відповіді. Трибуною для полеміки стала газета «Киевский телеграф», яку з початку 1875 р. громадівцям вдалося взяти у свої руки, хоча й ненадовго. Бойовий, полемічний настрій газети був яскраво продемонстрований статтею-відповіддю на рецензію в «Отечественных записках». Зазначивши, що «рідко яка стаття останнім часом змусила стільки говорити про себе у нас», автор статті-відповіді у коректній формі звертав увагу на ненауковий, упереджений характер звинувачень, його полемічну підоснову: «Лиш тільки малорос заговорить про своє, багато хто зразу ж бачить у його словах племінний партикуляризм». Не пройшла повз увагу автора статті-відгуку й те, що російський автор «зовсім довільно відокремив від Малоросії Херсонщину й Новоросію, внаслідок чого висновки про торгіву діяльність малоросів зовсім повисли у повітрі»²¹³.

Незважаючи на очевидні успіхи в діяльності відділу, П. Чубинський лишався не повністю задоволеним напрямом і формами його роботи. Замість підготовки окремих рефератів, тематика яких здебільшого визначалася особистими уподобаннями членів відділу, він вважав необхідним створити мережу спеціальних кореспондентських пунктів в регіонах, які б регулярно збирали статистичні дані за єдиним методом і певною програмою.

Цікаві перспективи розгортання роботи відділу відкрилися зі зміною його керівництва в кінці березня 1875 р. Головою товариства був обраний В. Антонович, його заступником – П. Чубинський. Те, що В. Антонович очолював Археографічну комісію, завідував кабі-

---

²¹³ Киевский телеграф. – 1875. – 3 січня.

нетом давнини при університеті, відкривало можливості тісного співробітництва комісії і відділу.

Таким чином, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства зробив серйозну заявку на роль не лише регіонального, але й загальноукраїнського наукового центру. Проте його дні, як і газети «Киевский телеграф», були вже злічені. Стосовно газети Драгоманов писав, що «і своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією «Киевлянину» вона викликала проти себе багато ворогів, котрі вхопилися за слова «український сепаратизм» як за найліпшу палку»²¹⁴. Другим кінцем цієї палки вони вдарили по відділу. На сторінках «Киевлянина» він звинувачувався у подібності «до якогось католицького ордена», у тому, що археологічний з'їзд у Києві був скликаний з метою пропаганди українського сепаратизму, що під час перепису 1874 р. його організатори «нав'язували жителям мало-російську мову».

За словами М. Лисенка, навряд чи у старі часи офіцери на фронтних навчаннях так лаяли винних у чомусь солдатів, «як розносить «Русский вестник» пп. Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Чубинського та ін., звинувачуючи їх у зраді російському народові і нашій вітчизні»²¹⁵. А Південно-Західний відділ товариства «удостоївся» ярлика «українофільського кагалу, який під прапором науки провозить політичний сепаратизм»²¹⁶.

Щоб остаточно знищити «зло», вороги українства скористалися з проїзду царя через Київ у вересні 1875 р. Єдиний незалежний на той час український орган «Правда» (Львів) досить точно визначив причини, що викликали Емський указ. «Цар Олександр II завітав у Київ саме під той час, коли по всій Росії гомоніли про соціалізм, про революцію, бунти і тайні заговори... Не було луччого способу, як окричати українське діло революційним комунізмом і соціалізмом, а щирих прихильників для добра народу зденунціювати революціонерами. Діло повелось! Київські донощики наново зафарбували свою шкіру російським патріотизмом, а українська справа стала в очах правительства нарівні з революцією»²¹⁷. Звинувачення київських громадівців у тому, що вони, мовляв, «в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій писання Маркса», і спричинилися до закриття відділу й газети «Киевский телеграф».

²¹⁴ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – С. 246.

²¹⁵ Голос. – 1875. – 31 марта.

²¹⁶ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 60.

²¹⁷ Правда (Львів). – 1876. – 31/19 липня.

Намагаючись запобігти краху відділу, П. Чубинський виїхав до Петербурга з великою доповідною запискою і просив заступника голови і фактичного керівника РГТ П. Семенова передати її міністру внутрішніх справ О. Тимашеву²¹⁸. Неясно, чи був ознайомлений Тимашев із цією запискою. Але добре відомий його лист на ім'я президента РГТ великого князя Костянтина Миколайовича від 7 липня 1875 р. У ньому говорилося, що «внаслідок виявленої в останні роки на півдні Росії діяльності пропагандистів особливого гатунку, заражених т.зв. «українофільством», була скликана за повелінням царя особлива нарада, що мала розробити запобіжні заходи, щоб «зупинити у корені і покласти край дальшому розвитку шкідливої українофільської пропаганди». На журналі цієї наради Олександр II наклав резолюцію: «Виконати, але з тим, щоб відділ Географічного товариства у Києві у нинішньому складі був закритий і щоб відкриття його знов не могло відбутися інакше, як з мого дозволу на подання міністра внутрішніх справ»²¹⁹.

Скликана Олександром II особлива нарада водночас винесла присуд і всьому українському рухові: «Допустити створення особливої протонародної літератури на українському наріччі означало б покласти міцну основу до розвитку переконання про можливість здійснити у майбутньому, хоч імовірно й надто віддаленому, відчуження України від Росії... Заохочувати або хоча б індивідуально ставитися до спроб невеликої жменьки неблагонадійних осіб, що сіють ворожнечу й смуту серед українського населення, було б величезною політичною необережністю. Тому нарада визнала одно-стайно, що сучасний рух українофілів є явищем небезпечним і далі терпіти його неможливо»²²⁰.

Імператорське Географічне товариство не наважилося протестувати проти закриття свого відділу. Щоправда, Семенов, восени 1876 р. відвідавши Київ, багато разів зустрічався з Чубинським, запевняв його, що Географічне товариство і його президент обурені закриттям і мають намір подати про це доповідну записку Міністерству внутрішніх справ. Втім, якщо вірити чуткам, що ходили у Києві, у приватному листі на ім'я С. Дондукова-Корсакова він писав про «відносну некорисність» відділу, про те, що серед його членів

---

²¹⁸ Щоденник Олександра Кістяківського // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 31.

²¹⁹ Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. – М.–Л., 1946. – С. 160.

²²⁰ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. – С. 133-134.

можуть приховуватися люди, яких не розкусити, «як не розкусив геніальний Петро Мазепу»²²¹.

На офіційному рівні питання про відновлення відділу було поставлене лише через 22 роки. У середині 1898 р. у Києві відбувся з'їзд природознавців і лікарів, який порушив питання про утворення Південного відділу РГТ, тепер уже для всієї України. У листі до П. Семенова, з яким звернувся дійсний член РГТ Л. Личков, говорилося, що учасники з'їзду дійшли висновку, «що часи україно-фільських рухів, часи Драгоманова і Чубинського давно минули», і що їх підтримав генерал-губернатор М. Драгомиров²²². Але в Петербурзі, очевидно, міркували інакше. Ініціатива науковців і на цей раз не знайшла підтримки.

Таким чином, перші спроби інституалізації української науки у другій половині XIX ст. закінчилися невдачею. У той час, коли ряд слов'янських народів зумів створити свої академії наук, Україна надовго була позбавлена можливості консолідувати зусилля своїх наукових кадрів. Будь-які спроби ввести краєзнавчу роботу в системне русло розглядалися як результат «австрійсько-польської інтриги» і «приховане посягання на державну єдність Росії».

Незважаючи на дуже короткий час свого існування, Південно-Західний відділ РГТ все ж залишив помітний слід у народознавстві. Завдяки зусиллям ентузіастів, які навколо нього згуртувалися, вдалося досягти істотного прориву у галузі дослідження соціального життя пореформеної України, етнічної статистики, звичаєвого права, активізувалися археологічні і картографічні студії. Особливо велике значення мали розроблені відділом методики ведення краєзнавчої роботи, зокрема новаторські на той час методи фронтальних обстежень, опитувань, анкетування. Відділ став консолідуючим центром української науки, зробивши помітний внесок у справу національного самоствановлення.

«Высочайше утвержденная» комісія включила у свою ухвалу особливий пункт, який стосувався Драгоманова і Чубинського. В ньому говорилося: «Негайно вислати з краю Драгоманова і Чубинського, як невинуватих і напевно небезпечних у краї агітаторів із забороною в'їзду в південні губернії і столиці, під секретний нагляд»²²³.

В розправі над Чубинським і ним самим Драгоманов вбачав політичний акт, спрямований проти української науки, «крайній

²²¹ Архів Михайла Драгоманова. – Т. I. – Варшава, 1937. – С. 404.

²²² Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – С. 121-122.

²²³ Архів Михайла Драгоманова. – Т. I. – С. 404.

прояв великоруського централізму і нівелюючої політики російського уряду». «Навіть збирання етнографічних матеріалів про Малоросію за дорученням офіційного вченого товариства визнається злочином і карається заднім числом», – писав він. Особливо турбувало Драгоманова те, що «і російська преса, і вчені мовчать»²²⁴.

Якщо Драгоманов, який перебував за кордоном, був настроений по-бойовому, то для Чубинського друге заслання обернулося справжньою життєвою драмою. Виникли чималі проблеми із здоров'ям, а фінансові справи були у критичному, якщо не катастрофічному стані. Рушилося те, що вважав справою життя. Нове заслання, вважав М. Старицький, «бідного Чуба зовсім знищить»²²⁵. Так воно зрештою і сталося.

Єдине, чого добилися впливові заступники Чубинського – це відстрочки заслання на півроку і дозволу на відбування його у Петербурзі. У березні 1877 року він почав працювати на посаді діловода у міністерстві шляхів сполучень. Втім, як свідчив О. Пипін, «коли Чубинський приїхав у Петербург, його натура, сильна і духовно і фізично, була надломлена: уперта праця... не виликувала його, а, мабуть, прискорила розв'язку: міцний організм був нарешті зломлений; мозок і нерви не витримали»²²⁶. У 1880 р. стався новий приступ хвороби, який прикував його остаточно до ліжка. Майже нерухомий, він прожив ще три роки. 26 січня 1884 року, в канун свого 45-річчя, Чубинський помер. Але навіть мертвий він був страшний для властей. Коли друзі вирішили третю річницю з його смерті відзначити панахидою у кафедральному соборі, у Петербург полетіла доповідна записка київського губернатора з висловлюванням побоювання «могутніх возникнутъ тенденциозных проявлений как возле собора, так и на кладбище».

Закриття київського відділу РГТ і газети «Київський телеграф», яке пізніше Ф. Савченко кваліфікував як «заборону українства», потягнуло за собою нові репресії проти української мови. Коли філолог В. Науменко подав до Петербурзького цензурного комітету у 1888 р. свою книгу «Опыт грамматики малорусского языка», він дістав від цензора абсолютно недвозначну відповідь: «Малоросійська мова, на нашу думку, не повинна існувати; як же ми можемо допустити друк граматики такої мови»²²⁷.

²²⁴ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. І. – С. 489-490.

²²⁵ Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1. – С. 176.

²²⁶ Памяти П.П. Чубинского (1839–1884). – М., 1914. – С. 3.

²²⁷ Українське питання. – С. 78, 206.

У ролі ревних провідників імперської політики доволі часто виступала київська реакційна професура. Коли у зв'язку з XI археологічним з'їздом у Києві 1890 р. постало питання про дозвіл галицьким науковцям виступати українською мовою (за статутом з'їзду доповіді могли читатися будь-якою західною чи південнослов'янською мовою), професор Т. Флоринський від імені оргкомітету заявив про недопущення на з'їзд української мови, бо це, мовляв, не мова і навіть не «наріччя», а діалект. Його підтримав ректор університету Ф. Фортинський, який заявив, що не допустить галичан у приміщення університету аж до одержання спеціального дозволу вищих інстанцій. Після цілого ряду узгоджень умовою одержання такого дозволу був ряд вимог – читати доповіді галичанам дозволялось лише на спеціальних засіданнях, де не більше 25 учасників визначалися президією з'їзду, а про друкування їх взагалі не могло бути й мови. Природно, що галицькі науковці відмовилися від участі в роботі з'їзду та таких умовах. Наслідком відмови стала масована кампанія цькування українських науковців у пресі великодержавного спрямування, спрямована насамперед проти М. Грушевського. Йому закидали не тільки невдячність до Росії, «якій він багато чим зобов'язаний», але й те, що у Львові він «забув мову, якою стільки літ говорив і навчався»²²⁸.

Російських інтелектуалів, які симпатизували українському рухові і підтримували його, було небагато, але їх голоси на фоні розв'язаної владою вакханалії цькування всього українського звучали вагомо. На перше місце серед них варто поставити уже неодноразово згаданого О. Пипіна. «Південноросійський рух, – писав він, – є природним виявом самосвідомості, стремління до розвитку місцевих особливостей, а тому має на своєму боці усе морально-суспільне право»²²⁹. Підтримкою журналу «Основа», П. Чубинського, серйозними теоретичними розробками на теми української літератури й мови Пипін здобув собі визнання й повагу діячів українського руху. І. Франко зауважував, що він більше, ніж будь-хто з вчених великоросів, «попрацював для українського письменства, для української історії і що задля того треба українцям знати і поважати його як свого»²³⁰.

---

²²⁸ «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Ч. III. – К., 1999. – С. 74-75, 104.

²²⁹ Пытин А.Н., Спасович В.Д. История славянских литератур. – Т. 1. – СПб., 1879. – С. 378.

²³⁰ Франко І. Олександр Мик[олайович] Пипін // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 26. – К., 1980. – С. 116.

Те, що формування української ідеї на рубежі XIX і XX ст. цілковито взяла у свої руки гуманітарна інтелігенція, мало і свої позитивні, і свої від'ємні сторони. Взагалі процеси українського елітотворення, як точно підмітив пізніше В. Липинський, вирізнялися певною однобокністю й розвитком у загальному руслі російської ідентичності. Національно орієнтованої технічної інтелігенції в Україні було обмаль, а отже, і процеси націєстановлення представлялися не в загальному руслі модернізаційних ідей європейського зразка, а під виразним впливом російської архаїки.

А проте не можна не погодитися із загальними висновками М. Кармазіної: попри всі недоліки, слабості, суперечності у діяльності й мисленні української інтелігенції вона виявилася здатною до розбудови життя нації. «Кожна (навіть суто культурна за характером) акція українства (і довершена, і та, що була в зародку придушена владою чи занедбана в результаті власного невміння, а може, й безсилля) не минала безслідно, вона виступала тими «дріжджами», які забезпечували бродіння умів, зумовлювала здатність українців до самозахисту і зрештою, уможливила наступні політичні наслідки (віддалені до 1917 чи 1991 р.)». Створюючи політичні об'єднання на засадах соціалізму, лібералізму, націоналізму, українська інтелігенція боролася за саму можливість свого існування як інтелектуально-політичної еліти. І хоч приходила вона в український рух переважно з «неполітичних» сфер – з середовища істориків, літераторів, економістів – ідейний спектр української суспільно-політичної думки був надзвичайно насиченим. Особливістю політичного мислення української інтелігенції стали рефлексії над проблемою необхідності служіння українству, оборони його національних інтересів, питання боротьби за політичне усамостійнення нації на рівні державного організму²³¹.

Варто враховувати й те, на що звертали увагу автори книги-памфлету «Українське питання» – на вплив українського руху на зовнішньополітичні орієнтації певних суспільних верств. Йдеться насамперед про позицію тих, в принципі далеких від ідеалів демократизму кіл галицько-українського суспільства, які бачили національне відродження Галичини у контексті культурного об'єднання з Росією. Практичного впливу на умонастрої галицької спільноти позиція старорусинів чи москвофілів мати не могла, але вона виступала реальним подразником для польських кіл Галичини й австрійських офіційних сфер. «Позиція, зайнята російськими офіцій-

---

²³¹ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 210, 134-139.

ними колами в українському питанні, призводила до поступового посилення російсько-австрійського антагонізму»²³².

---

5. Галичина як «резервний плацдарм» українського руху

Галичину і Буковину часто порівнюють з «культурними плавильними котлами». Саме цю формулу А. Каппелер застосовує для характеристики багатоетнічного світу західноукраїнських земель до 1914 р. Але, акцентуючи увагу на різноманітних процесах взаємодії між українцями, поляками, росіянами, євреями та іншими етнічними спільнотами, він водночас застерігає від їх абсолютизації. Глибокі соціальні суперечності і тертя між релігійними і етнічними групами ускладнювалися утисками, що мали соціальні, політичні та мовно-культурні прояви²³³.

У баченні Г. Корольова, Галичина в «довгому» ХІХ столітті була місцем збереження основ традиційної цивілізації, історичної пам'яті про належність до «русько-українського» народу, регіоном перетину української, польської, австрійської, німецької, вірменської, єврейської культур. «Три характерні риси розвитку Галичини в епоху модерності визначали її специфіку. Це – поліконфесійність галицького суспільства, синкретичність «русинського» села, полікультурні процеси в містах. Означені риси сприяли утвердженню особливого цивілізаційного й геополітичного бачення регіону в колах галицького суспільства в дихотомії «Росія – Європа»²³⁴.

Триваюча упродовж ХVІ–ХVІІІ ст. польська колонізація українських земель супроводилася потужним ідеологічним наступом. Польщі необхідно було якось обґрунтувати свої права на українські землі, і в хід були пущені міфи про їхню органічну належність до польської корони і про цивілізаторську і захисну місію поляків у районах суцільного запустіння й дикості. Поляки проголосили себе «щитом християнства», його оплотом у боротьбі проти мусульманського світу. До некатоліків вони ставилися як до людей підступних, морально й культурно неповноцінних. Вся політико-адміністра-

---

²³² Українське питання. – С. 176-177.

²³³ Каппелер А. Мала історія України. – К., 2007. – С. 134-141.

²³⁴ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (ХІХ – початок ХХ століття). – С. 38.

тивна сила держави підпорядковувалася завданням полонізації українців. Землі, на яких вони жили, оголошувалися «пустелями», і уряд щедро роздавав їх магнатам і шляхті. Оскільки ті, хто переходив у католицизм, діставали рівні із польською шляхтою права, українська верхівка швидко спольщувалася.

Водночас у протиборстві з польськими впливами кристалізувалося відчуття окремої, «русинської» («роксоланської») ідентичності. Конкуренція двох культурних систем – руської й польської, актуалізована після Люблінської унії, надала, за Н. Яковенко, нового дихання «руським» аспіраціям у Галичині. Міфічна «земля Руса», що протиставлялася «землі Леха» – Польщі, стягувала доти роз'єднані руські терени у спільний простір «історичних спогадів» – від князя Володимира до «короля» Данила Галицького. Але паралельно з поширенням «роксоланської версії» «набуває обертив контрпропозиція – з виразним «антилатинським» (отже, й антипольським) підтекстом». Вона базувалася на наголошуванні «грецьких» витоків Русі – аж до вимог повернення їй справжньої назви – Росія, причому ці вимоги мали львівський, не шляхетський, а міщанський родовід. У статуті школи, створеної Львівським братством, русини окреслюються поняттям «російський народ». Але після укладення Брестської унії 1596 р., яка стимулювала конфесійну нетерпимість, з дискурсу русинів-католиків слово «Росія» зникає, тоді як київська православна еліта продовжує вживати його як синонім «Роксоланії»²³⁵.

Синдром втрати, що міцно утвердився у польській свідомості після поділів Польщі, істотно позначився на формуванні ідеологічних основ нової політики в «українському питанні». Під впливом польських романтиків із школи Й. Лелевеля «ягеллонська ідея» набувала рис провіденціалізму. Українці то вважалися складовою частиною польської «політичної нації», то виступали як братній слов'янський народ; незмінним лишався акцент на месіанській ролі поляків у пробудженні інших народів регіону («за нашу і вашу свободу»). Пізніше у працях істориків краківської школи (Ю. Шуйський, В. Калінка та ін.) українці вже виступали як окрема нація, щоправда, «недоцивілізована», схильна до анархії. Надалі негативний стереотип «українця-гайдамаки», неосвіченого селянина заповнив практично увесь польський історичний простір.

Специфічність галицького світосприймання значною мірою зумовлювалася тим, що Габсбурги раніше за Романових вдалися до «територіалізації етнічності». У той час як в Росії на відмінний від

---

²³⁵ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху. Міжнародний діалог. – Т. 1. – Ідентичність. – К., 2009. – С. 68-74.

решти імперії статус могли претендувати лише Царство Польське та Фінляндія, в Австро-Угорщині в основу структурування простору і проведення «внутрішніх кордонів» клався етнічний принцип. Якщо до цього додати ще дві обставини – польський виклик «другосортному», з погляду поляків, українству й інтелектуальний імпорт із Наддніпрянщини в Галичину, легко зрозуміти підґрунтя місцевих ідентифікаційних процесів. За М. Драгомановим, «сильне відчуття ідентичності і культурної окремішності від оточуючого інонаціонального люду» зробило австрійських українців окремою групою тоді, коли інший історичний досвід українців в Росії унеможлилював або усував окрему українську самосвідомість²³⁶. Грушевський прямо виводив ці відмінності з окраїнного становища Галичини – «західного краю української території», а також чотирьохсотлітнього польського панування. Він допускав навіть, що якби інтелектуали обох частин України не доклали величезних зусиль до їх зближення, не виключеною була перспектива утворення «двох національностей на одній етнографічній основі», як це сталося з сербами й хорватами²³⁷.

У баченні З. Зайцевої, жодна з українських партій до війни не декларувала соборність України як практично-політичне завдання. У Галичині вони діяли у легальному полі й демонстрували свою лояльність австро-угорському режиму, внаслідок чого австрійський уряд мав змогу виступати «третейським суддею» у міжетнічних протистояннях. У підросійській Україні національний рух взагалі не набув широкої публічності, будучи представленим не так партіями, як окремими неформальними гуртками й нелегальними політичними групами. Домінували серед них осередки соціалістичного спрямування, тоді як у партійному спектрі Галичини й Буковини переважали правочентристські політичні сили²³⁸.

Серед інших чинників, якими зумовлювалася специфіка Галичини, на перше місце слід поставити тривалий вплив соціально-правових норм магдебурзького права (з 1356 по 1789 рік), – саме вони диктували близькі до європейських норми економічної співпраці й політичної поведінки. На друге – створену специфічними умовами етнічного пограниччя роздвоєність умонастроїв між греко-

---

²³⁶ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 186.

²³⁷ Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М. Твори у 50 тт. – Т. 1. – С. 380.

²³⁸ Зайцева З.І. Суспільно-політичний дискурс української інтелігенції в роки Першої світової війни: конструювання смислів «великого суб'єкта» // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 23. – К., 2014. – С. 190.

католицькою і православною конфесіями і досить чітко відмежування їх обох від римо-католицької й протестантської етнопонаціональних ідентичностей, притаманних польському, угорському, словацькому світосприйманню. «Тут основну роль відігравала не так підпорядкованість конфесій, як мова літургій, яка істотно впливала на формування культурних тенденцій та орієнтацій. Тому перехід із греко-католицької чи православної конфесій у римо-католицьку означав розрив з українською (руською) мовно-культурною традицією, вів поступово до втрати національної української ідентичності»²³⁹.

До сказаного слід додати, що інкорпорація українських земель до складу Австрії після першого поділу Польщі (1772) припала на час першої хвилі модернізаційних реформ, які пов'язують з іменами Марії-Терези та Йосифа II. Львів став місцем перебування австрійського намісника Галичини, а після відкриття університету в 1784 р. – і значним культурним центром. Упродовж перших двадцяти років при ньому діяв «русинський колегіум» (*stadium Ruthenum*) – для тих, для кого латинська й німецька мови становили перешкоду в оволодінні знаннями²⁴⁰.

У контексті реформ не лише було скасовано особисту залежність селян від власників землі, але й надано певні самоврядні права сільським громадам. Реформи стосувалися майже усіх сфер життя – управлінської, військової, релігійної, освітньої. Великого ефекту вони не досягли. Утім, якщо говорити про Галичину, то вони підвищили рівень лояльності місцевого населення до Габсбургів до такої міри, що українців почали називати «тирольцями Сходу». На ґрунті лоялізму до австрійської влади сформувався феномен австрорусинства – із підкреслено позитивним, емоційно забарвленим ставленням до трону і відповідним дистанціюванням від «польщизни». Така налаштованість українців-галичан мала виразні негативні наслідки – галицькому «рутенству» був притаманний, за оцінкою О. Субтельного, «граничний провінціалізм» із своєрідним псевдоаристократизмом, що виявлявся у зневазі до селянства і «мови свинопасів»²⁴¹.

Як це вдалося переконливо довести польській дослідниці Д. Сосновській у книзі з промовистою назвою «Інша Галичина», свій ідентичнісний вибір, протилежний польському, представники схід-

²³⁹ Дністрянський М.С. Етнополітична географія України. – Львів, 2006. – С. 197.

²⁴⁰ Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. – К., 2010. – С. 61.

²⁴¹ Субтельний О. Україна. Історія. – С. 198.

ногалицького, греко-католицького духовенства й інтелігенції зробили вже у 30-х роках XIX ст. Польська й українська модерні ідентичності формувалися радше супроти одна одної, ніж поруч одна одної, а розширення простору взаємних травм і образ спричиняло дедалі більші непорозуміння. Глибоко відмінні культурні коди, абсолютно інші суспільні уявлення «спричинилися до того, що пізніші спроби виробити мову політичного діалогу вже не мали доброго результату»²⁴².

Після поділів Польщі в Австро-Угорщині утворилося нове адміністративно-територіальне утворення «Королівство Галиції та Лодомерії» («Володимирії»). До його складу увійшли Руське, Белзьке та окраїни Подільського й Волинського воєводств (Східна Галичина), а також етнічні польські території – частина Краківського, Сандомирського та Любомирського воєводств (Західна Галичина). У такому штучному об'єднанні в одній адміністративно-територіальній одиниці відмінних за історичним досвідом і етнічною структурою регіонів австро-угорська влада вбачала запоруку мінімізації етнічної конфліктності. Тому у пограничній зоні опинилися різні соціонормативні культури і відмінні ціннісні настанови. Ризики конфліктності таке поєднання, природно, не зменшило.

Політико-ідеологічні преференції у Габсбурзькій монархії вибудовувалися у такий спосіб, що вісь протистояння по лінії «свій – чужий» мала виразну етнічну основу. У баченні І. Монолатія саме міжетнічною соціокультурною дистанцією, як і світоглядним розмежуванням, що виникло на цьому ґрунті, був зумовлений етнічний принцип політичної структуризації населення західноукраїнських земель. Міжнаціональні відносини у цьому регіоні неможливо вписати в якийсь шаблон – їхня амплітуда коливалася між полюсами доброзичливості й ворожості. Тут співіснували і взаємодіяли етноси (українці, поляки, румуни, молдавани, німці, росіяни, євреї та ін.), релігії (християнство у вигляді римо-, греко-, вірменокатолицизму, православ'я, протестантизм, юдаїзм), представники принципово відмінних цивілізацій (візантійської, латинської, близькосхідної). Соціокультурний ізоляціонізм, взаємне дистанціювання хоча й мали місце, але не були абсолютними. Утім, вважає І. Монолатій, «треба гадати, що якби не було відмінностей, «чужого» б вигадали»²⁴³.

²⁴² Sosnowska D. Inna Galicja. – Warszawa, 2008. – S. 14-15.

²⁴³ Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 161-163.

І фактор порубіжжя, і етнічна строкатість населення, і штучно проведені кордони – усі ці чинники тією чи іншою мірою ставили під загрозу територіальну цілісність Австро-Угорської імперії. Її небезпідставно вважають «клаптиковою», «механічним зліпком скалків різних націй» (Я. Грицак). Попри зовнішній, доволі привабливий у порівнянні з російським, фасад конституційної монархії з парламентським представництвом, тут постійно зріли відцентрові настрої, підтримувані зовнішніми силами.

Анексія Галичини Австрією після поділів Польщі пересунула її кордон на Схід, і несподіване сусідство з Російською імперією відразу ж стало предметом гострих дискусій в середовищі географів і геополітиків. Як політичний проект Габсбургів Галичина опинилася у невизначеному просторі між Західною та Східною Європою, і дискусії сфокусувалися навколо її належності до Окциденту чи Орієнту. Саме питання поділу Європи на Західну та Східну лишилося неусталеним і спричинило жваву полеміку.

Теоретик геополітики К. Гаусгофер вважав «просто-таки авантюристичним, сміховинним з політичної точки зору заходом» спробу навантажити цислейтанську частину монархії «усією адміністративною вагою Галичини при її аж надто слабкому зв'язку з Гінтерландом». Корені «нездорової геополітичної структури Цислейтанії» він вбачав у тому, що в той час як Угорщина мала повний захист як гласна, самодостатня цілісність, Галичина перебувала в стані периферії – у даному разі «завдана кордону шкода» здатна була пробуджувати свідомість інших власних кордонів²⁴⁴.

Ще різкіше висловлювався з цього приводу Рудольф Челлен – він пов'язував з утворенням Галичини переміщення імперії далі, «на Близький Схід». Знаходячись по той бік природного кордону у вигляді Карпат, Галичина перетворилася на «тягар на спині монархії» і стала «суттєвим мінусом» у її географічній індивідуальності. У баченні Челлена Австро-Угорщина була «великою державою із найслабшою периферією»²⁴⁵.

Не набагато послабило напругу дискусій щодо місця й ролі Галичини і уведення Австро-Угорщини у геополітичний простір «Середньої Європи» (*Mittleuropa*), який пов'язують з іменем Йозефа Парча. У баченні Людвіга Ноймана до політичної Середньої Європи відносились усі держави, створені «завдяки німецькій силі та німецькому духу». Альберт Пенк у ході Першої світової війни сфор-

²⁴⁴ Хаусгофер К. О геополитике. Работы разных лет. – М., 2001. – С. 242.

²⁴⁵ Ratzel F. Politische Geographie. – München–Leipzig, 1897. – S. 159.

мулював концепцію «проміжної Європи» (*Zwischeneuropa*), згідно якої до цього проміжного простору входили всі українські землі.

Як визнає польський історик Павел Коваль, «на порозі ХХ століття багатьом полякам було важко усвідомити той факт, що українці (русини, як їх тоді називали) є народом і можуть проголосити ідею утворення власної держави, а підтримка цієї ідеї Польщею парадоксально може виявитися корисною для неї самої». Популярним у тодішній польській публіцистиці був міф про український народ як штучний витвір австрійської політики. Базована на такому ґрунті ідея асиміляції національних меншин «була настільки ж нечесною, наскільки й нереалістичною»²⁴⁶.

Хоч за ознакою мови Галичина вважалася німецьким краєм, вона не вкладалася в образ «німецької батьківщини»: «австрійські чиновники вбачали у новоприєднаній Галичині «Сарматію» – напівазіатський край, символ безладу й цивілізованої відсталості». Що ж до поляків, то вони розглядали Галичину не тільки як одвічно «свою» територію, але й як «польський П'ємонт» – на противагу зрусифікованій Варшаві. Галицькі русини вважали себе частиною «великої Русі», хоч не могли дійти згоди щодо того, де пролягають кордони цієї «Русі» і як співвідноситься це поняття з поняттям «Росія». Уявлення про «руську батьківщину» підтримувалося офіційною назвою краю, яка являла собою латинізовану формулу Галицько-Волинського князівства. Серед тих, хто ідентифікував себе як русин, була популярною ідея польсько-руського союзу; за старою формулою *gente Rutheni, natione Poloni* об'єднувалися прихильники орієнтації на Росію. Суто українську орієнтацію уособлювала діяльність «Руської трійці» і позиція Головної руської ради під час революції 1848 р. Такий конфлікт орієнтацій робив ситуацію навколо Галичини неясною; передбачити розвиток подій не могли «жодні зірки на небі»²⁴⁷.

Сучасні вітчизняні науковці виводять особливу складність міждержавних, міжетнічних, міжконфесійних відносин на теренах Західної України насамперед із фактора її порубіжності. З неперевершеною дотепністю коментує його Я. Грицак. У його баченні «Галичина існує задля того, щоб ніби довести, що в творенні кордонів політика сильніша за географію, а культура переважає обидві разом узяті. У галицькій історії є один незмінний фактор:

---

²⁴⁶ Коваль П. Причинки до історії «української справи» в Польщі // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. – К., 2012. – С. 14.

²⁴⁷ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С. 12, 110–116, 446.

Галичина постійно була й залишається пограниччям у складі кожної держави, в яку вона коли-небудь входила». Саме тому «Галичина вже не є просто адміністративно-політичним терміном, а перетворюється на поняття з царини й історії культури». Польські інтелектуали називали Галичину «фатальною скелею в океані цивілізації, об яку трощаться всі кораблі», австрійські – «напів-Азією», «австрійським Сибіром». За Я. Грицаком, цей край був не лише етнічним, але й цивілізаційним пограниччям. «Один простір еднав Галичину, як і сусідні польські, чеські, угорські землі, з католицькою Європою. Інший уводив її у світ східного християнства... Відчуття належності до великого релігійного простору впливало на ідентичність місцевого населення. Воно давало йому підставу думати про себе в категоріях, більших за регіональні, національні чи навіть імперські ідентичності».

Без чітко визначених природних кордонів (і з невдало проведеними адміністративними) Галичина могла бути лише чийсь «винаходом», політичним проектом. Габсбурги підняли з могили привид Галицького князівства, щоб легітимізувати анексію нових земель на Сході. Але їхнє рішення «відновити» «королівство Галичину», об'єднавши русько-українську та польську території, створило для них чимало ускладнень. Місцеву еліту «нітрохи не тішили контури своєї нововіднайденної батьківщини». Поляки дорікали австрійській владі, що вона хоче «вивести породу неісторичних галичан», українці наголошували на «неорганічному характері» «Королівства Галичини і Лодомерії».

На перший погляд, доводить Грицак, у статусі Галичини як пограниччя немає нічого незвичайного – адже весь регіон Східної Європи можна описати як одне величезне пограниччя, затиснуте з усіх боків супердержавами, що конкурували у боротьбі за контроль над цими територіями. Звідси – криза ідентичностей як одна з головних особливостей цього регіону. Галичина водночас підпадає під цю категорію й випадає з неї. Її поліетнічність і поліконфесійність призводила «до певного замішання в головах» – аж до Першої світової війни місцеві русино-українці дискутували про те, ким вони є: поляками, росіянами, українцями чи особливим етносом – австрійськими русинами.

Як австрійський цивілізаційний проект Галичина мала відтворювати мультинаціональний характер імперії, але помітних результатів цей проект не досяг. У широкому спектрі лояльностей, які у цей час демонструвало місцеве населення – від національної байдужості до програмного космополітизму й від задекларованого

австро-угорського патріотизму до національного шовінізму – домінувала специфічна галицька безнаціональність²⁴⁸.

Як вважає В. Расевич, на середину XIX ст. в Галичині було чотири національних орієнтації: русофільська, українофільська, польсько-русинська й австрійсько-русинська, і шанси у всіх їх були практично однакові. До 1848 р. галицькі русини українцями себе не відчували²⁴⁹.

За розмірами території Галичина була найбільшою з-поміж провінцій Австрійської імперії: її територія становила 78,5 тис. кв.км, що майже дорівнювало сукупній площі двох наступних провінцій – Богемії і Тироля. За чисельністю населення (6,3 млн) вона перевищувала Богемію (5,9 млн), а разом у цих двох провінціях мешкало стільки людності, як у решті 12 краях австрійської частини Габсбурзької монархії²⁵⁰.

Після третього поділу Польщі 1795 р., за яким у межі нових австрійських володінь увійшли воєводства Сандомирське й Люблінське, основна частина воєводства Мазури і південне Підляшшя, а також Холмська земля, виникла проблема розмежування Східної (української) і Західної (польської) Галичини. На карті 1801 р. Східна й Західна Галичина подані різними кольорами. Західна не має поділу на менші адміністративно-територіальні одиниці, а Східна поділяється на 19 округів. Цей поділ виявився несталим, кількість округів і їхні межі часто змінювалися, аж поки 1 листопада 1803 р. королівства Східної та Західної Галичини об'єднали під спільною владою, яка перебувала у Львові. На виданій у 1805 р. у Відні карті «Східна і Західна Галичина за найновішими спостереженнями» Західна Галичина поділена на 15, а Східна – на 16 округів. Але вже на карті 1809 р. від Західної Галичини лишилося всього 3 округи, які знов віднесені до Східної Галичини. Решта округів Західної і Замостський округ Східної Галичини увійшли до складу Герцогства (Князівства) Варшавського, створеного Наполеоном I у 1807 р. із частини земель, відібраних у Пруссії. Поза межами Галичини і герцогства Варшавського виявився Краків з округою, виокремлений у «Вільне місто Краків».

Виконавча влада у Галичині зосереджувалася в руках губернатора і губернського управління. Номінально існував представ-

---

²⁴⁸ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С. 268-274; *Він же*: Пророк у своїй вітчизні. – С. 27-28, 39, 112.

²⁴⁹ Расевич В. Галицкие русины могли бы стать частью и русской, и украинской, и польской нации // «2000». – 2011. – 15 апреля.

²⁵⁰ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. – С. 12, 110-116, 446.

ницький дорадчий орган – Галицький становий сейм, заснований на основі патенту (ординації) імператриці Марії-Терези від 13 червня 1775 р. Однак упродовж 7 років сейм так і не зібрався. Йосиф II видав у 1782 р. ще одну ординацію, розширивши повноваження виконавчого органу Сейму – Станового виділу. Це був крок австрійської влади назустріч польській аристократії, яким Галичина прирівнювалася щодо станового представництва до інших австрійських провінцій. Але й після цього повноваження Станового сейму були далеко меншими за ті, якими користувалися сейми в інших провінціях Речі Посполитої.

Свіжий струмисько в життя краю внесла революція 1848–1849 рр., з якою в Австрії та Угорщині пов'язані не лише скасування панщини, але й початок демократизації суспільних відносин і пробудження національного життя. Ознаки цього пробудження виявилися ще у 1846 р.; це засвідчила поява брошури священика з Лемківщини В. Подолинського «Голос перестороги». «Минув той час, – говорилося в ній, – коли ми вагалися в купі виявити своє ім'я. Сьогодні Українець виявляє його світові. Ніщо не може здержати нас від загального змагання в Європі... Всі хочем бути вільні та рівні з іншими народами... Хочемо бути народом і будемо ним неминуче»²⁵¹.

Висловлені у брошурі ідеї справили помітний вплив на спрямування програмного маніфесту Головної руської ради – першої політичної організації галицьких українців. Маніфест, опублікований у першому номері її органу – газети «Зоря Галицька» – 5 травня 1848 р., став по суті першою програмною декларацією про витоки і джерела загальноукраїнської єдності. Фіксація належності галицьких русинів «до великого руського (українського) народу, котрий одним говорить язиком», супроводилася у ній формулюванням цілого ряду демократичних вимог. Ішлося, зокрема, про відокремлення української Галичини і об'єднання її з іншими українськими землями імперії в окрему провінцію – коронний край – зі своїм сеймом, українською адміністрацією (українським губернатором у Львові і місцевими радами), власним судівництвом та шкільництвом.

Як зазначав пізніше С. Єфремов, поділ Галичини на українську й польську частини став життєвою умовою, питанням «бути чи не бути» для галицьких українців. Від часу пам'ятної «весни народів» 1848 р. вимоги поділу передували усім національним українським

---

²⁵¹ Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною та Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX в. // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 84.

постулатам для Галичини. Не раз уже вони були начебто на порозі реалізації²⁵². 2 серпня 1848 р. цісар Фердинанд I видав декрет про окрему «руську провінцію». На нього бурхливо зреагувала польська спільнота. Її зусиллями в краї було створено альтернативну Головнім руській раді організацію – Руський собор, яка перебувала на пропольських позиціях і виступала проти поділу Галичини на дві частини за етнічним принципом. Дискусії з цього питання були винесені на розгляд Слов'янського конгресу у Празі (червень 1848 р.), але закінчилися безрезультатно. Все ж Головна руська рада створила в краї 10 окружних і близько 50 низових українських рад. У першому австрійському парламенті з 96 послів від Галичини 39 були українцями.

«Весна народів», пов'язана з революцією 1848 р., виявилася, однак, нетривалою. Недовго, всього три роки, проіснувала Головна руська рада. Конфронтація між поляками та українцями то затихла, то посилювалася, не припинившись до часу розпаду імперії у 1918 р. Коли в австрійському уряді призначався міністр у справах Галичини, він обов'язково був поляком. У 1869 р. офіційною в провінції стала польська мова. Відносини між українцями та віденською владою В. Венгерська визначила формулою «симпатії – любові – лояльності – конфронтації», яка досить вдало передає стан хвилеподібних коливань і латентної напруги²⁵³.

Політична ситуація в Австрії після придушення революції 1848–1849 рр. позначена ще активнішим наступом реакції. Дев'ятирічна «ера неоабсолютизму» означала відновлення необмеженої влади імператора й майже цілковиту відмову від реформаторства. Але остаточно придушити волю до конституційних зрушень було вже неможливо. Початок відновленню конституційно-парламентської системи було покладено т.зв. Федеральною конституцією (20 жовтня 1860 р.), яка передбачала поміж іншим і поділ законодавчої влади між імператором і райхсратом та провінційними сеймами. Ця новація підвела ризик під тривалим періодом вагань між централізмом і децентралізацією в австрійській владній верхівці. Вибір був зроблений на користь обмеженої децентралізації, але без найменшого натяку на закладення у її фундамент національних ознак. Отже, галицькій провінції як сурогатній автономії гарантувалося існу-

---

²⁵² Єфремов С. Становище в Галичині // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). – Т. 2. – К., 2014. – С. 86.

²⁵³ Венгерська В. Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів. – С. 274–275.

вання упродовж невизначеного терміна, але до гострих міжетнічних ускладнень у ній австрійська влада стосунку мати не бажала.

Із деякими змінами, закріпленими у щойно згаданому Лютневому патенті 1861 р., федеральна конституція діяла і після того, як у 1867 р. імперія була перетворена у дуалістичну монархію – Австро-Угорщину. Від цього часу вона складалася з двох окремих частин, що вважалися суверенними й рівноправними – Австрійського цесарства (Цислейтанії) та Угорського королівства (Транслейтанії), об'єднаних особою монарха. У новій державі на території понад 600 тис. кв. км проживало 35 млн.чол. За розмірами території Австро-Угорщину випереджала лише Росія, а за кількістю населення імперія Габсбургів посідала третє місце після Росії й Німеччини. У процесі цих перетворень відбулася нова адміністративна реформа, яка на півстоліття забезпечила стабільність на основі конституційної монархії. Австрія складалася з 17 провінцій, автономних у питаннях місцевого самоврядування.

Сказаним легко пояснити, чому процеси зростання національної свідомості у Галичині формували не українську, а «рутенську» ідентичність – з високим ступенем лояльності до Габсбурзької імперії і культурним пануванням греко-католицького духовенства. За Р. Шпорлюком, «суто релігійне світосприйняття суперечило модерному світському світоглядові». Борячись за владу зі світськими елітами, галицьке духовенство водночас боролось і проти народної мови. Його «віднецентризм» (термін Т.Масарика) став на заваді перетворенню селян і греко-католиків на українців. Поляки значно краще скористалися з переваг, створених австрійськими реформами – останні «розчистили шлях для триумфальної ходи «полонізму». Фактично після 1795 р. полонізація «Русі» відбувалася набагато інтенсивніше й масштабніше, ніж упродовж чотирьох століть між 1370 та 1772 роками»²⁵⁴.

Ознаки гострого ідентифікаційного конфлікту в Галичині виразно виявилися уже у 80-х рр. XIX ст. Не в останню чергу під впливом фінансових впливань з Санкт-Петербурга у середовищі русинів значно посилилась московфільська течія. У маніфесті московфілів, вміщеному в газеті «Слово» 8 серпня 1866 р., було прямо заявлено: «Ми не Рутени з 1848 року, ми настоящі рускіи». Ця «руськість», утім, однозначно пов'язувалася не з «московщиною», а зі спадщиною Київської Русі. Хоча польська «Gazeta Narodowa» таврувала авторів цієї заяви як «зрадників» і «московських агентів»,

---

²⁵⁴ Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Схід–Захід. – Вип. 4. – Х., 2001. – С. 24, 31-32.

австрійські власті до певного часу не реагували на звинувачення, що засвідчила, зокрема, прихильність імператора Франца Йосифа до ідеологів русинізму під час візиту до Львова 1880 р. Але вже через рік австрійською владою було інспіровано великий судовий процес, під час якого авторів заяви 1866 р. намагалися звинуватити у підриві територіальної цілісності країни і державній зраді. І хоч вердикт суду присяжних це останнє звинувачення зняв, чотирьом активістам все ж довелося відбутися піврічне ув'язнення «за порушення громадського спокою».

Москвофіли з конспірологічних міркувань часто називали себе «старорусинами». Але старорусини фактично являли собою іншу, відмінну від москвофілів, суспільну силу, об'єднуючи переважно тих представників духовенства та прибічників традиційних клерикально-консервативних поглядів, які намагалися творити окрему націю й мову, водночас вважаючи себе частиною єдиного «руського» народу.

Царизм активно підтримував москвофільську течію в національному русі галицького українства, уособлювану Руською народною партією (РНП). Граючи на настроях консервативного галицького духовенства (Святоюрського кола), фінансуючи Ставропігійський інститут і видавництво, Товариство ім. М. Крачковського, таємно підтримуючи газету «Слово», російські місіонери намагалися витворити в Галичині місцевий варіант «малоросійської» ментальності – аж до ототожнення «русинів» і «росіян». Однак вплив нечисленної русофільської течії в Галичині неухильно падав ще до того часу, коли у 1914 р. Галичина стала ареною воєнних дій і була оголошена «споконвічною частиною єдиної великої Русі». Жорстка репресивна політика російських окупаційних військ протверезила навіть тих галицьких діячів, які раніше вважали, що «краще тонути у російському морі, ніж у польському болоті».

Важливо зауважити, що хоча більшість галичан у другій половині XIX ст. і на початку XX ст. ідентифікувала себе як русинів, етнонім «Русь» інтерпретувався тут по-різному, залежно від політичних орієнтацій. Галицькі старорусини прикметник «руський» («галицько-руський») російською мовою писали з одним «с», русофіли – здебільшого з двома. У територіальному й традиційно-етнічному (але не національному) значенні термін *ruski* використовувала для самовизначення і колонізована частина освічених галицьких русинів. Поняття «малоруський/малоросійський» тут використовувалися рідше, але й навколо них ішла своєрідна семантична війна. На засилля «малоруссомани» нарікали, приміром «общероссы» в період революції 1848–1849 рр. Коли галицькі українофіли на

початку ХХ ст. почали вживати термін «український» як додаток до «руського», варіанти написання гібридного поняття істотно різнилися («українсько-руський» та «українсько-руській», «русько-український» та «руско-український») ²⁵⁵. Утім, український правопис як у Галичині, так і на Наддніпрянщині ще довго лишався неусталеним.

Активізація громадсько-політичного життя в Галичині у 60-х рр. стимулювала розвиток народовського руху, який перебував під незаперечним впливом українофільства на Наддніпрянщині, переважно у його акцентовано культурницькій формі. Їхнє ідеологічне кредо залишалось на доведенні окремішності «русько-українського» народу і від поляків, і від росіян. «Ми Русини галицькі єсьмо невідлучною частиною 17-мільйонного народу руського», – так воно було викладене на сторінках газети «Діло» (яка самою своєю назвою утверджувала опозиційність до старорусинського «Слова»). Природне право народу на самостійний розвиток протиставлялося ними державно-історичній та культурній традиції, і в такий спосіб «усталювали в галицькому суспільстві зовсім іншу систему цінностей, ніж та, яку підтримували старорусини і яка ґрунтувалася головним чином на середньовічних уявленнях і поняттях». Задля обґрунтування своєї концепції народовці видали у серії «Руська історична бібліотека» 24 томи праць В. Антоновича, Д. Багалія, М. Костомарова та інших наддніпрянських науковців. Українською мовою готувалися підручники для середніх шкіл, видавалися популярні брошури для народного читання. У такий спосіб, доводив ідеолог народовства В. Барвінський, «ми в нашому націоналізмі обійняли цілий наш нарід... яко цілість, покликану до рівноправного життя». Ставлення народовців до наддніпрянського українофільства було, як правило, амбівалентним – вони охоче солідаризувалися з його культурницькою орієнтацією і прихильністю до простонародних звичаїв та мови, але відкидали трансформацію «руського» на «українське». Виразно проглядаються у галицькому народовстві й елементи австрославізму з духовно-релігійною орієнтацією на Ватикан ²⁵⁶.

Наддніпрянські діячі, насамперед П. Куліш, не тільки були моральними авторитетами для більшості народовців, але й, говорячи сучасною мовою, активними спонсорами народовства. Але ситуація

---

²⁵⁵ Див.: Котенко А., Мартынюк О., Миллер А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому». – С. 96-97, 99.

²⁵⁶ Докладніше див.: Янишин Б. Українська міська еліта в Галичині й народовський рух останньої третини ХІХ ст. – С. 89-185.

різко змінилася на початку 1870 р. після того, як Куліш припинив фінансування органу народовців – газети «Правда». Ця обставина зумовила гостре протистояння всередині народовського руху – між його «молодими» і «старими» учасниками. І хоч у 80-х рр. відносини наддніпрянських українофілів з галицькими народовцями налагоджувалися, ідеологія народовського руху дедалі більше набувала консервативного відтінку.

Попри складні й неоднозначні процеси українського самостановлення на теренах Галичини провідні діячі наддніпрянського українофільського руху все ж розраховували на Галичину як на резервний плацдарм для своєї діяльності. Пік активності на цьому напрямі припав на 1873 рік. Саме тоді за безпосередньої участі М. Драгоманова розпочалася робота по створенню літературного Товариства ім. Шевченка; фінансували цей проект полтавці М. Жученко та Є. Милорадович. Драгоманов був ініціатором і співавтором двох статутів товариства – офіційного для уряду і «договору» для його співучасників. Товариство мислилося як загальноукраїнська науково-літературна інституція з акцентом на дослідженні особливостей народного життя. Однак більшість народовців, що зайняли керівні посади у товаристві, відлякував радикалізм Драгоманова. Розбіжності у поглядах на національне питання у 1875 р. спричинили розрив Драгоманова з народовцями. Далі «просвіти народу, веденої у дусі поступовості», останні йти не бажали і боялися. Зрештою їхнє засудження соціалізму на сторінках «Правди» змусило Драгоманова остаточно припинити контакти з галицькими народовцями²⁵⁷.

Зрозуміло, що модерна концепція майбутнього України могла сформуватися лише у вигляді політичного проекту, у колі інтелектуальних еліт. Про інституалізацію народовства як політичної течії можна говорити від 1885 р. – саме тоді почався процес становлення політичного товариства «Народна рада», який тривав до 1888 р. В основу його програми були покладені ліберальні, національно-демократичні принципи на українській основі. В останній чверті XIX ст. остаточно викристалізувалася ідея української державності і в її контексті – соборності (єдності) українських етнічних земель. Русько-Українська радикальна партія, що виникла 1890 р., належала до лівого спектра політичного життя Австро-Угорщини і являла собою партію селянської демократії. Займаючи проміжне становище між народництвом і марксизмом, РУРП мала серед своїх

---

²⁵⁷ Янишин Б. Українська міська політична еліта в Галичині й народовський рух останньої третини XIX ст. – С. 114-120.

програмних вимог гасло досягнення «повної політичної самостійності русько-українського народу». Ішлося про перетворення Австро-Угорщини на федерацію з утворенням Галицько-Буковинської політичної автономії. Як точно підмітив Дж. Мейс, РУРП фактично була коаліцією, для якої старші прихильники Драгоманова – Франко, Павлик і С. Данилович написали програму-мінімум, а молоді марксистки Є. Левицький, М. Ганевич і В. Охримович – програму-максимум. Звідси очевидні суперечності між загальними фразами програми-максимум та закріпленими у програмі-мінімум пропозиціями про реформи, що мали на меті перешкодити пролетаризації селян²⁵⁸.

Процеси політизації національного руху в Галичині стали особливо інтенсивними наприкінці століття. Консолідаційні заходи Народної Ради увінчалися у грудні 1899 р. нарадою у Львові, в якій взяли участь понад 150 діячів різної політичної орієнтації з усієї Галичини. Офіційно створене на ній нове політичне угруповання – «Національно-демократичне сторонництво» – проголосило своєю метою «дійти до того, щоб цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм». Обраний «сторонництвом» Народний комітет 5 січня 1900 р. оприлюднив відозву з своїм баченням «незалежної Русі-України, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу»²⁵⁹.

У книзі молодого українського радикала Ю. Бачинського «Україна ingredienta» вперше в історії українського національного руху ідея незалежності України дістала теоретичне обґрунтування, при цьому вона сполучалася із закликком «будити серед української суспільності в Росії» думку про політичну самостійність України. Цю роботу, на його думку, належало поставити у контекст економічного становища України та наслідків, які економічна залежність спричиняє для культурного розвитку. «Тоді і сама національна українська ідея представляється в іншому світлі»²⁶⁰. Від т.зв. «молодших радикалів» Галичини виходила також вимога «переміни Австрії з держави одноцільно централістичної, в державу федеративну, автономічних національних держав»²⁶¹.

²⁵⁸ Українська державність у XX столітті. – С. 9.

²⁵⁹ Докладніше див.: Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 23-24.

²⁶⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – К., 2001. – С. 31.

²⁶¹ Там само. – С. 16.

Заснована 1899 р. Українська соціал-демократична партія (УСДП) намагалася поєднати у своїй програмі соціальні й національні вимоги. На Брюнському з'їзді австрійської соціал-демократії (вересень 1899 р.) представники її української секції заявили, що «змагатимуться до національної свободи свого народу, щоби возз'єднаний і звільнений український народ став поряд з іншими націями як рівноправний член». Орган УСДП – газета «Воля» – у грудні 1901 р. писала: «Повна політична незалежність і самостійність українського народу – се остаточна ціль національних наших змагань»²⁶².

Найвпливовіша у Галичині ліберально-центристська Українська національно-демократична партія (УНДП), до утворення якої був причетний М. Грушевський, мала своїм стратегічним завданням боротьбу за самостійну Україну («щоб цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм»). Для початку пропонувалося утворити окрему українську провінцію в Галичині з широкою автономією²⁶³.

Початок 90-х рр. у Галичині виявився часом пошуку компромісів між офіційною владою, польськими політичними силами й українськими народовцями у протистоянні москвофільству (русофільству). Досягнення порозуміння (т.зв. «нова ера») стало часом посилення впливу народовців з одночасним використанням його правлячими колами Відня як знаряддя антиросійської політики. Серйозну стурбованість російських офіційних кіл з цього приводу засвідчила секретна записка П. Казанського від 11 серпня 1913 р., в якій йшлося про те, що австрійський уряд «здійснив розкол серед малоросів утворенням українства, яке однаково вороже ставиться до поляків і до Росії». Акцент робився на тому, що «керована нереальною мрією про відтворення старої «самостійної» України» партія українців завдяки субсидіям віденського уряду перетворилася у двадцятому столітті у могутню політичну організацію, що має у своєму розпорядженні газети, книжкові магазини, безліч народних читалень (товариство «Просвіта») і сільських кооперативних установ. Це твердження помітно контрастувало з точкою зору російського філолога В. Кельсієва, який відвідав Галичину раніше. У 1868 р.

---

²⁶² Див.: *Жерноклеєв О.* Ставлення національних секцій австрійської соціал-демократії до проблеми соборності України (кінець XIX – початок XX ст.) // *Україна соборна.* – Вип. 2. – Ч. 1. – К., 2005. – С. 95-96.

²⁶³ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 23.

він констатував: у Галичині «українство є, а ідеї української немає, та й бути не може... Українофільство вийшло з Росії, до шістдесятих років при ньому ніхто тут і гадки не мав, і невдовзі занепало»²⁶⁴.

Так чи інакше, Росія знайшла за потрібне значно посилити свою підтримку москвофілам Галичини. «Галицько-руське благодійне товариство у Петербурзі», очолюване від 1908 р. графом Бобринським, стало потужним центром надання субсидій москвофілам. Лише офіційними каналами з Росії щорічно надходило на допомогу «прикарпатским русским» 60 тис. руб. і ще 25 – безпосередньо через міністра фінансів²⁶⁵.

Роль етнічного кордону у Галичині далеко не завжди належним чином оцінюється. Поділ її на західну й східну частини, хоч і не закріплений адміністративно (за винятком судової системи), був, однак, чітким вододілом у політичних настроях: українці висували його закріплення як головну вимогу національного руху, поляки цьому активно противилися, аж до порівняння ймовірного членування з четвертим поділом Речі Посполитої. Попри формування в українському національному русі на рубежі XIX і XX століть кількох політичних партій європейського зразка, у галицьких українців було небагато шансів на утворення автономної або хоча б адміністративно оформленої «української Галичини». Як своєрідна компенсація за утопізм політичних побудов пропонувалася теорія Галичини як «українського П'ємонт» – галицькі діячі вважали своїм патріотичним обов'язком розробити модель майбутньої «великої України». Утім, коли справа доходила до конкретики, територію Галичини до її складу включати не поспішали.

У самій Галичині, однак, не бракувало науковців, які готові були взяти на себе невдячну місію обґрунтування права русинів на власне бачення своєї історії і перспектив майбутнього. Неможливо переоцінити роль у становленні української ідеї Наукового товариства імені Шевченка у Львові, заснованого 1873 р. Організоване спочатку як науково-просвітницька інституція, товариство через дев'ять років було перетворене в наукове з досить високим статусом дійсних членів. У його складі працювали три секції: історико-філософська, філологічна та математично-природописно-лікарська. Керівники НТШ намагалися зробити його всеукраїнською науковою

---

²⁶⁴ Докладніше див.: *Савченко В.И.* Восточная Галиция на историческом перепутье. 1910 – начало 1920-х годов // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 136-139.

²⁶⁵ *Любченко В.Б.* Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С. 124.

установою, зародком майбутньої Академії Наук. За І. Франком, існувала домовленість з австрійським цісарем – в разі видання товариством 2-3 томів своїх «Наукових записок» визнати за ним статус академії і надати субсидію у 30 тис. гульденів²⁶⁶. Приваблива мета об'єднала навколо товариства відомих вчених-українознавців по обидва боки кордону. У товаристві активно співробітничали В. Перетц, В. Іконников, М. Довнар-Запольський, А. Кримський, М. Біляшівський, В. Гнатюк, Ф. Вовк, Ф. Корш та ін. Серед зарубіжних членів були такі авторитетні в світі фахівці як А. Єнсен, І. Бодуен де Куртене, Л. Нідерле, Т. Масарик, В. Ягіч.

У своїх дослідженнях вчені товариства спиралися на широку джерельну базу, яка їхніми ж зусиллями активно вводилася у науковий обіг. Створена у 1896 р. Археографічна комісія НТШ виявляла і опрацьовувала документи в архівах, бібліотеках, музеях Петербурга, Москви, Кракова, Варшави, Києва. Товариство мало власний музей, заснований 1893 р.²⁶⁷ Про масштаби роботи товариства може дати уявлення хоча б той факт, що за час головування у ньому М. Грушевського (1897–1913 рр.) в історичній секції відбулося 303 засідання, на яких прочитано 527 доповідей²⁶⁸.

Заслугу НТШ становило насамперед те, що йому вдалося повернути до українського питання увагу світової громадськості і засвідчити факт існування української науки у надзвичайно складних умовах невизнання українського етносу. М. Грушевський пізніше писав з цього приводу, що коли поява Шевченка сама собою засвідчила факт існування української літератури, то товариство його імені «не дискусією, а фактом доказало теорему повноти української культури... Хоч без титулу, воно знайшло признание свого академічного характеру в світових наукових кругах»²⁶⁹. Відомості про поточну наукову роботу, звіти правління товариства і його закладів

²⁶⁶ Див.: Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // Молода нація. – К., 2000. – № 3. – С. 145.

²⁶⁷ Лев В. Сто років праці для науки і нації. Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк, 1972. – С. 16; Гирич І.Б. Організація М.С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 72-86.

²⁶⁸ Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Вісник АН України. – 1992. – № 5. – С. 74, 79.

²⁶⁹ Грушевський М. Три академії // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 150. – Львів, 1919. – С. 2-3.

вміщувалися в «Хроніках», які виходили 4 рази на рік українською і німецькою мовами (з 1900 року вийшло 48 номерів)²⁷⁰.

Програми, інструкції, запитальники (квестіонари) публікувалися у «Хроніці НТШ», «Літературно-науковому віснику», «Етнографічних збірниках». Як правило, їх підписували відомі й авторитетні вчені – І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк, З. Кузеля, Ф. Колесса. Уже в першому томі «Етнографічного збірника», передмову до якого написав М. Грушевський, була вміщена докладна «Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід», пізніше доповнена методичними вказівками про техніку збирання краєзнавчих матеріалів. НТШ пред'являло до збирачів емпіричного матеріалу досить високі вимоги, обумовлюючи необхідність чіткої паспортизації даних, приміток, посилянь, вказівок на паралелі й аналогії в інших публікаціях. Це забезпечувало високий науковий рівень зібраних матеріалів.

Значний обсяг політичних завдань, що їх доводилося розв'язувати українським вченим, розширював обрії не лише історіографії, але й народознавства. Еволюція останнього виявилася особливо вражаючою: одна з гілок етнографії перетворювалася в універсальну науку про цивілізаційний поступ і місце в ньому України. Саме таке, розширене наповнення терміна «народознавство» пропонував І. Франко, який доводив, що пізнати народ – значить пізнати людей, що мешкають на певній території, їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні й розумові здібності, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами. У такому розширеному трактуванні до сфери народознавства належало включати політичну історію й історію розвитку державних інститутів, історію наук і історію промислів – зрозуміло, у тій обмеженій площині, яка стосувалася конкретного народу²⁷¹.

І. Франко близько підійшов до розуміння українського національного ідеалу як долання відчуження від вселюдської ідеї духовності, реалізації прагнення народу до «самовладного і самодіяльного» історичного життя. При цьому він ясно усвідомлював, що «ідеал національної самостійності в усякім вигляді, культурним і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки

---

²⁷⁰ Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К., 1992. – С. 63.

²⁷¹ Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 45. – К., 1986. – С. 254-267.

під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього чи, може, звернемо на зовсім інші стежки». Важливо, доводив Франко, серцем відчувати свій ідеал і розумом його осмислювати, бо ніякий містичний фаталізм його не створить²⁷². Власне, це і був один з тих заповітів, які стали практичною програмою боротьби українських інтелектуалів за самореалізацію нації.

Як констатував Я. Грицак, в українському русі в Галичині на початку ХХ ст. виникла фактично двопартійна система, у якій провідна роль центристської УНДП стимулювалася й врівноважувалася опозицією лівої РУРП. Це мало велике значення для стабілізації політичного життя галицьких українців. Те, що усі новостворені партії стояли на спільній платформі політичної самостійності України, створювало гіпотетичний ґрунт для формування широкої політичної коаліції. Український рух у краї досяг настільки відчутних результатів, що тогочасний польський історик С. Смолька писав про цей період як про час «українського завоювання» Галичини. Головним здобутком українського національного руху тут стала національна мобілізація галицького селянства²⁷³.

Трагічний перебіг етнічних протистоянь був, однак, запрограмований. Його кульмінацією стало вбивство намісника Галичини А. Потоцького студентом, членом УСДП Мирославом Січинським у квітні 1908 р. Цей перший в Австро-Угорщині акт політичного терору українські праворадикали намагалися виправдати, представляючи його як початок боротьби народу за свої права і помсту за спроби Потоцького підтримкою москвофілів сприяти русифікації русинів. Застереження з боку митрополита А. Шептицького щодо того, що злочин, здійснений нібито в ім'я патріотизму, все ж лишається злочином проти батьківщини, радикали сприйняли холодно, не зупиняючись перед атестацією митрополита як «нового Валленрода»²⁷⁴.

Конкуренція з польським націоналізмом сприяла радикалізації галицького регіоналізму. Український національний рух у західному регіоні мав можливість діяти легально, що створювало передумови для формування зародків громадянського суспільства. Утім, у поляків запозичувалися не лише нахил до політичного активізму,

²⁷² Франко І. Поза межами можливого // Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 284-285.

²⁷³ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 2000. – С. 78-82.

²⁷⁴ Докладніше див.: Монолатій І. «Разом, але майже окремо». – С. 412-417.

але й войовнича нетерпимість до «чужих». Ще В. Антонович звертав увагу на те, що галичани засвоїли такі типово польські етнопсихологічні риси, які ніколи не були притаманні наддніпрянським українцям, зокрема, нетолерантність до чужих релігій, схильність до доктринерства й абстрактного філософствування, еkleктизм у твердженнях більшості літераторів, який, до того ж, не терпить заперечень²⁷⁵. За Г. Касьяновим, «для українців поляки «були не тільки конкурентами, а й давали наочний приклад національної самоорганізації». Відповідаючи на виклик поляків, українці майже в усьому копіювали своїх противників. Етнічна концепція польської нації стала поштовхом для виникнення відповідних поглядів серед діячів українського руху²⁷⁶.

Політика «органічної праці», «малих справ», яку українські політичні кола Галичини обрали як напрям своєї діяльності у 90-х рр., у першому десятиріччі ХХ ст. дала виразний ефект у перенесенні центру ваги з культурницьких завдань у господарсько-економічну сферу (споживчої кооперації, банків, кас взаємодопомоги тощо). Грушевський розцінив цю переорієнтацію як «данаїський подарунок» поляків, який потягнув за собою комерціалізацію громадсько-політичних відносин. У статті «Два роки галицької політики» (1903) він з тривогою і болем писав про те, що «мерзоту пустки» в українському житті галицькі діячі створили власними руками, наслідком чого стала «сумна історія блукань нашої парламентської політики по бездорожжях опортунізму»²⁷⁷.

У цьому контексті доволі цікаво з'ясувати, чому українці, дистанцюючись від поляків і водночас запозичуючи притаманні їм норми політичної поведінки, все ж схилилися до вибору української ідентичності й посилено шукали контактів з наддніпрянськими українцями. Розмірковуючи з цього приводу, М. Мудрий та І. Райковський задаються питанням: які ж саме чинники вплинули на прийняття галицькими русинами української національної ідентичності? Чи це була об'єктивна, закладена в минулому історична необхідність, чи збіг політичних та інших обставин? Готової відповіді на це запитання у авторів немає. І. Райковський, якому ця ситуація здається парадоксальною, вважає, що спрямування національного розвитку Галичини у бік Наддніпрянщини було спричинене як зовнішніми чинниками (приклад польського й чеського

²⁷⁵ Антонович В. Коротка історія козаччини. – Чернівці, 1897. – С. 17-18.

²⁷⁶ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – С. 235-236, 325.

²⁷⁷ Грушевський М. Два роки галицької політики // Наша політика. – Львів. – 1911. – С. 17-37.

національних рухів, ігнорування поляками національної самобутності місцевих русинів і прагнення останніх протидіяти цьому, опершись на здобутки «руського світу»), так і ірраціональним фактором, який важко вивести з логічних міркувань. Ідеться про своєрідний міф-ідеал і про прагнення діячів першої хвилі національного відродження ідентифікувати себе із чимось ідеальним, що мало позитивне навантаження²⁷⁸.

На наш погляд, тут «спрацював» не так феномен історичної пам'яті (з її міфічною підосною), як цілком реальні політичні (у тому числі й геополітичні) інтереси. Вище вже йшлося про те, що Габсбурги при створенні провінції свідомо переслідували дискримінаційні щодо українців цілі і «під них» вибудовували власний історичний міф, який входив у суперечність із світовідчуттям основної маси русинів. А етнонім «Русь», який єднав українців Наддніпрящини й Галичини, виступав переконливим аргументом на користь існування єдиного українського етносу, і певні течії суспільної думки Польщі активно пропагували саме таке його бачення.

Гострою конкуренцією польського і українського проектів справа, зрозуміло, не обмежувалася. У баченні Д. Сосновської після 1848 р. у Галичині конкурували чотири національні проекти: російський (уособлюваний русофілами (москвофілами), русинський (лояльні до Австрії старорусини), український (народовецький) та польський. У російського дослідника О. Міллера географія впливів ширша – він нараховує 7 активних учасників впливу на політичну ситуацію в Галичині – Відень, Ватикан, Петербург, місцеві русини й поляки, польська еміграція, український рух у Росії. При цьому позаімперські чинники намагалися активно впливати на формування ідентичностей і лояльностей місцевого населення як шляхом фінансової підтримки тих чи інших сил у провінції, так і надсиланням туди своїх агентів²⁷⁹. Отже, фактор порубіжності відіграв тут далеко не останню роль.

Що ж до самого поняття «український», то офіційно щодо галичан воно не застосовувалося аж до початку ХХ ст. Калькою з поняття «Червона Русь» було австрійське *Pot-Russland*, а русинів

---

²⁷⁸ Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей) // Вісник Харківського університету. Серія історична. – Вип. 38. – Львів, 2003. – С. 136-137; Райковський І.Я. Взаємини галицьких і наддніпрянських діячів у 1830–1840-х рр. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 51.

²⁷⁹ Міллер А.И. На границах Европы: ансамбль континентальных империй // Средняя Европа. Проблемы международных и межнациональных отношений XII–XX вв. – СПб., 2009. – С. 31-32.

австрійці називали спочатку Russen, пізніше Ruthenen. У цей термін до того ж вкладався не етнічний, а віросповідний смисл, що вказував на належність русинів до українського (греко-католицького) віросповідання.

На австрійській україномовній карті 1892 р. фігурують «Русь–Україна і Біла Русь». «Народописна карта українського народу» видання львівської «Просвіти» також має в своїй основі гібридне поняття «Русь–Україна». «Українські землі» з'являються на карті С. Рудницького 1915 р. В Галичині особливо відчутно давався взнаки конфлікт двох різновидів «тематичних» (спеціальних) карт. Якщо на польських картах кордони вибудовувалися на підставі історичного бачення, то українці робили акцент на етнографічному принципі. У цьому розумінні, констатує К. Галушко, в діалозі з Польщею чи Росією з приводу територіальних кордонів українства історична картографія ставала опонентом «етнічної». Цей конфлікт відчутно дав про себе знати під час Першої світової війни та післявоєнного врегулювання 1918–1923 рр., коли «принцип «національного самовизначення» і «етнічних кордонів» почне прямо суперечити звичному принципу «історичних прав»²⁸⁰.

В офіційному слововжитку поняття «український» вперше зустрічається у листі імператора Франца Йосифа парламентському русинському клубу у Відні (5 червня 1912 р.), але протести поляків змусили австрійський уряд дати роз'яснення, що цей термін потрапив у документ випадково, «за недоглядом». У липні 1915 р. депутати віденського парламенту К. Левицький та М. Василько передали австрійському урядові звернення українського парламентського представництва з проханням увести в офіційний і публічний обіг назву «українці» замість «русини». Прохання базувалося на висновку вчених НТШ, які мотивували його поміж іншого тим, що москвофіли використовують термін «русин» для підкріплення версії «єдиного й неподільного руського народу». Австрійські урядовці відправили це звернення на експертизу у Віденський університет, але, одержавши від експертів В. Ягича та Г. Юберсберга протилежні висновки, з розглядом питання по суті не поспішали. Відповідний дозвіл було дано лише в лютому 1918 р.²⁸¹ Однак і після цього більшість галицьких українців продовжувала називати себе русинами. Цей етнонім, однак, завжди мав негативне навантаження –

²⁸⁰ Галушко К. Украинские пределы. – С. 69-70.

²⁸¹ Расевич В. Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність вживання національної назви «українці» // Україна в минулому. – Вип. 5. – К.–Львів, 1994. – С. 172-189.

вже тому, що жоден русин не посідав високого місця в адміністрації краю. Те, що поляки порівняно з русинами мали безліч преференцій у доступі до освіти і у зайнятті посад, створювало перманентний кризовий стан русинської ідентичності й неймовірну гостроту у польсько-українських відносинах.

Зафіксований статистикою факт швидкого збільшення польського елемента в українській частині Галичини викликав серйозне занепокоєння інтелектуалів Наддніпрянської України. В. Липинський, приміром, звертав увагу на «планову робітничу колонізацію». «Нічого дивуватися потім, – зауважував він, – що український малоземельний селянин, позбавлений заробітку на місці, емігрує масами до Америки, а його місце займає польський колоніст. Вдумливий аналітик бачив у цьому явні ознаки антиукраїнської польської політики, підкріплені недвозначними заявами «патріотів вшехпольських» щодо її перенесення і на терени Наддніпрянщини. Його рекомендації «пильно стежити за такими проявами» були напрочуд своєчасними у розпеченій атмосфері початку ХХ ст.²⁸²

Загалом же австрійські провінції, за визначенням М. Поповича, стали хворобливими точками на початку ХХ ст. і лишаються ними донині. І джерелом найбільш драматичних колізій стала історія слов'янства, яке становило понад половину населення країни. Російське воєнно-політичне просування убік місцевих народів, бо зовні мало вигляд допомоги в критичних ситуаціях. Тому на певному етапі воно дістало схвалення і у консервативно-націоналістичних, і у ліберальних колах російського й українського суспільства. Але дуже скоро з'ясувалося, що російське втручання у справи поліетнічного населення Балкан посилює явища цивілізованого розламу²⁸³.

---

²⁸² Липинський В. Нові дані про зріст польської колонізації в Східній Галичині // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – С. 448-449.

²⁸³ Попович М. Кровавий век. – С. 111-118.

ПОШУКИ ОПОР
ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ
НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ ст.

На початку ХХ ст., аналізуючи революційні події 1905–1907 рр. в Російській імперії, французький географ Е. Реклю замислювався над тим, яке місце в суспільних очікуваннях займає національне питання. Особливо його бентежило те, що у безкінечному просторі, населеному різними завойованими царизмом народами, «є величезна країна під назвою Україна, позбавлена права на власну мову і літературу»¹. Всі пригноблені народи прагнуть свободи і пов'язують її з революцією, але чи однаковою мірою? І чи здатні революції взагалі щось змінити у цій часто невіддільній волі людини царині?

За інерцією Російську імперію з подачі Й. Сталіна продовжують характеризувати як «тюрму народів», але, як було показано вище, умови утримання різних етнічних спільнот у цій тюрмі істотно різнилися. Та й саме «російське питання» виявилось однією з найскладніших проблем для Росії, а згодом і для СРСР. Їхнє надмірне розширення і встановлення російської гегемонії над численними націями й територіями, не схильними бачити в Росії зразок вищої цивілізації, стало важким тягарем і для самих росіян, яким було важко самоідентифікуватися незалежно від імперії.

Остання третина ХІХ і початок ХХ ст. стали часом значної інтенсифікації процесів інтелектуалізації та професіоналізації європейської науки під впливом поширення ідей позитивізму. На східнослов'янських теренах, за В. Тельваком, саме у цей час виокремлюються важливі для наукового поступу дослідницькі проблеми, формується культура наукової полеміки, узгоджуються засади її проведення². В українській історіографії становлення полемічної традиції відбувалося в обстановці гострого протиборства з тими ідеями «єдинонеділимства», які були основою асиміляціоністського курсу правлячих кіл Російської імперії і зумовили неймовірну напруженість боротьби навколо формування ідентичностей в українських умовах.

---

¹ Цит. за: Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : історичні нариси. – К., 2012. – С. 110.

² Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). – К.–Дрогобич, 2008. – С. 7.

Фактично протягом усього XIX ст. пошуки нечисленних українських інтелектуалів, хоч і йшли у напрямі формування особливої української ідентичності, все ж не здолали межу між регіональним і етнокультурним змістом «південноросійського дискурсу» і не привели до чіткого маркування омріяного національного простору України. Їхні заклики на зразок тих, що лунали інколи у Харкові («Де тут щирі українці? Озивайтесь!») зазвичай провисали в повітрі. Говорячи про «невиробленість» національного канону у «донаціональній» Російській імперії, В. Кравченко переконливо довів, що виникнення і розвиток регіональних і національних компонентів ідентичності не скасовували існуючі на той час уявлення про православно-слов'янську «російськість» («русскість»), хоча ці уявлення вже зазнавали зростаючого впливу більш сучасних уявлень про націю – як українську, так і російську³.

На рубежі XIX і XX століть українство все ще не відчувало себе окремою суспільною спільнотою і не було народом у сучасному розумінні цього терміна. Домінувала притаманна імперській Росії традиція нерозчленованої ідентичності «триєдиного руського народу». Політична сила, зорієнтована на її зруйнування, не проглядалася. Консерваторів цілком влаштовувала належність до російських проурядових об'єднань, ліберали задовольнялися риторикою суспільної еволюції. Архетипи революційного нетерпіння час від часу давалися взнаки у прихильників соціалістичних доктрин. Утім, як зауважував Дж. Мейс, у своїй масі українські соціалісти дистанціювалися від завдань «моделювання майбутньої української державності»; відхрепуючись від постійних звинувачень у сепаратизмі, вони «лякалися навіть тіні незалежної української держави»⁴.

Витоки недосить високої привабливості «української справи» у підросійській Україні слід, однак, шукати глибше. Вони – у незакоріненості національної ідеї у зрусифікованому, аполітичному середовищі. Далася взнаки й відсутність кордону та релігійного бар'єра між російськими та українськими територіями, внаслідок чого на особистісному рівні не було й асиміляційного відторгнення. За О. Міллером, «малорос за походженням, якщо розмовляв російською й уважав себе росіянином, таким автоматично великоросами й визнавався, що стосовно інших етнічних груп виглядало зовсім інакше». Соціально-економічна відсталість Росії та її запізніла модернізація блокували асиміляторські зусилля влади. Тому «історію

³ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – С. 189.

⁴ Мейс Дж. Соціалістичні моделі української державності // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 92-93.

суперництва загальноруського й українського проектів слід розповідати не лише, а можливо, навіть не стільки як історію успіху українського національного руху, але і як історію невдачі російських асиміляторських зусиль». Можна уявити, доводить Міллер, і такий результат цього суперництва, як формування декількох «українських» (у лапках тому, що ніхто не знає, як би вони називалися) націй, якби, серед іншого, Й. Сталін не виступив у ролі «збирача українських земель»⁵.

З цим цікавим спостереженням найменш заангажованого російського українознавця можна погодитися із суттєвою поправкою. Асиміляційний тиск Російської держави був доволі сильним, але близькості властей полягала в тому, що небезпеку для себе вони вбачали переважно в настроях полонізованих правобережних еліт, а український рух розглядали як польську чи австрійську інтригу. Слобожанщина ж уявлялася регіоном, де асиміляція вже зробила свою справу. Насправді ж за лояльністю слобожан XIX століття приховувалися активні процеси формування регіональної ідентичності вже на новій, модерній основі, під впливом нового розуміння мови, звичаїв, традицій у формуванні національної свідомості.

Надзвичайно цікавим є висновок М. Раєфа щодо відмінностей у ролях Києва і Харкова в процесах націєстановлення. Як більш давньому інтелектуальному центру Києву судилася роль культурного забезпечення потреб Російської імперії в час її становлення. Харків теж, перетворившись на початку XIX століття на провідний культурний центр українських земель, вніс свою частку у процес русифікації місцевих еліт. Але водночас він виявився центром поширення ідей ідеалізму та романтизму, які за тих умов стали необхідними передумовами модерного націоналізму. Новий націоналізм переростав рамки регіональної ідентичності. Під впливом романтизму й ідеалістичної філософії він фокусував увагу на історичній антропології й народній культурі і вже цим, формуючи підвалини національної ідентичності, розхитував основи імперського устрою⁶.

Життя, однак, спонукувало українських інтелектуалів до реагування принаймні на ті дискусії, які на початку XX ст. велися в російському суспільстві навколо можливих варіантів переоблаштування імперії та її майбутнього національно-державного устрою.

---

⁵ Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією // Схід–Захід. – Вип. 4. – С. 174-222.

⁶ Raeff M. Ukraine and imperial Russia: Intellectual and political encounters from the Seventeenth to the Nineteenth century // Ukraine and Russia in their historical encounter. – Edmonton, 1992. – P. 80.

Конкурували як мінімум три моделі. Монархісти і крайні партії не допускали ані на крок відходу від позиції «єдинонеділимства» й самодержавної влади, вважаючи, що належність до складу Російської імперії має шануватися «як честь і благо». Ліберали в особі новоствореної конституційно-демократичної партії обстоювали як найдоцільнішу форму національну державу з унітарним устроєм, «рівноправ'ям громадян» та гарантованим «правом вільного культурного самоствердження», «місцевої автономії і обласних представницьких зборів» (утім, лише для Царства Польського й Фінляндії). Соціалісти вправно жонгливали гаслами права націй на самовизначення, але, як правило, не допускали врахування етнічного принципу у своїх партійних структурах⁷.

Особливої реакції українських інтелектуалів, зокрема, тих, що працювали в сфері історичних досліджень, вимагало також спрямування «обласницької» течії в російській історіографії; уособлюваної іменами К. Бестужева-Рюміна, Д. Іловайського, М. Устрялова. Адже вона претендувала на концептуалізацію в імперському дусі усєї східноєвропейської минувшини, включно з історією української культурної спадщини.

На такому фоні поява на вітчизняному політичному небосхилі постаті М. Грушевського, який виконав історичну місію створення наскрізного історичного наративу і його проектування на тогочасні політичні реалії – явище значною мірою симптоматичне. В особі Грушевського Україна дістала видатну особистість європейського масштабу – теоретика і практика в одній особі, блискучого полеміста, неперевершеного майстра наукової оповіді. У баченні Ф. Шевченка та В. Смолія, «широта поглядів цієї людини природно перепліталася з майстерністю найточнішого аналізу кожного конкретного факту, критичний розум і здатність проникати у сутність історичних явищ, академічна форма викладу матеріалу якнайтісніше поєднувались з художнім даром. Історія, археологія, літературознавство, фольклористика – далеко не повний перелік творчих інтересів вченого»⁸. Грандіозна постать М. Грушевського вже сама по собі стала блискучим підтвердженням зробленого С. Єкельчиком висновку: «науковець-історик і патріот – поширювач національної свідомості – майже завжди поєднувався в одній людині»⁹.

---

⁷ Программные документы политических партий России дооктябрьского периода. – М., 1991. – С. 111-203.

⁸ Шевченко Ф.П., Смолій В.А. М.С. Грушевский: краткий очерк жизни и научной деятельности // Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 345.

⁹ Єкельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX ст. – К., 2010. – С. 197.

---

1. Суспільний ідеал українства в історіософії М. Грушевського. «Територіалізм» В. Липинського

Величезна за обсягом і унікальна за масштабом узагальнень спадщина М. Грушевського не піддається аналізу у рамках схематичних оціночних критеріїв. Звернемо тут увагу лише на ті її грані, які допомагають уявити роль вченого-енциклопедиста як речника національної ідеї, організатора й натхненника українського руху. А також одного з перших історіографів останнього – адже саме Грушевський створив, нехай і у схематичному вигляді, першу модель його географічної локалізації й періодизації.

За оцінкою О. Яся, концептуальна пропозиція М. Грушевського спиралася майже винятково на позитивістські дослідницькі стратегії, рівною мірою популярні й критиковані. Органіцизм як інструмент руйнування генеалогічно-централістських конструкцій сполучався при цьому з поліфакторним підходом. «Теорія факторів» використовувалася ним для диференціації єдиного історичного процесу на низку площин/зрізів/шарів, що мали в оновленому вигляді репрезентувати ідею причинності з одночасним запровадженням нової системи організації матеріалу. Не поділяючи один з вихідних догматів позитивістської схеми – щодо «рівноправності факторів», Грушевський запропонував власне бачення чинників історичної еволюції – державних, політичних, економічних, національних, культурних. Піддаючи гострій критиці вади «звичайної» схеми російської історії, він, зокрема, зауважував, що внаслідок «пришивання Київської держави» до централістської схеми історія великоруської народності «органічно розділена прогалинами». Пізніше навіть М. Яворський – відомий опонент Грушевського – оцінював його схему як епоху в українській й спробу ідеологічної революції в російській історіографії¹⁰.

Як вважає І. Гирич, стаття «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» започаткувала у світовому вимірі право українців на свій, відмінний від росіян, історичний процес, обґрунтувала претензії на тисячолітню

---

¹⁰ Ясь О. Вступна стаття // М.С. Грушевський. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 200-201.

тяглість своєї історії»¹¹. Не усім дослідникам це твердження уявляється безспірним. В. Ададуrow ставить питання прямолінійно: наскільки плекання М. Грушевським етнокультурної традиції, втілене ним у «раціональній схемі» української історії, співзвучне провідним трендам сучасної світової історіографії? Адже не секрет, що в останній расові, національні, релігійні відмінності стають чим раз менш акцентованими; натомість увага фокусується, поряд з уважним дослідженням впливу на історичний процес географічних, біологічних та інших факторів, на неоднозначному досвіді культурних обмінів наднаціонального характеру.

Вихід поза межі українських наративних джерел здатен забезпечити, на переконання Ададуrowа, перехід від модерного до постмодерного історичного досвіду, спростити шлях до інтердисциплінарного суміщення дослідницьких компетенцій (філологічних, соціологічних, політологічних та інших). Особливий наголос він робить на необхідності створення так званих «мап мережевого обміну філософськими ідеями» шляхом дослідження контактів між мислителями різних етнокультурних і цивілізаційних традицій¹².

Заперечувати проти такої логіки долання вузькості етнокультурного та державницького вітчизняних метанаративів не доводиться, тим більше, що в методологічному розділі нами вже був зроблений наголос на значенні мережевих підходів в системі інтелектуальної історії. Будь-які ідеї упродовж століття застарівають, втрачають якусь частину свого креативного потенціалу. Для нас же важливо, що за умов свого часу ідеї Грушевського перебували в руслі європейських суспільних настроїв, що й забезпечило їм виконання і просвітницької, і мобілізаційної функцій.

Важливо наголосити на тому, що у тогочасних оцінках мобілізаційних функцій народознавства можна знайти як констатацію величезного впливу інтересу до української історії, мови, етнографії на розвиток національної свідомості українства, так і фіксацію певного відставання української суспільної думки від більш реалістичних настанов інтелектуалів сусідніх недержавних слов'янських народностей¹³.

Сумними обставинами політичного життя української нації пояснюється надмірна ідеологізація історичного думання, яка мала

---

¹¹ *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 296.

¹² *Ададуrow В.В.* Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст. – С. 16-20.

¹³ *Дорошенко В.* Український науковий рух в 1913 р. // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 99.

свої як позитивні, так і від'ємні сторони. Історіографія стала «бойовою наукою», тому що обслуговувала, поміж іншим, завдання національного самоусвідомлення і самоствердження. Не випадково етапи розвитку української історіографії загалом збігалися з етапами українського національного відродження. Вперше на цю обставину звернув ще на початку ХХ ст. увагу М. Грушевський; пізніше роль історичних шкіл в регіонах в процесі національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. простежували І. Лисяк-Рудницький, Дж. Решетар, П. Магочій, О. Прицак, В. Сарбей. М. Грушевський вважав, що початок цьому процесу поклала Слобожанщина, яка після заснування у Харкові університету стала першим культурним центром Східної України. Особливу увагу він звертав на те, що університет, а згодом і жіночий інститут виникли тут не з ініціативи уряду, а зусиллями і матеріальними пожертвами громадян. Серед членів першого літературного гуртка, «першої школи» харківських народознавців Грушевський називає Г. Квітку, А. Метлинського, М. Костомарова, І. Срезневського та інших. «Українські письменники подають руку слов'янському відродженню і романтичним інтересам до народності. Але більш широкої постановки національної української ідеї тут ще немає; не тільки політичної, але і певно вираженого громадського зафарбування у творах цієї школи ми ще не бачимо»¹⁴.

Спробу теоретичного формулювання української ідеї М. Грушевський пов'язує з другим етапом у розвитку національного руху і другим університетським центром – Києвом. Якщо у Харкові українська течія скидалася «на простий провінціалізм, дрібну забавку чи забаганку етнографів і антикварів», то тут вперше була зроблена спроба дати українству «форму теоретичної доктрини, надано йому виразний суспільно-політичний і поступовий характер... і введено в круг ідей всеслов'янського відродження». У програмі Кирило-Мефодіївського товариства Грушевський звертає увагу на ідеї федерації і республіканізму, «викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів», рівності станів, повної свободи віри, думки і слова. У поєднанні з шевченковим протестом проти кріпацтва, політичного гноблення і всякого посягання на свободу й гідність людської особи ідеї українофілів, що гуртувалися навколо університету, прокладали шлях до національного відродження. Грушевський бачить крок вперед у їх програмі порівняно з програмою «Товариства об'єднаних слов'ян» 1820 р. у тому, що в число слов'янських народів українська народність включалася як повно-

¹⁴ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – С. 315.

правний член. Засновники Кирило-Мефодіївського товариства не тільки сформулювали українську ідею «в душі прогресу і свободи», але й намагалися відшукувати механізми її втілення на федеративних шляхах.

Третій етап у розвитку національного руху Грушевський пов'язує з Петербургом, зокрема з виданням першого літературного і суспільного українського журналу «Основа». У самому тому факті, що центром українського руху в кінці 50-х – на початку 60-х рр. став віддалений від української території Петербург, Грушевський вбачав зайвий доказ слабкості цього руху. Проте попри обмеженість своєї національної програми «Основа» зробила велику справу, зв'язавши український рух із прогресивними й демократичними течіями російського суспільства. У цьому вчений бачить ознаку серйозного поступу, оскільки раніше українські народники нерідко тяжіли убік реакційного великоросійського слов'янофільства. «Сей петербурзький час був, може, найсвітлішим епізодом в історії української ідеї в Росії минулого століття... Уперше українство злилося в однім концерті зі всіма поступовими елементами Росії»¹⁵. Припинення «Основи» і шалена протиукраїнська агітація загальмували справу українського національного відродження на десятиріччя.

Наступний період у розвитку українського руху, за М. Грушевським, знову був київським. Він особливо наголошує на ролі в українському русі на цьому етапі наукових сил, які забезпечили певні організаційні форми для вивчення минулого і сучасного українського народу. Історики В. Антонович і М. Драгоманов, філологи П. Житецький та К. Михальчук, етнографи І. Рудченко і П. Чубинський робили наголос на культурній і особливо науковій діяльності – розвитку українознавства. Надзвичайно високо оцінювалася Грушевським діяльність на цій ниві Південно-Західного відділу РГТ.

Як свідчив пізніше О. Грушевський, ідея створення «Спільки українських вчених», «українського наукового товариства» виникла ще під час праці М. Костомарова й П. Куліша у петербурзьких архівах у 1858–1861 рр. Якоюсь мірою її вдалося реалізувати, окрім Південно-Західного відділу РГТ, у вигляді місячника «Киевская старина». Упродовж свого 25-річного існування він став, за оцінкою Д. Дорошенка, «справжнім історико-філологічним документом українознавства»¹⁶. М. Грушевський вважав «гурток «Киевской старины», при-

¹⁵ Грушевський М. На порозі століття // Твори у 50 тт. – Т. 1. – С. 210-211.

¹⁶ Дорошенко Д. Украинское ученое общество в Киеве // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 45-53.

наймні до 1902 р., коли у часописі працював О. Лазаревський, «своєрідною українською корпорацією, ученою установою, єдиною у своєму роді»¹⁷.

Репресії російського уряду привели поборників української ідеї до усвідомлення необхідності перенесення своєї діяльності за кордон, у Галичину, і створення там своєрідного духовного українського П'ємонту. Прийшовши на допомогу ще не зміцнілим паросткам галицького народовства, київські українофіли дали останнім змогу міцніше утвердитися на ґрунті захисту української національної самобутності. Проте зовнішнє зростання таїло в собі певні небезпеки. Втягнуті в рух маси галицького духовенства і чиновницької інтелігенції пересували центр ваги національного руху вправо¹⁸.

Накреслена М. Грушевським схема періодизації українського національного руху цікава з двох міркувань. По-перше, тут ми маємо гранично чітке бачення ролі певних регіонів у розгортанні національного руху на різних історичних етапах. По-друге, автор уважно простежує залежність між рівнем розвитку національної самосвідомості і ступенем нагромадження історичних знань. Те, що серед названих Грушевським імен домінують імена дослідників регіональної специфіки, говорить само за себе.

З подачі Грушевського історико-регіональний критерій клали в основу періодизації українського національного руху і багато хто з його пізніших дослідників. Приміром, О. Прицак та Дж. Решетар виділяли п'ять стадій українського відродження: Новгород-Сіверську, Харківську, Київську, Жєневську та Галицьку. З певними сумнівами щодо правомірності виокремлення Новгород-Сіверської та Жєневської стадій з ними солідаризувався і В. Сарбей. За його спостереженнями, українське національне відродження розвивалося спочатку зі сходу на захід, а згодом із заходу на схід. Втім, у його періодизації просторові ознаки сполучаються із соціально-становими. Так, перший етап із дислокацією на Слобожанщині й Лівобережжі він характеризує як дворянсько-шляхетський, другий – київський – називає різночинсько-народницьким, третій з епіцентром у Галичині іменує загальнонародним¹⁹.

---

¹⁷ *Грушевский М.* Развитие украинских изучений и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. – С. 28-31.

¹⁸ *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. – С. 316-330.

¹⁹ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999. – С. 24-26; *Його ж:* Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – С. 357-361.

Зрозуміло, що ці критерії періодизації українського національного пробудження не варто абсолютизувати. Т. Литвинова справедливо наголошує, що зв'язок між загальноісторичними явищами і історією суспільної думки виявляється не так безпосередньо і що для тих часів етнотериторіальна адміністративна самосвідомість не належала до числа основних домінант українського світосприймання. У пошуках регіональних ареалів останньої авторка відштовхується від загальної схеми поділу України на регіони (Малоросійська губернія, Слобідська Україна, Правобережжя, Південна Україна). Втім, навряд чи має під собою достатній ґрунт її припущення про Катеринославщину «як окремий, можливо, субрегіон в історії української суспільної думки»²⁰.

Незалежно від того, які критерії кладуться в основу періодизації національного руху, не можна не бачити визначальної ролі істориків і новонароджуваних інститутів історичної науки на всіх його етапах. Статтю про розвиток науки українознавства Д. Дорошенко почав з констатації найтіснішого зв'язку історіографії з національним відродженням, бо саме вона дала наукове обґрунтування самобутності і своєрідності українського культурно-національного типу. І хоч зроблено це було чужою, російською мовою, і сама назва «український», як правило, не фігурувала, політичний резонанс розпочатої ще в кінці XVIII ст. роботи був величезний. «Саме тоді, коли рука російського уряду доруйнувала останки української державності на Лівобережній, козацькій Україні, на Слобожанщині, Запорозжжі й на Гетьманщині; саме тоді, коли завмирало українське культурне життя в старих своїх формах і, здавалось, цим разом уже назавжди, якраз тоді... зароджувався новий духовний процес: пробудження інтересу до свого власного минулого, змагання зберегти національно-історичну традицію вкупі із впливом нових ідей, що приходили до нас із Заходу, ідей народності й демократизму, – все це утворює умовний рух, який має в історії назву українського національного відродження»²¹.

Тут важливо звернути увагу на те, що Д. Дорошенко бачив націєтворчу роль тогочасної науки не лише у поверненні до джерел, але й у освоєнні масиву нових ідей, насамперед ідей народності й

---

²⁰ Литвинова Т.Ф. В пошуках регіональних осередків української суспільної думки кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 181-182.

²¹ Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення // Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія-посібник. – Кн. 2. – К., 1995. – С. 290.

демократизму. Йшлося, очевидно, про засвоєння історичною думкою нових порівняльних підходів, здобутків західної правової науки, нових дослідницьких методів. Якщо на початкових етапах становлення української історіографічної традиції на доробку українських авторів виразно відчувається вплив романтично-гегельянської філософії історії, то, починаючи з 70-х рр. XIX ст., розвиток української історичної думки базувався на поєднанні методологічних засад позитивізму, неокантіанства та марксизму.

Серед наукових шкіл, що склалися в українській історіографії у другій половині XIX ст., пріоритетне місце належить тим, які очолював М. Грушевський. За І. Гиричем, «в тодішньому розмаїтті течій, шкіл, напрямів «грушев'янці» поставали провідною течією саме завдяки авторству М. Грушевського. Його гурт співробітників і пізніше був найчисленнішим серед інших осередків: харківського культурологічного Д. Багалія; київсько-одеської економічної школи М. Слабченка й О. Оглоблина; харківської марксистської М. Яворського; київської школи істориків-правників М. Василенка»²².

Науковий авторитет М. Грушевського став незаперечним відтоді, як він очолив Наукове товариство імені Шевченка у Львові і спрямував його діяльність на поглиблене вивчення як загальних, так і локальних проблем української історії. Але задовго до того, ще з студентських років, Грушевський зосередився на аналізі регіональної строкатості України і локальних проблем її історії.

Розповідаючи у своїй «Автобіографії» 1926 р. про початки своїх зацікавлень історією українських регіонів, М. Грушевський признався, що запропонована йому В. Антоновичем для магістерської дисертації тема з історії Поділля «була вибрана досить нещасливо, ... і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги». Довелося переглянути сотні актових книг, багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви. Зате разом з магістерською дисертацією про Барське староство молодий вчений подав до друку до «Архива Юго-Западной России» два томи впорядкованих актових матеріалів (Ч. VIII. – Т. 1 і 2).

Зайнявши одночасно із захистом дисертації у 1894 р. ново-відкриту у Львівському університеті кафедру «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи», Грушевський опинився в епіцентрі галицького наукового і суспільно-політичного життя. Він одразу ж зайняв чільне місце в Науковому товаристві

---

²² Гирич І. Нове цінне дослідження в галузі грушевськознавства // Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 13.

імені Шевченка, редагуючи його «Записки», засновуючи серії спеціальних публікацій («Жерела до історії України-Русі», «Етнографічний збірник» тощо). На початку 1897 р. він став головою НТШ, одночасно лишившись головою його історичної секції й археографічної комісії. Працювати у Львові Грушевському, за його власним зізнанням, було «смертельно тяжко», і не лише відсутність бібліотеки «з порядним добором літератури» була тому причиною. І польські націоналісти, і москвофільські й слов'янофільські «діячі» вправлялися щодо нього у різних інсинуаціях, звинувачуючи у сепаратизмі і навіть вимагаючи його усунення з університету і віддання під суд. Зливу звинувачень підігрів вихід у світ 1904 р. виданого в Росії «Очерка истории украинского народа» – в ньому, зазначав Грушевський у своїй «Автобіографії», «вороги українства справедливо побачили історичне оправдання національних українських змагань та програми української автономії»²³. «Проводирем українського сепаратизму» Грушевського вважали і в Росії, громадянином якої вчений лишався впродовж всього львівського періоду свого життя. Кожен його приїзд бодай до Києва аж до 1905 р. був пов'язаний з неабияким ризиком.

Незважаючи на неймовірну зайнятість викладацькою і науковою роботою, М. Грушевський організував приватний семінар для здібної молоді. В ньому систематично зачитувалися і обговорювалися реферати, які потім анотувалися у бібліографічному відділі «Записок НТШ», публікувалися в періодиці. Галицькі обставини, зауважував Грушевський, часто зводили цю працю «до роботи Данаїд», бо в провінції, куди мусили від'їздити після навчання молоді фахівці, «якраз наукові надії, які вони подавали, служили мотивом для предержажих властей держати їх в чорнім тілі». Все ж з семінару Грушевського, за його словами, вийшло чимало людей, які залишили помітний слід у науці. Серед них він назвав О. Терлецького, М. Кордубу, С. Томашівського, С. Рудницького, Ю. Целевича, З. Кузелю, І. Джиджору, І. Кривецького, І. Крип'якевича та ін.²⁴

Не всі з названих і не названих учнів Грушевського сформувалися як історики-регіоналісти. С. Рудницький, який у семінарі Грушевського досліджував історію українського козацтва, за порадою вчителя зайнявся географією і невдовзі став відомим у Європі фахівцем з фізичної і політичної географії. Зазнавши певного впливу німецької географічної школи, він, проте, був в числі тих небагатьох українських науковців, які розглядали Україну не як час-

²³ Грушевський М.С. Автобіографія. – С. 9-11.

²⁴ Там само. – С. 8-13.

тину російського, австро-угорського чи польського політичного простору, а як самодостатню цілісність. Попри свою відразу до антропоцентризму він будував фундамент «землезнання» України на ґрунті точних даних про розселення українців, глибокого знання українських політичних і культурних традицій, серйозного аналізу геополітичних чинників, звертаючи головну увагу на розміщення населення, його густоту, господарське відношення до землі, рух населення у часі і просторі. В основу нового наукового напрямку – антропогеографії України – він пропонував класти не політичні кордони, а етнографічні межі²⁵.

Сфера наукових інтересів учнів Грушевського була надзвичайно широкою – І. Кривецький визначився як історіограф і бібліотекознавець, І. Крип'якевич – як історик широкого профілю, знавець доби Хмельниччини, З. Кузеля – як етнограф і журналіст. Проте в семінарі Грушевського всі його учні в тій або іншій мірі виявляли інтерес до історії Галичини. Для деяких з них – С. Томашівського, О. Терлецького, Б. Барвінського – вона була пріоритетним полем зацікавлень. Помітними явищами стали публікації на сторінках «Записок НТШ» праці С. Томашівського про народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. (т. 23–24, 1898), М. Кордуби про суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві першої половини XIII ст. (т. 31–32, 1899) та ін.

Надалі М. Кордуба сформувався як фахівець, який спеціально досліджував територію України. Видану у Відні 1918 р. його книгу «Територія і населення України» (наступного року вона вийшла у німецькому та французькому перекладі) С. Рудницький характеризував як виконану на солідному науковому рівні, хоч і вважав визначені Кордубою межі суцільної території українського народу «тільки мінімальними». Сам він визначав мінімальний простір України у 905 тис. кв. км, а максимальний – у 1056 тис. кв. км, проводячи його кордони на півдні від Гагрів до дельти Дунаю, включаючи Кубань, Ставропільщину і Крим²⁶.

Успадковані від свого вчителя В. Антоновича повагу до джерела, суворий документалізм Грушевський поклав в основу і власної львівської школи. Він із захопленням займався збиранням матеріалів з історії Західної і Правобережної України, зокрема люстрацій і інвентарів королівщин XVI ст. Люстрації королівщин галицьких, холмських і подільських, зібрані й упорядковані ним особисто, ста-

²⁵ Рудницький С. Основи землезнання України. – Кн. II. Антропогеографія України. – Ужгород, 1926. – С. 6-7.

²⁶ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 219, 266.

новили чотири томи у восьмитомній серії «Жерела до історії України-Руси»²⁷. У «Записках НТШ» ним були опубліковані люстрації та описи Перемиського (т. 19, 1897) та Ратенського (т. 26, 1898) староств XV–XVI ст.

Повз увагу українського чиновництва не пройшов той факт, що Львів «пошановується українофілами як просвітницький центр, – там український університет, там пан Грушевський. Звідси тісний зв'язок наших українофілів з галичанськими». Підставою для закриття у 1912 році місцевої «Просвіти» начальник Волинського губернського жандармського управління В. Гофман вважав те, що ідеї Грушевського всіма українофілами сповідуються відкрито і що «Просвіти», поділяючи ці ідеї, «ведуть до поглиблення начал національного відособлення й ворожнечі і тому повинні бути визнані загрозою для суспільного спокою й безпеки»²⁸.

Загалом же позиція Грушевського у питанні державної самостійності України була навіть більш радикальною, ніж це уявлялося місцевим «охоронцям порядку». Ще 1906 року він твердо заявив: у нього не викликають довіри стократ повторювані твердження про те, що українці не помишляють про втечу з тюрми, в якій опинилися, і що вони лишаються вірними ідеї єдності й неподільності Росії. Народність для свого розвитку, доводив він, не потребує неодмінно політичної самостійності, але саме остання є найбільшою гарантією повного й необмеженого національного розвитку. «Цілковита самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням потреб національного розвитку й самовизначення кожної народності, яка займає певну територію і має досить здібностей та енергії розвитку»²⁹.

Я. Калакура слушно звертає увагу на те, що вплив інтелектуального середовища на методологію М. Грушевського не мав ані дисциплінарних, ані географічних рамок і не обмежувався Києвом, Львовом чи Петербургом. «Науковець формувався в європейському полі позитивізму, його теорій поступу й факторів розвитку, виявляв інтерес до концепцій ліберально-демократичного романтизму, особливо французького, німецького та польського, прихильники якого звертали увагу на народні традиції та самобутність націй. Він жваво цікавився теоріями Г. Гегеля, І. Канта, Г. Нібура, В. Гумбольдта, Г. Бокля та ін., працями з філософії, етнографії, антропології, соціо-

²⁷ Жерела до історії України-Русі. – Т. 4-6. – Львів, 1898–1901.

²⁸ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. – С. 495-498.

²⁹ Грушевський М. Твори у 50 тт. – Т. 1. – С. 408.

логії, економіки, психології, історії культури». Опинившись у середовищі європейської історичної науки, яке акумулювало здобутки класичного історизму з пізнавальним потенціалом герменевтики, Грушевський підняв на новий рівень власну фахову кваліфікацію, створив наукову школу з опорою на документалізм. Новизну його підходів дослідник вбачає не лише в утвердженні терміна «українська історіографія», але й в обґрунтуванні засад її періодизації й опрацюванні принципово нової моделі-схеми вітчизняної історії як національної³⁰.

Головною заслугою Грушевського перед українським народом стало створення національної за своїм змістом історіософії. Те, що було зроблено впродовж XIX ст. у галузі дослідження особливостей розвитку окремих частин України, допомогло М. Грушевському створити концепцію українського історичного процесу, детально виписану у трьох вимірах – хронологічному, проблемному й просторовому. Опанування здобутків тогочасних європейських соціологічних шкіл, насамперед школи Е.Дюркгейма, дало йому змогу увести історичний процес в Україні у найширший антропологічний контекст і водночас визначити національність як головний критерій державотворення. Історіографія вже на початку XX ст. внесла свій вклад у закріплення етноніма «українці», розмивання подвійної ідентичності, утвердження ідей соборності. Концепція безперервного розвитку українського народу як автохтона на своїй землі, хоч і перебувала ще значною мірою в руслі романтичної традиції, виявилася дієвим чинником національного самоствердження. Водночас, як точно підмітив Дж. Армстронг, вона стала «блискучою інтелектуальною легітимізацією українського міфу»³¹.

Як зазначає М. Попович, вже сама ідея подати історію України від найдавніших часів до наших днів не як якісь, за висловом ученого, «українські клапти в російській історії», а як суцільний історичний процес, мала невмируще значення. Початок праці Грушевського над «Історією України-Руси» підводив ризику під цілою епохою української національної історичної самосвідомості і починав новий її етап... Завдяки Грушевському наявність окремої національної української історії не можна було заперечувати так само, як завдяки Шевченкові – наявність окремої української мови й літератури»³².

³⁰ Калакура Я.С. Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень // Український історичний журнал. – 2016. – № 3. – С. 4-17.

³¹ Armstrong J. Myth and history in the evolution of ukrainian consciousness // Ukraine and Russia in their historical encounter. – Edmonton, 1992. – P. 129.

³² Попович М. Нарис історії культури України. – С. 491.

Важливо зауважити, що системи продукування та поширення історичних знань в Російській та Австро-Угорській імперіях – а пізніше в СРСР та країнах Центральної і Південно-Східної Європи – були значною мірою відмінними. Тиск імперської ідеології в царській Росії унеможлилював скільки-небудь плідний науковий пошук у галузі філософії історії – на її місце «приходить описова емпірична історія, методологія історії і права»³³. У руслі пошуків на основі теорії позитивізму М. Драгоманов, І. Лучицький, Ф. Фортинський намагалися вписати історію України в контекст всесвітньої історії, обстоювали єдність і всезагальність наукового знання. На ґрунті позитивістської філософії у самому кінці XIX ст. сформувався і неопозитивізм (М. Ковалевський, В. Піскорський), для якого характерним був домінуючий інтерес до соціальної історії, зосередження уваги на порівняльному вивченні історії окремих культур і народів. Неопозитивісти заперечували гегелівський погляд на проблему «історичних – неісторичних» націй, вважаючи, що дотримуватися такої точки зору – значить підкорити історію етнографії.

На іншому теоретичному і методологічному фундаменті ґрунтувалася історична наука в Галичині та на еміграції. М. Грушевський доклав чимало зусиль до того, щоб структурувати весь курс історії України на основі романтичного націоналізму Гегеля, водночас поєднавши ірраціональну історіософію з раціоналістичними методами дослідження. Надалі великий вплив на істориків галицької школи мали ідеї О. Шпенглера про «візантинізм», про аристократію як творця історії. Монархічно-аристократичні традиції виразно протиставлялися демократично-республіканським. Логічним завершенням цих пошуків стала привнесена В. Липинським в історичну науку соціологічна теорія еліт. Пізніше І. Лисяк-Рудницький знов спробував «приміряти» до історії України концепцію «історичних-неісторичних» націй³⁴.

Світогляд Грушевського сформувався під виразним впливом М. Максимовича, П. Куліша, А. Скальковського. На думку О. Прицака, у Максимовича він запозичив ідею безперервності в українському історичному процесі, у Драгоманова – ідею «плебейської нації», у Костомарова – ідею нетотожності історії народу і історії держави³⁵. Але найбільший вплив на формування поглядів Гру-

---

³³ *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 35.

³⁴ Там само. – № 3. – С. 22-29.

³⁵ *Грушевський М.С.* Автобіографія. – С. 5.

шевського мав, безумовно, В. Антонович, його безпосередній учитель і наставник.

Утім, у концептуальному плані Грушевський пішов значно далі свого вчителя. Як справедливо зауважував Л. Винар, дослідження М. Грушевським окремих частин України відрізнялося від «обласних досліджень» В. Антоновича тим, що мало своїм стрижнем ідею незалежності і безперервності історичного процесу на всіх її територіях у всі періоди її історії³⁶. Ця схема, викладена 1904 року у виданому Російською Академією наук першому томі збірника «Статті по славяноведенію»³⁷, категорично заперечувала основоположну концепцію російських вчених, за якою історія Київської держави і Північно-Східної Русі представлялася у вигляді єдиного безперервного процесу. Відкинувши ідею тотожності і спадкоємного зв'язку київської та московської державності, Грушевський виступив і проти постулату про єдину давньоруську народність. Він вважав, що після припинення існування Київської держави її спадкоємицею стала не Володимиро-Московська Русь, а Галицько-Волинське князівство, а пізніше Велике Князівство Литовське.

Як констатував Д. Дорошенко, «протягом 80-х, 90-х і початку 1990-х рр. українськими вченими була виконана величезна праця, яка обіймала досліди над усіма сторонами життя українського народу в його минулому й сучасному. Можна сказати, що історична самотність і своєрідність українського культурно-національного типу знайшла собі певне наукове обґрунтування». Утім, за умов цензурних утисків вчені змушені були не договорювати своїх думок до кінця, не могли вживати навіть самої назви «український».

Заслугу Грушевського Дорошенко бачив не тільки в тому, що навколо НТШ він зумів об'єднати і місцевих інтелектуалів (І. Франка, В. Гнатюка, своїх численних учнів), але й у встановленні тісних контактів з науковими установами світового рівня. За його оцінкою, Наукове товариство ім. Шевченка вже в кінці першого десятиріччя своєї діяльності виконувало всі функції української академії, якій бракувало тільки наукового титулу. До початку світової війни товариство видало близько 400 великих томів наукових праць україн-

---

³⁶ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Мюнхен, 1986. – С. 75.

³⁷ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенію. – Т. 1. – СПб., 1904. – С. 298–304.

ською мовою, серед яких майже 9/10 становили праці з українознавства³⁸.

Географічні, а надалі колонізаційні і економічні умови української території, доводив Грушевський, значною мірою вплинули на еволюцію українського етнічного типу. Ознаки первісної колонізації у більш-менш чистому вигляді зберегли лише західна окраїна і північне Полісся. На решті території численні масові пересування перемішали етнічний матеріал, надавши водночас народному типу й мові рідкісної єдності і прищепивши їм свідомість одноплемінності³⁹.

Оскільки український етнос ще в часи середньовіччя перестав жити самостійним державним політичним життям, зовнішні політичні й державні відносини, на думку Грушевського, повинні цікавити історика лише остільки, оскільки вони впливали на національне, економічне і культурне життя українського населення. «Внаслідок цього, навіть незалежно від загальних керівних принципів сучасного історичного дослідження, в історії українського народу взагалі на перший план мають бути висунуті явища економічної і культурної еволюції і простежені на всьому масиві, доступному дослідженню»⁴⁰.

Як бачимо, Грушевський надавав чималого значення географічному чиннику у визначенні наріжних доміант розвитку України. Демонструючи високий рівень наукового аналізу, він простежує тенденції розвитку колонізаційних потоків на фоні бурхливого розвитку політичних подій. Оригінальністю відзначаються теорії «взаємовпливів степу і моря», міграцій між лісом і степом тощо. Суттєве значення мав при цьому той факт, що, на відміну від Антоновича, Грушевський намагався будувати свою схему української історії на національних засадах, виходив із власного уявлення про індивідуальність української нації. Заперечуючи ідею тотожності та спадкоємного зв'язку київської та московської державної влади, він різко протиставив своє бачення української історії не тільки поглядам М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова, але й концепціям ряду українських вчених, зокрема Д. Багалія.

Відмінність між теоретико-методологічними підходами М. Грушевського і Д. Багалія впливала не лише з їхньої історіософської позиції, але й з політичних переконань. Як точно підмітив В. Крав-

---

³⁸ Дорошенко Д. Развитие науки украинизмства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. – С. 299.

³⁹ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – С. 12-13.

⁴⁰ Там само. – С. 18.

ченко, «в той час як наукова і громадська діяльність Д. Багалія проходила в основному під гаслами аполітичного культурництва, у М. Грушевського вона була відверто політизована. Наскільки Д. Багалій унікав методологічних пошуків і узагальнень, настільки ж М. Грушевський виходив з необхідності утворення історико-філософського підґрунтя для вивчення історичного процесу. Не можна не помітити також, що в той час як Д. Багалій вивчав історію України в тісному зв'язку з Росією і закликав до українсько-російського єднання, М. Грушевський розглядав минуле і майбутнє українського народу з позицій «відрубності» і дотримувався західноєвропейської орієнтації»⁴¹.

Торувати шлях до презентації своїх ідей у Європі, за С. Паньковою, Грушевському допомогло запрошення Російської вищої школи суспільних наук у Парижі прочитати курс з української історії. Упродовж двох тижнів (квітень–травень 1903 р.) вчений прочитав 18 лекцій, відразу ж діставши пропозицію французького видавця щодо опублікування цього курсу французькою мовою. Реалізувати цей проект не вдалося, хоч роботу з перекладу було здійснено велику. Більше пощастило російському перекладу, який побачив світ завдяки цензурним послабленням 1904 р. Німецькою мовою вийшов 1906 р. перший том «Історії України–Руси». Протягом двох років на обидва видання з'явилися десятки рецензій, які ознайомили міжнародну наукову громадськість з концептуальними засадами українського національного нарративу⁴².

Далеко не всі рецензії були однозначно схвальними. Німецький рецензент Рудольф Штібе, приміром, писав, що «Грушевський хоче прислужитися національним стремлінням свого рухливого, обдарованого та діяльного народу, намагаючись довести, що русини є народом з власною своєрідною культурою, що вони створили й власний державний устрій. Через це він деколи перекичує цілком знані факти; це призводить інколи до створення та перебільшення». Особливо багато критичних стріл летіло убік «антської гіпотези» – далеко не всі європейські науковці схильні були бачити в антах предків українців. Однак більшість рецензентів віддавала належне тому, що, як зазначав Отто Геч, українська «національна історіографія іде пліч-о-пліч з національним пробудженням, які один

---

⁴¹ Кравченко В.В. «Славних прадідів великих» // Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 8.

⁴² Панькова С.В. Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України–Руси» М. Грушевського // Український історичний журнал. – 2016. – № 3. – С. 32-38.

одне пришвидшують, та одне на одне продуктивно впливають... І нарешті я можу лише повторити ту радість, що цінна і важлива праця стала доступною німецькому світу». А його колега Леопольд Гетц звернув увагу на те, що погляди Грушевського цілковито руйнують поширене в середовищі європейських дослідників бачення минулого Східної Європи як монокультурного та моноетнічного простору⁴³.

Навіть якби ідеї Грушевського замкнулися на тій пропаганді етнічного регіоналізму, яку насамперед бачить у його побудовах російська дослідниця І. Міхутіна⁴⁴, вони, безумовно, «працювали» б на активізацію національної самосвідомості етнічних меншин. Але ж і наміри, і мотивації речника української ідеї ішли значно далі. Пропонуючи у 1905 році свій проект реформування політичного ладу на конституційній основі, Грушевський заклав у його фундамент принципи національно-територіальної децентралізації, які йшли досить далеко у руйнуванні «тюрми народів». При цьому він спирався як на здобутки української політичної думки (драгомановський проект федерації – Вільної Спільки), так і на висновки істориків-регіоналістів щодо природних меж окремих країв. У контексті сказаного варто віддати належне аналітичним здібностям цензора і послідовного гонителя українського слова С. Щоголева, який у 1912 році охарактеризував М. Грушевського як «діяча такого масштабу, який сам має значення не менше, ніж ціла партія», а редагований ним «Літературно-науковий вісник» як «левіафана української журналістики»⁴⁵.

В оцінці О. Толочка «Історія України-Руси» М. Грушевського «стала для української історії тим, що в англо-американській історіографії нині прийнято називати *master narrative*, тобто викладом, що окреслює границі компетенції цієї історії – хронологічні, географічні, події, а також усталює смисл і значення специфічного українського історичного досвіду. Будь-який загальний нарис української історії, що з'являвся після Грушевського, так чи інакше брав до уваги запропоновану істориком «схему», навіть якщо намагався переглянути ті чи інші частковості. «Схема» – термін самого Грушевського. Створення для української історії «раціональної схе-

---

⁴³ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників. – С. 86-88.

⁴⁴ Міхутіна І. Украинский вопрос в России. – С. 79.

⁴⁵ Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 175-179.

ми» він вважав одним із найбільших своїх досягнень, і з відстані майже століття здається, що так воно є й насправді».

Проект Грушевського, за О. Толочком, це не просто історія в її тогочасному розумінні, а саме *національна* історія. Не просто заповнити наукову прогалину – відсутність систематичного викладу минулого, але й зробити від імені українців важливу культурну й політичну заяву з окресленням національної фізіономії українців, щоб потім мати право висувати від їхнього імені вимоги політичного відокремлення – саме у цьому дослідник бачить історичну місію М. Грушевського. Адже історія, написана від імені певного колективу, що усвідомлює себе як націю, не стільки документує минуле нації, скільки творить, формує його⁴⁶.

Навіть переконливому українофілу, міркує далі О. Толочко, досить важко було в кінці XIX століття в точних термінах визначити, що ж таке українці. Ті «етнографічно-політичні групи», які зазвичай сприймалися як українці, проживали в трьох державах двох імператорів, ходили в церкви двох християнських конфесій, заселяли територію, яка не являла собою кліматичну, ландшафтну, географічну цілісність. Діалекти, які вживала ця «етнографічна маса», істотно різнилися, подеколи наближаючись до сусідніх слов'янських мов. Континуїтет (тяглість) політичних інституцій в історії українців теж не простежувався. А проте Грушевський був переконаний: «раціональна» історія має відрізнятись від «династичної» і розпочинати її треба відтоді, «коли з'являється відповідний народ».

Пріоритетом для Грушевського є не регіональна, а національно-громадянська ідентичність, яку він позначає поняттям «національно-культурна одноцільність». «Треба, – доводив він у зверненні «До наших читачів в Росії» (1907), – щоб галицький верховинець і херсонський степовик, буковинець і задніпровець, кубанець і холмщак, угорський русин і слобожанин чули себе однаково членами й горожанами єдиної української землі, і в тих чи інших мешканцях ріжних частин України бачили своїх одноземців, членів однієї нації, одного народу. А для того треба, щоб вони навчилися стояти вище тих політичних, релігійних, культурних, діалектних меж, що їх ділять...». Обидві частини України – підросійська та підавстрійська – здатні внести у цей процес свій вклад – перша завдяки великій території, друга – внаслідок специфіки свого національного життя⁴⁷.

Слов'янофільська версія соборності, якій Грушевський віддав данину у молоді роки, згодом зазнавала в його інтерпретації сут-

⁴⁶ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 250-253.

⁴⁷ Там само. – С. 376.

тевих трансформацій. Він чітко усвідомлював нерівноправність відносин у середовищі слов'янських народів – адже вже у його часи неослов'янофільство відкрито пропагувало ідеї російського великодержавництва. Імперську єдність Росії Грушевський не вважав природною. Грушевський виразно бачив «канібальські апетити» імперії щодо українців, і тому категорично відкидав ідею «єдності руського народу». Утім, вважав, що репутацію «пасивної і слабкої» народності українцям створили не так зовнішні вороги, як їхні власні вади – вічні усобиці і брак солідарності провокували довготривалий занепад⁴⁸.

На підготовленому у такий спосіб ґрунті постав грандіозний за своїм задумом федералістський проект М. Грушевського. Відштовхуючись від висунутої М. Драгомановим ідеї «самоуправління областей і національностей», він запропонував концепцію *національно-територіальної децентралізації* як засобу успішного розвитку провінцій і пом'якшення соціального напруження в суспільстві. «Тільки децентралізація, – вважав Грушевський, – може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати чи звести до найменших розмірів національну боротьбу»⁴⁹.

М. Грушевський не покладав ані найменших надій ні на урядові «конституційні» проекти, ні на «національні» резолюції російських лібералів. Його власний проект значно радикальніший – хоча б тому, що проблеми демократичного конституціоналізму і федералізму розглядаються у тісному зв'язку. Постанова питання про федералізм у Грушевського, за його власним визначенням, перебуває у руслі ідей Драгоманова, що виявилися «ною, виправленою формою федералістичних ідей кирило-мефодіївців, позбавлених релігійного містицизму, яким була сильно просякнута кирило-мефодіївська програма, і перенесених з ґрунту слов'янофільського (федерація слов'янських народів) на реальний ґрунт сучасних відносин»⁵⁰. Але крок уперед у порівнянні з драгомановськими підходами Грушевський робить на ґрунті більш органічного поєднання принципів національно-територіальної і обласної автономії. «Від прагнень створити власну державу може втримувати лише усвідом-

⁴⁸ Грушевський М.С. Твори у 50 тт. – Т. 2. – Львів, 2005. – С. 330, 376-380, 10-18.

⁴⁹ Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Твори у 50 тт. – Т. 1. – С. 308.

⁵⁰ Грушевський М. Рух політичної і суспільної української думки в XIX столітті // Твори у 50 тт. – Т. 1. – С. 402-403.

лення, що приналежність до одного союзу дає надто зримі вигоди й зручності». Якщо держава забезпечує мирний розвиток обласного й національного життя – чи у формі федерації, чи добре налагодженої автономії – народність чи область «навряд чи ризикне такими наявними вигодами для досягнення повної державної незалежності».

Широка децентралізація держави й організація самоврядування в національних територіях – лише це перетворить національність із бойового клича на інструмент вдосконалення економічних і культурних відносин, доводить вчений. При цьому національний принцип має бути покладений в основу всіх територіально-громадських організацій, починаючи з сільської общини, й далі – в основу дрібної земської одиниці, всіляких виборчих округів і провінційних одиниць⁵¹. Грушевський, констатував Дж. Мейс, «не боявся небезпеки місцевої ідентичності», навпаки, він вважав, що самоусвідомлення усіх гілок українства як нащадків історичних українських племен деревлян, полян, сіверців, волинян тощо, розмаїття культур і дух місцевого патріотизму дадуть «могутній імпульс для розвитку цих регіонів»⁵².

Усе це не означало, доводить І. Гирич, що Грушевський був переконаним федералістом. Здобуття незалежності України було його головною метою. Але її досягнення мислилося на еволюційному шляху, етапом на якому мало бути спочатку досягнення автономії у федералізованій Росії. Паралельно мали розв'язуватися завдання поборювання рудиментів національної меншовартості, другорядності, формування незалежних структур національної культури⁵³.

Грушевського Гирич називає головним українським соборником, ключовою постаттю, що поєднала культурно Наддніпрянщину й Галицьку Україну. Йому у першу чергу належить заслуга мобілізації наддніпрянських і галицьких інтелектуалів навколо Наукового товариства ім. Шевченка, створення у Львові 1898 р. літературного й суспільного часопису «Літературно-науковий вісник», який після 1907 р. був перенесений у Київ. Він став співзасновником Української національно-демократичної партії (УНДП).

Важливо наголосити на тому, що «українське питання» Грушевський розглядає у широкому контексті реформування усього суспільно-політичного устрою Росії, а також у ключі відмови від нав'язаної українцям самими ж поміркованими «культурниками» антикварно-етнографічної ролі. «Український народ, – доводив він, –

⁵¹ Грушевський М. Національне питання й автономія // Твори у 50 тт. – Т. 1. – С. 419.

⁵² Українська державність у XX столітті. – С. 21.

⁵³ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 296.

так довго, протягом століть, волею і неволею (більш неволею в кожному разі) віддавав свої сили, здібності, капітали на службу великоросійському народу, що гадки про його особні інтереси, про життя його для себе самого готові здаватися трохи не бунтарськими або й зовсім бунтарськими дуже багатьом і багатьом... Всі ті закиди сепаратизму, виключності, шовінізму, узькості, які готові стрінати на кожному кроці всяку виразнішу гадку про оборону інтересів українського народу, ідуть звідси». Українцям тому надзвичайно важливо знайти ті терміни для своїх національних домагань, які мають мінімізувати різницю у поглядах. Такими термінами у баченні Грушевського були: територіально-національна автономія при загальному федеративному устрої Росії, запровадження української мови в усіх інституціях та органах управління, усунення усіх перешкод на шляху українського культурного розвитку. Для цього необхідне визнання української народності самостійною національною одиницею, яка не має зазнавати ніяких обмежень і мати рівні з іншими народностями права, свободи, можливості розвитку.

М. Грушевський, наголошує Г. Корольов, розвинув і доповнив драгомановську ідею федералізму двома принциповими положеннями – демократизму влади й суспільства та конституціоналізму як засобу легітимної трансформації імперського централізму. При всіх мінливостях історії український федералізм був модерною відповіддю на трансформації традиційної цивілізації шляхом долання національного партикуляризму, лояльним політичним проектом «неісторичної нації», що перебувала під скіпетром Габсбургів і Романових. На відміну від федералізму кирило-мефодіївців і М. Драгоманова, федералізм М. Грушевського являв собою реальний «національний проект», який передбачав об'єктивні підстави створення національно-територіальної автономії України в імперських умовах⁵⁴.

Що ж до внеску М. Грушевського у процес інституалізації української науки, то тут неможливо обійти увагою величезні зусилля, докладені ним до організації «Українського наукового товариства» у Києві. Як показала З. Зайцева, формування модерної структури національної науки з повноцінними інституціями у вигляді університетів, наукової періодики, наукових товариств надто довго гальмувалося мовними заборонами, відсутністю української школи, ігноруванням національної історії тощо. Те, що наукове товариство у Києві було засноване як *українське* і проіснувало до 1921 р.,

---

⁵⁴ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі. – С. 77, 120-121.

авторка вважає значним внеском у практичну розбудову інституційної системи національної науки в Україні⁵⁵.

Заснування УНТ у Києві сприймалося українською науковою громадськістю як певний рубіж, своєрідна віха у трансформації неоформленого українофільства у свідоме «українство». Сама його поява, за свідченням Грушевського, переконливо засвідчила, що настав час одягти наукову роботу, що здійснювалася у Києві упродовж XIX століття, «в національну українську одягу». Йшлося про перетворення «українофільських» та інших місцевих досліджень в українські з тим, щоб на місці російсько-українських «местных изучений» постала чисто українська наукова установа. Її місію патріарх українознавства визначив гранично чітко: у контакті з львівським товариством ім. Шевченка «підготувати ґрунт, наукові кадри й організаційні форми для широкого народного українського руху»⁵⁶.

Товариство складалося з історичної, філологічної, природничо-технічної, медичної та статистико-економічної секцій, етнографічної та археологічної комісій. Як зазначалося у його статуті, воно бачило своє завдання у тому, щоб «будувати розсипану храмину української науки, розбитої, розруйнованої довгими часами репресій і заборон»⁵⁷. У 1908 році до його складу входили 50 членів, серед яких були В. Антонович, М. Біляшівський, М. Василенко, П. Житецький, О. Русов, М. Сумцов, Д. Щербаківський та інші. Історичну секцію очолювали Г. Павлуцький, В. Щербина, І. Джиджора та А. Яковлів. Товариство проіснувало 14 років (у 1921 році його секції, інститути та музеї увійшли до складу Української Академії наук). УНТ видало 15 томів «Записок», виходив також «Український етнографічний збірник», збірники окремих секцій.

Головну заслугу УНТ М. Грушевський бачив у тому, що воно поставило на практичні рейки не тільки організацію Української Академії наук, але «українізацію наукових установ Києва й України, всього її наукового життя»⁵⁸. Проте обстановка, в якій довелося працювати товариству, була надзвичайно складною. Не в останню чергу внаслідок війн і революцій систематичні народознавчі дослідження товариству розгорнути не вдалося.

---

⁵⁵ Зайцева З.І. Українське наукове товариство у контексті інституційних процесів в українській науці початку XX століття // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 4. – К., 2001. – С. 124-137.

⁵⁶ Грушевський М. Три академії // Київські збірники історії й археології, побуту і мистецтва. – К., 1930. – Зб. 1. – К., 1930/1931. – С. 3.

⁵⁷ Грушевський М. Українське наукове товариство у Києві й його наукове видавництво // Записки українського наукового товариства в Києві. – Кн. 1. – 1908. – С. 14.

⁵⁸ Грушевський М. Три академії. – С. 3.

Як вважає В. Масненко, диференціація гуманітарного знання, засвідчена появою УНТ, відповідала світовим тенденціям. «Українська наука від початкової стадії «всеохоплюючого українознавства» переходила до повноцінної розвинутої системи дисциплін наукового знання про суспільство та людину. А історична думка як найбільш розвинута ділянка соціогуманітарної системи відіграла провідну роль у цьому процесі». Крім київських науковців, в УНТ об'єдналися вчені з Харкова, Одеси, Галичини, Буковини, активну участь у його роботі брали науковці Петербурга й Парижа. Журнал «Україна» (спадкоємець «Киевской старины») мав стати його друкованим органом, але думки щодо його спрямування (науково-популярного чи суто наукового) розділилися. Зрештою у 1908 р. перемогла пропозиція видавати паралельно з «Україною» «Записки українського наукового товариства у Києві» (до 1914 року побачило світ 13 випусків).

Про утвердження в суспільній свідомості образу українського політичного простору свідчить поява у політичній думці ідеї територіалізму («крайовства»). Симптоматично, що автором цієї ідеї виступив історик В. Липинський, поляк за походженням і українець за переконаннями. Блискучий політичний портрет цього «інтелектуала європейського формату» створив головний редактор повного зібрання його творів Ярослав Пеленський ще 1957 року. У його баченні Липинський постає як найяскравіша постать тієї частини українського панства, яка беззастережно визнавала себе українською. Його динамічна і водночас овіяна трагізмом постать сполучала в собі коріння слов'янського почування з холодним інтелектом латинської культури, містичне вірування зі здібністю логічного аналізу. Як історик він відкрив нові аспекти нашої минувшини, а як політичний письменник доповнив теорію політики дуже цінними спостереженнями, без яких вона була б бідною, а в найкращому випадку однобічною». Систематика політичного мислення ніколи не була сильною у слов'янських суспільствах, де відсутність ґрунтовних теоретичних побудов часто підмінялася памфлетним оформленням. «В цьому відрізнявся Липинський від переважної більшості своїх земляків»⁵⁹.

На думку В. Бурлачука, майже всі соціологічні поняття Липинського являють собою пряму проекцію інтересів політичної боротьби на галузь соціологічного знання. Насамперед це стосується його вчення про територіальну свідомість як визначальний момент

---

⁵⁹ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1. – С. 559-562.

національної ідеології. Поняття території або територіальної ідеології як основоположного елемента в побудові національної державності висувається ним на передній план, виходячи з переконання: всі інші ідеї, у тому числі націоналізм і соціалізм, не дадуть бажаного успіху в політичній боротьбі⁶⁰.

Своє кредо, цілком співзвучно настроям «народолюбців», Липинський виклав у праці «Шляхта на Україні. Її роль в житті народу українського та його історії» (1908). «Український народ живе, хоче жити й житиме як самостійний народ... тепер уже немає такої сили, яка б стримала розвиток цього народу». Місцева інтелігенція має зайняти щодо українського руху чітку й виразну позицію, доводив він, а пряме звернення до польської спільноти мало виразне емоційне забарвлення: «своє ставлення до українського народу, що прокидається, ми можемо визначити ще й тому, що ми *тутешня місцева шляхта – рідні сини цієї землі, кров з крові і кістка від кістки цього народу...* Уже хлопоманство засвідчило: це було логічне і послідовне завершення розвитку національної свідомості серед української шляхти, виразний вияв її національного відродження. В. Антонович запевнив у своїй «Сповіді», що полюбив свій народ більше, аніж свої шляхетські звички і мрії. Тепер ми сміливо піднімаємо прапор наших батьків, і нехай нам не кажуть, що ми воюємо з Польщею, «адже ми *поборюємо в собі не польськість, а лише свої польсько-шляхетські пережитки, які зробили нас колоністами. Сповнені почуттям своєї національної індивідуальності, ми хочемо бути українцями, у наших серцях б'ється не роздвоєне польсько-українське, а лише одне українське серце*»⁶¹.

Вже ця перша книжка Липинського наробила, за свідченням Д. Дорошенка, «великого розголосу»; поляки її скуповували по книгарнях і нищили»⁶². Українська молодь, навпаки, скуповувала номери київської «Ради» з статтями Липинського, щоб надсилати їх знайомим полякам; на багатьох, за Є. Чикаленком, вони «справляли враження»⁶³. Сам Чикаленко бачив у Липинському «найталановитішого публіциста після Грушевського».

Виходячи із власних спостережень за організацією суспільного життя давньої України на принципах самоуправління і терито-

⁶⁰ Українська державність у ХХ столітті. – С. 62-63.

⁶¹ Липинський В. Шляхта на Україні // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1. – С. 169-211.

⁶² Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле, 1901–1914. – Вінніпег, 1949. – С. 113.

⁶³ Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 1 (1907–1917). – К., 2004.

ріальних виборних представництв, Липинський доводив, що саме територіальна організація здатна найпродуктивніше обороняти інтереси жителів краю, незалежно від їх етнічного походження й ідеологічних уподобань. На сторінках створеного ним польського часопису «Przegląd Krajowy», що видавався у Києві в 1909–1910 рр., він виклав своє розуміння України як «територіально-національної одиниці» і намагався переконати поляків відчувати себе громадянами України, «свідомими своїх суспільних обов'язків»⁶⁴.

Ідея територіалізму у баченні Липинського виразно протистояла усім різновидам націоналістичних ідей, які, будучи заснованими на расових і національних відмінностях, стали у XIX столітті «альфою й омегою суспільного мислення величезної більшості людей». На початку свого існування, доводив Липинський, ідея націоналізму змогла «здійснити дива – воскресити вмерлі й визволити пригноблені народи, об'єднавши їх під загальнонаціональним гаслом... Однак Весна народів минула швидко, а сама ідея націоналізму зазнала з плином часу великих і важливих змін». Від ідеї, що мала на меті визволення народів, лишилася тільки форма, під якою конкурували вже не загальнонаціональні постулати, а гіпертрофовані на основі національного почуття групові інтереси. Так почалося виродження ідеї, в яку закралася елементи внутрішнього розпаду, перетворивши гасло визволення у гасло егоїзму кожної окремої національності. Вона стала силою, що почала ділити на ворожі табори синів одного народу. Липинський став одним з небагатьох тогочасних мислителів, які гостро відчували потребу замінити старі знамена «занапащеної» ідеї гаслами, які змогли б згуртувати громадян даної країни в ім'я здобуття для її мешканців усіх, у тому числі й національних, прав. Роль такої об'єднавчої ідеї й здатна була відіграти у його баченні ідея територіалізму.

«Територіалізм, – писав В. Липинський у праці «Край і народ», – ми протиставляємо націоналізмові, та аж ніяк не самому поняттю «національність» і не патріотизмові в шляхетному значенні цього слова... Не визнаємо принципу «Україна для українців», бо обстоюємо натомість гасло «Україна для її громадян»... Через загальне добро України для добра її громадян, через добро її громадян до добра тих народів, до яких ці громадяни належать, – ось як ми розуміємо наш територіалізм і наш національний патріотизм, і саме цим у національній політиці ми принципово вирізняємося від націоналістів, що,

---

⁶⁴ Дильонгова Г., Філіпович М. Вацлав Липинський – співзасновник і редактор «Przeglądu Krajowego» (1909–1910) // В'ячеслав Липинський. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. – К.–Філадельфія, 1994. – С. 73.

ставлячи національний інтерес на перше місце, міряють цим своє ставлення до загальних потреб краю».

Головним гаслом націоналізму Липинський вважав увічнення національного «стану володіння», а національний егоїзм у такій формі неминуче провокував міжнаціональну боротьбу, «боротьбу всіх проти всіх». Протистоячи цим негативним тенденціям, «крайова ідея» у його баченні мала створити найбільш сприятливі умови для реалізації ідеї народу як втілення колективної думки, підпорядкованої забезпеченню загальнолюдських принципів, прибраних у шати національної своєрідності. У ній він бачив надійний фундамент вирішення національних проблем, що існують у межах конкретної території⁶⁵.

Природно, що ідеї Липинського здобули чимало опонентів в середовищі «всехполяків», які закидали йому прагнення «українізувати» польсько-шляхетське суспільство, звинувачували у зреченні від польської культури і навіть у сепаратизмі. Від критичних закидів на його адресу не утримався навіть відомий історик Александр Яблоновський, якого обурювало навіть застосування терміна «український» до тих, кого зазвичай іменують «Руссю». Протестуючи проти «ідеї українофільської творчості», Яблоновський побачив у ній спроби поставити інтереси «парафії чи закутка» вище ідеї «єдиної великої Польщі». «Тут справа вимальовується ясно: «единая и неделимая» – парирував його доводи Липинський. – Але ж за таких умов не знайдеться місця не тільки для України, а й для Русі»⁶⁶.

З ідеєю «територіалізму» Липинський апелював насамперед до М. Грушевського, сподіваючись, що концепт єднання польської шляхти з українським рухом виявиться йому близьким. Але на особистому рівні відносини двох непересічних постатей склалися нерівно. Спочатку певні непорозуміння навколо замовленої Грушевським Липинському рецензії на книгу М. Аркаса (в якій Грушевський, керуючись особистою неприязню до конкурента у дослідженні історії України-Русі, посилив негативні оцінки і зняв деякі позитивні), а пізніше – обережна підтримка Липинським С. Томашівського у його конфлікті з Грушевським 1913 року – зробили їх стосунки нерівними й не до кінця щирими. Утім, Липинський ставився до Грушевського з величезним пієтетом і всіляко намагався не афішувати розбіжності. Свій збірник «Z dziejów Ukrainy» він вважав спільним проектом з Грушевським і взагалі з демокра-

⁶⁵ Липинський В. Край і народ // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1. – С. 313-319.

⁶⁶ Липинський В. «Україна чи Русь» // Там само. – С. 299-307.

тичним табором літераторів. Що ж до Грушевського, то політичну платформу Липинського він загалом підтримував, зауваживши у статті «Українці», опублікованій у книзі «Формы национального движения в современных государствах» (СПб., 1910), що вона «досить цікава, як симптом». Поляки, зауважував він, «визнають свої обов'язки перед територією, з якою пов'язала їх історія». Питання полягало тільки в тому, наскільки ця ідея здатна захопити польське суспільство в Україні.

У названій статті М. Грушевський чітко виклав політичну програму українства: «децентралізація, національно-територіальний автономізм, федералізм, найширша участь народу в управлінні». Її підвалинами він вважав ідеї, викладені в конституції П. Орлика 1710 р. і в статуті Кирило-Мефодіївського товариства. «Формою, що найкраще забезпечує безперешкодне існування і розвиток народностей і областей, що зводить національні тертя до мінімуму, що усуває експлуатацію їхніх коштів на цілі, чужі їхнім інтересам і могутньо сприяє розвитку виробничих сил областей на користь місцевих трудящих мас, прогресивна українська платформа визнає *національно-територіальну автономію* і федеративний устрій держави», – підкреслював він⁶⁷.

Підсумовуючи сказане, зауважимо: друга половина XIX і початок XX століття стали часом нагромадження багатьох цікавих ідей, які, за спостереженням В. Венгерської, мали безпосередній вплив на формування національних «проектів». Саме інтелектуали стали тією силою, яка, спираючись на ними ж вибудовані елементи конструкції – історико-міфологічні, мовні, літературні, загальнокультурні, зрештою, політичні – «спробували концептуально обґрунтувати правомірність творення нових «уявлених спільнот»⁶⁸. Утім, більшість інтелектуалів того часу, як переконливо показав В. Кравченко, ще не зуміла вийти за ментальні межі середньовічної «святої Русі», в якій вони існували хоч і «не злито, але неподільно»⁶⁹.

В оцінці В. Верстюка український проект у тому вигляді, в якому він вималювався у 60-х рр. XIX століття, був вельми скромним, хоч і ставив собі завдання вироблення модерної національної ідентичності та прищеплення її народним масам. Роблячи наголос на мовних, етнокультурних та ментальних відмінностях українців від

⁶⁷ Грушевський М. Українці. – С. 324-325.

⁶⁸ Венгерська В. Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів. – С. 6.

⁶⁹ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. – С. 18.

росіян та поляків, він живився ідеями романтичного націоналізму⁷⁰. У той час, коли філософи Європи і Америки, за Дж. Солом, «кинулися в обійми раціональності»⁷¹, українські інтелектуали, за нечисленними винятками, все ще перебували у примарному світі етнографічних ілюзій та культурного месіанства. Проте бурхлива діяльність громадівців і особливо теоретичні вправи М. Драгоманова переконували: український рух уже стоїть на порозі переходу у політичну фазу.

На висоті нового соціального покликання виявилася у цей час історична наука, насамперед завдяки новаторським працям М. Грушевського та В. Липинського. І сформована нова концепція національної історії, і ціла низка блискучих монографій, і особливо синтетична праця, що узагальнила більш як тисячолітню історію українського народу, засвідчили: її рівень відповідав тодішнім вимогам (ще досить обмеженим) здобуття українським народом національно-культурних прав у межах загальноімперських конституційних перспектив. Але значно більше значило те, що українська історична думка виявилася спроможною запропонувати досить привабливу модель суспільно-політичного переустрою імперського простору і в такий спосіб забезпечити національну спільноту, що формувалася, необхідним історико-консолідаційним оснащенням⁷².

Сам процес формування українського «уявлення про себе» впливався, у баченні Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія, у русло «творення нації як уявленої спільноти» і виникнення українського націоналізму в його конструктивістській версії. Розглядаючи націоналізм як глобальний суспільно-політичний, культурний та ідеологічний феномен, автори виділяють у його саморозвитку три фази – від ідеї козацького автономізму через етнічну форму до національної ідентичності інтелектуальної еліти. Сам термін «націоналізм», який утвердився у політичному лексиконі у 80–90-х рр. XIX ст., на початку не мав специфічного ідеологічного забарвлення і ототожнювався з боротьбою нації за свої культурні, соціальні і політичні права.

Ситуація змінилася з виникненням політичних партій різної ідеологічної спрямованості на рубежі XIX і XX ст. Ідеологізація

---

⁷⁰ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 361.

⁷¹ *Saul J.R. Voltaire's Bastards: The dictatorship of reason in the west.* – New-York, 1992. – Р. 7, 15-16.

⁷² *Масненко В.* Поступ української історичної думки у контексті національної самосвідомості на Наддніпрянщині 1905–1907 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 21. – К., 2002. – С. 72-81.

поняття «націоналізм» почалася з уведенням соціал-демократами терміна «буржуазний націоналізм». Коли звинувачення у «буржуазному націоналізмі» почали лунати на адресу ліберально-демократичних діячів, останні відмежувалися від націоналізму, ідентифікуючи його з радикально-націоналістичною ідеологією Української народної партії (УНП), виниклої у 1902 р. Оскільки лідер УНП М. Міхновський свідомо використовував термін «націоналізм» у своїх ідеологічних побудовах, фактично з цього часу у політичній свідомості української інтелігенції націоналізм асоціювався з радикалізмом і національною винятковістю. Своєю діяльністю та особистим прикладом Міхновський привернув до націоналізму чимало патріотично налаштованих людей, насамперед молоді⁷³.

---

2. Політизація українського національного руху: конструктивні ідеї, деструктивні суперечки

На рубежі XIX і XX століть Україна, за визначенням В. Голоченка, стала своєрідною шаховою дошкою, де стикалися різні інтереси, плани і прагнення⁷⁴. Царизм не полишав надії асимілювати українців до такої міри, щоб стерти усякі відмінності між росіянами й українцями і забезпечити політичну лояльність провідної верстви останніх. Не лише серед прихильників самодержавної ідеології, але й у середовищі прогресивних умів Росії навіть гіпотетично не допускалася можливість її розпаду чи навіть федералізації. Відносини українців з поляками, яким на Київщині належало 46% сільськогосподарських угідь і 54% промислових підприємств, лишалися напруженими. Коли розрахунки на підтримку українцями повстань 1830 і 1863 років не справдилися, на зміну польському романтизму з його «козакофільством» і «хлопоманством» прийшов період нагнітання неприязні, і українців стали оголошувати уже навіть не слов'янами, а «азійською диччю» – сумішшю «монгольських народців» з рештками слов'ян. Ситуацію ускладнювала позиція єврейського населення, наляканого погромами – сіоністські настрої з мареннями про самостійну єврейську державу в

---

⁷³ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – С. 328-330.

⁷⁴ Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – С. 60.

Палестині співіснували з бундівськими ідеями культурно-національної автономії.

Своїх прихильників знаходила на Україні й риторика на теми права націй на самовизначення, яка виходила від керівництва РСДРП. Захоплення значної частини молоді соціалістичними ідеями російського зразка помітно послаблювало український рух. Утім, як слушно наголошує російська дослідниця українського питання в Росії І. Міхутіна, «партія, що пропонувала українському рухові замість живої підтримки його першочергових національно-культурних вимог абстрактну формулу права націй на відокремлення, яка до того ж проголошувалася у цілях пропаганди, а не в якості стратегічної перспективи, не могла розраховувати на взаєморозуміння навіть із лівим крилом українства»⁷⁵.

При всіх своїх неймовірно прискорених темпах трансформаційні процеси цього часу були односпрямованими і у своїй основі «навздогінними». Вони істотно змінили систему відносин в економічній сфері, але доволі слабо впливали на інфраструктуру життєзабезпечення робітників. За Г. Касьяновим, індустріальна модернізація (перехід від традиційно-аграрного суспільства до індустріально-модерного) призводила до розбалансування властивої українцям традиційної соціальної структури, породжуючи серйозні соціальні, соціально-психологічні й культурні проблеми. «Модернізація, яка здійснювалася під егідою панівних щодо українців націй, підсилювала асиміляційні процеси, відчуження сільської культури від міської, провокувала кризу традиційних цінностей, зосереджених для більшості української інтелігенції в ареалі традиційно-аграрної культури». Криза архаїчно-аграрного суспільства у кращому випадку супроводилася визріванням «культурницького» націоналізму, який охоронці імперської неподільності Росії вкладали у формулу «современного этапа южнорусского сепаратизма»⁷⁶.

На наш погляд, концепт модернізації у тому його вигляді, в якому його застосовує більшість вітчизняних дослідників, хибує на певний схематизм і прямолінійність. Модернізація здебільшого трактується в руслі методології «однолінійного прогресизму», причому стосується майже виключно перетворень в економічній сфері. По суті вона подається як «вторинна», здійснювана за лекалами перетворень, які відбулися у Європі.

Не зайвим було б у цьому контексті замислитися над зауваженням канадської дослідниці Ольги Андрієвської: «різна динаміка

⁷⁵ Міхутіна І.В. Украинский вопрос в России. – С. 251.

⁷⁶ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 309.

розвитку українського руху в різних регіонах була менше пов'язана з модернізацією як такою – тобто, з урбанізацією, індустріалізацією і поширенням писемності – ніж зі специфічною кон'юнктурою політичних, суспільних та інтелектуальних впливів, як внутрішніх, так і зовнішніх⁷⁷. Від часу петровських реформ Росія намагалася діяти в руслі європейської модернізації. Обраний нею авторитарний її варіант у кращому випадку приводив до швидкого ефекту, але потім неминуче спрацьовувала інерція «відкату», і цей ефект так само швидко втрачався. Сполучення централізованої бюрократії французького зразка із «законсервованим» кріпосним правом наглухо перекрило кисень для розвитку міст і значно відстрочило процес, який характеризують як промислову революцію. Бюрократична каста виявилася спроможною надовго загальмувати розвиток громадянського суспільства.

До ідеї створення власних політичних партій українці Наддніпрянщини підійшли майже синхронно з відповідними європейськими процесами, але організаційно у 90-х рр. їхні осередки перебували у зародковому стані. У громадах своєрідний конфлікт «старих» і «молодих» вилився у виході на історичну сцену у 1891 році «Братства тарасівців» – своєрідної проміжної ланки між громадіством і політичною партією. Програма «Братства» під назвою «Profession de foi, або визнання віри молодих українців», оприлюднена у львівському часописі «Правда», містила вперше чітко окреслену перспективу самостійного розвитку України. До українофільства попередників тарасівці ставилися гостро негативно, оголосивши молодь, що піде старим українофільським шляхом, «ворогами, зрадниками, перевертнями, ренегатами». Бути послідовними в усьому українцями, у їхньому баченні, означало добиватися умов для «вільного розвитку і повного задоволення усіх моральних, просвітницьких, соціальних і політичних потреб українського народу», пропагувати ідеї «загальноукраїнської національної сім'ї» та соборної України.

Декларування потреби в «українській національній ідеології для боротьби за визволення нації і для створення держави» ґрунтувалося на ідеях рівноправності й соціальної справедливості, звільнення від «гнітючого деспотизму та централізму»⁷⁸. У центрі уваги постала ідея всеукраїнської єдності.

---

⁷⁷ Андрієвська О. [Рец. на кн. Я. Грицака «Нарис історії України. Формування модерної української нації»] // Дух і Літера. – 1997. – № 1-2. – С. 445.

⁷⁸ Profession de foi молодих українців // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. – С. 19.

У 1896 році І. Стешенко та Леся Українка заклали у Києві основи першої в Україні організації соціал-демократичного спрямування «Українська соціал-демократія». У цю групу входили П. Тучапський, М. Кривенюк, М. Коцюбинський, К. Василенко, О. Косач. Вона орієнтувалася на сільський пролетаріат, але наголошувала також на необхідності розвитку національної самосвідомості молодих робітників⁷⁹.

У 1900 р. харківські студенти заснували Революційну українську партію, в програмних настановах якої химерно поєднувалися соціалістичні та національні гасла. Програмну брошуру партії під назвою «Самостійна Україна» написав харківський адвокат М. Міхновський. У ній вперше на теренах Східної України пропонувався ідеал «єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпатів аж по Кавказ». «Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не повернуться, – говорилося в брошурі. – Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона вповнить свій обов'язок». Втім, суспільно-політичний ідеал, до якого прагнули рупівці, вимальовувався доволі невиразно. Туманними були гасла повернення прав, нібито «визначених» Переяславською конституцією 1654 р., як і наміри не складати зброю доти, «доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території»⁸⁰.

Активізація видавничої справи – відмітна риса українського руху на рубежі XIX–XX ст. У 1894 році Б. Грінченко започаткував власним коштом українське видавництво в Чернігові, в Харкові видавництво «Гурт» організував Д. Антонович. У Петербурзі колишній киянин М. Федоровський у 1898 році заснував «Благотворительное общество издания дешевых и общепонятных книг», значна частина яких видавалася українською мовою. У Києві з ініціативи О. Лотоцького було започатковано серію «Українська бібліотека», за фінансової підтримки В. Симиренка в ній було видано два томи творів І. Нечуя-Левицького і три томи праць О. Кониського.

Утворена в кінці 1890-х рр. у Києві «Всеукраїнська загальна організація» організувала видавничий гурток і до столітнього ювілею «Енеїди» І. Котляревського видала збірник-альманах під назвою «Вік». На його основі виникло видавництво «Вік», яке проіснувало до 1918 р. і видало за цей час 140 назв книжок, у тому числі тритомну «Антологію української літератури». У видавництві активно співро-

⁷⁹ Білоцерківський В.Я., Головченко В.І. Іван Стешенко – подвижник національного відродження // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 79-80.

⁸⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 61-72.

бітничали С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський.

У 1899 р. видавництво зуміло об'єднати свої зусилля з редакцією «Киевской старины» і заснувало першу спеціалізовану «Українську книгарню». Переїзд О. Лотоцького до Петербурга і його робота в службі державного контролю забезпечили проходження українських рукописів через цензурні установи, а його активна участь у роботі «Благодійного товариства» під головуванням Д. Мордовця допомогла Лотоцькому доводити важкі для проходження через цензуру рукописи до прийняттого для петербурзьких чиновників рівня. Зокрема, йому належить заслуга проведення через цензуру урочистої кантати на слова М. Старицького, приуроченої до відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві у серпні 1903 року. 940 членів налічувало ще одне українське об'єднання в столиці – «Общество им. Т.Г. Шевченко для воспомоществования уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга», в якому Лотоцький був обраний секретарем. У 1905 році обидва товариства зробили спробу об'єднання і перетворення на всеукраїнську організацію з функціями просвітньої установи, але в підсумку вона виявилася невдалою⁸¹.

У березні 1905 р. С. Єфремов та Ф. Матушевський разом з Б. Грінченком та М. Левицьким утворили Українську радикальну партію (УРП), яка бачила сенс свого існування у виданні партійної публіцистики. В останній день 1905 р. з'явилася перша в Російській імперії щоденна українська газета «Громадська думка», яка протрималася до серпня наступного 1906 року. А вже з 15 вересня 1906 р. почала виходити газета «Рада».

Найрадикальнішою у своїх програмних настановах виявилася заснована 1900 року Українська національно-демократична партія (УНДП), яка бачила своє завдання у створенні незалежної Русі-України, «в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу»⁸². Утім, як вважає В. Литвин, «стратегічна перспектива унезалежнення держави, що б ішла власним достойним поступом серед «новочасних» культурних держав світу, попри свою співзвучність загальноєвропейському політичному кон-

---

⁸¹ Докладніше див.: Швидкий В.П. Петербурзька доба О.Г. Лотоцького (1900–1917 рр.): заходи на послаблення цензурних заборон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 67-82.

⁸² Українські політичні партії кінця XIX – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали. – С. 27.

тексту, була на той час позбавленим життєвої підоснови ідейним фантомом»⁸³.

Для покоління, що почало творити українську культуру вже не як «обласну», а як національну, українство було, за Ю. Левенцем, свідомим переконанням і навіть, у термінах М. Грушевського, «національним віросповіданням». У певному значенні це була демократична, народницька ідеологія – українофільство перетворювалося на «мужикофільство». Але виразно давалася взнаки двоїстість культурної належності української національної інтелігенції – адже в освіті й громадянському вихованні українські зразки ще практично не проглядалися. Те, що речники національної ідеї змушені були формулювати власні ідеологічні постулати за допомогою виразових засобів російської, польської, німецької мови, робило їх заручниками відповідної «метакультури», зумовлювало роздвоєння свідомості між українським «віровизначенням» і російською або австрійською «соціальною системністю».

Українська політична думка на рубежі XIX і XX століть була вже достатньою мірою структурована ідеологічними пріоритетами – домінування націоналізму та соціалізму різних відтінків якоюсь мірою врівноважувалося наявністю ліберальної та консервативної течій. Але у сфері соціальної та політичної поведінки домінуючим був системоцентричний генотип⁸⁴. Досліджувати його сьогодні доцільно з позиції фрактальних підходів: кожна суспільна організація відтворювала «у мініатюрі» системоцентричний генотип імперії, а потрапляння індивіда у той чи інший «фрактал» змушувало його діяти за встановленими у його межах правилами. І націоналізм, і тогочасний соціалізм були системоцентричними ідеологіями з жорсткими правилами підпорядкування меншості більшості. Територіально-патріотичний міф націоналізму імпонував і ліберально налаштованій інтелігенції, але умови подвійного (соціального й національного) гніту зумовлювали поміркованість її національних вимог. «Джерела багатьох майбутніх історичних драм, у тому числі й поразки Української революції початку XX століття, полягали в принциповій недооцінці політичною думкою самоцінності й неповторності людської індивідуальності, у практичній відсутності персонцентризму як діяльнісно-індивідуалістичного типу мислення і поведінки»⁸⁵.

---

⁸³ Литвин В. Вступ // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – С. 11.

⁸⁴ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 69-70, 82.

⁸⁵ Там само. – С. 85-86.

Власне, уже на основі аналізу кризового стану суспільної свідомості у період кінця XIX – початку XX століття можна говорити про зафіксований В. Горбатенком щодо пізнішого часу синдром взаємонакладання криз, породжених розмитими або викривленими самоідентифікаціями. Ідентифікаційні кризи супроводяться кризами легітимності – проблеми лояльності/нелояльності до існуючого режиму стають головними демаркаційними лініями. Похідними від них є і кризи участі – групи з протилежними інтересами у політичній боротьбі виступають по різні боки барикад. Зниження рівня економічної активності під впливом дій протестних чинників тягне за собою відчутну кризу розподілу – з чергами за продовольством, голодуючими анклавом тощо. При цьому вступають у дію механізми ланцюгової реакції – кожне нове погіршення ситуації призводить до нового економічного спаду⁸⁶.

Найбільш уважно пістряву палітру суспільних ідей і політичних платформ у підросійській Україні рубежу XIX і XX століття проаналізував І. Гирич. Практично всі слов'янські проекти, наголошує він, на початковому етапі апелювали до суспільної думки, прагнучи узгодити/примирити чи принаймні відвести від гострої конфронтації національний та імперський дискурси. Звідси та малоросійсько/російська подвійна лояльність, яку на кожному кроці демонстрували українські інтелектуали. Академізм наукових дискурсів і практик національного руху підживлювали один одного, але й спричиняли у своїй взаємодії численні злами національної свідомості. Класифікаційна схема домінуючих на початку XX століття «національно зафарбованих» ідеологій має у Гирича такий вигляд: ортодоксальний напрям уособлюють Д. Антонович, М. Порш, Л. Юркевич, централістський – С. Петлюра, Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, «молодоукраїнський» О. Скоропис-Йолтуховський, В. Степанківський та ін. Відтак і в українському русі виокремлюються кілька напрямів – народницький національно-демократичний (В. Антонович, О. Кониський), національно-демократичний консервативний (Є. Чикаленко, В. Леонтович), молоді український із націонал-демократичним і соціально-демократичним центризмом (С. Єфремов, А. Жук).

Своєрідний свідомісний дуалізм з синдромом політичного роздвоєння І. Гирич вважає типовою ознакою не лише імперських за своєю суттю польських і російських дискурсів, але й українських прихильників слов'янофільського романтизму. Переважна більшість їх не наважувалася відмовитися від «общерусской» спадщини.

---

⁸⁶ Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999. – С. 118.

Неполітичний український напрям національної історіографії на рубежі XIX і XX століть представляли Ф. Лебединцев, О. Лазаревський, І. Лучицький, В. Науменко та інші. Обравши своїм кредо неполітичне культурництво, вони здебільшого поповнювали ряди партії кадетів, хоч деякі з них (О. Левицький, М. Василенко) зрештою прилучилися до політичного українства. Обоє стали у 1918 році творцями Української академії наук та її першим і другим президентами.

Обсяг і якість проведеної І. Гиричем аналітичної роботи не може не вражати, хоч очевидно, що запропонована ним типологія доволі умовна й небезспірна. Сам Гирич у передмові до першого тому суспільно-політичних творів Липинського виявляє ґрунтовну обізнаність із дискусіями на тему: «чи був Липинський до початку Першої світової війни стопроцентним консерватором і прихильником монархічної влади чи став таким уже з початком Української революції 1917 року»? Зрештою він вочевидь схиляється до думки, що до 1917 року Липинський був «порівну демократ і консерватор». Або радше: «стратегічно консерватор, а тактично – демократ». «Значною мірою демократичними консерваторами» Гирич вважає і молодозакарпатців, що групувалися навколо видавничого проекту «Вік» – Сергія Єфремова, Олександра Лотоцького, Василя Доманицького, В'ячеслава Прокоповича, Володимира Дурдуківського, Федора Матушевського. Євген Чикаленко постає у Гирича як «представник консерватизму наддніпрянського типу»⁸⁷ на тій підставі, що він був речником українського середнього класу і саме клас дрібних власників вважав рушієм поступу в суспільстві. Водночас в іншій праці він доводить, що до 1917 р. Чикаленко був «класичним демократом». Загалом же оціночна палітра Є. Чикаленка варіюється в діапазоні від «консерваторів демократичного кола» до «центристів-демократів», «типових демократів»⁸⁸. Останнє твердження ближче до істини, адже своє кредо Чикаленко сформулював так – «українство завжди було рухом демократичним»⁸⁹.

Навряд чи варто відшукувати суттєві суперечності у таких дефініціях – в останні роки існування Російської імперії українська суспільна думка все ще перебувала під сильним тиском неоромантизму, у постійних пошуках суспільного ідеалу, орієнтованого

---

⁸⁷ Гирич І. Політична публіцистика В'ячеслава Липинського (1908–1917) // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1. – С. 18–27, 43.

⁸⁸ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 297, 421.

⁸⁹ Є. Чикаленко – П. Стебницький. Листування 1901–1922 роки / Упор. Н. Миронець та ін. – К., 2008. – С. 184.

водночас і на народ, і на національно свідомі праві сили. Очікування революції сполучалося з відвертими розрахунками утриматися на шляху еволюційного розвитку – звідси елементи консерватизму навіть у побудовах речника послідовного демократизму В. Антоновича. Що ж до Липинського, то, за Я. Пеленським, він «був у своїх початках народником і демократом». Позитивно ставлячись до демократії як форми державного устрою, він, однак, уже в 1911 році допускав можливість «монархічної ідеї» під час нарад українських патріотів-самостійників. Утім, сам він, як і його пізніший біограф, не вважав істотною цю суперечність. Липинський від самого початку своєї участі в українському русі мислив політичними категоріями. «Його не цікавили хід культурницького усвідомлення, питання, хто добре говорить по-українськи і хто є якого віросповідання. Він не вважав, що, будучи політичним українцем, йому треба перестати бути римо-католиком. Він прийшов дуже скоро до переконання про конечність і першорядність наголошування державної самостійності»⁹⁰.

Сам Липинський вважав політичний напрям, до якого належав, крайово-демократичним, і у цьому визначенні яскраво відбита його налаштованість на сприяння децентралізаційним процесам, з одного боку, і на всебічну підтримку української національної культури, з іншого. «Ми, називаючи себе українцями, не переходимо з табору до табору, не є відступниками, не зрікаємося своєї мінувшини, а тільки роздухуємо у своїй душі іскру національної свідомості... В боротьбі за кращу долю ми повинні йти пліч-о-пліч». Саме у єднанні опозиційних сил він вбачав дійове знаряддя боротьби з «націоналістами з одного і другого боку» – і тими, хто бачить у кожному українцеві гайдамаку, і тими, для кого кожен поляк – «шляхтич-паразит». Інстинктивно відчуваючи, що у «великій тюрмі народів щось остаточно розладнується», він бачить запоруку її майбутнього у єдності завойованих Росією народів, у тому числі і у спільних діях польської й української інтелігенції⁹¹.

За І. Гиричем, саме Липинському належить перше визначення української політичної нації («Україна для її громадян») й синонімічне ототожнення понять «територіалізм» і «самостійність». Своім баченням нації як категорії виключно політичної він запропонував стратегію, яка хоч і виростала з постулатів народницької історіографії, відкривала українському рухові значно привабливішу

⁹⁰ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський. – С. 562-565.

⁹¹ Липинський В. Наше становище на Русі-Україні // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1. – С. 237-245.

перспективу. Але оскільки у дореволюційний час ні в українському, ні в польському середовищі він не дістав реальної підтримки своїм починанням, еволюція у бік консерватизму лишалася для нього чи не єдиною прийнятною альтернативою.

Незатишно почувалися в українському інтелектуальному середовищі й ті речники національної ідеї, які пов'язували її з етнічністю аж до повного несприйняття будь-якої «гібридності». Показовою з цього погляду може бути доля Олександра Кониського, якого І. Гирич вважає «першим українським самостійником»⁹², пов'язуючи з його особою утвердження націєтворчої ваги українського літературного слова, безкомпромісного поборювання мовної утраквістичності (двомовності). Не маючи завершеної літературної освіти, Кониський став провідним істориком української літератури і визначним шевченкознавцем: написану ним біографію Шевченка І. Франко вважав найкращим пам'ятником і поетові, і самому автору. О. Кониський стояв біля джерел Наукового товариства ім. Шевченка, передавши цій інституції значну на той час суму грошей, власну бібліотеку та архів, організувавши по всій Україні збір коштів на його підтримку. Він був одним з найпослідовніших борців за українську школу, автором підручників для недільних шкіл, одним з перших політичних засланих за «малоросійський сепаратизм». А головне – він виявився чи не першим речником ідеї соборності України і багато зробив для утвердження української публіцистики у Галичині, ставши одним з ідеологів «нової ери» у відносинах української і польської інтелігенції. Добиваючись цілковитого розриву з прихильниками аморфного москвофільства, Кониський став головним речником ідеї «Галичина – український П'ємонт». М. Грушевський визнавав його пріоритет у пропаганді ідеї спільності між двома поділеними кордоном частинами України. Кониський – автор тексту духовного гімну «Молитва за Україну», який у роки незалежності набув «другого дихання».

Безкомпромісність Кониського і його «ідейна дуель» з М. Драгомановим створили йому репутацію «стопроцентного культурника». За І. Гиричем, для українського руху, схильного до компромісності та національної амбівалентності, він був «білою вороною». Постійно наживав ворогів, перебував тривалий час під слідством, але ніколи не втрачав активізму і віри»⁹³. О. Лотоцький був недалекокий від істини, коли писав про Кониського як про «організаційний осередок тодішнього українського життя». «Я не знав людини, що більше ніж

⁹² Гирич І. Політична публіцистика В'ячеслава Липинського. – С. 34.

⁹³ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 227.

він, жила життям батьківщини, страждала її горем, була щаслива з її щастя»⁹⁴. «У хвилих тяжкого занепаду українського духа і українського слова він не раз бував майже самотнім незломним» – так оцінив життєвий подвиг О. Кониського І. Франко⁹⁵.

Важливо наголосити на тому, що Кониський бачив шлях розвитку українства не в орієнтації на «космополітичні», «універсальні» цінності, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. «Україна-Русь, – доводив він, – однаково з усіма народами має право уладнатися, по своїй уподобі». «У 80–90-х рр. XIX ст. Кониський сформувався в одного із справжніх ідейних рушіїв українського національно-визвольного руху» – так оцінив його доробок С. Світленко⁹⁶. Не належачи до українських радикалів-політиків і сповідуючи ліберально-демократичні, помірковані погляди, він був потенційно небезпечною постаттю в очах адептів імперського режиму. На цю обставину, до речі, звернув увагу О. Кістяківський, записавши в щоденнику (листопад 1880 р.): «Кониський – ліберал. Але лібералізм його – це нейтральний прапор, під котрим могла бути провезена контрабанда»⁹⁷.

Важко зрозуміти, чому у незалежній Україні не видане бодай вибране із величезної спадщини Кониського, чому немає його докладної біографії. На когось, імовірно, тисне антагонізм у відносинах Кониського й Драгоманова, на когось – радянська традиція звеличувати лише революціонерів, а Кониський був переконаним еволюціоністом. На суспільну свідомість і досі впливає неприхильна до Кониського позиція членів київської «Старої громади», які не могли пробачити йому послідовну антиросійську позицію. Показовий факт: вони зустріли «в штики» навіть ініціативу Кониського щодо створення Загальноукраїнського безпартійного об'єднання (ЗУБО), що стало предтечею Товариства українських поступовців. Зрештою саму ідею ЗУБО вони підтримали, але до її керівного складу Кониського не допустили⁹⁸.

Говорячи про рівень тогочасної суспільно-політичної думки, не можна обійти увагою вартісні праці Богдана Кістяківського (сина Олександра Кістяківського) на теми націоналізму, права та правової

⁹⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. I. – С. 175-176.

⁹⁵ Літературно-науковий вісник. – 1901. – Січень. – С. 16-17.

⁹⁶ Світленко С. Світ модерної України. – С. 79-80, 87, 139.

⁹⁷ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). У 2-х тт. – Т. I. – К., 1994. – С. 324.

⁹⁸ Докладніше див.: Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 223-240.

держави. Зазнавши ще в роки навчання у Київському університеті ідей Драгоманова (пізніше у Парижі він виступив як редактор його «Політичних творів» і активний пропагандист його спадщини), Б. Кістяківський закладав основи філософського обґрунтування лібералізму у статтях «Російська соціологічна школа та теорія можливостей» (1902), «Держава правова та соціалістична» (1906). До свідомого українства Кістяківський прийшов не відразу, про що сам писав як про особисту трагедію («до сих пір проклинаю свою долю за те, що я виховувався не у рідній школі, що у дитинстві я мало слухав рідних пісень, що моєю фантазією володіли не рідні казки»). Лише вивчивши у зрілому віці українську мову, Б. Кістяківський «відчув себе особистістю і культурною людиною»⁹⁹.

Обраний ним псевдонім «Українець» – це своєрідне відшкодування боргу своєму народові з боку людини, що волею обставин більшу частину свого життя провела поза межами України, але зберегла вірність вродженому обов'язку служіння його інтересам. Показовою у цьому плані є його стаття «Що таке націоналізм?». Існує два типи націоналізму, доводив він. Один сповнений віри у покладення на його народ «світове завдання», з чого й випливають його особливі права. Інший відстоює потреби своїх народних мас, і тільки такий націоналізм здатен не зрадити принципи свободи, рівноправності, демократії. І особа, і народ, вважає він, мають бути не лише об'єктом влади, але й її суб'єктом. До ідей сепаратизму й самостійництва Кістяківський ставився як до реальності, значною мірою спровокованої російськими репресіями проти українства¹⁰⁰.

Як констатує В. Венгерська, разом із кінцем XIX століття завершився і період української романтичної ейфорії. Поява та розвиток партій привели до формування нових складових національних «проектів» включно з орієнтованими на модифікації або й руйнацію традиційних. Як програма першої соціалістичної партії Наддніпрянщини – Револьюційної української партії – був оприлюднений маніфест М. Міхновського «Самостійна Україна» із гаслами «Україна для українців», «Україна від гір Карпатських до гір Кавказьких». Ареал поширення таких ідей був нешироким, але саме прокламування самостійності стало віхою в історії українського руху.

---

⁹⁹ *Українець*. К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Русская мысль. – 1911. – № 5. – С. 131-146; *Кістяковський Б.* Что такое национализм // Национальные проблемы. – 1915. – № 1. – С. 3-5.

¹⁰⁰ Докладніше див.: *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці. – С. 232-243, 294.

Пряма постановка ідеї самостійності України у М. Міхновського кваліфікується зазвичай як «новий прояв політичної зрілості провідників нації»¹⁰¹. Хоч це і не була програма РУП у строгому розумінні цього поняття, а радше декларація щодо намірів, у ній прозвучало виразне несприйняття гасла «єдиної неділимої Росії». Однак варто бачити й те, на чому наголошує Т. Горбань: ідея соборності в ній не набула концептуальної окресленості. «Неодноразово проголошене гасло «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ!» окреслювало територіальні межі соборної України, проте не вмотивувало такі претензії належними історичними чи правовими аргументами»¹⁰². До того ж автор часто приймав бажане за дійсне, наголошуючи, зокрема, на постановах неіснуючої Переяславської конституції (нібито «ствердженої» обома контрагентами: «народом українським і царем московським на вічні часи»). Далекі не безспірними виявилися його тези і про те, що українська інтелігенція «ніколи не служила своєму народові», а лише зраджувала й інтригувала, що Україна має бути для українців, «і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя»¹⁰³. Не випадково РУП не поклала ідею соборності в основу своєї діяльності, воліючи радше орієнтуватися на соціалістичні гасла. Однак чітко визначитися з відповіддю на питання: що для українського робітництва є першочерговим: пролетарська чи національна справа – її ідеологам не вдавалося. Наслідком стала серія розколів, хиткість ідеологічних конструкцій, ситуативне зближення наступниці РУП – «Спілки» з РСДРП. Швидко втративши свій український характер, вона еволюціонувала у бік ідеології російського меншовизму.

Тертя й незгоди всередині РУП почалися відразу ж після її організаційного оформлення. У другому номері партійного органу РУП «Гасло» (1902 р.) (всього вийшло 17 номерів) було заявлено, що ідеалом партії є «вільна Україна з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм». Але вже у першому номері «Гасла» за 1903 рік провід партії фактично відрікся від брошури «Самостійна Україна», заявивши, що її світогляд «не є тепер типічним для нашої партії».

---

¹⁰¹ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 128.

¹⁰² Горбань Т. Еволюція ідей національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці. – С. 151-156.

¹⁰³ Міхновський М. Самостійна Україна // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. У 2-х чч. – Ч. 1. – К., 1997. – С. 312-322.

Розбіжностями у поглядах між ідеологами РУП вправно скористалася меншовицька частина РСДРП, яка зуміла залучити на свій бік відомого марксиста, делегата I з'їзду РСДРП П. Тучапського, який щойно відбув чотирирічне заслання. Під впливом спеціального представника ЦК РСДРП І. Біска (С. Павлова) він на сторінках меншовицької на той час «Искры» (№ 80) висловився за об'єднання РУП, що «не є націоналістичною партією» з РСДРП. Слова «пролетарі всіх країн, єднайтеся», доводив він, не порожній звук, а для пролетарської боротьби велика держава вигідніша, ніж мала. Разом з невизнанням Міжнародним соціалістичним бюро окремого представництва української соціал-демократії на Амстердамському міжнародному соціалістичному конгресі ця стаття спричинила розкол в РУП, внаслідок чого черговий партійний з'їзд, призначений на грудень 1904 року, виявився фактично зірваним¹⁰⁴. Наслідком цього «невідбутого з'їзду» стало створення на базі розколотої РУП Української соціал-демократичної спілки.

На початку 1905 року у спеціальній прокламації розкольники «сецесіоністи» знайшли за потрібне докладно роз'яснити причини розколу РУП. Своїх недавніх однопартійців вони таврували як таких, що потрапили під вплив «буржуазних радикалів», «хитливих, національно зафарбованих елементів», а себе зображували прихильниками революційних принципів солідарності націй і підпорядкування вузькокласових національних інтересів більш високим інтересам революційної боротьби всього пролетаріату Росії. У лютому 1905 року Українська соціал-демократична спілка увійшла до складу РСДРП на автономних засадах. У баченні Т. Гунчака, «Спілка», виключивши з своїх програмних документів елемент національного політичного визволення, віддалилася від українських мас і тим самим скоїла політичне самогубство. Арешти членів Головного комітету Спілки в кінці 1907 р. прискорили смерть цієї політичної організації, яка не зуміла знайти опертя в широких колах українського населення¹⁰⁵. Констатуючи цей факт, сучасний вітчизняний дослідник О. Федьков вважає некоректною постановку питання про Українську соціал-демократичну спілку як про партію¹⁰⁶.

---

¹⁰⁴ Федьков О.М. «Товариш Павлов» і розкол РУП // Український історичний журнал. – 2015. – № 3. – С. 88-107.

¹⁰⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. – С. 40-41.

¹⁰⁶ Федьков О.М. Російський соціал-демократ Ісак Біск і утворення Української соціал-демократичної спілки // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. 24. – К., 2015. – С. 256-275.

Шукаючи відповідь на питання, чому найбільшою популярністю серед фабрично-заводських робітників українських губерній користувалися російські політичні партії, особливо соціалістичного спрямування, Федьков звертає увагу на те, що майже половина їх зосереджувалися на Півдні України, строкатому в національному відношенні (приміром, у Донбасі 52–56% робітників були вихідцями з російських губерній). У південному регіоні російські марксистки мали 53 партійні осередки, що становило 63,8% усіх організацій Наддніпрянщини¹⁰⁷. При цьому важливо постійно мати на увазі обставину, яку всебічно окреслили автори уже згаданого найбільш ґрунтовного дослідження українського руху «по гарячих слідах» – О. Лотоцький та П. Стебницький – книзі-памфлеті «Українське питання». Оскільки український рух був зустрінутий «рядом упереджень, прямою неприязню й переслідуваннями», «вороже ставлення до української ідеї об'єднало панівні кола, консервативні верстви суспільства і навіть частково прогресивні його елементи». Строкатий склад українського руху, присутність у ньому на початковій стадії багатьох людей консервативного способу мислення, активно поширювана в російському суспільстві теза про «загрози», які становить український рух не лише для російської державності, але й для загальноросійської культури – усе це в комплексі створювало атмосферу нерозуміння його сутності. Аж до революції 1905 року ставлення пересічних громадян до українського руху «не було цілком визначеним»¹⁰⁸.

Новий проект програми РУП, що з'явився навесні 1905 року, обмежився констатацією домагання для України автономії з окремим соймом, який би мав право законодавчої ініціативи у внутрішніх справах. Невдовзі у ході дискусії на сторінках часопису «Праця» й саме національне питання було оголошене нецікавим для українського пролетаріату, так само як і питання про необхідність української держави.

У циклі статей про «неіснуюче питання» Д. Антонович (під псевдонімом Северин Войнілович) доводив, що національне питання вигадала буржуазія для ошукування робітників і що пролетаріат не потребує «ніяких автономій»¹⁰⁹. Йому опонував М. Порш,

---

¹⁰⁷ Федьков О.М. Робітничий клас та соціал-демократія в Російській імперії і діалектика взаємин у контексті специфіки українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 25. – К., 2016. – С. 147-179.

¹⁰⁸ Українське питання. – С. 143-157.

¹⁰⁹ Праця. – 1904. – Ч. 11. – С.4; 1905. – Ч. 12. – С. 4-5.

який, спираючись на авторитет К. Каутського, констатував: національне питання має для України таку велику вагу, що в разі неможливості його вирішення на шляхах автономії є сенс включити у програму постулат політичної самостійності України¹¹⁰.

Аналізуючи через багато років еволюцію української політичної думки початку двадцятого століття, В. Дорошенко побачив у цих конфліктах насамперед проблему антагонізму «батьків і дітей». Після смерті Драгоманова, зазначав він, український рух не знайшов для себе авторитетного ідеолога, який би виклав українську національну програму відповідно до вимог часу і запитів молоді. За умов відсутності у нього власних легальних органів, своєї трибуни російській стихії вдавалося захоплювати більшість української молоді своїми гаслами. Українська ідея багатьом здавалася занадто «вузькою» у порівнянні із загальнолюдськими цілями, що й зумовлювало численні переходи українських діячів до російського табору. «Думка про політичну самостійність України... якщо й приходила кому до голови, то здавалося одним – недосяжною утопією, другим – непотрібною і шкідливою ілюзією»¹¹¹.

Хоча в ході революції 1905–1907 рр. помітно активізувалися пошуки оптимальної територіальної структури країни, зокрема в руслі реалізації федералістичних ідей, правознавці Росії погоджувалися на якісь відступи від жорсткого централізму лише стосовно Польщі й Фінляндії. Навіть партія кадетів, яка виникла в контексті революції як опозиційна, не допускала й думки про якусь автономію для України, спираючись при цьому на увесь спектр великодержавницьких упереджень і низький рівень самоідентифікації в масі українського населення. Централізаторські заходи царського уряду в сукупності з політикою форсованої русифікації загалом досягли своєї мети. На території підросійської України активно відбувалися процеси денаціоналізації – з домінуванням подвійної ідентичності і «малоросійства». У той час як у Галичині під впливом революції 1848–1849 рр. і у протистоянні з поляками відбувалася кристалізація українських національних інтересів, створювалися просвітницькі, кооперативні, громадські організації на національній основі, на Наддніпрянщині процеси асиміляції зайшли надто далеко.

Якоюсь мірою це пояснювалося тим, що процент українців у складі місцевої буржуазії був незначним: за підрахунками М. Шаповала, 90% етнічних українців були зайняті у хліборобській галузі та

¹¹⁰ Праця. – 1905. – Ч. 13-14. – С. 2-7.

¹¹¹ *Дорошенко В.* З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936. – С. 10-18.

обробній промисловості¹¹². М. Попович, однак, вважає ці дані, зроблені на основі статистики, наведеної М. Кордубою у книзі «Територія й населення України» (1917), «надто сумнівними», оскільки тодішня офіційна статистика не оперувала поняттями «росіяни» і «українці». Російськомовні українці, яких, зрозуміло, була переважна більшість, до статистики Шаповала не потрапили – «справжнім українцем для нього був лише свідомий українець»¹¹³. Фактом, однак, лишається те, що монополія на ринку російських товарів не лише блокувала формування українського ринку, але й посилювала процеси деєтнізації. Прагматичні інтереси української еліти, особливо тієї її частини, яка була зайнята у виробничій сфері, виявилися ідентичними інтересам промислової буржуазії центру Росії. Жорсткі утиски щодо української мови, які стали складовою частиною політики російського уряду, довершували справу асиміляції.

Наскільки далеко зайшли ці процеси, можна судити з шаленої активізації київського гурту «русских националистов», «истинно русских людей» на початку XX ст. Як писав І. Дзюба, його наступ на паростки українства йшов широким фронтом – від кампаній у київській пресі проти «разных Франков и Грушевских» до наукових праць з обґрунтуванням «єдиного русского народа» і штучності української мови¹¹⁴. Офіційний Петербург не тільки всіляко підтримував російські націоналістичні організації на місцях (аж до махрового чорносотенства), але й невтомно поборював найменші прояви національної свідомості українців. Імперська політика прирівнювала будь-яку прихильність до національних цінностей до сепаратизму – із усіма наслідками, які з цього випливали.

В. Кізченко слушно звертає увагу на те, що у своєму прагненні «висмоктувати інтелектуальні соки з талановитого від природи українського народу», імперська влада особливо пильнувала за змістом видань, призначених для дитячого читання («хоча б за змістом вони й представлялися благонадійними»), а також копійчаних популярних книжечок, розрахованих на освічену частину селянства. Приміром, цензура дозволила друкувати перший том творів О. Кониського, але коли видавець забажав видати кожне вміщене в ньому оповідання окремою книжечкою, йому було відмовлено з таким

---

¹¹² Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 14-15.

¹¹³ Попович М. Кровавый век. – С. 231-232.

¹¹⁴ Дзюба І. Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві XX ст. // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. – К.–Нью-Йорк, 2003. – С. 25-26.

мотивуванням: «оповідання ці дозволені для читання в кабінеті, а не на вулиці». Коли київське видавництво «Час» передрукувало окремою листівкою нарис про життя Т. Шевченка, попечитель Київського учбового округу розпорядився у разі потрапляння його в учнівське середовище листок відбирати й переховувати у дирекції народних училищ «до особливого розпорядження». До 50-річчя з дня смерті Шевченка були заборонені навіть панахиди, а всі видання «Кобзаря», у тому числі раніше дозволені цензурою, підлягали вилученню. У школи часто не допускалися навіть дозволене до розповсюдження Св. Синодом «Євангеліє» українською мовою¹¹⁵.

Природно, що у колах прогресивної громадськості Європи ці драконівські заходи сприймалися з почуттям обурення, а боротьба проти них діставала схвалення й підтримку. З 1903 року у Відні під редакцією В. Сембратовича видавався двотижневик «Ruthenische Revue», пізніше перетворений у місячник «Ukrainische Rundschau» під редакцією В. Кушніра. Норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури (1903) Б'єрнстерне-Б'єрнсон писав на його сторінках: «З усіх починань сучасного життя ваш почин видається мені найграндіознішим. Підняти до рівня свідомого, культурного народу 30 мільйонів українців, збудити їх од вікового гніту – се повинно одушевляти! З того часу, як мене се почуття захопило, ... моє життя стало багатшим, моя віра в людство посилилася... Я уважно слідкую за кожним вашим словом. Воно таке свіже, нове, справедливе й різке – се захоплює»¹¹⁶.

У 1904 р. часопис «Ruthenische Revue» опублікував анкету з приводу становища українців в Росії. Відповіді на неї пізніше оприлюднювалися на сторінках «Дзвону» та «Украинской жизни». Кілька уривків навів О. Лотоцький у своїх мемуарах. Член шведського парламенту А. Гедін: «Російська система оглушення духа й морального удушення дивує нас. Така міра рафінованості нечувана. Мова – се дихання нації. Задушити незалежне життя інтелектуальне та моральне будь якої національності – це значить одняти от поступу силу, яку йому ніщо заступити не може». Професор кембриджського університету О. Броунінг: «Всі інтелігентні та освічені люди мають ужити свого авторитету за те, щоб боротися з тими «убійними заходами, проти яких він (український народ – Я.В.) бореться».

Українській справі присвятив третій номер паризьких «Les Annales de Nationalites» за 1913 рік відомий французький вчений

¹¹⁵ «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) – Ч. 1. – К., 1999. – С. 124-171.

¹¹⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. III. – Варшава, 1934. – С. 268.

Ш. Сеньйобос. «Лише уявіть собі, – писав він, – щоб у нас заборонено було Містралеві друкувати провансальську його поему «Містраль» !.. Українці домагаються необхідної автономії, за якої можна було б вільно вживати їх мови та їхні звичаї дістали б уважливе відношення»¹¹⁷.

Ті зразки європейської суспільної думки, які йшли в руслі поваги до прав національних спільнот, знаходили активний відгук в середовищі молоді, насамперед студентства. І. Франко назвав «молодою Україною» той струмінь всередині українського руху, який виявився духовно спорідненим з «Молодою Італією», «Молодою Німеччиною» та іншими впливовими вже на той час течіями пробудженої національної свідомості. М. Грушевський вважав Франка вихованцем німецької культури, і ця обставина, безумовно, позначилася на спрямуванні позиції І. Франка в «українському питанні». Його кредо «ми мусимо навчитися чути себе українцями» поширювалося на всю Україну в її етнографічних межах, і це відчуття зникнення у найближчому майбутньому «китайських стін» між обома частинами України зміцніло у контексті осмислення ним результатів революції 1905–1907 рр. Саме тоді він сформулював основоположне завдання українських інтелектуалів: «витворити з величезної маси українського народу *українську націю*» – як суцільний культурний організм, здатний до опору будь-яким асиміляційним впливам¹¹⁸.

За М. Жулинським, Іван Франко – «український Мойсей» – все своє життя клав цеглину по цеглині до національної будови – майбутньої Української Держави, відтворюючи українську націю як суцільний культурний організм. Він глибоко вірив, що український народ осягне цей «ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім». Його спадщина – це 6000 творів, у тому числі 3000 наукових і публіцистичних праць із різних галузей знань та суспільного життя. Речник національної ідеї, який ще 1889 року написав статтю «Формальний і реальний націоналізм», Франко з болем сприймав мішанину ідей у головах галицьких русинів щодо національної ідентичності, власної батьківщини, навіть мови, чим користалися і польські шовіністи, і галицькі москвофіли, і російські панслависти. Вражає те, що у 1905 році він передбачив трансфор-

¹¹⁷ Там само. – С. 268-269.

¹¹⁸ Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі // Зібрання творів. – Т. 45. – С. 404.

мацію Російської імперії в систему «національного автократизму у ліберальнім і конституційнім плащі»¹¹⁹.

Таким чином, пройшовши фазу громадського культурництва з притаманним їй українофільством, національно свідома частина політичної еліти України на рубежі XIX і XX ст. вже доросла до декларування власної українськості як домінуючої політичної позиції. Найбільш чітко параметри цього переходу позначила Леся Українка у листі до М. Драгоманова (березень 1891 р.): «Ми відкинули назву «українофіли», а зветься просто українці, бо ми такими єємо, окрім всякого «фільства»¹²⁰. Співзвучні цій констатації і думки С. Єфремова, який уже наприкінці століття записав у «Щоденнику»: «Нам треба українців, свідомих у своїм українстві, а не українофілів. Мені здається, що українців чим далі й все прибуває, і, може, не дуже довго ще чекати того часу, коли вони піднімуть голову і голосно заговорять про свої потреби»¹²¹. Пізніше Єфремов ще більш критично оцінював закладені у поняття «українофіл» відтінки штучності, парадності, доводячи, що, будучи «філологічним і логічним непорозумінням», позбавленим певного змісту, цей термін здатен, у свою чергу, породжувати нові непорозуміння¹²². Не випадково у «Словнику української мови» Б. Грінченка (який фактично був колективним твором київської «Старої громади») не виявилось поняття «малорос». Натомість з'явився термін «українство» як властивість і «діяльність українця в національному розумінні»¹²³.

Більшість рупівців влилася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Зразком для своєї програми вона обрала Ерфуртську програму німецької соціал-демократії, а тому своєю основною метою вважала встановлення в Росії демократичної республіки. Її програма містила також пункт щодо «автономії України з окремим представницьким зібранням (сеймом), котрому належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються України»¹²⁴. Як показав І. Гирич, віддавши певну данину марксистській ортодоксальності, ця партія більше тяжіла до ідеологічної платформи соціалістичних партій Європи, ніж до доктринального росій-

¹¹⁹ Жулинський М. «Ми мусимо навчитися чути себе українцями...» // День. – 2016. – 3-4 червня.

¹²⁰ Леся Українка. Зібрання творів у 12 т. – К., 1977. – Т. 10. – С. 99.

¹²¹ Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади). – К., 2011. – С. 156.

¹²² Єфремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 5. – Отдел 2. – С. 185.

¹²³ Грінченко Б. Словарь украинского языка. – К., 1909. – С. 330-331.

¹²⁴ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – С. 96.

ського більшовизму зразка В. Леніна та Л. Троцького. Більшість партійної продукції УСДРП з'явилася друком у Львові і Чернівцях. До Львова на постійне проживання переїхала велика група наддніпрянських есдеків – А. Жук, В. Козловський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, О. Назаров. Троє останніх брали активну участь у керівництві НТШ. «Фактично галичани й наддніпрянці ще до 1917 року утворювали єдину українську соціал-демократію, брали активну участь у спільних конференціях». В. Левинський кілька років редагував київський соціал-демократичний журнал «Дзвін»¹²⁵.

Що ж до соціал-демократизму українських есдеків, то він, у баченні М. Поповича, попри визнання ним «Ерфуртської програми», перебував під великим знаком запитання. «Робітничих мас України УСДРП за собою не мала. У кращі часи партія налічувала близько 5 тис. членів, і це були переважно інтелігенти національної орієнтації». Як визнавав В. Винниченко, базовою метою партії була не сама українська державність, а відродження і розвиток національності, пробудження у народі почуття національної гідності. Держава ж розглядалася лише як засіб досягнення цієї мети. За цими зізнаннями Попович побачив трагічне відчуття приреченості, від якого «стає моторошно». Адже «демонстративна «селянськість» певного типу інтелігентів загрозливо наближалася до демонстративного «плебейства»¹²⁶.

Потужний вплив марксистських ідей на світоглядні позиції українських соціал-демократів навіть таку декларовану пріоритетність національного ставив під сумнів. У програмі і практичних діях УСДРП класові пріоритети стояли на першому місці. Щоправда, маючи сильного теоретика в особі Л. Юркевича, у запропонованій нею новій моделі «національно-класової політики» вона відводила помітну роль завданням впливу соціал-демократії на сферу національної свідомості – з метою виховання у робітництва почуття далекої від шовінізму національної гордості. Полеміка Юркевича з В. Леніним на сторінках заснованого ним у Києві журналу «Дзвін» – зразок бойової публіцистики, спрямованої на захист права націй на самовизначення у більш широкому трактуванні, ніж у більшовицькій національній програмі. Російські марксисты, доводив Юркевич, воліють гратися словами про державну самостійність поневолених народів. Тим часом «корінь сучасного національного питання – у праві націй на *культурне і політичне самовизначення*». Утім, і у побудовах Юркевича класові пріоритети домінували.

¹²⁵ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 358.

¹²⁶ Попович М. Кровавий век. – С. 230-233.

Попри те, що суспільство у підросійській Україні було уражене лівими ідеями, констатує І. Гирич, українському лівому рухові забракло оригінальності, власної теоретичної бази. Він завжди був епігоном російських лівих і не висунув зі свого середовища послідовних критиків марксизму. На роль українського К. Каутського чи Е. Бернштейна міг би претендувати Л. Юркевич, але йому більше імпонувала роль українського Леніна, ніж польського Пілсудського. УСДРП, як і пізніше виникла УПСР, не стали також силою, якою у Польщі стала Польська партія соціалістична (ППС), яка творила спільний національний фронт з усіма іншими правими і лівими партіями. І на цій основі відроджувала у Польщі державність. Через внутрішні незгоди ряди УСДРП полишив цілий ряд визначних інтелектуалів – Д. Дорошенко, Д. Донцов, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, В. Дорошенко. Намагання А. Жука та його спільників В. Дорошенка та В. Степанківського перетворити УСДРП на організаційний центр згуртування представників різних політичних напрямів наштовхнулося на турботу В. Винниченка та Л. Юркевича про кристалеву чистоту соціальної доктрини. Зрештою у 1914–1918 рр. молодоукраїнство втілювалося у Союз визволення України під австрійським протекторатом¹²⁷.

Наскільки гострими були тертя й конфлікти в середовищі УСДРП, можна судити по характеру дискусій у її пресі. Після наради у Львові влітку 1909 року замість «Слова» було вирішено видавати часопис «Праця» (редактори Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук). Але його напрям як «опортуністичний» і «ліквідаторський» зазнав гострої критики з боку М. Порша та Л. Юркевича. На гроші останнього почав видаватися часопис «Робітник», який полемізував із «Працею». На новій конференції у Львові весною 1910 року було вирішено припинити видання обох часописів, заснувавши новий – місячник «Наш голос». З осені 1911 року співробітничати в ньому погодилися і спілчани О. Скоропис-Йолтуховський та М. Меленевський. Л. Юркевич обстоював у «Нашому голосі» завдання «оживлення українського народу», виховання почуття «національно-класової гордості», далекої від шовінізму. Водночас він звинувачував лібералів у потуранні переходу національної буржуазії від народницького романтизму до шовінізму¹²⁸. За браком коштів це видання припинилося в кінці 1911 року. А зведення рахунків «з недоліками соціалізму» на шпальтах

¹²⁷ Гирич І. Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики. – С. 90-94.

¹²⁸ Рибалка Л. До нашої національно-партійної психології // Наш голос. – 1910. – № 1. – С. 12; Його ж: Про патріотизм // Наш голос. – 1910. – № 2. – С. 111.

галицького видання «Вперед» Л. Юркевич і В. Винниченко продовжили, спрямовуючи критичні стріли проти колишнього однопартийдця В. Степанківського¹²⁹.

Розбіжності всередині української соціал-демократії підтримувалися завдяки наявності двох центрів – Закордонної групи у Львові на чолі з А. Жуком та Д. Донцовим та Центрального Комітету у Києві, очолюваного М. Поршем та С. Петлюрою. А. Жук, приміром, висловлював гостру незгоду з доповіддю ЦК УСДРП Міжнародному соціалістичному конгресу і заперечував легітимність ЦК, обраного на нараді 1910 року. Зрештою українські емігранти у Львові почали шукати вихід з глухого кута на шляхах радикалізації своєї програми, висунувши на березневій нараді 1911 року гасло державної самостійності України. Від цієї наради фахівці-політологи ведуть відлік переорієнтації частини української соціал-демократії на розв'язання «українського питання» у контексті вже назрілого на той час зіткнення російського і австро-угорського імперіалізмів. Учасники наради після вагань і дискусій дійшли згоди у тому, що незалежна Україна може бути лише витвором української революції, шлях до якої лежатиме через поразку Росії у майбутній війні.

Ідея заснування на цій основі друкованого органу зрештою була визнана несвоечасною і не дійшла до стадії реалізації. Вдалося, щоправда, утворити у Львові Український інформаційний комітет, який розповсюдив низку інформаційних матеріалів про Україну у Франції, Великобританії та Болгарії. Л. Юркевич, якому важко було змиритися з самою ідеєю самостійництва, зосередився на виданні у Києві легального журналу «Дзвін» (до початку війни побачили світ 19 номерів). Суспільний інтерес до нього істотно підіграло оживлення полеміки Юркевича з В. Леніним. Ленін звинувачував Юркевича у люксембургіанстві на тій, мовляв, підставі, що він виступає проти права націй на самовизначення. Утім, Юркевич не був принциповим противником реалізації цього права, просто він трактував його ширше, ніж Ленін. У більшовицьких програмних документах ішлося лише про державне самовизначення, тобто про право пригноблених націй на відокремлення. Юркевич обстоював право на державне і культурне самовизначення, воліючи не гратися без потреби гаслами державної самостійності.

На переконання Л. Юркевича, самостійницькі ідеї ніколи не були домінантою українського національного відродження. «Самостійницькі ідеї блукали серед нашої суспільності лише як фраза, лише як

---

¹²⁹ Докладніше див.: *Дорошенко В.* З історії української політичної думки за часів світової війни. – С. 28-29.

мрія, нікого і ні до чого не зобов'язуюча». А дві концепції в українському русі – самостійницька й автономістська – уявлялися йому не «протилежними змаганнями», а «двома етапами того самого змагання»¹³⁰. Напередодні Першої світової війни в УСДРП вже конкурували три моделі майбутнього устрою – самостійницька, австромарксистська і конституційно-монархічна, запропонована В. Липинським. Природно, що досягнення єдності на такій основі було нереальним.

Ті, хто в українському русі вже відчував українство як власне кредо, теж не становили якоїсь цілісності. С. Петлюра ще у 1908 році писав, що «грубо помилився б той, хто думав би про українство, яко про щось однолитне, суцільне, позбавлене різних течій і відтінків»¹³¹. Сама постать С. Петлюри теж не викликала великих симпатій у середовищі національної інтелігенції. С. Єфремов пізніше писав, що коли Петлюра був секретарем у «Раді», у ньому було багато есдеківського духу – хвастовства, доктринерства, несерйозності. Затіяний ним полемічний похід проти В. Садовського у «Слові» Єфремов вважав безмістовним. Щоправда, враження Єфремова змінилося на значно краще, коли він зустрівся з Петлюрою у Москві в редакції «Украинской жизни»¹³².

Мінливість поглядів, шукання «своїх» ідейних кумирів, невизначеність політичного обличчя була, за М. Кармазіною, притаманна практично усім течіям української суспільної думки. В українському націоналізмі вирізнялись, приміром, і демократичні, і консервативні, і радикальні елементи. В українському лібералізмі в кінці століття окреслився як ліберально-самостійницький напрям, так і ліберально-федералістський¹³³.

Навряд чи продуктивно звинувачувати українських прибічників федералізму у тому, що вони на рубежі XIX і XX століть «не доросли» до розуміння політичної ваги «самостійницьких» ідей, і протиставляти їм радикалів типу М. Міхновського як «справжніх патріотів». Незалежна Україна, доводить В. Солдатенко, є логічним результатом боротьби багатьох поколінь патріотів, які, проте, дуже відмінно бачили шлях реалізації національної ідеї. Керуватися у визначенні заслуг кожного з них одним критерієм – хто несхибніше й наполегливіше повторював радикальні гасла – навряд чи виправ-

¹³⁰ Дзвін. – 1913. – № 9. – С. 238.

¹³¹ Петлюра С. Ідейна боротьба з українством // Сучасність. – 1976. – № 5. – С. 6.

¹³² Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 379–380.

¹³³ Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) // Автореферат. – К., 1999. – С. 16–17.

дано, а можливо й більше того – беззмістовно. Політика – це мистецтво можливого, і на початку XX століття платформа широкої національно-територіальної автономії була наукового-політично обґрунтованою і прогностично досяжною, чого не скажеш про платформу самостійників. М. Грушевський, С. Єфремов та їхні прибічники бачили реалістичну перспективу створення широкого (у всеросійському масштабі демократичного) фронту для реалізації планів розв'язання українського питання. А радикали, пропагуючи ворожість до «усіх ворогів-зайд» (до числа яких потрапляли «москалі, поляки, мадяри, жиди»), могли створити певні завади на цьому шляху¹³⁴.

Революція 1905–1907 рр., яка поклала початок руйнуванню підвалин самодержавної системи, внесла певні корективи у процеси національного самоусвідомлення. В Україні активізувався просвітницький рух, поживилася боротьба за легалізацію української мови в освіті, видавничій справі, з'явилася, хоч і зазнавала постійних утисків, українська преса. Дискусії навколо автономії Польщі й Фінляндії стимулювали автономістські настрої і в українському середовищі, що засвідчила, зокрема, поява Конституційного проекту М. Грушевського 1905 р., викладеного у статті «Конституційне питання і українство в Росії» і розвинутого пізніше у серії статей, включених до складу збірника «Визволення Росії і українське питання» (1907).

Грушевський чітко усвідомлює: «тюрма народів» може зберегти своїх в'язнів лише у тому разі, якщо добре охороняється. Той механічний конгломерат, яким є Росія, позбавлений будь-якого внутрішнього зчеплення і тримається лише системою примусового придушення. Створити єдність Росії можна лише шляхом розвитку в ній внутрішнього тяжіння і зчеплення, у тому числі – забезпечення можливості безперешкодного існування й розвитку її національних і обласних складових частин¹³⁵.

Національно-територіальна децентралізація, за М. Грушевським, передбачає реорганізацію політичної влади за принципом національно-територіальних сеймів, які посилають своїх делегатів у центральний парламент. Основна ідея Грушевського полягала в тому, щоб кожна територія з мільйонним населенням дістала право самоврядування з власним сеймом. У його віданні мала бути

---

¹³⁴ Солдатенко В. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: життя і слово») // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 98-110.

¹³⁵ Грушевський М. Єдність чи розпад [Росії] // Твори у 50 тт. – Т. 1. – С. 408-409.

система освіти, охорони здоров'я, торгівля, шляхи, місцева поліція. Оскільки російські губернії не віддзеркалювали ні національного, ні економічного, ні навіть історичного поділу, Грушевський вважав доцільним їх скасувати і замінити самоврядуванням на рівні повітів і волостей¹³⁶.

Інше бачення шляхів переустрою імперії демонструвала утворена 1902 р. М. Міхновським та його однодумцями (М. та С. Шемети, О. Макаренко, О. Степаненко, М. Шаповал) Українська народна партія (УНП). Її програмні гасла цілком запозичені з брошури «Самостійна Україна». В основу «10 заповідей УНП» була покладена ідея чіткого розмежування «своїх» і «чужих», а декларування соціалістичних ідеалів сполучалося з відвертими націоналістичними настановами на вигнання з України «чужинців-гнобителів» (москалів, ляхів, угрів, румунів), поборювання «перевертнів-відступників», засудження міжетнічних шлюбів тощо¹³⁷. Партія закликала до знищення національного гноблення в усьому світі, але великого резонансу прокламовані нею ідеали не мали. Гранично чітке пояснення цьому дав В. Верстюк: «Незалежна соціалістична українська держава була надто екстравагантною політичною ідеєю для початку ХХ ст., щоб бути засвоєною широкими робітничими і селянськими масами, а інтелігенцію, надто міцно прив'язану до російського суспільства, вона лякала «зоологічним націоналізмом» (М. Грушевський)¹³⁸. У часи столипінської реакції УНП фактично припинила своє існування.

Значно більш поміркованою виявилася програма виниклої у 1904 р. Української демократичної партії (УДП) і невдовзі утвореної на її основі Української радикальної партії (УРП). Ідеологи обох партій (Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький) наголошували на завданнях «повної політичної самостійності українського народу» і боротьби проти російської дискримінаційної політики, бачили Україну автономною одиницею федеративної, демократичної Росії. У 1906 р. обидві партії знов об'єдналися, утворивши Українську радикально-демократичну партію (УРДП). Грудневий з'їзд УРДП 1905 р. виступив з ініціативою скликання Всеукраїнського з'їзду («без різниці партій») і обрав делегатів на з'їзд поневолених народів, який мав відбутися у Петербурзі.

---

¹³⁶ Див.: *Приймак Т.* Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 127-136.

¹³⁷ Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали. – С. 75-76.

¹³⁸ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 382.

Соціал-демократичний центризм С. Єфремова найбільш виразно втілювався в його політичній публіцистиці. У баченні М. Поповича він довго намагався триматися в тіні і був лідером радше неформальним. Його літературні смаки були консервативні; він виступав ворогом усякого «модернізму», включно з неоромантизмом Лесі Українки. Авторитет його був не стільки науковим, скільки особистісним – він мав заслужену репутацію людини прямої і чесної, можливо, упертої, але послідовної у своїх переконаннях¹³⁹. Формат цієї непересічної особистості яскраво проявився в часи Української революції 1917–1920 рр.: як вважає В. Верстюк, значення його публіцистики того часу співставне зі внеском М. Грушевського¹⁴⁰. Єфремов був одним з ініціаторів перетворення ТУП у Партію українських соціалістів-федералістів, у програмних документах якої проглядалася, за Поповичем, належність до традиції М. Драгоманова. Утім, у дійсності соціалізм Єфремова обмежувався народницькими традиціями, «а федералістами називали себе тоді усі»¹⁴¹.

У часи назрівання революційної кризи і гострих дискусій на теми майбутнього України воно значною мірою залежало від того, яку позицію щодо українського руху займе утворена у жовтні 1905 р. впливова загальноросійська Конституційно-демократична партія (кадети). До її складу увійшло чимало відомих українських лібералів, у тому числі й з числа лідерів ТУП. Але кадети виявилися неготовими підтримати у будь-якому вигляді ідею української автономії.

М. Грушевський вважав надзвичайно важливою справою згуртування української інтелігенції, долання міжпартійних та інших чвар і незгод. На сторінках заснованого у Петербурзі «Українського вестника» (1906. – № 1) він писав, що «в інтересах перетворення механічного конгломерату, що скріплюється лише зовнішньою силою, у справжній державний організм, зав'язаний спільністю інтересів своїх складових частин», неприпустимо витратити енергію на національні тертя, національну боротьбу¹⁴². Тривоги лідера українського руху були небезпідставними. Атмосферу гострої боротьби в українському русі створювали поміж іншим постійні закиди лідерів української соціал-демократії на адресу «поступовства» й «культурництва» лібералів. Зрештою те, що майже вся національно

---

¹³⁹ Попович М. Кровавий век. – С. 228.

¹⁴⁰ Верстюк В. Революція 1917–1920 років у публіцистиці Сергія Єфремова // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920). У 2-х тт. – Т. 1. – К., 2014. – С. 5.

¹⁴¹ Попович М. Кровавий век. – С. 228.

¹⁴² Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. III. – С. 30-31.

свідома інтелігенція була «лівою», монолітності українському рухові не додавало. Оскільки консервативний спектр в українській політичній думці був взагалі відсутній, українські діячі, що дотримувались консервативних поглядів, змушені були шукати свою нішу в неукраїнських партіях. Поле українсько-російської конфліктності у зв'язку з цим набувало «викривлених, потенційно небезпечних обрисів»¹⁴³.

Прикметним є, однак, той факт, що за умов спричиненого революцією 1905–1907 рр. послаблення урядового контролю за суспільними настроями дискусії щодо необхідності реформування державного устрою в Росії докотилися вже й до провінційних міст. Показовою у цьому плані може бути резолюція чернігівських земських зборів, прийнята під час розгляду питання «Про вдосконалення державного благоустрою й народного добробуту» (квітень 1905 р.). У ній не лише чітко фіксувалася потреба в реформах державного управління, але й наголошувалося на вимогах впровадження громадянських прав і свобод, а також створення двопалатного парламенту з широкими повноваженнями, який мав обиратися на основі загального, прямого й таємного голосування. Ішлося також про формування незалежного від адміністрації місцевого самоврядування на основі земських установ¹⁴⁴.

Активізація харківської студентської громади дістала яскравий прояв у зверненні 1908 року до депутата III Державної Думи І. Лучицького з вимогою до українських депутатів більш послідовно обстоювати вимоги українського шкільництва. Чому шкільна комісія Думи дозволяє полякам, німцям, латишам, естонцям, вірменам, грузинам і татарам відкривати народні школи з рідною мовою викладання, а українці такої можливості позбавлені? Які заходи застосовували депутати від України для оборони української школи, запитували студенти. При цьому вони посилалися на думки як українських, так і російських провідних вчених і педагогів, у тому числі В. Водовозова, М. Корфа, М. Драгоманова, К. Ушинського та інших, підкресливши, що навіть Священний Синод визнав необхідність «українізації», надрукувавши Євангеліє українською мовою. Заява містила гострий протест проти усієї «української політики» в Думі, спрямованої на те, щоб не дати українському народові культурно розвиватися. Проте, зазначалося в ній, культурна смерть

¹⁴³ Політична історія України. ХХ століття. – Т. 1. – С. 280.

¹⁴⁴ Журнал засіданий Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 1905 г. – Чернигов, 1905. – С. 355-356.

25-мільйонного народу неодмінно вразить і російське державне життя¹⁴⁵.

Утім, навіть у середовищі прихильників українства було чимало людей, які ставили під сумнів конкурентоспроможність української мови та її здатність бути консолідуючим чинником. У 1912 р. побачила світ брошура І. Нечуя-Левицького «Криве дзеркало української мови», в якій він звинувачував Грушевського у запровадженні важкої, засміченої польськими впливами мови, що створила «смуту в літературі». Галицький та польський вантаж – «просто сміття, яке засмічує нашу мову», доводив він. «З таким оснащенням українська література далеко вперед не піде»¹⁴⁶.

Власне, мовне питання і виявилось тим єдиним, у чому влада готова була піти на поступки українському рухові. Про те, що штучні, нічим не виправдані заборони шкодять не лише іміджу країни, але й реальним потребам відлученої від рідної мови селянської маси, йшлося під час дискусій на різних рівнях, що, зрештою й змусило уряд доручити зразу трьом авторитетним науковим установам – харківському, київському університетам та петербурзькій Академії наук – підготувати аргументовані висновки з цього питання.

Спеціальна комісія Харківського університету, створена у квітні 1905 року, твердо заявила про те, що діючі заборони українського слова ставлять українців у невідповідну позицію порівняно з росіянами та іншими народами імперії. У той час, коли цивілізовані держави напружують сили, щоб краще озброїти суспільство надбаннями цивілізації, зазначалося у її висновку, розвиткові багатомільйонного народу ставляться штучні перепони, внаслідок чого безсторонні спостерігачі констатують «факт слабкого культурного росту малороса порівняно з іншими народностями, що живуть у Росії». Ще у 80-х роках видатний фізик І. Пулюй, один з перших перекладачів на українську мову Євангелія, обурювався з приводу того, що слово Боже проповідується 40 мовами, і навіть татари й монголи мають свої переклади, а українці, попри наявність кількох блискучих перекладів, такої можливості позбавлені. У висновку містилася ви-

---

¹⁴⁵ Михальський І. Документи місцевих партійних організацій як джерело з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2003. – Ч.6. – С. 341-343.

¹⁴⁶ Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови. – К., 1912. – С. 6, 44, 66-68.

мога видання українською мовою хрестоматій та інших педагогічних посібників¹⁴⁷.

Несподівану, але дуже вартісну підтримку українські вчені дістали від своїх петербурзьких колег. Як важливу подію в історії українського національного руху слід розцінити записку Санкт-Петербурзької академії наук «Про скасування утисків малоросійського друкованого слова», оприлюднену у березні 1905 року. Імператорська академія наук ще наприкінці 1904 року утворила комісію, до складу якої увійшли Ф. Корш, А. Шахматов, А. Лаппо-Данилевський та інші вчені-філологи. Комісія запросила до участі у своїй роботі і ряд петербурзьких українців, зокрема, П. Стебницького. У підготовленому нею рефераті було недвозначно заявлено про те, що цензурні обмеження 1863 і наступних років не були викликані якимись небезпечними для єдності Росії прагненнями малоруського народу чи його інтелігенції. Водночас вони стали на заваді вільному розвитку малоруської літератури, різко погіршили її відносини з літературою великоруською, викликали неприродний ріст антиросійських настроїв у Галичині. Тільки збіг нещасливих обставин, констатували вчені, міг піддати забороні мову й правопис народу, а сама форма таємних адміністративних розпоряджень входить у суперечність із наявним законодавством. Отже, висновок академії був однозначним: розпорядження 1876 і 1881 років мають бути негайно скасовані. Малоруське населення «повинне мати таке ж право, як і великоруське, говорити публічно й друкуватися своєю рідною мовою»¹⁴⁸.

Емоції, що переповнювали авторів записки, виливалися подекуди у прямі звинувачувальні інвективи на адресу уряду. «Відібрати у освічених людей право писати рідною мовою, – говорилося в ній, – це посягнути на те, що цим людям дороге так само, як дороге саме життя; це посягнути на саме життя народу, бо в чому іншому відобразиться вона, як не у слові, носії думки, виразнику почуттів, втіленні людського духу? Держава, що не вміє забезпечити одне з найелементарніших прав громадянина – право говорити друком рідною мовою, збуджує у громадянина не повагу до себе. Не любов, а непідзвітний страх за існування. Цей страх породжує невдоволення і революційні прагнення»¹⁴⁹.

---

¹⁴⁷ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. – С. 357-360.

¹⁴⁸ Там само. – С. 369-370.

¹⁴⁹ Там само. – С. 393.

Під тиском громадськості уряд був змушений зняти заборону на видання книжок українською мовою, внаслідок чого втратили чинність урядові розпорядження 1863, 1876 та 1881 років. Проте ані у судовій сфері, ані у сфері освіти українська мова присутня не була.

Революція створила у вигляді I та II Державної дум якусь подобу російського парламентаризму, але далеко не всі діячі українського руху зуміли цим додатковим шансом для озвучення своїх платформ скористатися. УСДРП та «Спілка», солідаризуючись з російською соціал-демократією, бойкотували вибори у I Державну думу. Більш активно виявилася УРДП, якій належала ідея створення у Думі Української парламентської громади.

Створені у I та II Державних думах українські парламентські фракції, попри короткочасне існування обох Дум, встигли якоюсь мірою озвучити свої вимоги. У I Думі українська фракція (44 особи під головуванням чернігівського адвоката І. Шрага) бачила свою місію у підготовці закону про національні права, обравши комісію для складання проекту закону про мови. Українські депутати брали також участь у створеному в Думі Союзі автономістів, у програмі якого йшлося про вимогу забезпечення права меншин на вживання рідної мови в школі, суді, громадських та наукових установах¹⁵⁰. У декларації 47 членів української фракції II Державної думи йшлося вже не лише про вимоги застосування рідної мови в судах, школах, але й про забезпечення Україні власних крайових інституцій і самоврядування у вигляді автономії¹⁵¹. Але внаслідок розгону обох Дум далі декларацій справа не просунулася.

Більш успішною виявилася діяльність діячів національного руху у «Просвітах». Обраний у травні 1906 року головою київської «Просвіти» Б. Грінченко на установчих зборах товариства говорив про те, що в час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні творці нового життя, «Просвіти» допомагатимуть їм «виробляти опертий на наукових фактах світогляд». Організовані просвітами у Києві й Одесі лекції у робітничих передмістях, спектаклі, музичні вечори користувалися великою популярністю, внаслідок чого, як констатує О. Лисенко, «буквально за кілька років і в Києві, і в Одесі українці нечисленної купки інтелігентів, яких багато хто

---

¹⁵⁰ Шраг І. О Союзе автономистов // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 67; Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной думе // Там же. – № 10. – С. 726.

¹⁵¹ Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Март. – С. 137; Апрель. – С. 25; Июнь. – С. 84.

вважав за диваків, перетворилися на респектабельну суспільну силу зі своєю ідеологією та досить великою кількістю послідовників»¹⁵². Не менш активно працювали в масах українські клуби, кооперативи (останніх у 1912 році в Україні налічувалося 2476). Кооперативи видавали свої часописи, активно співпрацювали із земствами. В. Верстюк зафіксував у цьому контексті появу «третього земського елемента» – особливої категорії національної інтелігенції, до складу якої входили земські статистики, агрономи, інструктори кредитної кооперації. «Почавши із заперечення нейтралістських і відстоювання федералістських принципів побудови кооперації, українська інтелігенція швидко перетворила кооперативний рух в одну із важливих складових українського національно-визвольного руху»¹⁵³.

Попри ці незаперечні досягнення, фахівці, як правило, утримуються від однозначних оцінок впливу революції 1905–1907 років на політичну культуру в країні. Те, що самодержавство захиталося, констатують автори «Політичної історії України», для відсталого поліцейської країни віщувало позитивні зміни. Але водночас революція розхитувала основи цивілізованого співжиття, освячувала насильство, обурювала примарною легкістю здобуття «всього і відразу». «Моральне виправдання екстремізму, терпимість до ксенофобії, так само як і згуртування законослухняних громадян на ґрунті «охоронного» консерватизму, – неминучий зворотній бік революціонізму. Будь-яка революція небезпечна насамперед ескалацією насильства, пробудженням поряд з прекраснодушними ілюзіями також і низьких інстинктів. Незавершені ж революції (а саме такою була перша російська) вимагають продовження і, отже, не обіцяють спокою та примирення»¹⁵⁴.

Розгубленість і незгоди за цих умов постійно демонстрували українські ліберали. Бажаючих «маніфестувати себе українцями» (М. Грушевський) серед них було небагато. Товариство українських поступовців, що групувалися навколо щоденної української газети «Рада», об'єднало людей різних статусів і світоглядних настанов, а тому, за свідченням В. Дорошенка, «свідомо не виробляло своєї політичної програми». Загалом ТУП поділяло політичну лінію кадетів, але його вирізняли виразний акцент на етнонаціональних

---

¹⁵² Лисенко О.В. Порівняльна характеристика діяльності української інтелігенції в аграрних та індустріальних районах Наддніпрянщини на рубежі XIX–XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 24. – К., 2015. – С. 168.

¹⁵³ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 406.

¹⁵⁴ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 279.

процесах в імперії і завданнях розв'язання дражливого національного питання.

Уявлення про стратегію лібералів в національному питанні може дати стаття М. Грушевського «Наші вимоги», вперше оприлюднена 1906 року і вміщена у збірнику «Визволення Росії і українське питання». У ній зафіксовано кілька принципових засад, на яких вибудовувалася програма кардинального переустрою імперії. Перша – невизнання поділу народностей на «зрілі» і «незрілі», а національних питань на нагальні й другорядні. Друга – бачення України як етнографічної й національної цілості – зі своїми психофізичними ознаками, історично сформованими особливостями громадського й приватного побуту, складом економічних відносин, культурними традиціями. Третя – визнання федеративних форм найдосконалішим способом поєднання державного союзу з інтересами вільного розвитку національного життя, а національно-територіальної автономії як найбільш придатної для України форми територіальної організації. Звідси виводилася і конкретна вимога до влади – провести через парламент перелік загальних принципів забезпечення національного самовизначення й національно-територіального та обласного самоуправління. При цьому «дивитися не назад, а вперед», виходити з реальних потреб населення, а не з історичних фактів і довідок.

Далі йшла конкретизація цієї загальної вимоги – встановлення адміністративних кордонів, які б якомога тісніше збігалися з національним складом населення, прийняття загальноімперського закону про реорганізацію місцевого самоврядування, запровадження обласного управлінського сойму з широкими повноваженнями, включно з розпорядженням місцевими фінансами й земельним фондом. Спеціальні закони мали усунути будь-яку централізацію у галузі церковного управління, штучне перетасування народів в армії, встановити права користування мовами й недержавними наріччями в установах, що перебувають у віданні загальноімперських міністерств, забезпечити права меншин і окреслити норми щодо реалізації їхніх національних і культурних запитів. Зокрема, запровадити народні мови у народні школи як мову викладання, а у середню і вищу освіту – українських дисциплін. А також визнання всіх прав української мови і поступове впровадження її в практику органів місцевого самоврядування і усунення всіх обмежень, що перешкоджають користуванню рідною мовою в усіх сферах культурного й суспільного життя¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Грушевський М. Твори у 50 тт. – Т. 1. – С. 425-428.

Серед вміщених у збірнику статей програмною виявилася стаття «Єдність чи розпад [Росії]», раніше опублікована у тижневику «Український вісник». У ній йшлося про те, що «цілковита самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням потреб національного розвитку й самовизначення кожної народності, яка займає певну територію й має досить здібностей та енергії розвитку». Народність, доводив Грушевський, для свого розвитку не потребує неодмінно політичної самостійності, але ця самостійність за відсутності особливо несприятливих умов є найбільшою гарантією повного й необмеженого національного розвитку¹⁵⁶. Наводячи цю думку, В. Сарбей слушно зауважував, що саме така постановка питання про об'єктивну закономірність народження української державності стала практичною справою в часи української національної революції 1917–1918 років. Ця революція вже могла спертися на масове піднесення української національної свідомості, яке остаточно сформувалося у десятирічному хронологічному проміжку між першою і другою російськими демократичними революціями, за умов, коли «українське питання» висунулося чи не в самий центр суспільно-політичного життя Російської та Австро-Угорської імперій. Саме тоді лідери української демократії відкрито проголосили, що «ні політичне, ні соціальне визволення не може бути дійсним визволенням без визволення національного»¹⁵⁷.

Результат пошуків українського суспільного ідеалу, закріплений у ході революції 1905–1907 рр., якоюсь мірою був віддзеркалений у відозві українських представників у II Державній думі. У ній чітко фіксувалися вірність українській національній ідеї, «яка завжди неухильно йшла паралельно з ідеєю демократизму і прогресу». А головне – в ній присутня вимога «рішучої й безповоротної реорганізації управління в розумінні національної і територіальної автономії всіх областей Російської імперії, населенню якої мають бути надані права самоуправління й самовизначення»¹⁵⁸.

Новим стимулом для поживлення дискусій навколо «українського питання» став столипінський циркуляр від 2 лютого 1910 року, в якому українці вперше були поставлені на один щабель з іногородцями, а також роз'яснення, дане прем'єр-міністром наступного року з приводу планованого створення в Москві кредитного товариства «Українська хата». Бачення української проблеми Сто-

¹⁵⁶ Там само. – С. 408.

¹⁵⁷ «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Ч. 1. – С. 56.

¹⁵⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. III. – С. 25.

липіним було викладене у такий спосіб: «Виходячи з того положення, що три головні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не утворювати єдине ціле, наш уряд, починаючи з XVII століття, постійно боровся проти руху, відомого в наш час під назвою українського». Блискучий коментар з цього приводу знаходимо у О. Лотоцького: «Чого не відважились висловити виразно його попередники, то висловив зовсім виразно він, очевидно, в певності, що його перемога вже остаточна та що вже *finis* «бывшей Украине»... Навіть малосвідомі українські елементи дістали добру практичну лекцію національного самоусвідомлення»¹⁵⁹.

Так чи інакше, але столипінським циркуляром було створено прецедент визнання української ідентичності – адже йшлося про свідомий чи несвідомий перегляд точки зору, згідно з якою українці розглядалися лише як «гілка руського народу». З притаманним йому сарказмом Грушевський з цього приводу зауважував, що таку подію варто було б золотими літерами вписати в історію українського руху. А обурювало його те, що навіть визнавши українців інородцями, влада не наважилася надати їм такий обсяг прав у сфері освіти й управління, який, приміром, мали євреї¹⁶⁰.

Боротьба за українську мову бодай у сфері освіти, цей «колективний крик покритвженої національної душі» (О. Лотоцький), вступила у цей час у свою вирішальну стадію. Після того, як провідні російські мовознавці у 1906 році визнали її не наріччям, а окремою, з досить розвиненими виражальними засобами мовою, царський уряд змушений був зняти значну частину обмежень щодо застосування української мови. Пізніше, уже в умовах війни, українська депутація у складі С. Русової та Ф. Матушевського (до них приєднався член Державної думи від Києва С.Іванов) вручила міністрам внутрішніх справ і освіти дві записки «Про завдання внутрішньої політики щодо українського населення» та «Про українську школу» (видрукувані в «Украинской жизни». – 1915. – Ч. VIII-IX). У першій містилася вимога «припинити цькування й переслідування громадян спільної вітчизни лише за те, що для них дорогою є своя рідна мова». У другій було зроблено докладний аналіз рівня грамотності в Україні як наслідок урядових репресій. В обох містилися вимоги про скасування утисків української преси й літератури, реорганізацію шкільної справи, у тому числі й на окупованих Росією територіях Східної Галичини та Буковини. Певного успіху ці петиції досягли –

¹⁵⁹ Там само. – С. 88.

¹⁶⁰ Докладніше див.: *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – С. 286.

на засіданні Думи було прийнято рішення про необхідність відновлення «малоросійської преси»¹⁶¹.

Нові умови, створені революцією 1905–1907 років, уможливили проникнення української мови в систему вищої освіти. У 1907–1908 роках курси з історії України читалися українською мовою у Новоросійському університеті, курс української етнографії – у Харківському, курси з українознавства (російською мовою) читалися в Харківському й Київському університетах. Щоправда, наступного року, з наступом реакції, українські курси були заборонені.

Український рух цього часу, констатує Л. Нагорна, не загрожував цілісності імперії, оскільки загалом, за винятком нечисленних радикалів, його ідеологи не йшли далі вимог автономії України у складі Російської держави. Однак реакція на нього не лише переважної більшості росіян, але й зросійщених українців, виявилися неадекватною. Український рух з подачі офіційних російських кіл розглядався у категоріях «мазепинства», в ньому найчастіше вбачали австрійську інтригу, підпорядковану завданням створення незалежного українського князівства чи королівства під егідою Габсбургів¹⁶². Можна собі уявити самопочуття небайдужих до «української справи» людей, які щодня й щогодини піддавалися шаленій ідеологічній обробці з неймовірною гіперболізацією «української небезпеки», «культу Мазепи» тощо. На шпальтах чорносотенного журналу «Київ» українців однозначно іменували «зрадниками», «виродками з російської сім'ї», «людьми з іудиною совістю», «небезпечними ворогами Росії», відверто розмірковували, чого у їхніх діяннях більше: нахабства чи підлоти? Звинувачення у зрадництві незрідка закінчувалися рефреном на зразок того, що українство «має безповоротньо вмерти», а якщо воно не захоче вмерти, то «його треба нещадно задушити»¹⁶³.

Організаційне оформлення великоросійського шовінізму припало на перші півтора десятиліття ХХ ст. «Русское собрание», що виникло у Петербурзі 1900 р., мало розгалужену систему відділів на місцях. Київські монархісти вбачали найстрашнішою загрозою для імперії «вимоги розчленувати Росію на автономії, відродити Фінляндію, Польщу, Україну, Кавказ і дати євреям рівноправність»¹⁶⁴. На базі філії «Русского собрания» засновувалися численні осередки

¹⁶¹ Українське питання. – С. 17.

¹⁶² Історія української культури. – Т. 5. – Кн. 4. – К., 2013. – С. 12.

¹⁶³ Цит. за: *Литовецький О.* Українство в призмє революционной мысли // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 16-17.

¹⁶⁴ Киевлянин. – 1908. – 8 декабря.

«Союза русского народа», «Союза Михаила Архангела» та інших чорносотенних організацій. Під час організованого чорносотенцями єврейського погрому в Одесі у жовтні 1905 р. було пограбовано більше 16,3 тис. будинків та магазинів, загинуло 800 і поранено 5 тис. чол.¹⁶⁵. Розплідником чорносотенства Одеса лишалася й надалі. Жорсткий охоронно-консервативний курс місцевої влади орієнтувався на настрої люмпенства, апелював до низьких інстинктів, розпалював ксенофобію. Навіть університет перетворився на заповідник чорносотенства, наслідком чого стала кривава розправа поліції з учасниками студентської сходки у грудні 1908 р., в ході якої один студент загинув.

Відділ «Союза русского народа» видавав в Одесі власну газету «За царя и родину». Після того, як у лютому 1908 р. голова одеського відділення СРН О. Коновніцин був удостоєний аудієнції Миколи II і дістав з його рук у подарунок царський портрет, П. Столипін різко змінив своє ставлення до чорносотенців Одеси. Якщо ще у квітні він характеризував їх діяльність як «шкідливу», то у 1909 р. в листі до градоначальника І. Толмачова він констатував заслуги чорносотенців у придушенні революційного руху і просив його «зберегти доброзичливе ставлення до цієї організації, подальше існування якої аж ніяк не можна вважати зайвим»¹⁶⁶.

Структурування суспільства за ознакою партійності не зменшило, а, навпаки, поглибило ціннісні конфлікти в інтелектуальних колах російського соціуму. Навіть кадети, що в теорії схилилися до заміни самодержавного режиму ліберально-конституційною монархією, виявилися заручниками хибно витлумачених, але нестримно глорифікованих партійних інтересів. Подеколи у їхніх ідеологів вистачало іронії і навіть сарказму, коли йшлося про осмислення причин прикрих політичних невдач. Автори збірника «Вехи», який став самовбивчим присудом російському лібералізму, гнівно за-суджували «готтентотську» мораль, яка в ім'я обстоювання «партійної корисності» штовхала «самовідданих служителів соціальної віри» до духовної спорідненості з грабіжниками і вбивцями. «Добродушний інфантилізм» інтелігенції, базований на нігілізмі,

---

¹⁶⁵ Волковинський В.М. Організації великоруських шовіністів в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 64-65.

¹⁶⁶ «Союз русского народа». По материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. – Москва–Ленинград, 1929. – С. 223-242.

освячував злочинність і хуліганство, даючи їм змогу ридитися в мантию ідейності й прогресивності¹⁶⁷.

Рупором найбільш запеклих антиукраїнських сил виступала газета «Киевлянин», яка виходила з 1869 до січня 1918 р. «Не було газети, – констатував С. Єфремов, – яка з більшою злістю та завзятістю вимагала б справжньої, не фантастичної тюрми для українців, як ця «старейшая в Юго-Западном крае» газета з перших днів свого народження і до останніх часів... У всіх тих репресіях, яких густо валилось з бюрократичного неба на українство, почин раз у раз був від правдолюбної газети». Уже після того, як стала фактом Лютнева революція, її редактор В. Шульгін відверто радів з того, що «люди, які діалектом професора Грушевського розмовляють, – це меншість поміж письменними людьми. А що ж до неписьменних, то до росіян чи до українців вони себе прилучають – цього поки що ніхто не знав». Власне кредо Шульгін виклав доволі прозоро: «Ту саму мову, те саме наріччя, яке українцям захотілося називати мовою українською – ми зємо «языком южнорусским» – тільки всієї і різниці»¹⁶⁸.

У міру своїх можливостей ідеологи ліберально-демократичного руху, які гуртувалися навколо газети «Рада», намагалися протистояти шаленому натиску російської пропаганди. По суті між «Радою» та газетою «Киевлянин» упродовж кількох років ішла запекла «боротьба українця з малоросом» (формула А.Котенка та його співавторів). У дискусії «Киевлянина» і «Київського клубу російських націоналістів» на чолі з А. Савенком з «Радою» українська мова незмінно поставала штучним витвором галичан, а «Рада» іменувалася розсадником мазепинства, демагогії гайдамацької формації. Дискурс «Ради» з огляду на цензуру більш стриманий, але звинувачення «перевертнів» у зраді інтересів власної нації використовувалися у полеміці як далеко не найсильніші аргументи.

Найвидатнішим українським публіцистом двадцять передреволюційних років І. Гирич справедливо вважає С. Єфремова. У цій постаті він бачить першого молодоукраїнця чи предтечі цього руху, якому належить почесна місія боротьби за перехід генерації «Старої громади» з українофільських позицій на власне українські. В утвореній 1897 року Загальній безпартійній організації Єфремов був членом її Ради, організатором видавничої справи, брав участь у

---

¹⁶⁷ Франк С.Л. Этика нигилизма // Вехи. Интеллигенция в России. Собрание статей 1909–1910. – М., 1991. – С. 180–181.

¹⁶⁸ Єфремов С. Сіль в оці // Єфремов С. Публіцистика революційної доби. – Т. 1. – С. 80.

розробці програми цього політичного об'єднання, на базі якого була утворена 1904 року Українська демократична партія. Незадоволений пасивністю представленого в ній старшого покоління у розробці соціально-економічної платформи партії, Єфремов виступив ініціатором її реорганізації в Українську радикальну партію (1905). У розробленій за його активною участю платформі партії (саме платформи, а не програми, бо у ній йшлося не про теоретичні засади, а про практичні завдання) наголос було зроблено на постановці й розв'язанні робітничого та аграрного питань.

Але головною турботою Єфремова було обстоювання права українського народу на власне друковане слово. У січні 1905 року написана ним за дорученням зібрання київських журналістів «Записка о нуждах украинской печати» була опублікована в «Сыне отечества» і збрала тисячі підписів на підтримку української преси.

У партійному будівництві Єфремов був прихильником створення єдиної народної партії, базованої на національній ідеології. Свідченням цього може бути огляд суспільного життя в Україні, вміщений у 1908 р. журналом «Русское богатство»; роком пізніше ця праця вийшла окремим виданням. Повільність у створенні партійної системи він виводив насамперед як із невисокої свідомості мас, так і з обмалі кадрів національної інтелігенції. Він чітко уявляв собі небезпеку, що створювалася зосередженням українського руху на суто культурницьких завданнях. Може статися, доводив він, що у тяжку переломну епоху руйнування старого світогляду український народ залишиться без свого найближчого виразника й природного керівника і «буде змушений йти за чужими в національному відношенні людьми, котрі краще і повніше відгукнуться на його суттєві інтереси в економічній області»¹⁶⁹.

Пізніше у написаних під псевдонімом «Сергій Ярошенко» популярних брошурах «Як люде прав собі добувають» та «Як визволитися робочим людям з бідности», Єфремовим порушувалися і питання оптимального, на його погляд, народоправного ладу – національно-територіальної автономії. «Ми повинні, – писав він, – стати українцями, – усі робітники й селяни, інтелігенція – і об'єднатися навколо національної ідеї, знищивши у собі комплекс меншовартості, такий характерний для українців». «Народоправний лад» у його баченні –

---

¹⁶⁹ *Єфремов С.* Из общественной жизни на Украине // Русское богатство. – 1908. – № 7. – С. 46.

це насамперед можливість вирішувати усі справи самим, «у себе дома»¹⁷⁰.

С. Єфремов вчасно помітив небезпеку зосередження українського руху на суто культурницьких завданнях, доводячи необхідність створення партії, яка б представляла інтереси, у тому числі й економічні, усіх трудящих України. За його ініціативою «чудова п'ятірка» (крім Єфремова, до її складу входили О. Лотоцький, В. Доманицький, В. Дурдуківський та М. Прокопович) створила перше легальне видавництво художньої та популярної української книги «Вік», про яке вже йшлося. У 1906 році Єфремов був одним з ініціаторів створення «Селянської спілки», за що провів кілька місяців у тюремному ув'язненні¹⁷¹.

Той факт, що вимоги децентралізації й автономії дедалі частіше озвучуються на місцях, всерйоз непокоїло керівництво кадетської партії, значна частина якого належала до політичного масонства. Намагаючись змінити напрям цього процесу (з національного на територіальний), кадети, починаючи з 1911 р. виступили з ініціативою утворення загальноросійського Союзу автономістів-федералістів. Тоді ж для переговорів на цю тему з керівництвом ТУП у Києві приїздив московський кадет В. Обнінський. У 1912 р. в Москві відбувся з'їзд Союзу автономістів-федералістів, у якому взяли участь тупівці – М. Грушевський, І. Шраг та П. Чижевський. На з'їзді обговорювався план випуску спільного місячника «Области и народы». Але реально співпраця не склалася, бо для Грушевського була прийнятна лише позиція національно-територіальної автономії.

З метою мінімізації розбіжностей з ініціативи кадетів у Москві 7 жовтня 1913 р. відбулася нарада ЦК кадетської партії з представниками її київського комітету І. Полторацьким, Е. Шольцем, Ф. Штейнгелем та ін. Е. Шольц під час дискусії наголосив на відсутності єдності в розумінні українського питання – усі єдині, лише коли вимагають уведення української мови в систему початкової освіти й суду. «Далі вже йде різномислення: одні мріють про самостійну культуру і навіть державність, інші так далеко не йдуть». Ф. Штейнгель доводив, що Україна має таке ж право на автономію, як і Польща: «ми прагнемо через автономію перейти до національного буття». Для киян висновок наради був невтішним: «Укра-

---

¹⁷⁰ Цит. за: *Бойко Н.* Участь С.О. Єфремова у формуванні й діяльності українських ліберально-демократичних партій на початку ХХ ст. (1900–1907) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Вип. 40. – К., 2008. – С. 363-375.

¹⁷¹ *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність. – С. 345-352.

їнське питання, безумовно, потребує уваги, але виявлений його стан не свідчить про необхідність негайної постановки вимоги української автономії»¹⁷².

Не вдалося зменшити розрив у підходах під час відвідання Києва П. Мілюковим у лютому 1914 р. На нараді, що відбулася, доповідь М. Грушевського «Сепаратизм та федерація» обговорювали упродовж шести годин. Але ні на цій, ані на кількох наступних зустрічах кадетських лідерів із київськими однопартійцями прогресу не було досягнуто (незважаючи на розуміння Мілюковим того, що мета федерації ставиться киянами лише як перспективна, а реально йдеться про національно-територіальну автономію й культурне самовизначення). На його думку, «краще хай зазнають краху деякі надмірні вимоги та надії українців, ніж партія к.-д. візьме на себе несвоєчасні та непосильні завдання»¹⁷³.

А проте, попри шалений спротив і російської влади, і опозиціонерів у російському соціумі, національна ідея в Україні викристалізовувалася як ідея смисложиттєва і водночас вільна від національної мегаломанії. Це засвідчила, зокрема, публікація в часописі «Украинская жизнь» (1913, № 6) статті М. Чубинського (сина П. Чубинського) «Українська національна ідея та її правові постулати». «Коли любов до свого нероздільна з повагою до чужого, коли боротьба за свої національні права поєднується з визнанням таких же прав кожної іншої нації, тоді національна ідея дає людству всі свої найкращі плоди й ні в чому не є перешкодою майбутньому коли-небудь великому союзу народів», – говорилося в ній.

Як показала Т. Горбань, на цьому етапі українська суспільно-політична думка вже орієнтувалася на поширену у Європі ідею демократичної громадянської поліфонії для багатоетнічних суспільств. Ішлося про можливість і необхідність гармонізації міжетнічних відносин на основі мирного співжиття суб'єктів різного етнічно-культурного походження у поліетнічних державах. М. Грушевський постійно наголошував, що рівноправність має бути нормою для всіх: «немає жодних розумних і справедливих підстав робити відмінності між народностями, вимагаючи від них якоїсь культурної чи історичної метрики». Зокрема, він категорично вимагав «зняти з українських земель Росії один з найганебніших пережитків середньовіччя, що тяжіє над ними без їхньої провини й волі, – так звану смугу

---

¹⁷² Протоколы Центрального комитета Конституционно-демократической партии 1912–1914 гг. – М., 1997. – Т. 2. – С. 229–232.

¹⁷³ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 321–322.

еврейської осілости»¹⁷⁴. Активно включившись у дискусію про зміст національно-територіальної автономії, Грушевський досить різко засудив прагнення одного з ідеологів Бунду В. Медема запровадити принцип безнаціональної (екстериторіальної) автономії у партійному будівництві. Треба так побудувати національні відносини, доводив Грушевський, щоб сильні не змогли зловживати своєю силою щодо слабких, а слабкі не висували надмірних, несправедливих вимог до сильніших¹⁷⁵.

З активною участю в українському русі В. Липинського пов'язані методологічні новації й практичні рекомендації, які виводили його з тенет прокламованої «народності» у більш широкий простір державницьких ідей. Останні були адресовані насамперед польській шляхті – за Л. Біласом, у такий спосіб Липинський намагався прищепити їй «почуття відповідальності перед батьківщиною, землі, на якій і з якої вона живе»¹⁷⁶. Але водночас це була і спроба національної мобілізації українства, що відчутно проявилось під час полеміки Липинського з Л. Юркевичем та членами гуртка львівських емігрантів у 1911 році. Він чітко протиставив свою державницьку позицію настроям австрофілів з галицької еміграції, які пов'язували майбутнє України з перспективою входження до складу Австро-Угорщини. В українському австрофільстві, доводив він, «є два напрями, два цілком осібні світогляди». Для себе він чітко визначив ціль: «Україна не російська й не австрійська, Україна Вільна»; «повне і цілковите визволення України по той і по сей бік Збруча»¹⁷⁷.

Процитований тут «Меморіал» Липинського до українського інформаційного комітету (грудень 1912 року) – яскравий документ вітчизняної суспільно-політичної думки і свідчення неабиякого прогностичного дару автора. Непримиренного й головного ворога українства він бачить у централізаторській (однаково, ліберальний і чорносотенно-націоналістичній) Росії, але консервативно-клерикальна, католицька й ліберально-буржуазна Австрія, доводив він, також «не є нашим союзником». У разі виникнення австро-російського збройного конфлікту Україні загрожує або окупація Росією Східної Галичини й Буковини, або захоплення Австрією частини Правобережної України. В обох випадках, навіть за умови

¹⁷⁴ Грушевський М. Кінець гетто // Твори у 50 тт. – Т. 1. – С. 456.

¹⁷⁵ Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці. – С. 294-296.

¹⁷⁶ Білас Л. В'ячеслав Липинський – історик // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С. 34.

¹⁷⁷ Докладніше див.: Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 303.

збереження існуючого «status quo» після війни, пролита українськими солдатами австрійської і російської армій кров призведе до ще більшого ослаблення українського національного організму. Отже, у майбутній війні українці не повинні «ставати свідомо, виразно і голосно ні по стороні Австрії, ні, тим більше, по стороні Росії». Їх завданням має бути організація масового руху на зайнятій воюючими арміями українській території за повне визволення України під гаслами конституційної монархії, 8-годинного робочого дня, приватної власності на землю для українців без різниці віри й етнічного походження, свободи віросповідань тощо. Організувати такий рух має Союз визволення України. Навіть у випадку поразки, на переконання Липинського, «лишиться в українських масах і в Європі ясна і виразна українська політична ідея, не засмічена ні русофільством, ні австрофільським намулом». І за першої нагоди воно оживе, як раз-по-раз оживали козацькі повстання у XVII столітті. Головним для українських партій вчений вважав у цей складний час вироблення «спільної мінімально соціальної програми», здатної об'єднати масовий рух ідеєю політичної незалежності України¹⁷⁸.

Загалом же можливості, створені відносною легалізацією українського слова в ході революції 1905–1907 років, українські політичні й наукові структури використали далеко не повною мірою. За В. Яремчуком, процес формування української багатопартійності виявився незавершеним, неповно сегментованим. «Наслідки тривалого періоду «гуртківщини», загальної задавленості українського суспільства, низького рівня національної свідомості та політичної культури призвели до того, що українські партії ліберального та соціалістичного напрямів, хоча і несли у своїх програмах консолідуючі гасла демократії, соціалізму, автономії України, виявилися неспроможними до утворення потужного національного блоку»¹⁷⁹.

У світлі тертів і розколів, які стали прикметною ознакою політичного життя в Україні на початку XX століття, потьмяніли драгомановські ідеї поступу і «вільних спілок». Песимістичною на цьому етапі, з огляду на столипінські реалії й банкрутство ліберальних ідей, виявилася позиція одного з провідних ідеологів УСДРП Д. Донцова. Драгомановська програма у новому контексті, на його погляд, виявилася позбавленою сенсу; українство самою логікою життя було

¹⁷⁸ В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1. – С. 514-518.

¹⁷⁹ Яремчук В. Українські політичні партії Наддніпрянської України і I та II Державні думи: перший досвід парламентаризму // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 4. – С. 9.

спрямоване на позицію «ворога російської державності взагалі». Якщо у 1911 році Донцов під псевдонімом «Дм.Закопанець» таврував «буржуазний націоналізм» за прищеплення робітничому класу «отрути своїх ідей», то в 1914 році він виразно еволюціонував у бік пропаганди австрославізму й «політичного сепаратизму від Росії», поєднаної з військовим вишколом молоді. Можливості розв'язання «українського питання» Донцов бачив у контексті війни в Європі. Її він вважав неминучою, як і нове піднесення на цій хвилі українського національного руху. Царизм, укупі з російським лібералізмом, доводив він, «сам вивів українську політичну думку в Галичині поза границі краю і поставив перед нею *ширші завдання, ширшу мету*»¹⁸⁰.

У статтях у соціал-демократичних виданнях 1909–1910 рр. Донцов виступав як переконаний противник «шовіністичної засліпленості» «буржуазного націоналізму», який «зачинає прищеплювати робочим масам отруту своїх ідей», намагається «затемнювати класову свідомість українського робітництва». Для соціал-демократії, доводив він, боротьба з цією «шкідливою силою» «є *конечною*»¹⁸¹.

Як показали О. Рафальський і В. Резнік, уже в той час у публіцистиці Донцова спостерігалися натяки на «ідіосинкразію до всього російського». Але його остаточний перехід на самостійницькі позиції дослідники пов'язують із напрацюваннями 1913 року – брошурою «Модерне москвофільство» та рефератом «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», виголошеним на другому українському студентському з'їзді у Львові. Якщо «Модерне москвофільство» правило за спробу аналізу ситуації та пересторогу українському суспільству щодо шкідливих впливів російської культури та політичних ідей проросійського спрямування, то згаданий реферат був практично відвертою програмою, яка в разі її реалізації спричинила б цілковите відокремлення України від Росії»¹⁸².

Від усього того, що пропонувалося до Донцова, його позицію вирізняла ідея сепаратизму, протиставлена ідеям самостійності і тісно пов'язана з виходом на обрії міжнародної політики, з дрейфом у напрямі Німеччини й Австро-Угорщини. Сам він, однак, застерігав

¹⁸⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 169.

¹⁸¹ Наш голос (Львів). – 1910. – № 1. – С. 13-16; Праця (Львів). – 1909. – Ч. 1. – С. 6-7.

¹⁸² Рафальський О., Резнік В. Еволюція політичних поглядів Д. Донцова у перед-революційний період // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 24. – К., 2002. – С. 82-88.

від розуміння своєї позиції як заперечення важливості всяких інших постулатів політичної боротьби за автономію України, 8-годинний робочий день тощо. Проте в російських політичних колах, навіть тих, які відносили себе до опозиції, виступ Донцова був сприйнятий як ознака переорієнтації українського руху на нічим не прикритий сепаратизм.

15 лютого 1914 року, виступаючи на засіданні Державної думи, лідер кадетів П. Мілюков з посиланням на Донцова бив тривогу: українці вважають утопічною будь-яку надію на Росію і бачать свій порятунок у сепарації. «Я скажу вам: бійтеся його! Якщо він і далі продовжуватиме свою політику, Донцови налічуватимуть не одиниці і не десятки, а сотні, тисячі, мільйони»¹⁸³.

На сторінках шеститомної «Політичної історії України. XX століття» знаходимо важливий, на наш погляд, висновок про «новий центр слов'янської гравітації» – у цю формулу Д. Донцов вклав ідею переорієнтації на Австро-Угорщину у боротьбі за українську державність. Головна ідея виступу Донцова на II з'їзді українських студентів у Львові (липень 1913 р.) зводилася до тези: «Актуальним, більше реальним, більше конкретним – і скоріше здійсненним» – є гасло «*відірвання від Росії, зривання всякої злуки з нею – політичний сепаратизм*»¹⁸⁴. Стратегія іредентизму з одночасним наголошенням на ідеї єдиної, соборної України – такою була реакція львівської колонії політемігрантів з Наддніпрянщини на той факт, що у своїй антиукраїнській політиці царизм дедалі частіше діставав підтримку російської громадськості, у тому числі й тієї, яка декларувала свою «лівизну».

Право українців на власну ідентичність ідеологи українського лібералізму послідовно захищали у полеміці з провідним ідеологом російських кадетів П. Струве – обстоювана останнім на сторінках редактованої ним «Русской мысли» теза про українське питання як про «шкідливу інтелігентську вигадку» дістала гідний опір з боку цілого ряду українських публіцистів. Правознавець і філософ Б. Кістяківський, який писав під псевдонімом «Українець», наголошував на тому, що межі полеміки у цій дискусії давно перейдені – адже противники українства апелюють до влади, заохочуючи її до рішу-

---

¹⁸³ Государственная Дума. Стенографические отчеты. – Ч. II. Четвертый созыв. – СПб., 1914. – С. 915.

¹⁸⁴ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. – Львів, 1913. – С. 14.

чих дій у протидії українському рухові¹⁸⁵. М. Порш побачив у цькуванні українства ясно виражену спробу російської буржуазії забезпечити собі монополні позиції на всеросійському ринку і прагнення продовжити політику денационалізації і зросійщення населення окраїн¹⁸⁶. С. Петлюра наголошував на тому, що у колишньому «доброму обличчі» державної нації «вимальовуються гострі зуби войовничої денационалізації»¹⁸⁷.

Своєрідним підведенням підсумків цих дискусій стала анонімно видана на початку 1914 року редакцією «Украинской жизни» книга «Українське питання», про яку вже йшлося. Цей маніфест організованого українства мав великий суспільний резонанс і витримав до 1917 року три перевидання.

Щоб дати науково виважену відповідь на питання, чому так далеко зайшли процеси асиміляції в Україні, автори уважно проаналізували відмінності українського і великоруського етнічних типів, особливості української мови, специфіку українського світосприймання. Переконаливо була обґрунтована ними і шкода від зображення українського руху як інтелігентської течії, яку можна й заборонити – двохсотлітня боротьба з ним не тільки не розчинила українство у «російському морі», але й посилила в українстві свідомість національної особності. «Очевидно, що український народ, як усвідомлюючий себе національний організм, є незаперечний і непереборний факт живої дійсності; такий народ ніколи не захоче і не зможе відмовитися від свого національного «я». Тому конче необхідно розрядити «вкрай тяжку атмосферу ворожості, підозрливості та адміністративних діянь, спрямованих на найчутливіші сторони національного життя українців»¹⁸⁸.

Відображення постаті П. Стебницького в українській історіографії явно не відповідає тому місцю й ролі, які він посідав в історії національного руху. Епіцентр останнього в роки світової війни знов переносився у столицю, і саме Стебницький і О. Лотоцький перебравали у цей час на себе функції його ідеологів. Те, що вони удвох були авторами блискучого памфлету «Украинский вопрос», лишилося секретом навіть для упорядника його перевидання 1997 р. У передмові до нього М. Тимошик стверджував, що його авторами

---

¹⁸⁵ К вопросу о самостоятельной украинской культуре. Письмо в редакцию // Русская мысль. – 1911. – № 5. – С. 131-146.

¹⁸⁶ Порш М.П. Струве в українській справі // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. 58. – С. 325-326.

¹⁸⁷ Петлюра С. Из русской печати // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 8.

¹⁸⁸ Українське питання. – С. 34-37, 193-194.

«були самовіддані борці за українську ідею Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Симон Петлюра, Дмитро Донцов, Агатангел Кримський, Софія Русова та інші видатні діячі національного відродження»¹⁸⁹. Тим часом авторство памфлета чітко зафіксоване у спогадах О. Лотоцького 1934 р.

П. Стебницький, займаючи помітні посади держслужбовця у телеграфному агентстві й міністерстві фінансів, уже наприкінці 90-х рр. XIX ст. став провідником української громади Петербурга, а дещо пізніше ще й одним із засновників і головою благодійного товариства видання книг для народу українською мовою, популяризатором спадщини Т. Шевченка, активним членом петербурзького осередку ТУП. Статті його авторства на теми українського питання почали з'являтися на сторінках «Санкт-Петербурзьких ведомостей» та «Южных записок» з 1898 р. «Усі свої здібності, – згадував О. Лотоцький, – оддав Стебницький на службу українській справі. Такими людьми справа держиться, це дійсно той євангельський Петро-камінь, міцна основа всякої справи... Коли б не було у нас Стебницького, не мали б ми багато з того, що маємо»¹⁹⁰.

У своїх політичних поглядах Стебницький тяжів до реформізму, що не заважало йому бути палким прихильником автономії та децентралізації в державному управлінні. Невисоко оцінюючи результативність діяльності українських політичних партій, він покладав надії на перенесення центру української агітації в регіони, зокрема на село. Його мрією було сформувати потужний прошарок сільської інтелігенції і відповідної інфраструктури у вигляді кооперативів, ощадно-позичкових кас тощо. Тоді, доводив він, націоналізація краю з'явиться сама собою, «непомітно, без спеціальних заходів»¹⁹¹.

Уже перші два видання книги «Українське питання» мали чималий суспільний резонанс. Показовою може вважатися оцінка оглядача журналу «Современный мир» Видріна: «На прикладі культурного руху українців видно, що українське національне самовизначення не є абстрактною формулою: воно вже втілилося в життя»¹⁹². У редакційній статті редагованого В. Короленком журналу

---

¹⁸⁹ Тимошик М. Про українське питання – з болем і надією // Українське питання. – С. 10.

¹⁹⁰ Лотоцький О. Українська колонія в Петербурзі // Хроніка. – 2000. – К., 2003. – С. 661-662.

¹⁹¹ Старовойтенко І. Петро Стебницький та українське державотворення (1917–1920 роки) // Нове державне воскресіння України. До 90-річчя проголошення УНР. – К., 2008. – С. 628.

¹⁹² Современный мир. – 1916. – № 2.

«Русское богатство» зазначалося, що ця книжка принесе велику користь російському читачеві, «допомагаючи йому звільнитися від туману націоналістичних упереджень, що широко розлився нині, ближче підійти до розуміння того явища, яке носить назву українського руху і точніше визначити потреби народного життя, що лежать в основі цього руху»¹⁹³.

У баченні авторів книги «Українське питання», у своїх головних течіях політична думка українського суспільства пішла трьома напрямками: соціального реформаторства, націоналістичних устремлінь та демократичного радикалізму. У основних своїх вимогах, під тиском реального життя, ці течії сходилися, об'єднуючи українську інтелігенцію в одному прагненні: перш за все відстояти національні права українського народу. Утім, російська дійсність не дозволяла сподіватися на поліпшення у найближчій перспективі умов національного життя¹⁹⁴.

Меті націоналізації України була підпорядкована й інша ідея петербурзьких інтелектуалів – створення першої української енциклопедії, яка виникла незадовго до початку Першої світової війни. Часткове скасування драконівських законів щодо української культури й мови під впливом революції 1905–1907 років породило надії на можливість створення в столиці наукового осередку за зразком Українського наукового товариства у Києві. З цього приводу почалося жваве листування між автором цієї ідеї О. Лотоцьким та М. Грушевським. Малося на увазі використати в його роботі величезний матеріал, нагромаджений відділом РГТ у Києві та Українським науковим товариством у ході створення історико-біографічного та географічного словників. Була в наявності і частина потрібних для його організації коштів: ще у 1881 році М. Костомаров передав Російській академії наук 4 тис. рублів на видання літератури українською мовою. На проценти з цієї суми було видано словник Б. Грінченка; основний капітал не був витрачений.

Поступово ідея утворення наукового товариства трансформувалася у пропозицію щодо підготовки енциклопедії українського народу. Цю ініціативу підтримав відомий славіст О. Шахматов. Очолити проект погодився М. Ковалевський, технічну роботу взяв на себе М. Славинський. Видавництво Гранат, давши принципову згоду на видання енциклопедії, спочатку намагалася реалізувати цю ідею у вигляді частини багатотомного видання «Народи Росії», але,

¹⁹³ Новые книги // Русское богатство. – 1914. – № 7. – С. 366-367.

¹⁹⁴ Українське питання. – С. 96.

наштовхнувшись на опір українських інтелектуалів, не без вагань погодилося на окреме видання.

Спочатку видання планувалося як тритомне, але оскільки Грушевський наполягав на окремому томі для себе, енциклопедія розросталася до чотирьох томів. Словниковий принцип відразу ж було відкинуто, енциклопедія мислилася як серія окремих монографій про різні сторони життя українського народу, які в сумі мали створити цілісний образ України¹⁹⁵. Структура планувалося такою: том 1 – історія українських досліджень та історія України, том 2 – територія і населення з окремими розділами про Галичину, Буковину, Угорську Русь; мова, література, мистецтво; том 3 – господарство; том 4 – культура, суспільне життя, церква, місцеве управління і самоврядування.

Оскільки невдовзі почалася світова війна, видати вдалося лише два томи, але початок українському енциклопедизму все ж було покладено. Доводиться дивуватися, як через цензуру воєнного часу пройшов другий том, в основі якого лежали матеріали військового географа з Австро-Угорщини Степана Рудницького. Адже у його начерку кордони України проходили по річці Терек аж до Ельбруса.

Постать С. Рудницького – визначне явище в історії української суспільно-політичної думки. Географ зі світовим ім'ям, автор кількох німецькомовних монографій про географію України, Рудницький був членом географічного товариства у Відні і членом-кореспондентом Берлінського географічного товариства. Всупереч російській великодержавній традиції, яка виходила із заперечення наявності українського етносу і української мови, його книги утверджували на Заході погляд на Україну як на самостійну антропогеографічну одиницю, «виразну географічну суцільність». Багатьом фахівцям імпонувало гостре політичне чуття вченого, його намагання розглядати українські землі як єдине ціле, безвідносно до кордону, що розкраяв їх на дві частини. В одній з рецензій на німецькомовний варіант «Короткої географії України» В. Герінович писав: «Молоді читатимуть «Україну» як повість про українську землю та народ, повість, викінчену до найменших подробиць, будуть учитися логіки та дивуватися, чому таку гарну науку так ігноровано серед суспільності... Приємно вражають місця, навіяні гарячою любов'ю до вітчизни»¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. III. – С. 156.

¹⁹⁶ Цит. за: Шаблій О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів–Мюнхен, 1993. – С. 50.

Осмислення чергової трагедії, яка спіткала український народ, приводило Рудницького до невтішних висновків: його батьківщина знов, вже в котрий раз, опинилася «при битій дорозі», на стику інтересів двох політичних блоків, і не могла не перетворитися у розмінну монету в їхній політичній грі. Все це спонукає вченого до роздумів про роль і місце національної ідеї в житті України, про шляхи подолання трагічного роз'єднання обох її частин.

Порівнюючи пізніше характер польських і російських візій України, Рудницький зазначав, що володіння Україною для Польщі було важливим, але для неї все ж це не було питання буття і небуття. Що ж до Росії, то навіть автономія України могла стати значною перепорою для здійснення її експансіоністської політики. Тільки тривале панування над Україною відкривало Росії шлях до Чорного моря, Балкан, Царгороду, тільки воно давало їй надію на реалізацію давньої мрії – оволодіння спадщиною візантійських кесарів. Саме у цьому вчений бачив витoki політичної й культурної «війни московства з українством». Тому був переконаний: доля й недоля багатьох, коли на всіх, європейських великих держав «залежить від того, як складеться політична доля України»¹⁹⁷.

Війна, що стала невідворотною після анексії Австрією Боснії й Герцеговини 1908 року, ще до свого початку внесла серйозні корективи у політичні плани національно свідомих українців по обидва боки кордону. Галицькі націонал-демократи, тісно пов'язані з греко-католицьким кліром, за цих умов схилилися до консервативного лібералізму чи ліберального консерватизму (оцінка М. Поповича). Така їхня позиція не могла не послабити істотно авторитет М. Грушевського, який формально належав до галицької націонал-демократії, але намагався бути вище ворожнечі колишніх «народників» з радикалами, що групувалися навколо І. Франка та М. Павлика. Але після того, як на нараді у грудні 1912 року керівництво місцевих політичних партій вирішило підтримати австро-німецький блок в очікуваній війні з Росією, розрив їх із Грушевським став невідворотним. Наслідком була заміна його у керівництві НТШ С. Томашівським¹⁹⁸.

Галицькі партії виношували плани відриву українських земель від Росії після неминучої, як їм уявлялося, її поразки у війні. Серед них намітилися дві течії – одна мріяла про приєднання Галичини й

---

¹⁹⁷ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1996. – С. 306-307.

¹⁹⁸ Попович М. Кровавий век. – С. 228.

Буковини до Австрії, інша допускала можливість утворення «буферної», але формально самостійної української держави. Утім «возз'єднання» в ній російського й австро-угорського «спадку» навіть у теорії не передбачалося.

Інакше уявляли собі розстановку післявоєнних політичних сил політичні партії Російської імперії. Центральний комітет Української народної партії на початку 1913 р. виступав за приєднання до Російської імперії Галичини, Буковини й Угорської України, вбачаючи у цьому запоруку розв'язання принаймні трьох проблем – українсько-австрійської, українсько-польської та українсько-угорської. Їхня упевненість у можливості створення у такий спосіб соборної України базувалася на тому, що «брат на брата не зніме руки»¹⁹⁹. Оптимістичний прогноз виявився, однак, побудованим на піску.

---

3. Вітчизняний політикум і активізація «українського питання» у ході Першої світової війни

Перша світова війна стала «первинною катастрофою XX століття» (Дж. Кеннан). Втягнувши у свою орбіту 33 країни, вона виявилася вододілом, який на багато років визначив структуру світу та конфігурацію (далеко не оптимальну) міждержавних кордонів. Як вважає С. Віднянський, усі геополітичні катаклізми XX ст. починалися саме з Першої світової війни. Вона стала проявом духовної та моральної кризи сучасної цивілізації і поклала початок розгортанню історичної драми тривалістю в майже століття. Розпочата нею епоха світових війн поставила на межі загибелі світову цивілізацію, стала важким випробуванням для гуманістичних цінностей, вироблених людством упродовж усієї його попередньої історії²⁰⁰. Війна активізувала через етнічність колективні інстинкти – аж до газових атак, геноциду, масових втеч мирного населення. «Здатність націоналізму витворювати колективні форми, розчиняючи в них індивідуальні інтереси, стала знахідкою для пропаганди воюючих країн. При

---

¹⁹⁹ Цит. за: Горбань Т. Еволюція національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці. – С. 216.

²⁰⁰ Віднянський С.В. Перша світова війна як прояв кризи Європейської цивілізації та її вплив на народи Центрально-Східної Європи // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упор. О. Реснт. – К., 2013. – С. 68.

цьому пануючі класи не лише використовували націоналізм у власних цілях, але й виступали носіями його ідеології». Саме створені зусиллями науковців і публіцистів «потужні ідеології» сформували дискурс війни – на Сході через цивілізаційне протистояння слов'янського і німецького світів, на Заході – франко-германського та англо-германського. Далі пропаганда завербувала широкі народні маси, які в патріотичному піднесенні «бажали битися за республіку, короля чи імператора»²⁰¹.

М. Попович вважає непродуктивними спроби бачити витoki війни у «цивілізаційних розламах». Попри те, що такої війни не хотів і не бажав ніхто, її обрали ті респектабельні пани, які зробили війну своєю професією. Ліві теоретики твердили про «загнивання капіталізму» й стагнацію, хоч насправді на рубежі віків ніякої стагнації Захід не знав. Сам вибір війни як способу розв'язання світових конфліктів був колосальною помилкою правлячих у Європі династій. Війна була розпочата ними так само легко, як вона розв'язувалася споконвіку, за тим же сценарієм, як і раніше, як продовження політики іншими засобами. Величезний цивілізаційний обвал, який почався катастрофою літа 1914 р., продемонстрував неспівмірність традиційної політичної культури Заходу з тими технічними силами й тією соціальною напругою, які нагромадило суспільство і які вирвалися з-під його контролю. У цьому й полягав крах оптимістичних уявлень про загальну раціональність західної цивілізації.

Власне, війна, констатує Попович, почалася ще перед війною – реальній географії політичних конфліктів передувала модальна географія їхніх смислів. «Уся зовнішня політика великих держав початку ХХ століття швидше нагадувала ходи у величезній шахматній партії, де ніби нічого особливого на шахівниці не відбувалося, але фігури створювали одну віддалену загрозу за іншою». Вступаючи у війну, правителі обох коаліцій європейських держав розглядали її як нетривалий у часі засіб розв'язання «верхівкових», насамперед дипломатичних, суперечностей. Однак ними не була врахована гострота підспудних соціальних і національних проблем, які мало неминуче активізувати воєнне протистояння. Наслідком близькозорості правлячих «домів» стали потужні протестні, сепаратистські й іредентистські рухи, які зрештою зруйнували три імперії, але виявилися неспроможними стати запорукою стабільного миру в Європі.

---

²⁰¹ Секо Я. Слов'янський вимір Великої війни 1914–1918 рр. // Україна – Європа – Світ. – Вип. 14. – Тернопіль, 2014. – С. 89-91.

Сама по собі війна є культурою терору і простором смерті, станом без моральної правової структури, колапсом, точкою біфуркації, через яку проходить система, щоб виграти у великій стратегічній грі. Зрештою вселенська катастрофа, розв'язана авантюрними гравцями, вивела на авансцену історії привід комунізму. Внаслідок хиткості Версальської системи, замисленої як інструмент післявоєнного врегулювання, Перша світова війна відіграла роль пролога до ще більш руйнівної Другої²⁰².

Для України світова війна стала трагедією подвійного масштабу: майже дощенту зруйнувавши економічний потенціал Галичини, вона до того ж перекреслила надії на самостійне державне існування українського народу. Особливий трагізм цього конфлікту для українського соціуму В. Смолій вбачає у тому, що війна до краю загострила суспільне протистояння в розділеному державними кордонами українському соціумі, продемонструвавши хиткість світоглядних установок, переконань і політичних програм різного штибу політичних та громадських організацій і національних лідерів. Спроба втілення в життя популярних на межі XIX і XX століть соціалістичних ідей виявилася невдалим експериментом, що на довгий час втягнув Україну в жорстке протиборство російських червоного і білого рухів²⁰³.

Війна, констатував О. Субтельний, ще більш погіршила долю українців. Величезна їх кількість (у російській армії налічувалося 3,5 млн українських солдатів, 250 тис. служили в австрійському війську) боролися і вмирали за імперії, що не лише не рахувалися з їхніми інтересами, але й намагалися, особливо Росія, знищити український національний рух. «Найгіршим було те, що українців – як учасників боїв з обох сторін – змушували вбивати один одного»²⁰⁴.

Репресії проти українського руху під час війни значно посилювалися. Зазнав арешту й висилки до Симбірська М. Грушевський, фактично забороненим виявилася УНТ та інші громадські наукові інституції українського спрямування. В окупованому російськими військами Львові було пограбовано друкарню НТШ (при цьому зник цілий ряд підготовлених до друку наукових праць), закрито книгарню. Арештували й відправили до Сибіру кількох активних діячів НТШ.

За оцінкою шведського геополітика Р. Челлена, українське питання виявилася у числі «головних мотивів світової війни» – адже

²⁰² Попович М. Кровавий век. – С. 35-181, 980.

²⁰³ Смолій В. Вступне слово // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – С. 6.

²⁰⁴ Субтельний О. Україна. Історія. – С. 296.

через Україну фактично проходив «культурний кордон» Європи. Челлен виявився одним з перших науковців, який простежував залежність культурної розвиненості народів від їх територіального розташування. Такий підхід значною мірою спирався на популярні у той час у Європі ідеї «осьової зони» (Х. Маккіндер) та «Середньої Європи» (Р. Ліст, Ф. Науманн), які відводили східноєвропейським народам роль своєрідного камертона, що визначатиме розстановку політичних сил у Європі в ході неминучого протистояння Німеччини і Росії. Звідси – апологія союзу (федерації, конфедерації) спільнот, розташованих між Росією і Німеччиною, як своєрідної «Міжєвропи» (А. Пенк), оплоту порядку і засобу уникнення міжнаціональних конфліктів. Хоч у кінцевому рахунку ідея «Середньої Європи» виявилася мертвонародженою, вона значною мірою сприяла посиленню уваги європейських політиків і тогочасних політичних аналітиків до української проблематики.

Як констатував пізніше В. Дорошенко, вибух світової війни відразу зробив українську проблему актуальним питанням дня. З перших же днів війни стало ясно, що Росія веде її під гаслом знищення українського політичного П'ємонту в Галичині, щоб потім «з корінням винищити» і сам український рух. Галицькі українці й емігранти з російської України відразу ж збагнули цю небезпеку. Немов за іронією долі прапор самостійної України підняли саме ті представники української соціал-демократії, які за менш як 10 років перед тим вийшли з РУП тому, що вона прийняла постулат самостійної України. М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський поспішили з Лондона до Галичини, щоб разом з Д. Донцовим та А. Жуком створити «Союз визволення України» під австрійським протекторатом. Боротьба двох принципів – державно-національного та соціально-національного – закінчилися перемогою першого. «Український патріотизм узяв гору над партійною доктриною»²⁰⁵.

Не можна не бачити того, що війна значно прискорила процес формування української модерної нації. «Українське питання» вийшло на міжнародний рівень, стало міждержавною проблемою. Колапс трьох держав-імперій вніс новий струмінь в систему європейського мислення, змусив подивитися відкритими очима на проблему «неісторичних народів». Утім, засвоєння уроків війни ішло настільки повільно, що через чверть століття постало питання про новий переділ світу.

---

²⁰⁵ Дорошенко В. З історії української політичної думки за часів світової війни. – С. 36-40.

Шукаючи відповідь на питання, чому суспільна криза, що наростала в Росії, неминуче мала вилитися у нову революцію, О. Реєнт бачить корені цього у неспроможності імперії наростити такий потенціал буржуазності, який на той час вже мали навіть такі країни «другого ешелону», як Німеччина та Італія. У зафіксованому В. Леніним терміні «імперіалізм воєнно-абсолютистсько-феодальний» він бачить пропущені Росією значну частину ранньокапіталістичної і повністю буржуазно-демократичну фази суспільного розвитку. Причина особливо гострої конфліктності була закладена у такий, специфічно російській, моделі монополізації, за якої монополії насаджувалися на існуючий багатокладний економічний базис. Початок війни дещо приглушив суперечності у суспільстві. Але вже поразки царських військ навесні і влітку 1915 р. збурили суспільство до такої міри, що навіть прогресисти висунули вимоги відповідального перед Державною думою «уряду національної оборони». Загострилися відносини між владою й підприємницькою буржуазією, деморалізація відбувалася повсюди на масовому рівні, проникла й у діючу армію. Українське загострилося й національне питання²⁰⁶.

У цей переломний час українське суспільство виявилось розділеним не лише кордонами ворогуючих держав, але й ідеологіями. На етапі політичного самостворення український національний рух перебував під впливом полярних за спрямуванням і напрямом політичних партій та ідеологічних угруповань. На перешкоді консолідації суспільства стали ідеологічний фанатизм частини лідерів вітчизняного суспільно-політичного руху, а також особисті індивідуальні якості багатьох з них. «Інтелігенції так і не вдалося підвести під український рух широку соціальну базу, вона одноосібно представляла собою і керівництво визвольним рухом, і його основний склад... Такий недалекоглядний монополізм і зумовив слабкість тодішніх національних змагань, що, своєю чергою, й спричинилося до трагічної поразки державницьких змагань в Україні у 1917–1921 рр.»²⁰⁷

«Українську карту» за умов війни посилено розігрували обидві воюючі коаліції. Німеччина робила ставку на революціонізацію й роздроблення Росії ще з середини XIX століття. Зразком невдалого політичного прогнозування можна вважати видану 1895 року книгу

²⁰⁶ Реєнт О.П. Визрівання системної кризи в умовах війни // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – С. 642–654.

²⁰⁷ Коляда І. Націотворчі процеси й «українське питання» в умовах війни // Там само. – С. 317–318.

«Велика Німеччина і Середина Європа у 1950 році», у фундамент якої була закладена ідея панування «Великої Німеччини» у центрі Європи в середині ХХ століття. Створена 1903 року «Німецька спілка східних прикордонних областей» і заснована вже в час війни її філія «Вільна Україна» не приховували своїх надій на те, що «тліючий серед малоруського народу вогонь» спалахне з початком німецького наступу у протистоянні з Росією.

Росія у своїх планах анексії Галичини прямо розраховувала на підтримку галицьких москвофілів, яких щедро фінансувала. Окупація Галичини у 1914 році підкріплювалася як нестримною «визвольною риторикою», так і організацією концтаборів і засланням у Сибір усіх «незгодних». Природно, що всі три галицькі національні партії – націонал-демократи, радикали й соціал-демократи – одностайно зайняли антиросійську позицію і почали створювати легіони Українських січових стрільців у складі австро-угорської армії.

Війна сама по собі – величезний стрес, джерело сотень тисяч великих і малих трагедій. Галичина ж опинилася в центрі воєнних дій, через неї кількаразово прокочувалися фронти. Строкате в етнічному відношенні місцеве населення було неймовірно налякане і повністю дезорієнтоване; поляризація за ознакою етнічності посилювалася до крайньої межі. Українцям було найскрутніше – свої домівки вони змушені були залишати зазвичай не добровільно, а в хаосі примусових депортацій; до того ж на їхню долю припадало найбільше звинувачень у нелояльності, що в умовах воєнного часу означало у кращому разі концентраційний табір, у гіршому – розстріл. Спочатку їх тероризувала австро-угорська влада, звинувачуючи в симпатіях і допомозі наступаючим російським військам. Потім на адресу тих, хто вцілів, лунали звинувачення у політичній нелояльності та шпигунстві вже з боку окупаційної російської влади, і на цей раз не найгіршим шансом вважалося заслання в Сибір.

На відміну від галичан, ані поступовці, ані соціал-демократи Наддніпрянщини чітко визначити свою позицію у війні не зуміли. Зрештою С. Петлюра наважився на опублікування в «Українській житні» декларації із запевненнями підтримки намірам і планам Росії у війні. Оборонську позицію зайняла і «Рада», яку, проте, разом з іншими українськими виданнями влада оперативно закрила.

Принципово відмінну позицію зайняла, як і слід було чекати, львівська колонія політемігрантів з України, ядро якої становили українські соціал-демократи. На своїх зборах 4 серпня вона ухвалила рішення про утворення «Союзу визволення України» (СВУ). Декларація Союзу «До українського народу в Росії», написана

Д. Донцовим, була зразком войовничої антиросійської риторики. «Не скоріше, як буде побита Росія, встане вільна Україна» – запевняв Донцов.

Політична платформа СВУ виходила з необхідності появи самостійної української держави між Західною Європою і Росією. При цьому «Союз» позиціонував себе як центральну загальнонаціональну організацію, яка взяла на себе репрезентацію національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Реалізацію своїх прагнень його діячі пов'язували з неминучою, на їхній погляд, поразкою Росії у війні²⁰⁸. У зверненні СВУ «До громадської думки Європи», оприлюдненому 25 серпня 1914 року, фальшивий панславизм оголошувався головним знаряддям агресивних планів Росії, а українська справа вводилася у контекст європейської демократії. У відозві наголошувалося, що великі жертви, яких зазнав український народ упродовж сотень літ, «дають нам моральне право ждати уваги та розуміння цивілізованого світу для нашої справи, для незалежності України»²⁰⁹.

У середовищі українських поступовців австрійське спрямування проектів українського державотворення підтримки не дістало. У статті «Сараєвська трагедія», вміщеній у «Літературно-науковому віснику», Грушевський відверто засудив спроби нав'язати підросійським українцям австрофільську орієнтацію²¹⁰. Екземпляр часопису з цією статтею був конфіскований австрійською цензурою, а проти Грушевського розпочато дисциплінарне розслідування.

Рішуче відмежувався від австрофільства і М. Міхновський. Ще до початку війни очолювана ним УНП поширювала «Універсал до народу українського усїєї соборної України», в якій Австрія й Німеччина були представлені як сили, ворожі слов'янським народам. Оптимальним, на погляд речників УНП, було б приєднання Галичини, Буковини та Угорської України до Наддніпрянщини²¹¹.

Австрійський уряд спочатку схвально поставився до намірів очільників «Союзу визволення України», особливо до їхніх запевнень щодо можливості організації антиросійського повстання у разі наступу австро-німецьких військ на Україну. Під час двотижневих переговорів з М. Меленевським та О. Скоропис-Йолтуховським кон-

---

²⁰⁸ Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень. – К., 2015. – С. 283–284.

²⁰⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 206.

²¹⁰ Грушевський М. Твори у 50 тт. – Т. 2. – С. 478.

²¹¹ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К., 2009. – С. 37.

сул австрійського МЗС Е. Урбас із задоволенням доносить керівництву, що план «Україна аж до Дону» – річ цілком реальна. Але «повністю незалежна Україна без протекторату з боку неросійської держави не зможе протриматися проти Росії або ж матиме тенденцію до перетворення на радикально-соціалістичну республіку». Як можливі варіанти розв'язання «українського питання» Урбас пропонував німецький чи австрійсько-німецький протекторати²¹².

За потужної фінансової підтримки з боку австро-угорського уряду СВУ розгорнув активну пропагандистську діяльність, видавав тижневик «Вісник Союзу Визволення України», німецькомовний тижневик «Ukrainische Nachrichten», а також книжки й брошури 12 мовами. Добившись від австрійського уряду утворення окремих таборів для полонених українців, СВУ проводив у таборах велику агітаційну кампанію за самостійність України – щоправда, без помітного успіху. Зрештою і австро-угорська влада розчарувалася у діях СВУ і фактично припинила його фінансування²¹³.

Сучасний дослідник історії «Союзу визволення України» І. Патер вважає, що «політична орієнтація СВУ на Центральні держави свідчила про те, що організація реально оцінювала міжнародну ситуацію, мала власну концепцію щодо ролі українського питання в європейській політиці»²¹⁴. Не можна, однак, не зважати на увагу авторів третього видання книги «Українське питання»: СВУ справляла деморалізуючий вплив на український рух та його рецепції у світі, оскільки у його діяльності знайшли підтвердження закиди щодо «австрійських крон» і «пруських марок», на які український рух нібито існував²¹⁵. Загалом ставлення української соціал-демократії до СВУ було неприхильним. Л. Юркевич вимагав навіть третейського суду над його діячами. У відозві «Війна і українська соціал-демократія» її автори недвозначно заявляли, що «поєднання українських визвольних змагань з австрійською імперіалістичною політикою» завело керівництво СВУ «у нетрі безпідставних мрій» і повної залежності від австрійського уряду²¹⁶.

Природно, що до «Союзу» поставилася вороже і російська соціал-демократія. На лист Меленевського із запрошенням до спільних дій

---

²¹² Докладніше див.: Солдатенко В.Ф. «Українська тема» в політиці держав австро-німецького блоку й Антанти // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – С. 82-83.

²¹³ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 204.

²¹⁴ Патер І.Г. Союз визволення України: заснування, політична платформа, інформаційно-дипломатична діяльність // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – С. 375.

²¹⁵ Українське питання. – С. 181-182.

²¹⁶ Украинская жизнь. – 1914. – № 7.

В. Ленін відповів категоричною відмовою («нам не по дорозі»)²¹⁷. Але найдошкульнішого удару по діячах «Союзу» завдав все ж їхній однопартієць – Л. Юркевич. Заснований ним на початку 1915 року часопис «Боротьба» (виходив до вересня 1916 р.) назвав себе органом Закордонної організації УСДРП. Практично всі його випуски були заповнені закидами на адресу «українського міщанства» та гнівними інвективами проти СВУ. На переконання Дж. Мейса, логіку Юркевича можна зрозуміти тільки в контексті його поглядів на майбутнє України. Його аж ніяк не можна було запідозрити у проросійських симпатіях, але створення СВУ у буржуазному оточенні Австро-Угорщини, навіть сам його склад (не «представники трудящих», а патріотично настроєні вихідці із дворянства) уявлялися йому зрадою соціалістичних ідеалів. Він навіть звернувся до Троцького з ідеєю проведення міжнародного інтернаціоналістичного суду над членами СВУ, щоб позбавити їх права називати себе соціалістами²¹⁸.

У час війни знов оживилися дискусії на теми самовизначення націй, у ході яких Юркевич безрезультатно шукав шляхи зближення з Леніним. Підсумки цієї дискусії Юркевич підбив у брошурі «Російські соціал-демократи і національне питання», в якій уже вкотре піддав критиці подвійні стандарти у більшовицьких підходах – одночасне обстоювання права націй на самовизначення аж до відокремлення і переваг великих держав. Що буде, запитував він, якщо великоруський пролетаріат боротиметься за «єдність», а український – за «відокремлення»? Чи не станеться так, що в разі повстання України проти Росії вихований Леніним у дусі визнання переваг великих держав російський пролетаріат боротиметься проти українських робітників з «визвольною» метою?²¹⁹ Прогноз Юркевича – «найреволюційного і найсоціалістичного», за Дж. Мейсом, діяча серед українців – справдився вже через півтора року.

Війна відчутно посилила поляризацію в українському русі. Зокрема, досить гучно заявила про себе його консервативна течія – у вересні 1914 р. у Харкові з'явилася молодіжна організація, яка назвала себе «Українське національне коло». У проекті її програми декларувався намір протиставити націонал-демократизмові націонал-аристократизм, при цьому збереження монархії, щоправда, у конституційній формі, було одним з головних її постулатів. Еклектизм у цьому проекті проглядався на кожному кроці: з консервативними настановами легко уживалися ліберальні (національна

²¹⁷ Ленін В.І. Баскові // Повне зібрання творів. – Т. 49. – К., 1975. – С. 47.

²¹⁸ Українська державність у XX столітті. – С. 10.

²¹⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 220-237.

автономія України, ліквідація смуги єврейської осілості) і демократичні (аж до визнання на території України української мови як єдиної державної; ця вимога, щоправда, фігурувала лише у програмі-максимум). Прикметним стало ставлення ідеологів «Українського національного кола» до драгомановської спадщини: «Для нас, «молодоукраїнців», федералізм Драгоманова та його нових послідовників застарів своєю занадто великою сентиментальністю та москвофільством... Ставимо себе вище «слянявого» демократизму»²²⁰.

Різке погіршення економічного становища, безпрецедентний за своїми масштабами рух населення, безлад на залізницях переносили центр ваги в суспільній думці з теоретичних до суто практичних проблем. Породжені війною нові явища – масове біженство, депортації, величезна кількість військовополонених – створили гостру кризу в усіх сферах господарського й політичного життя. Найбільш активною у дослідженні проблеми вимушених переселенців виявилася харків'янка Л. Жванко, перу якої належить монографія «Біженці Першої світової війни: український вимір»²²¹; нею упорядковано також збірник документів з цієї проблеми. На листопад 1916 р. із загальної кількості біженців на території Російської імперії – майже 4 млн чол. – на Україні перебували 849,5 тис.²²² Нині, коли проблема вимушених переселенців в Україні знов стала актуальною, узагальнений Л.Жванко досвід допомоги громадськості вимушеним переселенцям становить не лише теоретичний, але й практичний інтерес. Йдеться насамперед про створення мережі пунктів харчування, медичних закладів, забезпечення переселенців одягом і взуттям, пошук роботи для них тощо. Провідна роль у наданні допомоги біженцям тоді (як, до речі, й тепер) належала громадським організаціям – Всеросійському земському союзу та Всеросійському союзу міст, а також органам місцевого самоврядування, етнічним спілкам.

Чи не єдиний позитив для України, пов'язаний з «Великою війною», полягав у виведенні «української справи» на міжнародний рівень. Велика заслуга у цьому належала С. Рудницькому – його численні німецькомовні книги про Україну, які побачили світ у роки

---

²²⁰ Докладніше див.: *Венгерська В.* Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів. – С. 342-345.

²²¹ *Жванко Л.М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Харків, 2012.

²²² *Курицев А.Н.* Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура. В 2-х тт. – Т. 1. – Белгород, 2007. – С. 130-133.

війни, мали чималий міжнародний резонанс – відразу ж вони були перевидані угорською, італійською, англійською, румунською мовами. Двома виданнями у 1916–1917 рр. з'явилася його книга «Чому ми хочемо самостійної України» (під псевдонимом Ш. Левенко). У ній чітко наголошувалося: «Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наконечною ціллю»²²³. С. Рудницькому вдалося не лише проголосити цю мету, але й науково обґрунтувати її в процесі вироблення основ вітчизняної геополітики. Зокрема, йому належить пріоритет у розробці феноменів «окраїнності» і «рубіжності», які стали фундаментом сучасних теорій кордонів і погранич. Не менше значення мало окреслення Рудницьким місця й ролі України в системі світових культур. Як вважає О. Щербатюк, бачення особного (й українського включно) культурного простору в належності (чи «неналежності») до інших культурних конфігурацій постає як суттєва методологічна позиція, що, у поєднанні з розглядом внутрішніх культурних механізмів «окреслення власного», може народжувати й певні додаткові можливості розуміння»²²⁴.

Рудницький був автором однієї з чотирьох моделей самовизначення України, які з'явилися в Галичині в роки Першої світової війни. Майбутню Україну він уявляв президентсько-парламентською республікою з широким самоврядуванням на рівні громад-земель.

Ще три моделі майбутнього державного устрою України теж мали галицьке походження. Хронологічно перша належала перу митрополита А. Шептицького. Вона була розрахована на звільнення підросійської України силами австрійської армії за підтримки його українськими повстанцями. Україна у його баченні мала стати незалежною від Росії національною областю на чолі з гетьманом, підконтрольним австро-угорському імператору. Прокламувалася орієнтація на європейське право. Висловлювалася готовність митрополита очолити відокремлене від Росії церковне управління – православ'я при цьому планувалося зберегти»²²⁵.

Друга модель була оприлюднена від імені «Союзу визволення України» у жовтні 1914 року. Самостійна українська держава мис-

---

²²³ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – С. 89.

²²⁴ Щербатюк О. Специфіка «українського простору» у співвіднесенні географічних і культурних координат // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. – К., 2003. – С. 68.

²²⁵ Митрополит Андрей Шептицький. Розбудова України // Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. Кн. 2. – С. 418-420.

лилася як конституційна монархія з демократичним політичним устроєм, параметри якого мав визначати національний конгрес. Якщо Австрія побажає якусь частину визволених земель приєднати до власної території, їм мала бути забезпечена внутрішня автономія²²⁶.

Третя модель, ґрунтована на ідеї самовизначення, була представлена в декларації Загальної Української Ради (травень 1915 року). У ній ішлося про вільну, самостійну Україну, але і в цьому проекті не передбачалося включення до її складу територій, що перебували під владою імперії Габсбургів. Для останніх пропонувалося запровадити статус територіально-національної автономії²²⁷.

Через рік, у вересні 1916 року, Загальна Українська Рада перед загрозою нової російської окупації України ще раз нагадала світові про потреби і прагнення України, яка опинилася між молотом і ковадлом у змаганні двох імперіалізмів. У зверненні ЗУР «До всіх культурних народів світу» антиукраїнська політика царизму аналізувалася поетапно від XVIII століття. Виносячи новий намір царизму щодо підпорядкування собі Галичини й Буковини на суд цивілізованого світу, ЗУР чітко формулювала національний ідеал українців. «Хай буде вільний кожний народ, але хай же й український народ, що на суцільній території числить 35 мільйонів голів і заселює простір 850000 км², не буде погноєм для чужих культур пануючих над ним народів!.. Хочемо бути самостійними господарями своєї землі, в сім'ї вільних і рівних народів мати повну спромогу розвивати свої духовні сили й матеріальні багатства краю для себе та для людства!»²²⁸.

У травні 1916 року Д. Донцов від імені українців підписав лист до президента США В. Вільсона, в якому представники пригноблених народів Росії просили його сприяння й захисту від утисків, що їх чинить російський уряд. Разом з представниками мешканців Фінляндії, Балтії, поляків, євреїв, грузинів, магометан він звинувачував царизм у позбавленні українців тієї свободи, яка була їм урочисто дарована. «Самостійність нашої церкви знищена, наша мова, якою говорить 30-мільйонний народ, – вигнана із вжитку у суспільному житті і в школах. Культурні заклади були закриті на початку війни, газети заборонені. У Галичині й Буковині явно виявилися наміри Росії винищити наш народ», – говорилося в зверненні. Завершувалося воно колективним запевненням, зробленим від імені всіх пригноблених народів: «ніколи наші нащадки не забудуть тих

²²⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 202-203.

²²⁷ Там само. – С. 207-208.

²²⁸ Там само. – С. 210-211.

мук, які Росія щодо нас чинила... Росія сама відштовхнула нас». Розпачливо пролунав заклик до автора ідеї національного самовизначення: «Допоможіть нам! Захистіть нас від знищення, що нам загрожує!»

Опублікований у шведській газеті «Dagens Nyheter», цей лист став надбанням міжнародної громадськості. Ймовірно, що він вплинув на позицію Вільсона, який у грудні 1916 року оприлюднив від імені тоді ще нейтральних США ноту замирення. Ця подія спонукала і раду ТУП звернутися до американського президента з листом, в якому йшлося про вдячність за підтримку вимог недержавних націй і вкотре йшлося про перепони на шляху справедливих домагань українського народу щодо національного самовизначення як з боку росіян, так і з боку поляків. Водночас висловлювалася готовність українського народу і надалі боротися «за самобутнє існування і розвиток». Невідомо, чи потрапив цей лист, автором якого був С. Єфремов, у США до лютневих подій 1917 року в Росії, в усякому разі, В. Дорошенко висловлює щодо цього обґрунтований сумнів. Тим більш показово, що 24 січня 1917 року одночасно в обидві палати американського Конгресу було внесено пропозицію про відзначення в США українського дня і про заходи допомоги населенню окупованих центральними державами Галичини й Буковини. Резолюція із висловленням співчуття й підтримки «новопосталому народу» була затверджена Конгресом і підписана Вільсоном, але використати її у пропагандистських цілях українські діячі не зуміли²²⁹.

За оцінкою Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія, війна стала модернізаційним каталізатором, значно прискоривши процеси дальшого формування української нації й оформлення ідеології націоналізму. Вторгнення модерного світу в традиційне життя селян змусило їх освоїти військову техніку, зрозуміти переваги організації й дисципліни. Спочатку в австрійській, а потім і в російській армії з'явилися національні частини; в тилу Південно-Західного фронту українізувалися земські організації, залучені до організації тилу. Безпосередні контакти між українцями з обох боків фронту прискорювали кристалізацію національної ідентичності²³⁰.

Чималу роль у справі активізації національної свідомості українства відіграло створене влітку 1915 р. «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій». Біженці з Галичини дістали на Наддніпрянщині не лише притулок і правовий

---

²²⁹ Камінський С., Дашкевич А. Політика США щодо України. Концептуальні основи. Практична еволюція. – К., 1998. – С. 9-10.

²³⁰ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – С. 330-331.

захист, але й реальну матеріальну допомогу. Активно працювали українці і в «Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст», який очолював член ТУП, відомий меценат барон Ф. Штейнгель. На допомогу біженцям з Галичини, а також на облаштування українських шкіл, шпиталів, лікарень спрямовувалися зібрані комітетом значні кошти.

У цьому зв'язку уведені західними науковцями стосовно катаклізмів початку ХХ ст. поняття «культура війни» заслуговує більш докладного дослідження саме в українському контексті. Як вплинула війна на систему освіти, виховання, культуру групових і сімейних відносин, форми колективного побуту, очікування, ціннісні настанови – все це питання, які, за висновками фахівців-історіографів, якщо й починають розроблятися, то, «здебільшого інстинктивно», що неминуче тягне за собою фрагментарність і поверховість. Значно приглушеною виявилася й історична пам'ять про Першу світову війну²³¹. Але ж саме світова війна підвела українське суспільство до розуміння наближення революції, виявившись потужним каталізатором революційних очікувань.

Показовою у цьому плані виявилася написана С. Єфремовим у грудні 1916 р. декларація Ради ТУП під назвою «Наша позиція». За своїм тоном вона різко контрастувала з багатьма обережними заявами тупівського керівництва – до такої міри, що жодна з ліберальних газет не погодилася на її опублікування. Видана окремою брошурою, декларація таврувала війну як «справжнього вампіра, що висмоктає усі життєві соки краю», а керівництво Антанти і правлячі класи країн Європи – як лицемірів, які зневажливо відмахуються від переговорів про замирення. За визнанням самого Єфремова, це насамперед був «гострий протест проти російської дійсності» з однозначним натяком на те, що народ не піде за лідерами, які ведуть нещадну внутрішню війну з власними народами під покривом війни лише із зовнішнім ворогом. Далі дублювалися адресовані «усім недержавним народам Росії» основні засади стратегії українських поступовців, спрямовані на розуміння держави як «вільного союзу рівноправних і рівноцінних націй»²³².

1917 рік став для української політичної думки точкою трансформації уявлень про роль і значення національної державності. У баченні Г. Корольова сформульована наприкінці ХІХ століття ідея федералізму багато в чому визначила парадигмальні орієнтири історичної перспективи, невдовзі реалізованої в подіях Української

---

²³¹ Реснт О.П., Янишин Б.М. Перша світова війна в українській історіографії // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – С. 43–44.

²³² Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 128–132.

революції 1917–1921 рр., а також «винайдення» відповідної історіографічної традиції. Ідеї «довгого» XIX століття могли об'єднувати людей, але роз'єднували держави завдяки виникненню різних ідеологій («-ізмів»). Такий дискурс виокремлює для української історії два концепти – це «модерність», що була продовженням «довгого» XIX століття, та модернізація, котра була плодом «короткого» XX ст.». Але саме доктрини, вироблені у XIX столітті, розвели українську молодь на різні полюси, і тогочасний український соціум був не готовий до кардинальних змін. До того ж державотворчий досвід «неісторичних» націй не вмщувався у західне розуміння сутності легітимної влади, тому західні, навіть революційні, еліти розглядали Україну лише в російському чи польському контекстах.

Отже, доводить Г. Корольов, проблема федералізму стала чимось більшим, ніж просто питанням перебудови колишньої Російської імперії. Вона була водночас питанням розвитку російської й української національних ідентичностей. Водночас загальна актуалізація ідеї федералізму виявилася найбільш прагматичним шляхом відстоювання державницьких переваг. Українська революція матеріалізувала саме ту історичну перспективу, яка була сформована в руслі генезису української інтелігентської свідомості XIX – початку XX століття під впливом як світоглядних чинників (ідеї федералізму, домінування принципів лібералізму й соціалізму, секуляризація мислення), так і психологічних (комплекс меншовартості, малоросійська ідентичність). Природно, що австро-угорський, польський, російський контексти лягли в основу регіональних особливостей Галичини, Наддніпрянщини та Слобожанщини.

Зовні здавалося, що історичний розвиток в Україні відбувався у тому ж напрямі, що і в Європі. Але Україна одночасно перебувала в зоні великодержавницьких впливів ідеї «Москва – Третій Рим», «Велика Річ Посполита», «Серединна Європа». Конкуренція цих ідей позначилася як на способах мислення й поведінки індивідів і спільнот, так і на оцінці місця України у світовій історії. Вона ж зумовила іншу, ніж у Європі, динаміку суспільних змін, появу інших ідеологій, інші масштаби суспільних трансформацій. Лише синтез принципів федералізму й соборності забезпечив той мінімум консолідаційних ідей, який дав змогу провідникам революції сконструювати узгоджену з минулим досвідом модель державності²³³.

Невідповідність між вимогами часу і доволі млявою реакцією на них з боку провідних діячів українського руху бентежила сумління

---

²³³ Корольов Г. Ідеї федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 103–107.

багатьох українських соціал-демократів, насамперед В. Винниченка. У статті «Незатухающий вогонь», вміщеній на шпальтах «Украинской жизни», він писав, що багаття української культури, «завалене мокрою важкою соломою», жеврітиме ще довго, а «ми залишимося все тими ж розгубленими, зворушливими диваками, котрі от уже багато десятків років тягнуться битими пальцями до димлячого вогнища». Щоб збудити свідому волю нації, треба не просити, а вимагати, спрямувавши у Думу і вміщуючи у періодиці безперервний потік резолюцій, петицій, ухвал від міст і сіл, насамперед з вимогами «українізації школи»²³⁴. Хоч, мабуть, Винниченко все ж перебільшував силу «ртуть-енергії» української книги, прирівнюючи її до снаряду. Тривала й виснажлива чотирирічна боротьба за визнання світом української ідентичності не увінчалася для України ані незалежністю, ані навіть реальною автономією якоїсь її частини у складі тепер уже не двох, а чотирьох держав (певний виняток становила, щоправда, Чехословаччина).

Зрештою і через сто з лишнім років після досліджуваних подій маємо недосформовану національну ідентичність, а точніше – два різноспрямовані ідентичнісні комплекси, які зіткнулися на Донбасі у збройному двобої. Ці комплекси істотно різняться за місцем «походження», мовою, уподобаннями, ідеологічними настановами, хоч жодна з цих характеристик сама по собі не є визначальною ознакою позиції у конфліктній взаємодії. Психологи говорять у цьому контексті про функційне коло переживання – одушевлена істота відчуває як можливості поживи й здобичі, так і загрози й небезпеки. Вона налагоджує контакт із своїм оточенням, робить вибір із величезної кількості об'єктивних подразників. Сприймання навколишнього світу, емоції та поведінка, взаємно переплітаючись, і створюють функційне коло переживання. При цьому кожне переживання теперішнього є випередженням майбутнього. «Завдяки своїм переживанням людина є історичною істотою, суть буття якої – постійне тривання в часі, тобто перебування в тій граничній зоні, де так само перебуває минуле, як і майбутнє»²³⁵.

Як поліфункціональне загальносистемне явище регіоналізм проявляється в усій системі міжнародних і внутрідержавних відносин. Нині він сприймається як загальна тенденція світового розвитку, що охоплює різні феномени суспільного життя й може набувати різних організаційних форм. Його політичним стимулом може бути праг-

²³⁴ Винниченко В. Незатухающий огонь // Украинская жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 47-51.

²³⁵ Лерш Ф. Структура особи. – К., 2014. – С. 34-49.

нення до зміцнення чиїхось геополітичних інтересів («імперська» версія), мінімізації впливу конкуруючої держави (версія «балансу сил»), створення системи колективного захисту чи регіональних комплексів безпеки (версія «гегемоністської стабільності») тощо. У внутрідержавному вимірі регіоналізм може виступати як регулятор збалансованості регіональних інтересів, а може відбивати і сепаратистські устремління. Така багатоаспектність не повинна, однак, позначатися на зменшенні наукового інтересу до проявів регіоналізму; навпаки, вона має його стимулювати. Бо деструктивного спрямування вони набувають саме там, де їхня природа осмислена недостатньо.

Не можна, однак, не рахуватися з тим, що реалії «гібридної війни» на Донбасі диктують необхідність зміщення акцентів у регіональній аналітиці від мезорівня до мікрорівня. Спрогнозований політологами ще 10 років тому «поворот від універсальності до локальності й моментальності» сьогодні матеріалізується як наслідок бурхливих диверсифікаційних процесів, які доволі часто роблять суспільні настрої у межах регіону не лише гостро відмінними, але й неспівмірними. На Донбасі, за висновком фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, «за будь-яких сценаріїв період реінтеграції буде довгим, витратним і конфліктним»²³⁶. Це означає, що фокус у дослідженні суспільної свідомості дедалі більше переміщуватиметься на рівень окремих локалітетів – міст і сіл. При цьому екзистенційно-антропологічний підхід доповнюватиметься ситуаційним, базованим на визнанні слабкої прогнозованості розвитку ситуації у кожній окремій місцевості.

Оскільки в Україні проблеми територіальної організації нерозривно сплелися з проблемами просторової експансії й національної безпеки, «топографія місця» безпосередньо впливає на сприйняття життєвих реалій. Уведене географами поняття «геономіка безпеки» допомагає, зокрема, прояснити амбівалентність суспільних настроїв у непідконтрольних владі регіонах Донбасу. Суспільна свідомість тут майже не піддається однозначним оцінкам – внаслідок постійного відтворення «перехідного стану», відчуття наростаючої небезпеки, майже безвихідної матеріальної скрути мирних мешканців, які з тих чи інших причин не мають змоги полишити небезпечний для життя регіон. Як вважає І. Тодоров, саме внаслідок відчуття загроз, нав'язаних страхів, незахищеності, які є живильним середовищем для

---

²³⁶ Майбутнє території конфлікту на Донбасі після Мінських домовленостей–2: простір варіантів // Нова Україна. – 2015. – Квітень. – С. 12.

нагнітання протистояння, «політична доля Донеччини знаходиться під питанням»²³⁷.

Показово, що вихід із цієї ситуації фахівці пов'язують з розширенням регіонального контексту переговорного процесу. Директор Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбулін вважає, що уникнути перспективи перетворення всього пострадянського простору на суцільну регіональну конфліктну зону можливо лише шляхом його реорганізації. Імперській мегаломанії РФ доцільно протиставити багатосторонній дипломатичний діалог країн пострадянського простору з участю інших заінтересованих держав, який має інституалізуватися спочатку у вигляді міжнародної конференції, а потім і у формі міжнародної організації. Максимальна багатосторонність із залученням додаткових учасників переговорного процесу і паралельним звуженням його предметної сфери (виведенням з неї проблематики внутрішнього устрою української держави) не лише створить для України кращі можливості для дипломатичного маневрування, але й істотно розмиватиме дипломатичний диктат РФ, позбавить її можливості створювати для себе видимість статусу виняткового переговорника з правом «останнього» слова. Допускається, зокрема, варіант запровадження «міжнародного управління конфліктними територіями з невизначеним політичним статусом», чогось на зразок новітньої історичної версії концепції «підмандатних територій»²³⁸. Природно, що для реалізації таких планів доведеться «задіяти» увесь теоретичний потенціал сучасної регіональної науки, починаючи від традиційних версій регіоналізму і кінчаючи новітніми соціологічно-антропологічними підходами до співвідношення територіальних і ментальних кордонів. Врахування уроків двох світових воєн має бути його обов'язковою домінантою.

Утім, хоч як тисне на свідомість сучасної людини відчуття безглуздя, ірраціональності «нікому не потрібної» Першої світової війни (яка дала старт і Другій, ще більш руйнівній), прямі аналогії ситуації початку ХХ і початку ХХІ століття визнаються некоректними. Як зазначає А. Єрмолаєв, напередодні 1914 р. світ не відчував і не очікував настання безодні. Саме тому події першої половини ХХ ст. сприймаються й відчуваються як катастрофічні. Сьогодні настрої катастрофізму і очікування майбутніх потрясінь буквально розмиті у повітрі. Напоготові нова мова і нові образи – «нова холодна війна» як початок Третьої світової. «Ролі розписані, втрати пораховані,

²³⁷ Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т. 1. – С. 332.

²³⁸ Горбулін В. Чи є життя після Мінська // Дзеркало тижня. – 2016. – 13 лютого.

визначений ландшафт. Картина майбутньої катастрофи складена в картинках і образах, інтерактивних картах та ідеологічних кліше... Керована подоба як ліки від страху справжніх глибинних змін».

Навряд чи метафора «нової холодної війни», доводять політики й політологи, сьогодні може бути прийнятним інструментом операціонального аналізу світоустрою. Протистояння двох потужних економічних систем і військових блоків півстоліття тому відбивало реальну розстановку геополітичних сил, було якоюсь мірою збалансованим, договороспроможним і загалом прогнозованим. Нинішній світ, у баченні А. Гриценка, значно більшою мірою непередбачуваний – Росія на роль світового лідера вже не тягне, у світовій ієрархії з'явилися і міцнішають нові гравці, а потужний ще не так давно західний полюс сьогодні розмитий, несконсолідований, не ефективний у прийнятті рішень планетарного масштабу. Виклики, які стоять нині перед людством, значно більш непередбачувані й неконтрольовані, ніж ті, з якими людство зустрілося в часи «холодної війни»²³⁹.

Минуле, констатує німецький історик Йорн Рюзен, це щось більше, ніж застигла проекційна площина наших очікувань і потреб у смислах. Воно – частина культури, що нас породила. Історія – інтеграційна частина культурного орієнтування життя, і той, хто нею займається, несе відповідальність за це орієнтування. Історія відповідальна за ідентичність, тобто за виважене відношення між досвідом минулого і очікуванням на майбутнє. «У терапевтичному сенсі можна говорити про лікувальну і терапевтичну функцію історії, за реалізацію якою відповідають історики»²⁴⁰.

У досвіді минулого завжди є сподіване майбутнє. Ланцюг, що поєднує людей минулого з сучасними людьми, Рюзен позначає терміном «темпоральна інтерсуб'єктивність», вкладаючи в нього насамперед міжпоколінський зв'язок культурної орієнтації. Сформована на такому ґрунті ідентичність – це не фактична єдність в межах одного інтерпретаційного зразка, а складна суміш стосунків, цінностей, норм, мотивацій. Вона суперечлива, не застигла, не гармонійна.

---

²³⁹ Росія і Захід сповзають у стан «холодної війни». Якими можуть бути наслідки цього для України // Дзеркало тижня. – 2016. – 22 жовтня.

²⁴⁰ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів, 2010. – С. 197, 274-314.

Післямова

М. Грушевський високо оцінював той «могутній інстинкт національного будівництва», який серед усіх колонізаційних бур і поневірянь підтримував національне зчеплення, створював майже невлітими комбінації, які забезпечували зв'язок українських територій, і постійно у моменти пробудження національного життя висував питання про їх об'єднання. То чому ж, запитував він, у нас не склалося такого яскравого, кришталевого, як у деяких сусідів, поняття нашої національності, чому невдалими виявилися спроби самовизначення, хоч хисту і здібностей для цього не бракувало?¹ Вичерпну відповідь на ці запитання і сьогодні дати неможливо. Спробуємо, однак, у тезисній формі позначити ті «больові точки», які не дали змоги побачити безпосередні результати консолідаційних зусиль столітньої давнини.

На умовних «академічному» й «культурницькому» етапах вітчизняна суспільна думка існувала у розрідженому просторі інтелектуальних мереж. Комунікаційні зв'язки за потреби відбудовувалися по лінії особистих контактів гуртків, наукових товариств і мінімальною мірою залежали від стану масової суспільної свідомості. Простіше кажучи, вони не потребували перевірки практикою і тому могли обходитися без зворотнього зв'язку з «низами». Зі вступом у політичну стадію ситуація докорінно змінилася. Інтелектуали мусили дбати про соціальну опору, але повсюдно потерпали або від нерозуміння, або від несприйняття «кабінетних» теоретичних конструкторцій. Національна ідея у своєму зародковому вигляді була доволі абстрактною і на фоні загострення соціальних суперечностей не сприймалася як пріоритетна на масовому рівні. Коли ж із оформленням політичних партій її носіям довелося не лише боротися з імперським спротивом, але й долати внутрішні незгоди й чвари, будь-які консолідаційні зусилля наштовхувалися на глуху стіну.

---

¹ *Грушевський М.* Україна и украинство // Грушевський М.С., Чубинський М.П. Українське питання. – К., 1992. – С. 27, 14.

В. Ленін неодноразово порівнював Україну з Польщею і Фінляндією. Безумовно визнаючи право усіх трьох на незалежність, він навіть закидав Тимчасовому уряду невиконання свого «елементарного демократичного обов'язку» на тій підставі, що він не висловився «за автономію і за повну свободу відокремлення України»². Однак відомий англійський радянознавець Е. Карр переконливо показав, що такі паралелі були некоректні – від польського й фінського національних рухів український відрізняла недосконалість і розвиток у ньому протилежних течій. Український національний рух XIX – початку XX ст. не діставав широкого відгуку ані в середовищі селян, ані серед промислових робітників. І хоча у перші роки XX ст. тут намітилося зростання впливу натхненної ідеалами ліберальної демократії інтелігенції, яка доволі охоче засвоювала націоналістичні гасла, ця група лишалася надто невеликою, ізольованою від мас; вона нездатна була створити ядро національного правлячого класу. Не маючи змоги захопити маси ідеями соціальної революції, речники національної ідеї змушені були шукати підтримки іноземних покровителів, що неминуче дискредитувало очолюваний ними рух. Та й самі вимоги відокремлення в їхніх устах Карр вважає не такими чіткими, як польські чи фінські – економічна залежність України від російського ринку значила для них більше, ніж форми соціальної чи політичної організації³.

І. Колесник порушує у цьому зв'язку проблему соціально-просторової ідентифікації української культури з акцентом на прикордонності й маргінальному становищі України між слов'яно-православним та латино-католицьким світами. Формування одинірних культурологічних дефініцій було за таких умов практично неможливим; двокультурність, закладена у генетичному коді й способі життя, проявлялася доволі часто у несподіваних ситуаціях. Ефект своєрідного роздвоєння виявлявся не лише в культурі, але й у ментальних настановах та поведінкових стереотипах⁴.

Звідси – ефект «двоцивілізованості», «дволяльності», «подвійної ідентичності». За оцінкою В. Масненка, своєрідне «відсікання традиції» – і як наслідок охоронних заходів імперських структур, і як результат «гуртківщини» та конкуренції різних інтелігентських середовищ – спричинилися до того, що українське суспільство було позбавлене можливості нормальної національної еволюції та плано-

² *Ленін В.И.* Полн. собр. соч. – Т. 32. – К., 1972. – С. 350-352.

³ *Карр Э.* История Советской России. Кн.1. Большевицкая революция 1917–1923. – Т. 1. – М., 1990. – С. 237-239.

⁴ *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 175-186.

мірного розвитку зрілої суспільно-політичної думки. Становлення останньої ішло своєрідними стрибками, а їхня амплітуда сягала крайнощів – від проповіді «безполітичної культури» до заперечення будь-якої культурної праці, від радикальних національних заяв до повної національної індиферентності»⁵.

Не варто, однак, драматизувати феномен подвійної ідентичності в історії України – це явище притаманне багатьом націям, насамперед тим, чие формування відбувалося за умов потужного імперського тиску, сполученого з асиміляційними процесами. Специфіка України полягала у тому, що тут, починаючи з середини ХІХ століття, владою насаджувалося уявлення про тотожність будь-якої прихильності до українських національних цінностей із сепаратизмом. Як показав В. Скуратівський, три грандіозні інтелектуальні катастрофи – розгром Кирило-Мефодіївського товариства, покоління «Основи» і, нарешті, «Старої громади» та її радикальних послідовників – довели здатність імперії блискавично реагувати на найменший прояв національного самостворення⁶. Але тиск такого масштабу неминуче викликає «реакцію у відповідь». В українському випадку нею стала еволюція українського руху, спочатку дуже повільна, у напрямі сецесії.

Непримиренність речників української ідеї до аполітичного і навіть угодовського «малоросійства» легко зрозуміти, адже доволі часто їхні зусилля розчинялися у мороці індиферентизму і навіть категоричного несприйняття. Важко, утім, поділити маланюкові характеристики малороса як типа національно дефективного, скаліченого психічно й духовно, а «малоросійства» – як «апріорної і тотальної капітуляції»⁷. Чи ще більш категоричні пізніші спроби розмежування українських патріотів і «капітулянтів-малоросів», доведені у виконанні Ю. Бадзя до зображення росіян в Україні як «реваншистів-окупантів», «надання яким українського громадянства означало, мовляв, «уведення реваншизму в систему демократичної доктрини держави»⁸. Варто пам'ятати, що така категоричність в оцінках неминуче «спрацьовує» на поляризацію соціуму, що довела безпрецедентна тривалість спровокованої Росією «гібридної війни» на Донбасі.

⁵ Масненко В. Історична думка та націєтворення в Україні. – С. 322.

⁶ Скуратівський В. Парадоксальне зеркало // Родина. – 1999. – № 8. – С. 69-71.

⁷ Маланюк Є. Малоросійство // Мала енциклопедія українознавства. – К., 1996. – С. 717.

⁸ Бадзьо Ю. Національна ідея і національне питання – десять років невизначеності // Політична думка. – 2001. – № 1-2. – С. 6.

Питання про консолідаційний потенціал українського національного руху на рубежі століть та його вплив на формування процесів становлення української політичної нації не має однозначної відповіді. В ідеалі цей вплив був, безумовно, позитивним – за умов стагнації суспільних процесів модерна українська нація мала небагато шансів на консолідацію. Але, з іншого боку, «навздогінна запізніла модернізація» розхитувала традиційні моральні підвалини соціуму, створюючи середовище з виразними нахилами до ксенофобії, криміногенності, девіантних поведінкових стереотипів. Війна, зрушивши з місця величезні маси людей, сприяла підвищеній поляризації суспільства, стимулювала руйнівні інстинкти і схильність до анархії. До того ж вона не лише поглибила феномен «роздвоєння» українського патріотизму, але й девальгувала ідею «відроджувального націоналізму». Як констатують автори «Політичної історії України» ХХ століття, «під гуркіт гармат він швидко втрачав свій духовно-гуманістичний вимір, вбираючи в себе елементи ірраціоналістичних волюнтаристських теорій, які пропагувала політична думка Заходу. Поступово втрачалоя принципове неприйняття насильницько-терористичних методів національно-визвольної боротьби, і це відгукнулося страшною луною спочатку через 2-3 а потім ще раз – через 30 років»⁹.

Саме тому так важливо, не вдаючись ані до глорифікації, ані до своєрідного «презентизму», аналізувати реалії українського руху в Україні під кутом зору їхнього впливу на еволюцію національного самостановлення. Процес суверенізації української нації, констатує Л. Якубова, не був лінійним. Внаслідок того, що він кілька разів переривався внутрішніми й зовнішніми чинниками, історію України важко співвідносити з усталеними концепціями світового націє- і державотворення. Теоретичне у своїй основі національне питання для нашої країни постало як проблема політичної практики, стабільності влади й держави. Саме тому в ньому стільки «зигзагів», обумовлених тактичними завданнями політики¹⁰.

Важливо, утім, бачити й те, що ХІХ століття – епоха культурно-національних рухів – в Україні стало також добою наукових і культурних рефлексій, творення національних ідеологій та перших політичних програм активного українства. Рефлексії на теми самовизначення у просторі національних ідеологій пройшли складний шлях від малоросійського автономізму і панслов'янського федералізму до українського романтизму (з реактуалізацією ідеї єдності

⁹ Політична історія України. ХХ століття. – Т. 1. – С. 362.

¹⁰ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. – С. 580.

українських територій) і позитивізму у формі обласництва (з обґрунтуванням ідеї єдності мови, особливих психофізичних типів українців, спільного історичного минулого). Далі вони еволюціонували від форм м'якого патріотизму М. Драгоманова через ідею самостійництва М. Міхновського до ідеології інтегрального націоналізму Д. Донцова.

На природу цих «зигзагів» досить вдало, на наш погляд, пролив світло І. Гирич. На відміну від поляків, чехів, угорців та інших народів Центральної та Східної Європи Україна не мала відчутної національної традиції від часів середньовіччя, а відтак і питомого державного права. Внаслідок того, що місцева еліта у своєму територіальному облаштуванні керувалася переважно зразками німецького чи польського права, населення не сприймало її як свою. Імперські утиски стали на заваді формуванню єдиної правописної традиції, внаслідок чого деякі культурні сфери так і не дістали аж до 1917 року національного забарвлення. Не маючи по суті ані власної буржуазної верстви, ані відокремленого від російського загалу прошарку національної інтелігенції, Україна не досягла на початок ХХ століття тієї стадії розвитку автономістського руху, який був здатен забезпечити на масовому рівні усвідомлення її особності й окремішності. Звідси феномен подвійної національної самоідентифікації – визнання себе одночасно і «малоросом», і російським патріотом¹¹.

Наукові і культурні рефлексії навколо формування національної ідентичності не могли не відображати стан нестійкої рівноваги у суспільних настроях. В теорії ідея єдності базувалася на спогадах про давньоруську державність і виборений у ході Національної революції ХVІІ століття алгоритм апологетизації козащини. Але на поведінковому рівні дедалі виразніше давали про себе знати особливості світосприймання, лояльності, реакції на утиски. За класифікацією М. Грушевського, у політичному просторі підросійської України в одному таборі опинилися три сили: «обрусителі офіційні», «неофіційні централісти» й «свої українофіли, виховані на ідеях книжності». Але зосередження українофілів на антикварних інтересах і пошук місцевих особливостей провокували політичну пасивність та соціально-психологічну індиферентність. Українське суспільство на Сході ще не витворило своєї власної фізіономії, не емансипувалося від російського життя; російським українцям бракувало індивідуальності.

---

¹¹ Гирич І. Формування модерної української нації. Теорія і суспільні виклики. – С. 16-19, 67-68.

Галицьких українців від наддніпрянців відрізняли потужна народна енергія й загострене національне почуття. Але тут глибокий застій і навіть атрофію (формули М. Грушевського) спричиняв «брак свідомого кермування». Те, що західна Україна мала свою індивідуальність, робило її центром притягання для інтелектуалів Сходу. Але «ідейки», що визначали напрям її національних змагань, Грушевський кваліфікував як «неглибокі», «слабкі». Тут двоконтурність набувала виразного українсько-польського обличчя. Отже, «всеукраїнство», яке у трактуванні М. Грушевського означало прагнення до тісного єднання обох частин української землі, наштотулося на опір двокультурності, ставши на заваді організаційному єднанню «двох українських світів». Соборність за цих умов могла бути лише ситуативною, як це й сталося у 1919 році.

Незгоди, чвари в українському русі, неприязні особисті стосунки між його корифеями – модна тема сучасних наукових і особливо публіцистичних дискурсів. При цьому зазвичай ігнорується об'єктивна складність завдань, що стояли перед його речниками в умовах царської «тюрми народів». Шляхи бодай якихось реальних зрушень в національному питанні до революції 1905–1907 років взагалі не проглядалися, тому природним для Наддніпрянщини став тип українця, який, за І. Лисяком-Рудницьким, в одній кишені тримав «Комуністичний маніфест», а в другій – шевченків «Кобзар». Революція, щоправда, якоюсь мірою легалізувала прокламування автономістських ідей. В резолюції II з'їзду УСДРП «З національного питання» не лише декларувалася як загальна мета партії боротьба «за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток» аж до права «на політичне і культурне самоопреділення», але й містилася вимога автономії України з окремим сеймом, «законодавчим» в українських справах¹². Але за умов столипінської реакції, що невдовзі настала, такі вимоги могли існувати лише у сфері добрих побажань.

В Російській імперії, на відміну від більшості європейських країн, не було ані потрібної кількості грамотного населення, ані спеціальних програм соціального регулювання. Не було, за Дж. Мейсом, і структур, здатних узяти на себе функції реалізації еволюційних програм. «Бюрократично-чиновницький апарат був вихований на двох фундаментальних принципах поведінки: «слушаюсь» і «не пущать»¹³. Саме тому усі базовані на ідеях суспільного прогресу теоретичні постулати були з самого початку приречені на неуспіх.

¹² Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. – С. 63-64.

¹³ Українська державність у ХХ столітті. – С. 17.

Домінуючі в українських етнічних верствах уявлення про «безбуржуазність» української нації змушували ідеологів національного руху апелювати переважно до селянства і намагатися відповідати на соціальні запити цього уявного «народу». Але оскільки малоосвічена і не охоплена організованим політичним впливом селянська маса у мирний час мляво відгукувалася на пропаганду українських пріоритетів і федералістських ідей, утворений у такий спосіб «вакуум нерозуміння» робив їхні зусилля малоефективними. Водночас опозиційно настроєні до влади представники «середнього класу», включно з нечисленною буржуазією українського етнічного походження, віддавали перевагу у своїх симпатіях російським радикалам, потрапивши невдовзі у цупкі обійми більшовицьких ідеологів.

Домінування емоційності над політичною волею – якість, яка дала підставу В. Липинському говорити про «недержавність» як специфічну українську хворобу. «Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розвинути, його в цілیم нашім громадянстві розбудити, і це хотіння, відповідним методом його організації, своїми власними місцевими силами здійснити»¹⁴. Тут особливо важливим уявляється наголошування на «методах організації». Саме механізмів організації, підпорядкованих завданням здобуття державності, українцям не вистачало більшою мірою, ніж абстрактного «хотіння». А коли такі механізми у вигляді політичних партій нарешті почали з'являтися, на перший план вийшли не пошуки консенсусу, а з'ясування стосунків.

Українській інтелігенції, доводив Липинський, ідея власної державності була якщо «не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа». Особливо непокоїло його те, що творення патріотичної ідеології було фактично підмінене ідеологією націоналістичною – у такому вигляді, який витворив не консолідує територіально-політичну, а руйнівну культурно-віросповідну свідомість¹⁵.

Як показала І. Кресіна, в національній свідомості можна виділити три основні компоненти: пізнавальний, емоційно-ціннісний і регулятивний. І якщо пізнавальний та емоційно-ціннісний компоненти загалом забезпечуються відповідним спрямуванням інформації, регулятивний компонент «спрацьовує» лише там, де досягається узгодження зміни ціннісних орієнтацій з кореляцією поведінки. Історична свідомість здатна активізуватися під впливом зовнішніх чинників (територіальних претензій сусідів, приміром). Наукова

¹⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.–Філадельфія, 1995. – С. 418.

¹⁵ Там само. – С. 16, 536.

інформація зазвичай сприймається спільнотою у межах «обрію сподівань», на цьому полі історія співіснує з традицією, а це означає, що несправджені очікування діють як подразливий чинник. Традицію не можна створити штучно, тим більше замінити рефлексією. Якщо ж вона не є відображенням глибинних шарів національного несвідомого, традиціоналізм неминуче обертається ірраціоналізмом¹⁶. В українському випадку, власне, так і сталося: свідомо обрані апеляції інтелектуалів до традиції не мали належного резонансу у глибинних шарах масової свідомості і тому далеко не завжди досягали планованого ефекту.

Небагато міг дати українському рухові і новітній модернізм – винахід рубежу XIX і XX століття. Процеси модернізаційного типу – нова «індустр-реальність» (термін Е. Тоффлера), урбанізація, значний поступ у розвитку освіти – прокладали шляхи до інноваційного розвитку принаймні окремих регіонів імперії. Але легко погодитися із тими дослідниками, які, враховуючи низькі стартові характеристики, бачили в них радше не модернізацію, а всього лиш передмодернізацію. Певні вади мав і її «незапланований супутник» – націоналізм. Як опосередкована реакція на модернізаційні процеси він набув у кінці XIX ст. статусу ідеології й політичного руху. Але неминуча за таких умов ідеологізація терміна діяла на шкоду консолідаційним процесам.

Зрештою український соціальний ідеал («без хлопа і без пана») завжди мав присмак утопії; створені у такому контексті ідеальні суспільства не підлягають практичній реалізації. Чим насамперед пояснюється відсутність (як у минулому, так і на сучасному етапі) узгоджених моделей суспільного розвитку, брак прийнятних альтернатив, чітко окреслених соціокультурних детермінант. Висока енергетична напруга національного несвідомого створює варіанти дихотомій раціонального/ірраціонального, які не піддаються розв'язанню у конкретному історичному контексті.

Зрозуміло, що слабкість українського руху і елементи розбрату, які у ньому постійно спостерігалися, були насамперед наслідком шаленого імперського тиску і репресивної політики щодо українських діячів. «Ніхто не забороняє малоросам, – зазначалося у статті «Московских ведомостей», – грати на бандурі, танцювати гопака, їсти пампушки й галушки... Але створювати з усього цього якусь національну мову й національну культуру, це вже означає сіяти політичний сепаратизм і протиприродний федералізм на єдиній

---

¹⁶ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітичний аналіз. – К., 1998. – С. 229-231.

російській землі»¹⁷. Показовий факт: за брошуру «Національна і територіальна ознака в автономії», в якій обережно висловлювалася ідея децентралізації імперії, прихильний до українства поляк І. Бодуен де Куртене був притягнутий до карної відповідальності і засуджений до 2 років ув'язнення¹⁸. Можна згадати для прикладу секретний донос полтавського губернатора Багговута міністру внутрішніх справ – для боротьби з «небезпечною і нищівною діяльністю мазепинського табору» у ньому пропонувалося 17 заходів, починаючи від надання вчительських, інспекторських, священницьких посад «лише одним великоросам» до створення такої «правдивої історії малоросійського народу», в якій центральним контрапунктом була б ідея: «ніколи ніякого українського народу не було»¹⁹.

Те, що українська національна парадигма зародилася як суто етнічна, мало, за В. Масненком, свої пояснення: своєрідність соціальної структури суспільства обмежувала можливості формування національної ідеології на ґрунті співгромадянства, чим було значною мірою зумовлене тривале домінування в історіографії народницького напрямку. Етноцентристський підхід доволі швидко себе вичерпав. Однак вихід на ідею державності потребував часу. А на заваді плюралізму ідеологій стояли не лише революційні катаклізми початку ХХ століття, але й домінуючі телеологічні підходи в історіописанні. Все це «приводило до деформації історичної пам'яті українців, заважало їм стати самими собою, усвідомити себе окремою нацією»²⁰.

У баченні Я. Грицака, шанси національної інтелігенції змобілізувати селян-співвітчизників, вживаючи лише національні лозунги, були незначні²¹. А проте державницький дискурс в Україні від часу своєї появи наприкінці ХІХ століття виразно протистояв ідеї великодержавності в її цивілізаційно-месіаністському трактуванні. Ознаки плюралізму у ньому простежуються на всіх рівнях, починаючи від оцінки спадщини Київської Русі і кінчаючи обґрунтуванням моделей децентралізації, принципів національної самоорганізації й самоуправління. Інерційність теоретичного мислення разом з помітним тиском марксистських ідей пріоритету класової

¹⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. III. – С. 278.

¹⁸ Там само. – С. 248.

¹⁹ Секретный донос полтавского губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. – Полтава, 1917.

²⁰ Масненко В. Исторична думка та націєтворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) – К., 2001. – С. 406-408.

²¹ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Историчні есеї. – С. 55.

боротьби на «лівий» спектр суспільної думки зумовили крайню слабкість і нереалістичність національних проєктів, що надихалися ідеєю «самостійної України». Неготовність прихильників ідеї самостійництва до активних спільних дій зумовила їхню поразку в ході Української революції 1917–1920 років.

Реалістичні, національно значущі суспільні проєкти не народжуються в атмосфері суспільного сум'яття, гострого ідейного протистояння, міжнародних чвар, зведення особистих рахунків. Національний рух втрачає мотиваційні важелі, якщо стикається з гостро відмінним баченням соціальних пріоритетів і протилежними зовнішньополітичними орієнтаціями. Вибудова політичної нації зі спільним баченням суспільних цінностей – єдино надійна запорука успішності процесів самоорганізації й державотворення.

Т. Горбань, безумовно, має рацію, наголошуючи на тому, що, за незначними винятками, адепти ідеї українського національного самовизначення упродовж тривалого часу не розглядали самовизначення як державно-політичне відокремлення України від Росії. Суть «українського питання» вони вбачали не в політичному сепаратизмі, а в необхідності радикальних змін у національній політиці влади²². Чи варто на цій підставі закидати ідеологам українського руху кінця XIX століття необачність, нерозуміння ситуації? Гадаємо, що ні – адже як відповідальні політики вони виходили з реальних умов і досяжних на той час перспектив. Коли Драгоманов обстоював федералістський вибір і необхідність «синтетичної» програми українського руху, він виходив насамперед із того, що до ідеї федералізму «пристане завше багато людей із других країв» і що саме вона значно більшою мірою, ніж національна, «здатна примирити сварки». Розширення соціальної бази і створення привабливого образу українського руху у світі було однією з його першочергових завдань, і Драгоманов це прекрасно розумів. Як, до речі, і те, що надмірний радикалізм з сепаратистським змістом не міг не стати потужним подразником для всіх «гонителів українства»²³.

Проведене дослідження підводить до висновку про виняткову складність формування національних ідентичностей в імперських системах і різнополюсних соціальних середовищах. Було б несправедливо, як це доволі часто робиться, зводити причини невисокої національної свідомості підросійських українців лише до імперського тиску на їхні національні права. Ситуація була значно

---

²² Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці. – С. 368.

²³ Драгоманов М. Вибране. – С. 326-336.

складніша – давалися ознаки не лише об'єктивні асиміляційні процеси у контактних зонах, але й незацікавленість елітних верств у виході з-під російського домінування. Втративши чимало сил і коштів на доведення свого «дворянського» статусу, нащадки козацької старшини лякалися однієї думки про те, що можуть втратити свої привілеї з набуттям дискримінаційного статусу «інородця». Новонароджена промислово-фінансова буржуазія тим більше не була зацікавлена у якомусь особливому етнічному статусі. Та і вплив її на суспільні процеси визначається обсягом капіталів, а не етнічним походженням.

Історія дає безліч прикладів того, що прагнення пригноблених народів до самоідентифікації підживлює націоналістичні настрої, але наражається на шалений спротив не лише провідників імперської урядової ідеології, але й ліберальних кіл, занепокоєних перспективою руйнування «державної цілісності». На цьому ґрунті неминуче виникають тертя, політичні розколи, конфлікти інтерпретацій, що зрештою створює ефект «демонізації інакшості». Якщо розглядати цю суперечність у глобальному, загальносвітовому контексті, стає очевидним, що причини неспівпадіння інтересів мають і певну об'єктивну основу. Послідовне дотримання права націй на самовизначення й справді увиходить у суперечність із захистом територіальної цілісності поліетнічної держави. Лише дотримання обома сторонами національного такту і загострене відчуття відповідальності за майбутнє здатне уводити латентну конфліктність у цивілізоване русло пошуку компромісів.

Сказане наводить на аналогії щодо сучасного стану протистояння на Донбасі і українсько-російських відносин як таких. Не можна не зважати на те, що формула «русского мира» – один з найбільш глибоко закорінених стереотипів російської свідомості; її універсалістські та есхатологічні аспекти можуть бути притягальними для багатьох людей. На момент свого утвердження у другій половині XVIII століття це був геополітичний проект створення «великої російської нації» на базі триєдиного руського («православноруського») народу. Народившись у Києві під пером архімандрита Києво-Печерської Лаври Інокентія Гізеля, ця ідея протягом багатьох років слугувала своєрідною моделлю «ідеальної Вітчизни» з підтекстом протиставлення її різноманітним польським проектам. Панславізм у такому вигляді легко вписувався у систему «панідеологізмів», яка на той час почала складатися, і до формування модерних націй здатен був виконувати певну консолідаційну функцію на зразок тієї, яку виконувала стратегія «гібридної асиміляції» в Шотландії.

Зі сказаного випливають ще кілька висновків, корисних для аналізу сьогоднішнього стану українсько-російських відносин. Висновок перший. Апологетика «цілющої місії» імперської свідомості, до якої охоче вдаються ідеологи РФ, за сучасних умов, шкідлива не лише для міжнародної спільноти, але й для самих росіян. Переконаність М. Смоліна у тому, що саме імперський консерватизм забезпечить «руському миру», що розпадається, необхідну національну концентрацію, виявилася побудованою на піску. Якщо для того, щоб позбутися «ідеологічного демократичного преса комунізму й лібералізму»²⁴, політикам РФ знадобилася не лише реанімована імперська свідомість, а й новітні види озброєнь, використовувані у «гібридній війні» проти України, то це означає, що процес усвідомлення російською нацією своєї великодержавної місії зайшов у глухий кут.

Висновок другий. Ідентифікаційні процеси в сучасному світі надто складні й неоднозначні. Хтось мріє про зміцнення Європейського Союзу, комусь до смаку позиція Brexit – виходу Британії з ЄС. Сепаратистські настрої поширюються в усьому світі, дедалі частіше змикаючись з відвертим тероризмом. За цих умов увесь мислячий загаль планети має керуватися логікою за принципом «не зашкодь». Кожна нація має право на самовизначення, але кожна нація несе повну відповідальність за свій усвідомлений вибір.

Висновок третій. Політичні орієнтири, базовані на принципі раціональності, найчастіше губляться в атмосфері сум'яття, нервозності, розгубленості, міжгрупової й міжпартійної боротьби. Суспільний ідеал має утверджуватися не через поглиблення конфронтації, а через діалог.

Реалії неоголошеної, але затяжної й кровопролитної війни на Сході України знов поставили Україну перед вибором оптимальних моделей зміцнення державності й захисту суверенітету. Узагальнення історичного досвіду боротьби за національне самовизначення сьогодні немислиме без уважного осмислення, бодай у півтора-столітньому хронологічному діапазоні, спрямованості політичних і наукових дискурсів, підпорядкованих завданням пошуку цивілізаційного коду України. У складному калейдоскопі зіткнення геополітичних інтересів і різноспрямованих політичних настанов не так легко розрізнити форму і зміст, реальні цілі й наміри. Поки що має обнадіювати бодай те, що, за оцінкою В. Горбуліна, обидві далекосяжні цілі Росії – геостратегічна (зруйнувати світопорядок, базований на домінуванні країн Заходу на світовій арені і повернути

---

²⁴ Смолін М. Имперское мышление – русская консервативная традиция // Роман-газета XXI век. – 2000. – № 2. – С. 106-107.

Росії статус «великої держави») і геоісторична (повернути світ у реальність середини ХХ століття) обернулися прірковою концептуальною невідповідністю, самою Росією ще не усвідомленою. У примарній надії збільшити власну могутність переходом до наступальної стратегії Російська Федерація створила лише передумови для нового гібридного світо(без)порядку з усе новими «гібридними» рішеннями і гібридними війнами²⁵.

Рецензуючи колективну працю «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», що побачила світ 2013 року, В. Ткаченко слушно зауважив: «Історики – не судді, їхнє завдання полягає в тому, щоб описати й пояснити реальні історичні трансформації. Тим більше, вони не ставлять перед собою мети створення якоїсь узагальнюючої теорії національно-державного будівництва – це предмет дослідження інших наук». Але в їхніх силах показати, що консолідація нації забезпечується взаємодією цілого ряду об'єктивних факторів та їхніх суб'єктивних відображень в колективній свідомості людей. Три чинники, що формували національну програму сто з лишнім років тому, лишаються актуальними і у наш час: усвідомлення широкою громадськістю спільності історичної долі, підтримання інтенсивності мовних і культурних зв'язків, що визначають рівень соціальної комунікації, забезпечення рівності всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство. А отже, належним чином осмислений історичний досвід має слугувати головною метою – утвердженню України як рівноправного суб'єкта сучасної світової спільноти²⁶.

Відродження у сучасних політичних дискурсах агресивної ізоляціоністської риторики, яка апелює до традиціоналізму з притаманними йому фобіями, змушує аналітиків шукати паралелі з процесами понад столітньої давнини. На думку політолога К. Батозького, століття тому клубок нерозв'язних суперечностей створила Друга промислова революція, яка разом з появою конвеєрного виробництва та бурхливою урбанізацією стимулювала зміну форм більшості політичних режимів. Нині світ стоїть на порозі Четвертої промислової революції, якій притаманна глобальність і високі швидкості, які ведуть до появи масових технологій на стику фізики, біології та інформатики. За таких умов маси почуваються розгубленими, нездатними адаптуватися до чужого світу, що несе в собі

---

²⁵ Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку // Дзеркало тижня. – 2016. – 27 серпня.

²⁶ Ткаченко В.М. [Рец. на кн.:] Велика війна 1914–1918 рр. і Україна // Український історичний журнал. – 2014. – № 2. – С. 230-231.

ризика релігійного терору, масової міграції, аж до загрози глобального ядерного протистояння.

Водночас зазнають ерозії принципи ненасильства та поваги до людського життя, які раніше здавалися непорушними, а правова система виявляє нездатність адекватно реагувати на гібридну глобальну експансію. Звідси відчуття вседозволеності, неповаги до права, зокрема, до принципу територіальної цілісності держав, і зрештою до втрати на масовому рівні відчуття майбутнього. В сучасній українській реальності перед інтелектуальною елітою стоїть надскладне завдання формулювання смислів, здатних створити Україну без класу «зайвих людей». «Щоб не бути затопленими валом повстання мас, треба перестати бачити своє майбутнє в минулому. Єдиний урок із минулого для нас полягає в тому, що через внутрішні чвари та обманливі компроміси з агресорами ми втрачали державність, території і життя»²⁷.

Що ж до Росії та її імперських амбіцій, то блискучий німецький аналітик Андреас Умланд переконливо довів, у тому числі і на аналізі т.зв. «плівок Глазьева», що в конфлікті з Україною вона – аж ніяк не додатковий «третій актор», а безпосередній організатор дестабілізаційних процесів на півдні України, які зрештою призвели до псевдогромадянської війни на Донбасі. А отже, і Мінські угоди треба розглядати як наслідок втілення багатогранної (військової, дипломатичної, психологічної, політичної і т.п.) російської стратегії з підриву української держави. Чи не час Заходу заново визначитися як зі своєю санкційною політикою щодо Росії, так і щодо того, чи варто Києву виконувати внутрішньополітичні статті Мінських угод?²⁸

Усвідомлення того, що у кожному соціумі існують власні розмежувальні лінії в інтерпретаційному полі, орієнтує на першочергове дослідження політичних і наукових дискурсів як головних пізнавальних опор у світі, перенасиченому насильством та ошуканством. Розмаїття демонстрованих у їх ході трактувань і віддалених, і близьких до нас у часі подій все ж виводить на розуміння різноспрямованих векторів впливу політики й ідеології на процес історичних репрезентацій. На наше переконання, звільнити історичну науку від традиційних лабет подієвості й телеологічності здатні мережеві моделі, сфокусовані на рефлексіях, що відображають циркулюючий у соціумі набір цінностей і смислів.

²⁷ Батозький К. Бунт зайвих людей // Дзеркало тижня. – 2016. – 12 листопада.

²⁸ Умланд А. «Плівки Глазьева», джерела конфлікту на Донбасі та Мінські угоди // Там само.

Україна у цьому контексті, доводить Г. Касьянов, є показовим прикладом того, як різні суспільні шари в культурному сенсі можуть одночасно перебувати у декількох головних вимірах, а ментальна карта представляє надзвичайне розмаїття соціально-психологічних укладів і «часових зон». Змагання метафор про «дві» чи «двадцять дві» України є лише першим наближенням до теми, яка потребує глибокого і всебічного вивчення. Безліч контекстів містить і метафора, що має вже понад столітню історію – «Україна між Заходом і Сходом». «При переході людства в інформаційну епоху, коли культурні кордони стають абсолютно прозорими, цивілізаційний поділ стає або дуже умовним, або набуває зовсім іншої якості, і в цій новій якості Україна швидко й беззастережно в цивілізаційному плані входить в межі «Заходу» – незалежно від реальної чи уявленої наявності в її межах власного проєвропейського «Заходу» та російського «Сходу»²⁹.

Хоч як прикро це визнавати, але Україна, констатує В. Смолій, фактично стала полігоном для випробування новітніх технологій комбінованих інформаційно-воєнних інвазій, спрямованих на системну дестабілізацію соціально-економічного і суспільно-політичного життя країни-жертви при одночасній її дискредитації на міжнародній арені. Саме це змушує поглянути на донбаську кризу під новим кутом зору. Порівняно з відомими замороженими конфліктами (абхазьким, придністровським, боснійським, сербським, сирійським тощо) йдеться про принципово іншу ситуацію – бо іншим є соціальний ґрунт, на якому розвивається конфлікт. Кремль створив на Донбасі субцентр влади, який протистояв Харківському/Київському центру. Повоєнні покоління вирости із відчуттям особливої місії Донбасу загалом, себе зокрема. Рубіж тисячоліть перетворився для них на час краху системи світобачення. І нині Донбас – це своєрідна оптика, через яку проглядаються попередні помилки радянської та української влади³⁰.

Історик, озброєний інструментарієм синергетичної епістемології, мусить уважно вивчати не лише об'єктивні факти, але й химерні уявлення, надії, розчарування, несправджені ілюзії – все те, що нині вкладається у формули «неотурбулентної» психосоціальної динаміки. І бачити насамперед ті першопричини «смути», які здавна

---

²⁹ Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 4-15.

³⁰ Смолій В. Передмова // Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого й загального у регіональному просторі. – К., 2015. – С. 8-11.

існували об'єктивно, але далеко не завжди бралися до уваги у соціальної аналітиці.

Зіткнувшись з проявами відвертого реваншизму, український політикум вправі чекати від науки роз'яснень щодо його походження й типологізації. На поверхні політичного життя виразно простежуються два його основні різновиди – зовнішній (російський імперський) і внутрішній (локально-сепаратистський). Однак у системі суспільних настроїв співіснують чимало його різновидів – від побутового неусвідомленого патерналізму до ностальгічних марень про ціни й тарифи, здатні стимулювати споживчий попит. Фахівці говорять про політичний, економічний, військовий, побутовий реваншизм, але ґрунтовних досліджень на ці теми обмаль. Особливо актуальною з огляду на небачений досі вибух сепаратистських настроїв є проблема реваншизму раніше пригноблених народів, у яких ідеї реваншу найчастіше з'являються в одежі помсти колишнім окупантам. На якомусь етапі реваншизм може поставати в ореолі справедливої «відплати», але, як правило, оманливість такого враження з'ясовується швидко. Реваншизм – ідеологія антигуманна у самій своїй основі. Історичний досвід свідчить, що вона завжди підпорядковується пропаганді насильства, слугує виправданню тероризму. Іманентно закладений у її фундамент аморалізм легко простежується як у риторичі і практичних діях політики Російської Федерації, так і у криміналізації утворених під її егідою квазідержавних структур.

За умов війни, хай навіть і неоголошеної, завдання наукового проектування майбутнього значно ускладнюється. Але суспільний запит на таке проектування зростає, оскільки розбалансування в економічній, соціальній сферах, яке неминуче супроводить збройні конфлікти, тягне за собою повернення до архаїки й деморалізації. Відрізнити наукове проектування від прожектерства людство вже навчилося, а отже, політики мають бути розсудливими й обережними, формулюючи свої стратегічні цілі й тактичні кроки. Гратися у популізм у воюючій країні украй небезпечно, що, до речі, засвідчив і російський досвід сторічної давнини.

У цьому контексті проблема цінностей уже вкотре постає як смисложиттєва – стабільне існування України як незалежної держави визначатиметься консолідаційним потенціалом того набору цінностей, який політикум пропонуватиме широкому загалу. Очевидно, що цінності свободи, державності, суверенітету, соборності, усвідомленої відповідальності, об'єднавчі за своєю суттю, вже утримали країну від занурення у вир ретельно спланованих північним сусідом «соціальних бунтів» і сепаратистських проявів. Але

безпрецедентна тривалість збройного конфлікту на Донбасі змушує утримуватися від надто оптимістичних прогнозів. Цінності довіри, солідарності, персональної відповідальності у нас виразно девальвовані, а це означає, що взаємовиключні ідентичності ще довго блокуватимуть грань між добром і злом.

Завдання творення адекватної викликам XXI століття аксіологічної системи з розгалуженими механізмами впливу на суспільство сьогодні має розглядатися як одне з основних завдань соціогуманітаріїв. Формування «уявленої спільноти» у наш час відбувається на принципово інших засадах, ніж у XIX столітті – дається взнаки потужний тиск ідеологій та медіапроектів, значно більш витонченою стала техніка маніпулювання суспільною свідомістю. Намітилася, зокрема, відчутна загроза перетворення своєрідно витлумаченого патріотизму на індульгенцію, що апріорно виключає притягнення до кримінальної відповідальності за реально скоєні злочини. Конструктивною у цьому плані уявляється думка О. Сироїд: кожен злочинець має постати перед судом. Однак переслідувати за злочини потрібно лише індивідуально, проводячи різницю між тими, хто чинив злочини свідомо, і тими, хто опинився в рядах «ополчення» не своєю волею, пішов туди від безвиході і не брав участі у воєнних діях³¹.

Хоч це і дуже складно забезпечити за умов фактичної війни, «демократія участі» має працювати навіть ефективніше, ніж у мирний час. Громадянська культура волонтерства, що виникла на наших очах, – свідчення величезних можливостей, закладених у механізмах прямої демократії та спонтанно виникаючої солідарності. Мова непримиренної ворожнечі має поступово, але неухильно відтіснятися мовою компромісу – здається, що «категоричний імператив» XXI століття полягає саме в цьому.

Очевидно, що таким фундаментом у наш час може бути лише послідовний людиноцентризм. Як констатує А. Гальчинський, під впливом об'єктивних чинників глобально-цивілізаційного процесу сучасний світ розгортається ліворуч – убік людини. У новій соціоцентричній (егоцентричній) реальності, що формується, людина прямо й безпосередньо стає реальним системоутворюючим центром перспективи. Притаманна реаліям індустріального капіталізму логіка економічного детермінізму відходить в минуле; на зміну їй приходить домінантність в економічному процесі логіки соціальних перетворень, а отже, економіки людини. Інформація та знання перетворюються на основний виробничий ресурс, домінуючу форму

³¹ Сироїд О. Не залишатися у конфлікті // Дзеркало тижня. – 2016. – 11 червня.

багатства суспільства. Соціальний капітал перебирає на себе функцію морально-психологічного ресурсу економічної динаміки. Йдеться, отже, про становлення антропологічної моделі глобалізації – з домінантністю творчої праці й нематеріальних потреб людини. Насамперед з орієнтацією на потреби пізнання й комунікацій, і не меншою мірою – на потреби самоствердження й самоідентифікації індивідуальності в людині, накопичення й реалізації її інтелектуального потенціалу й творчих можливостей³².

Людина, зауважував Ф. Бродель, завжди лишатиметься бранцем меж, які вона ніколи не перейде. Усі різновиди активності, усі цивілізації розгортаються у вузькій сфері можливостей. Але кожна нова цивілізація піддає випробуванню усі попередні цивілізації. Рух історії відбувається у постійних співвіднесених припливах. І хто здатен передбачити, чим можуть стати за межами сьогоднішніх формул завтрашні пояснення об'єктивної науки і яким буде обличчя наук про людину, які нині ще перебувають у дитячому віці?³³

Цивілізаційний вибір країни неможливо зробити раз і назавжди, доводять С. Пирожков та Н. Хамітов. На певних етапах він стає доленосним – вибором з великої літери. Власні, а не нав'язані ззовні стратегії розвитку мають перебувати у стані постійного коригування – лише так можна посилити суб'єктність України, створити належні умови для гідної самореалізації людини. За умов нових викликів – у вигляді неототалітаризму, екологічних небезпек, ідентифікаційних криз – країна має постійно усвідомлювати й долати комплекси реваншизму, ресентименту, меншовартості. Лише вільний самореалізований громадянин здатен зробити свою країну суб'єктом світової історії³⁴.

---

³² *Сколотний Ю.* Анатолій Гальчинський: «Світ розгортається ліворуч – у бік людини» // Дзеркало тижня. – 2016. – 29 жовтня.

³³ *Бродель Ф.* Очерки истории. – М., 2015. – С. 217-219.

³⁴ *Пирожков С., Хамітов Н.* Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі // Дзеркало тижня. – 2016. – 13 серпня.

Наукове видання

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ:

НАЦІОНАЛЬНІ Й РЕГІОНАЛЬНІ ПРОЕКТИ
другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 28.03.2017 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 28,93. Обл. вид. арк. 27,48.

Наклад 300 прим. Зам. 06. 2017.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.